

ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2433 - 2475

นายอริญชัย วรรณชาติ

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

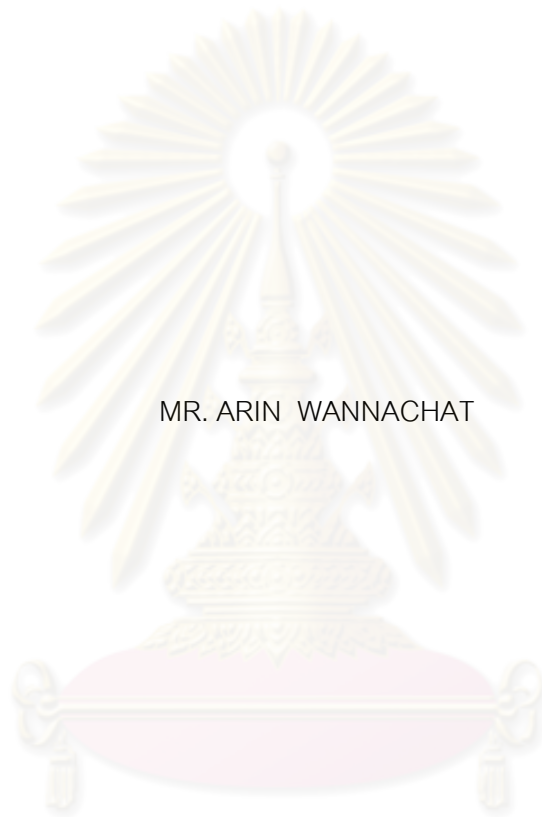
ปีการศึกษา 2553

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

5 0 8 0 2 4 3 7 2 2

THE SIAMESE ELITE'S KNOWLEDGE OF "ISAN", 1890 - 1932

MR. ARIN WANNACHAT

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts Program in History

Department of History

Faculty of Arts

Chulalongkorn University

Academic Year 2010

Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์

ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2433 - 2475

โดย

นายอริญชัย วรรณชาติ

สาขาวิชา

ประวัติศาสตร์

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

รองศาสตราจารย์ ฉลอง สุนทราวาณิชย์

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโทบัณฑิต

.....*ประพนธ์ อัครวิรุฬห์*..... คณบดีคณะอักษรศาสตร์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพนธ์ อัครวิรุฬห์)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....*Ann Sirin*..... ประธานกรรมการ
(รองศาสตราจารย์ พิพาดา ยิ่งเจริญ)

.....*ฉ.*..... อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก
(รองศาสตราจารย์ ฉลอง สุนทราวาณิชย์)

.....*วิศ*..... กรรมการ
(อาจารย์ ดร. วิลลา วิลัยทอง)

.....*บุก*..... กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ยุกติ มุกดาวิจิตร)

อริยุชัย วรรณชาติ: ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2433 - 2475. (THE SIAMESE ELITE'S KNOWLEDGE OF "ISAN", 1890 - 1932) อ. ที่ปรึกษา
วิทยานิพนธ์หลัก : รองศาสตราจารย์ ฉลอง สุนทราวาณิชย์, 244 หน้า.

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่ออธิบายความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามที่เกิดขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2433 - 2475 อันเป็นช่วงเวลาที่ความรู้เรื่องอีสานได้ถูกเผยแพร่ และแลกเปลี่ยนกันในหมูชนชั้นนำสยามอย่างแพร่หลาย ปรากฏการณ์ดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงการใช้วิธีคิด และกรอบความรู้แบบตะวันตกเข้ามาอธิบายเพื่อสร้างความรู้เกี่ยวกับพื้นที่อีสาน อันแสดงให้เห็นถึงนัยความสำคัญของการเป็นข้อมูลในการบริหารของชนชั้นนำสยามที่สัมพันธ์กับรูปแบบการปกครองของรัฐสยามใหม่ อันเป็นผลมาจากการเข้ามาของอาณานิคมตะวันตก แม้ว่าในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2433 ชนชั้นนำสยามจะมีความรู้เรื่องอีสานอยู่บ้างแล้ว แต่ความพยายามของชนชั้นนำสยามที่จะปฏิบัติการเพื่อสร้างความรู้เรื่องอีสานในช่วงเวลาดังกล่าว กลับยังไม่มี ความเข้มข้นเหมือนปฏิบัติการสร้างความรู้เรื่องอีสานที่เกิดขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2433 - 2475

ความรู้เรื่องอีสานที่ถูกสร้างขึ้น จึงแสดงถึงการเป็นความรู้ของตัวบุคคล อันเกิดจากประสบการณ์ส่วนตัว ซึ่งสัมพันธ์กับความสนใจ และภาระหน้าที่รับผิดชอบของชนชั้นนำสยามแต่ละบุคคล ดังนั้นความรู้ที่เกิดขึ้นจึงกลายเป็นเครื่องมือสำคัญของชนชั้นนำสยามในการปกครอง เพื่อความสามารถในการเข้าควบคุมจัดการกับคน และพื้นที่อีสาน ตามความต้องการของรัฐสยามใหม่ได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น

ภาควิชา ประวัติศาสตร์.....ลายมือชื่อนิลิต.....
สาขาวิชา ประวัติศาสตร์.....ลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก.....
ปีการศึกษา 2553

5080243722 : MAJOR HISTORY

KEYWORDS : SIAMESE ELITE / KNOWLEDGE / ISAN

ARIN WANNACHAT: THE SIAMESE ELITE'S KNOWLEDGE OF "ISAN", 1890 - 1932. ADVISOR : ASSOCIATE PROFESSOR. CHALONG SOONTRAVANICH, 244 pp.

This research aims to explain the Siamese elite's knowledge of "Isan" from 1890 to 1932, the period during which knowledge of "Isan" was spread and was exchanged among the Siamese elite. This phenomenon shows the use of western concepts in constructing knowledge of the "Isan" area. It reflects also the importance of this information to the Siamese elite's management of the kingdom in relations with the formation of the modern Siamese state as a result of western colonial influence. Although the Siamese elite were already aware of "Isan" prior to 1890, their efforts in constructing knowledge of "Isan" was not as intense as that of the 1890-1932 period.

The construction of knowledge concerning "Isan" reflects the individual knowledge based on personal experiences which is related to personal interest, obligations and responsibilities of the Siamese elite. Therefore, knowledge of "Isan" became a significant tool of the Siamese elite the in effectively controlling the population and territories of "Isan" according to the needs of the modern state of Siam.

Department : History.....

Student's Signature

Field of Study : History.....

Advisor's Signature

Academic Year : 2010.....

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้ ไม่อาจจะประสบความสำเร็จได้ ถ้าปราศจากความช่วยเหลือจากบุคคลต่างๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้เขียนขอขอบคุณ รศ. ฉลอง สุนทรทวารวณิชย์ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ที่ดูแล แนะนำ และให้คำปรึกษาพร้อมทั้งสละเวลาอ่านวิทยานิพนธ์ของผู้เขียนอย่างละเอียด ตลอดช่วงเวลาที่เขียนและแก้ไขวิทยานิพนธ์ ขอขอบคุณ รศ. พิพาดา ยังเจริญ ที่กรุณาได้รับเป็นประธานกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ขอขอบคุณ อ. ดร. วิลลา วิสัยทอง และ ผศ. ดร. ยุกติ มุกดาวิจิตร ที่กรุณาได้รับเป็นกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ และขอขอบคุณ อ. ดร. วาสนา วงศ์สุววัฒน์ ที่กรุณาช่วยแก้ไขบทคัดย่อภาษาอังกฤษ

ขอขอบคุณคณาจารย์ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สำหรับการดูแล แนะนำ และความช่วยเหลือนานัปการที่มีต่อผู้เขียนตลอดระยะเวลาที่ศึกษา ทั้งนี้ขอขอบคุณ ศ. ดร. ปิยนาค บุญนาค, อ. ดร. ชีรวัด ณ ป้อมเพชร, ผศ. ดร. บุญกร กาญจนจारी, ผศ. สุวิมล รุ่งเจริญ, รศ. ดร. สุนทร ชุตินทรานนท์, อ. ดร. จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, อ. ดร. ภาววรรณ เรืองศิลป์, ผศ. ดร. สุชาชัย ยิ้มประเสริฐ และ อ. ดร. ดินาร์ บุญธรรม รวมถึงพี่สมพร ตั้งคำ, และพี่วราภรณ์ นิ่มนวล นอกจากนี้ผู้เขียนขอขอบคุณคณาจารย์ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา โดยเฉพาะ รศ. ดร. มัทนา เกษกมล ที่กรุณาเขียนคำรับรองการเข้าศึกษาต่อในระดับบัณฑิตศึกษา, ขอขอบคุณ รศ. สุพัฒน์ศรี วรสายัณห์, รศ. ภาวดี มหาจันทร์, ผศ. ดร. จรัล ฉกรรจ์แดง, อ. เรืองวิทย์ ลิ้มปนาท, อ. ศรัญญา ประสพชิงชนะ และ อ. อำพิกา สวัสดิวงศ์ ที่ช่วยปูพื้นความรู้ทางประวัติศาสตร์ให้แก่ผู้เขียน นอกจากนี้ขอขอบคุณ รศ. เสาวภา ไพบูลย์วัฒน์ และ รศ. ดร. ไพฑูรย์ มีกุล สำหรับคำแนะนำ และความห่วงใยที่มีต่อผู้เขียน และขอขอบคุณบัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สำหรับทุนอุดหนุนวิทยานิพนธ์ในครั้งนี้

สำหรับมิตรภาพระหว่างการศึกษาในคณะอักษรศาสตร์ ผู้เขียนขอขอบคุณเพื่อนๆ ทุกคน ได้แก่ ญาณินี ไพบูลย์วัฒน์, พี่ก่าพล จำปาพันธ์, ธันวา วงศ์เสงี่ยม, สลิลทิพย์ แซ่ด่าน, ธียรราช พูนพิพัฒน์, นพปฎล กิจไพบูลทวี, พระศพล มาบัณฑิตย์, พี่คมกฤษ ฉัตรจิรธีรพงศ์, พี่ทิวพร ใจก้อน, กมลวรรณ หงส์ศิริกุล, วรวิวี เทียงรอด และกิตติพงศ์ เหมวิมล ที่ช่วยอ่านแก้ไขคำผิด

ท้ายสุด ผู้เขียนขอขอบคุณครอบครัว สำหรับความรักและความห่วงใยอย่างไม่มีที่สิ้นสุด โดยเฉพาะยาย พ่อ และแม่ที่เฝ้าเลี้ยงดูและทะนุถนอมจนผู้เขียนมีวันแห่งความสำเร็จเช่นนี้ ขอขอบคุณน้องสาว พี่ ป้า น้ำ อ่า และญาติๆ ทุกคนที่คอยถามไถ่และให้กำลังใจอยู่เสมอ ที่สำคัญขอขอบคุณความพยายาม และความมุ่งมั่นของผู้เขียนที่ไม่ย่อท้อ และยอมแพ้ต่ออุปสรรคต่างๆ

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญภาพ.....	ฌ
บทที่ 1 บทนำ.....	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 ทบทวนวรรณกรรม.....	7
1.3 วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	14
1.4 สมมติฐานการศึกษา.....	14
1.5 ขอบเขตการศึกษา.....	15
1.6 วิธีการศึกษาค้นคว้า.....	15
1.7 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	16
บทที่ 2 ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามในช่วงก่อน ปี พ.ศ. 2433.....	17
2.1 โครงสร้างทางอำนาจของราชสำนักสยามก่อน พ.ศ. 2433 : ความสัมพันธ์ ระหว่างกรุงเทพฯ กับอีสาน.....	19
2.2 แนวคิดเกี่ยวกับความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำ.....	38
2.2.1 แนวคิดทางพระพุทธศาสนา.....	38
2.2.2 แนวคิดทางเศรษฐกิจแบบส่งออก.....	43
2.2.3 ความรู้ทางภูมิศาสตร์สมัยใหม่.....	49
2.3 แหล่งที่มาของความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม.....	56
2.3.1 ความรู้เรื่องอีสานจากแผนที่ของชนชั้นนำ.....	57
2.3.2 ความรู้เรื่องอีสานจากการเดินทาง.....	71
2.3.3 ความรู้เรื่องอีสานจากคำให้การ.....	87
2.3.4 ความรู้เรื่องอีสานจากพงศาวดารและตำนานเมือง.....	94

บทที่ 3 ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2433 – 2475.....	101
3.1 ปัจจัยและการเปลี่ยนแปลงความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2433 - 2475.....	101
3.1.1 การเผชิญหน้ากับอิทธิพลของตะวันตก.....	102
3.1.1.1 การคุกคามของลัทธิอาณานิคม.....	103
3.1.1.2 การรับวัฒนธรรมตะวันตก.....	105
3.1.2 การเกิดรัฐชาติ: ความคิดเรื่องอำนาจและเขตแดนแบบสมัยใหม่...	108
3.1.3 ทุนนิยมกับการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจสยาม.....	114
3.2 แหล่งความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม.....	117
3.2.1 ความรู้เรื่องอีสานในวารสารของชนชั้นนำสยาม.....	125
3.2.2 การรวบรวมพงศาวดารและตำนานเมือง.....	156
3.2.3 ความรู้เรื่องอีสานจากการตรวจราชการ.....	168
3.3 ความรู้เรื่องอีสานกับการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435.....	175
 บทที่ 4 ความรู้เรื่องอีสานกับการบริหารการปกครองของรัฐสยาม.....	185
4.1 ความรู้เรื่องอีสาน: การรักษาอำนาจ และบริหารการปกครองเหนือพื้นที่.....	186
4.2 ความรู้กับชาติพันธุ์: อีสานกับการสร้างความเป็นพลเมืองของรัฐสยาม.....	191
4.2.1 การศึกษา.....	192
4.2.2 อีสานกับความเป็นไทย: การปลูกฝังหน้าที่และความเป็น พลเมืองของรัฐ.....	206
4.3 ความรู้เรื่องอีสานกับการจัดระบบเศรษฐกิจของส่วนกลาง.....	211
 บทที่ 5 บทสรุป.....	218
 รายการอ้างอิง.....	221
 ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	244

สารบัญภาพ

หน้า

ภาพที่ 1 แผนที่ในสมุดภาพไตรภูมิ: แสดงพื้นที่บริเวณอีสาน เมืองนครราชสีมา และ แม่น้ำโขง.....	59
ภาพที่ 2 แผนที่ราชอาณาจักรสยาม" หรือ "Carte Du Royaume De Siam et des Pays Circonvoisins" โดยนักภูมิศาสตร์แห่งราชสำนักฝรั่งเศส (R.P. PLACIDE Augustin Déchauffé).....	61
ภาพที่ 3 แผนที่สยามของ เจมส์ โลว์ (James Low).....	62
ภาพที่ 4 แผนที่ยุทธศาสตร์ ครั้งรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1.....	67
ภาพที่ 5 แผนที่อีสาน Isan (Map 9) แสดงบริเวณอีสานตอนบน.....	70

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พร ช้างแก้ว² การศึกษาถึงความเปลี่ยนแปลงสำนักทางประวัติศาสตร์แบบใหม่ โดยอรรถจักร์ สัตยานุรักษ์³ การศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้ของกลุ่มชนชั้นนำสยามรุ่นใหม่ โดยจิรพล เกตุจุมพล⁴ การศึกษาถึงการปรับตัวทางความรู้ของชนชั้นนำสยาม โดยทวีศักดิ์ เผือกสม⁵ ฯลฯ นอกจากนี้ยังพบการศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางความคิด และความรู้ที่ชนชั้นนำมีต่อท้องถิ่น หรือเกี่ยวข้องและสัมพันธ์กับพื้นที่-วัฒนธรรมอื่นที่นอกเหนือจากศูนย์กลางอำนาจของรัฐที่ปรากฏ เช่น ความสนใจของชนชั้นนำที่มีต่อวรรณกรรมต่างประเทศ และนิทานพื้นบ้าน ในปากไก่อและใบเรือ โดยนิธิ เอียวศรีวงศ์⁶ การศึกษาเรื่องล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ. 2435-2476 โดยเดือนใจ ไชยศิลป์⁷ การศึกษาการรับรู้ของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ต่อท้องถิ่น โดยพิชิต พิทักษ์⁸ และงานการศึกษาสำคัญอีกชิ้นหนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นถึงความรู้ของชนชั้นนำสยามในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

² ภัทราพร ช้างแก้ว, “พุทธศาสนากับการก่อตัวของรัฐไทยแบบใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529)

³ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, “ความเปลี่ยนแปลงของสำนักทางประวัติศาสตร์และการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึง พ.ศ. 2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530)

⁴ จิรพล เกตุจุมพล, “การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้ของกลุ่มชนชั้นนำสยามรุ่นใหม่ พ.ศ. 2367-2468 (ศึกษากกรณีการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1-4),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539).

⁵ ทวีศักดิ์ เผือกสม, “การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540).

⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่อและใบเรือ : ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมรัตนโกสินทร์, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2538) ผู้เขียนได้กล่าวว่า “ความสนใจที่จะหาแหล่งที่มาของนิยาย ทำให้มองกันไปยังคัมภีร์เก่าพร้อมกันไปกับการแปลงานวรรณกรรมจากภาษาต่างประเทศที่คนไทยยังไม่คุ้นเคย ความสนใจต่อนิยายเช่นนี้ รวมไปถึงความพยายามที่จะเก็บรวบรวมนิทานพื้นบ้านอยู่ด้วย นับตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็มีหลักฐานแล้วว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ โปรดให้ขอหนังสือเรื่องจากเมืองเวียงจันทน์ แต่ก็ไม่ปรากฏว่าเป็น “นิยาย” สำหรับวรรณกรรมที่แต่งในยุคเวลาต่อมา เช่นเดียวกับที่ได้มีการรวบรวมนิทานเชิงประวัติศาสตร์เขียนขึ้นไว้เป็นพงศาวดารเหนือในปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก นับว่าเป็นความสนใจต่อนิทานนิยายของชาวบ้านมากขึ้นแนวเดียวกัน” (เรื่องเดียวกัน, หน้า 100).

⁷ เดือนใจ ไชยศิลป์, “ล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ. 2435-2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536)

⁸ พิชิต พิทักษ์, “ ‘ท้องถิ่น’ ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทยช่วงสมัยปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540).

นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อพื้นที่อื่นๆ นอกศูนย์อำนาจผ่านแผนที่⁹ โดยสันตีย์ ผาสุก¹⁰ เป็นต้น โดยงานการศึกษาต่างๆ ในช่วงต้น ล้วนแสดงข้อเด่นและข้อด้อยในแต่ละชั้นงานแตกต่างกันออกไปตามแต่ลักษณะของการศึกษา แง่มุม จุดเน้น ตลอดจนประเด็นสำคัญที่ผู้ศึกษาเลือกใช้

จากการศึกษาเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความรู้ – ความคิดของชนชั้นนำสยามที่ปรากฏในลักษณะกว้างๆ ในงานการศึกษาข้างต้นนั้น อาจกล่าวได้ว่าความสนใจต่อการศึกษาเพื่อมุ่งหาคำตอบ และคำอธิบายเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางความรู้-ความคิดของกลุ่มชนชั้นนำสยามที่มีต่อพื้นที่ และวัฒนธรรมอื่นนอกศูนย์กลางของรัฐไทย ยังเป็นเรื่องที่ได้รับความสนใจน้อยเมื่อเทียบกับความสนใจเรื่องความรู้และวิถีคิดของชนชั้นนำสยามที่มีวัฒนธรรม และสังคมที่อยู่บนพื้นฐานบริบทของส่วนกลางและราชสำนักซึ่งมีน้อยอยู่แล้ว

แม้ว่าการศึกษาเกี่ยวกับความรู้และความคิดของชนชั้นนำสยาม จำเป็นที่จะต้องศึกษาสิ่งที่อยู่ในสังคม และวัฒนธรรมของชนชั้นนำสยามเป็นหลัก จึงจะสร้างความเข้าใจในตัวตนทางความคิดที่แท้จริงของกลุ่มชนเหล่านั้นได้อย่างลึกซึ้ง หากแต่การศึกษาถึงชนชั้นนำสยามผ่านความรู้-ความคิดที่มีปฏิสัมพันธ์กับสังคมภายนอกด้วย ก็อาจจะช่วยให้สามารถมองเห็นภาพแห่งภูมิปัญญาของชนชั้นนำสยามที่ขาดหายไปได้ชัดเจนและสมบูรณ์มากขึ้นก็เป็นได้

คำว่า “ความรู้” ในที่นี้หมายถึง สิ่งที่ได้มาจากการศึกษา ค้นคว้า เรียนรู้ หรือได้รับจากประสบการณ์ ตลอดจนการปฏิบัติ การฟัง และการคิด แล้วผ่านกระบวนการจัดการข้อมูลในเรื่องนั้นๆ จนกลายเป็นผลผลิตรวบยอดทางความคิดในรูปของชุดความรู้ ซึ่งอาจจะเกิดจากพื้นความรู้เดิม หรือจากการเลือกรับความรู้ใหม่ รวมถึงการประสานหลอมรวมระหว่างความรู้เดิมกับความรู้

⁹ แผนที่ชุดดังกล่าวถูกค้นพบเมื่อปี พ.ศ. 2539 ที่พระตำหนักพระบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอัมพันศรีปรา (ตำหนักคลัง) ในเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง โดยแผนที่บนผ้าฝ้ายทั้ง 17 ฉบับประกอบด้วย 1) แผนที่เมืองกลาง 2) แผนที่เมืองลคอน เกาะหมาก กลาง-ไทร 3) แผนที่เมืองทวาย 4) แผนที่เมืองทวาย/เกาะตะมะ/การบุรี 5) แผนที่เมืองพระตะพัง 6) แผนที่เมืองไม่ปรากฏชื่อ 7) แผนที่เมืองเขมร (ในนี้) 8) แผนที่เมืองอีสานใต้และเขมร 9) แผนที่เมืองอีสาน 10) แผนที่เมืองอุบลกับพนมเปญ 11) แผนที่เมืองนครศรีธรรมราช 12) แผนที่พระอัครนคร/พระยาสังคโลก 13) แผนที่เมืองอังวะ (เมืองอัตปือ) 14) แผนที่เมืองจีน มี 2 แผ่น 15) แผนที่เมืองกวางตุ้ง 16) แผนที่เมืองนครศรีธรรมราช 17) แผนที่เมืองไทรบุรี ซึ่งผลการวิจัยสรุปได้ว่า แผนที่เก่าชุดนี้เป็นเอกสารที่ทรงคุณค่าทางประวัติศาสตร์ ที่แสดงให้เห็นว่าคนไทยสมัยก่อนมีความสนใจและจัดทำแผนที่ไว้ใช้ประโยชน์มานานแล้ว แผนที่ทั้ง 9 ฉบับที่เลือกมาศึกษาส่วนใหญ่ทำขึ้นในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2367-2394) ลายมือที่ปรากฏบนแผนที่สรุปได้ว่าน่าจะเป็นลายมือของอาลักษณ์ ส่วนเรื่องคุณลักษณะที่แผนที่พิมพ์นั้น พบว่าแผนที่สามารถรักษาทิศทางได้ แต่เรื่องระยะทางนั้นเชื่อถือไม่ได้

¹⁰ Santanee Phasuk and Philip Stott, *Royal Siamese Maps : War and Trade in Nineteenth Century Thailand*. (Bangkok : River Books, 2004).

ใหม่ประมวลสร้างเป็นชุดความรู้อีกชนิดหนึ่งซึ่งอาจจะเหมือนหรือต่างจากชุดความรู้เดิมที่สังคมเคยมีมาก่อนนี้

ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงทางความรู้-ความคิดของชนชั้นนำสยามที่มีต่อพื้นที่อื่นอันไม่ใช่ศูนย์กลางทางอำนาจของตนนั้น ได้ปรากฏขึ้นประมาณพุทธศตวรรษที่ 24 การเดินทางท่องเที่ยวภายในสยามขยายตัวเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ได้ทำให้บันทึกการเดินทางเหล่านั้นไม่ว่าจะเป็นบันทึกประจำวัน บันทึกความทรงจำ หรือรายงาน (ไม่ใช่กวีนิพนธ์ หรือนิราศ¹¹ตามขนบโบราณ) ถูกตีพิมพ์ลงในวารสาร และหนังสือพิมพ์ต่างๆ เป็นประจำอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน นักเดินทางท่องเที่ยวในช่วงดังกล่าวคือ ข้าราชการ ขุนนาง ปัญญาชนในและนอกราชสำนักหลายคนเดินทางไปตรวจราชการหรือไปทัพ แต่ก็มีจำนวนไม่น้อยไปเพื่อพักผ่อนหย่อนใจหรือเที่ยว พวกเขาผลิตบันทึกการเดินทางจำนวนมาก ด้วยสิ่งที่พบเห็นเป็น “ความรู้” บันทึกหลายฉบับอาจเรียกได้ว่าเป็นรายงานหรือบันทึกภาคสนามเชิงชาติพันธุ์วรรณา (ethnography)¹² อันแสดงถึงการมีความรู้แบบใหม่เกี่ยวกับท้องถิ่นอื่นๆ อย่างชัดเจน

หากพิจารณาจากงานต่างๆ ที่บรรดาชนชั้นนำได้เขียนขึ้นในช่วงของรัฐสยามใหม่สมัยนั้น แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงการสร้างข้อมูล หรือองค์ความรู้เกี่ยวกับพื้นที่นอกราชสำนักในลักษณะที่แตกต่างไปจากกระบวนการหรือความรู้เรื่องอีสานในรัฐแบบจารีต ทั้งลักษณะของการบันทึก รวมถึงอุดมการณ์ทางความคิดที่ปรากฏในตัวของผู้รู้ด้วย ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าการเปลี่ยนแปลงความรู้เรื่องในงานเขียนนั้น เป็นปรากฏการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่มีความน่าสนใจ และน่าตั้งคำถามต่อการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นอย่างยิ่งว่า เพราะเหตุใดชนชั้นนำสยามจึงมีกระบวนการในการสร้างความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นที่เปลี่ยนแปลงไป

การเปลี่ยนแปลงทางความรู้เกี่ยวกับพื้นที่อื่นนอกราชสำนัก ถือได้ว่าปรากฏขึ้นอย่างสอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงของรัฐแบบจารีตไปสู่การปกครองแบบรัฐสมัยใหม่ บันทึกการ

¹¹ ธงชัย วินิจจะกูล กล่าวว่า ก่อนหน้านั้นการเดินทางระยะไกลเป็นเรื่องของราชการ รุระ หรือความจำเป็นเท่านั้น จึงไม่เพลิดเพลินและไม่ใช่เพื่อความรู้อันบันทึกการเดินทางจึงสะท้อนความยากลำบาก ความรันทด เสียใจที่ต้องพลัดพรากคนที่รักและชีวิตที่เป็นสุข จนกระทั่งกลายเป็นขนบทางวรรณกรรมของนิราศที่อาศัยการเดินทางเป็นบริบทของการแสดงอารมณ์ โศกเศร้าโหยหา แม้ว่าการเดินทางนั้นอาจเป็นแค่จินตนาการก็ตามครั้นการเดินทางท่องเที่ยวแบบใหม่เกิดขึ้น ขนบทางวรรณกรรมของนิราศก็เปลี่ยนแปลงไปด้วย

¹² ธงชัย วินิจจะกูล, “ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนผ่านการเดินทางและพิธีกรรมทั้งในและนอกประเทศ,” ใน ยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : โอกาส ความขัดแย้ง และการเปลี่ยนแปลง เล่ม 3 ยุโรป : การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม, หน้า 12.

เดินทางแบบวัฒนธรรมของราชสำนัก (นิราศ) ที่อาศัยอารมณ์ ความรู้สึกผ่านประสบการณ์จากการเดินทางจริง และถ่ายทอดเป็นงานเขียนที่เกิดจากการสังเกต วิเคราะห์ และสังเคราะห์ที่สะท้อนถึงตัวตนทางความคิดของชนชั้นนำสยามที่มีต่อสิ่งที่พบเห็นในรูปของวรรณกรรมร้อยกรองที่จำกัดการอธิบายด้วยความงามของฉันทลักษณ์¹³ สู่วรรณกรรมการเดินทางแบบร้อยแก้วของรัฐแบบรวมศูนย์ในรูปของรายงานการตรวจราชการที่ให้ความสำคัญกับการสร้างความรู้ มากกว่าจะคำนึงถึงความงามทางวรรณศิลป์

ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม ในช่วงรัฐสยามใหม่ มีลักษณะของความรู้ที่เปลี่ยนแปลงไปจากความรู้ที่เคยมีมาในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ทั้งรูปแบบของความรู้ที่เกิดจากคำบอกเล่า และลายลักษณ์อักษร เช่น รายงานการเดินทาง วรรณกรรมต่างๆ การบันทึกการเดินทางแบบนิราศ ถึงงานเขียนเรื่องนิราศหนองคายของหลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์) ผู้เป็นทนายหน้าหอที่ได้ติดตามเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงไปบริเวณอีสานเมื่อคราวยกทัพไปปราบฮ่อที่เมืองหนองคาย ในสมัยต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ. 2418¹⁴ ไปสู่งานการบันทึกที่ให้ความสนใจกับความรู้ทางชาติพันธุ์ และวิถีชีวิตของกลุ่มคนที่ได้พบเห็น ในรูปงานเขียนร้อยแก้วของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) ในเรื่องว่าด้วยชาวป่าชาติต่างๆ¹⁵ ซึ่งอาจกล่าวว่างานเขียนนี้ได้รับการถูกยอมรับให้เป็นบันทึกทางมานุษยวิทยาที่เป็นแบบฉบับของยุค¹⁶ และเป็นต้นแบบของการสร้างความรู้แบบสมัยใหม่เกี่ยวกับท้องถิ่น หรือพื้นที่นอกราชสำนักของชนชั้นนำสยามได้อย่างชัดเจน

¹³ ฉันทลักษณ์เป็นกรอบที่ใช้ในการแบ่งวรรณกรรมประเภทร้อยแก้วกับร้อยกรอง โดยดูที่เงื่อนไขการตกแต่งภาษาเพื่อความไพเราะเสนาะโสตเป็นเกณฑ์ กรอบนี้สามารถใช้ได้ดีเมื่อพิจารณาวรรณกรรมยุคเก่า แต่ไม่สามารถใช้บังคับถึงลักษณะเฉพาะของประเภทต่างๆ ในวรรณกรรมสมัยใหม่ได้อย่างแท้จริง เพราะวรรณกรรมสมัยใหม่นั้น จำเป็นต้องขยายความคิดให้กว้างไปจากเรื่องการตกแต่งภาษา และหันไปใช้กรอบเรื่องเล่าและกวีนิพนธ์ ซึ่งแบ่งประเภทของวรรณกรรมโดยอิงอยู่กับวิธีการและทัศนคติที่มีต่องานประเภทนั้นๆ (นพพร ประชากุล, ยอกอักษร ย้อนความคิด เล่ม 1 ว่าด้วยวรรณกรรม (กรุงเทพฯ: อาน, 2552), หน้า 224.)

¹⁴ สิทธิ ศรีสยาม, นิราศหนองคายวรรณคดีที่ถูกสั่งเผา, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: สONGสยาม, 2533), หน้า 99-306.

¹⁵ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, ลัทธิธรรมนิยมต่างๆ ภาคที่ 5 ว่าด้วยชาวป่าชาติต่างๆ (พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, 2462).

¹⁶ ธงชัย วินิจจะกุล, “ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนผ่านการเดินทางและพิพิธภัณฑสถานในและนอกประเทศ,” ใน ยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : โอกาส ความขัดแย้ง และการเปลี่ยนแปลง เล่ม 3 ยุโรป : การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม, หน้า 13.

สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณได้ทรงเคยให้คำอธิบายเรื่องว่าด้วยชาวป้าชาติต่างๆ ในการพิมพ์รวมเล่มครั้งแรกในชื่อ ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาคที่ 5 ไว้ว่า “เป็นเรื่องลัทธิธรรมเนียมของชาวป้าชาติต่างๆ ที่อยู่ใ้พระราชอาณาจักรสยามข้างฝ่ายเหนือ หนังสือเรื่องนี้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) เมื่อยังเป็นเจ้าหมื่นไวยวรนาถ เป็นแม่ทัพขึ้นไปตั้งอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง ได้เอาใจใส่สืบสวนเรื่องพวกชาวป้าและลัทธิธรรมเนียมของพวกนั้นๆ ส่งมายังหอพระสมุดฯ ได้พิมพ์ใน หนังสือวชิรญาณ เป็นตอนๆ”¹⁷ โดยตีพิมพ์ครั้งแรกในวชิรญาณวิเศษ เล่มที่ 5 วันอาทิตย์ที่ 18 สิงหาคม ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) หน้า 518-523¹⁸

งานเขียนดังกล่าวนี้ถือได้ว่าเป็นสิ่งที่เพิ่มพูนความรู้ทางด้านชาติพันธุ์ให้แก่ชนชั้นนำสยามเป็นอย่างมาก แม้ว่าบทความดังกล่าวจะไม่กล่าวถึงพื้นที่อีสานโดยตรง แต่ก็ป็นความรู้ที่สามารถใช้เทียบเคียงกับพื้นที่บริเวณอีสานได้ เนื่องจากเป็นบริเวณที่มีจุดร่วมทางวัฒนธรรมแบบแม่น้ำโขงร่วมกัน และกลุ่มชาติพันธุ์ที่กล่าวถึงในงานนี้ล้วนเป็นกลุ่มคนที่อาศัย เคลื่อนย้าย สัมพันธ์ และเชื่อมโยงกับกลุ่มชาติพันธุ์ในบริเวณอีสานทั้งสิ้น เช่น ข่า และผู้ไทย จึงไม่อาจจะปฏิเสธได้ว่างานเขียนชิ้นนี้ไม่ได้ให้ความรู้ใดๆ เกี่ยวกับอีสาน แต่ในขณะเดียวกันอาจจะกล่าวได้ว่างานชิ้นนี้ถือเป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างความรู้แบบใหม่เกี่ยวกับพื้นที่นอกราชสำนักที่ถูกละเลย และเป็นเสมือนต้นแบบให้เกิดการสร้างความรู้ และตีพิมพ์งานเขียนเรื่องอีสานในระยะต่อมาของชนชั้นนำสยาม อาทิ งานของพระยาประชาภิจักรจักร (แช่ม บุนนาค) บทความว่าด้วยแม่น้ำมูลแลเมืองตะวันออกเฉียง¹⁹ ว่าด้วยภาษาต่างๆ ในสยามประเทศ²⁰ เป็นต้น นอกจากนั้นยังรวมถึงรายงานการตรวจราชการในพื้นที่อีสานของชนชั้นนำสยามอีกหลายครั้ง ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2449-2472²¹ และงานที่ตีพิมพ์ในระยะต่อมาอีกมากมาย ซึ่งงานต่างๆ เหล่านี้ล้วนแต่เป็นเครื่องชี้วัดถึงการยกระดับทาง

¹⁷ สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ, “คำนำ,” ใน ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาคที่ 5 ว่าด้วยชาวป้าชาติต่างๆ, หน้า 3.

¹⁸ หอสมุดแห่งชาติ. มจ 2530/2536. วชิรญาณวิเศษ เล่ม 5 แผ่นที่ 44 วันอาทิตย์ที่ 18 สิงหาคม ร.ศ. 109. หน้า 518-523. และพิมพ์ในฉบับต่อมาหน้า 534-537, 548-540, 558-562, 567-572 เป็นรายสัปดาห์ตามลำดับฉบับเรื่อง.

¹⁹ Phaya Praja Kitkarachakr. “On the Menam Mun and the Province in the East”. The Journal of The Siam Society, V.I. Bangkok : July, 1904 : 170-190.

²⁰ พระยาประชาภิจักรจักร, ว่าด้วยภาษาต่างๆ ในสยามประเทศ (พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, 2462)

²¹ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในบทที่ 20 การเสด็จตรวจราชการของเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ (เดิม วิชาคพจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2546)), หน้า 462-486.

ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามในลักษณะของการเปลี่ยนผ่านจากจารีตการบันทึกและรายงานแบบเดิมสู่การสร้างความรู้แบบสมัยใหม่

การตั้งคำถามต่อความรู้เรื่องอีสานของกลุ่มชนชั้นนำสยาม จึงเป็นสิ่งที่มีความสำคัญต่อการศึกษาระวัติศาสตร์ เนื่องจากเป็นปรากฏการณ์ที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางความคิด กระบวนการ และความสนใจของชนชั้นผู้ปกครองจากกรุงเทพฯ ที่มีต่อพื้นที่นอกราชสำนักผ่านการอธิบายความรู้ในลักษณะของความรู้แบบสมัยใหม่ ซึ่งแตกต่างจากวัฒนธรรมทางความรู้ก่อนหน้าอย่างสิ้นเชิง

ปัญหาและคำถามทางประวัติศาสตร์ในช่วงต้นจึงก่อให้เกิดความสงสัย จนนำไปสู่งานศึกษาที่ผู้เขียนสนใจศึกษา คือ “ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2433 - 2475” เนื่องจากเป็นช่วงเวลาที่มีความรู้ในด้านต่างๆ ของกลุ่มชนชั้นนำสยามมีความเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะความคิดและความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่น พร้อมกันนั้นยังได้ให้ความสำคัญกับพื้นที่อีสานเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ โดยเห็นได้จากการเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับอีสานใน วชิรญาณ วิทยากร เทศาภิบาล ฯลฯ จนนำไปสู่การออกไปแสวงหาและสร้างความรู้เกี่ยวกับพื้นที่บริเวณนี้ด้วยตัวของกลุ่มชนชั้นนำเอง ผ่านการอธิบายความรู้ในลักษณะที่เป็นศาสตร์อย่างชัดเจน ซึ่งจะส่งผลให้รัฐมีข้อมูลที่ใช้ในการจัดการ บริหาร ควบคุม ตลอดจนการวางนโยบายต่างๆ ต่อคน และพื้นที่อีสาน ให้เป็นไปตามคาดหวัง และความต้องการของรัฐสมัยใหม่ได้อย่างมีระบบ และมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

1.2 ทบทวนวรรณกรรม

งานการศึกษาวิจัยด้านประวัติศาสตร์อีสานจำนวนมากที่ผ่านมา ส่วนใหญ่จะให้ความสนใจต่อปรากฏการณ์ที่ส่งผลกระทบต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางภาพรวมของสังคมอีสานเป็นหลัก เช่น การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม โดยหัวข้อเหล่านี้ได้กลายเป็นแนวทางสำคัญของการวิจัยที่ได้รับการหยิบยกขึ้นมาศึกษาอีสานอยู่เสมอ เมื่อพิจารณาถึงงานวิจัยที่ถูกละเลยออกมามีเหล่านั้น พบว่ามีงานการศึกษาจำนวนหนึ่งที่ศึกษาเกี่ยวกับความคิดและการปฏิบัติการของชนชั้นนำสยาม หรือกลุ่มชนชั้นปกครองกรุงเทพฯ ที่สัมพันธ์และมีต่ออีสาน แต่งานการศึกษาส่วนใหญ่ยังมีข้อจำกัด คือ เป็นงานที่เน้นประเด็นการศึกษาไปที่เรื่อง

ของการเปลี่ยนแปลงระบบการเมืองการปกครอง โลกทัศน์ การรับรู้ ตลอดจนทัศนคติของชนชั้นนำ สยามที่มีต่อพื้นที่บริเวณอีสานเป็นสำคัญ

งานการศึกษาเรื่อง การปฏิรูปมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว²² ของไพฑูรย์ มีกุลศ เป็นงานที่ให้ความสำคัญกับการศึกษาประเด็นปัญหาใหญ่ๆ ใน บริเวณอีสาน 4 ประการ คือ 1. การปกครองของภาคตะวันออกเฉียงเหนือก่อนการปฏิรูป 2. การ ปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน 3. ปฏิกริยาที่เกิดจากการปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน และ 4. มาตรการที่รัฐบาลได้แก้ปัญหาที่เกิดขึ้นจากการปฏิรูปการปกครอง โดยการศึกษานี้ได้พยายาม แสดงให้เห็นถึงบทบาทของผู้ปกครองกรุงเทพฯ โดยมองผ่านบทบาทของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม หลวงสรรพสิทธิประสงค์ ในคราวที่เป็นข้าหลวงใหญ่ต่างพระองค์ ปกครองมณฑลอีสาน ซึ่งถือเป็น ตัวแทนของอำนาจจากกรุงเทพฯ ที่มีต่อท้องถิ่นในช่วงของการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435 โดย ไพฑูรย์พยายามชี้ให้เห็นว่า ในช่วงก่อนการปฏิรูปเจ้าเมืองกรมการของอีสานในหัวเมืองต่างๆ มี อำนาจในการปกครองตนเองมาก แต่เมื่อส่วนกลางได้แต่งตั้งข้าหลวงซึ่งเป็นชนชั้นปกครองจาก กรุงเทพฯ เข้าไปในพื้นที่เพื่อจัดการปกครองตามแบบเทศาภิบาล ในระยะแรกการปกครองของ สยามรูปแบบดังกล่าวยังไม่ประสบความสำเร็จในทันที เนื่องจากราษฎรส่วนใหญ่ และเจ้าเมือง กรมการเดิมยังไม่ได้รับการศึกษาเพียงพอจึงทำให้ไม่เข้าใจวัตถุประสงค์ของการปฏิรูปการปกครอง จากส่วนกลางอย่างถ่องแท้ จนนำไปสู่ความไม่พอใจต่อการปฏิรูปดังกล่าว ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ นำไปสู่การเกิดกบฏผู้มีบุญขึ้นในปี พ.ศ. 2445 แต่รัฐบาลก็สามารถปราบได้ และสามารถปรับปรุง การปกครองตามระบบใหม่ในทุกๆ ด้าน จนประสบผลสำเร็จตามต้องการ

งานการศึกษาของไพฑูรย์ มีกุลศ ถือได้ว่าเป็นงานชิ้นแรกๆ ที่ศึกษาเกี่ยวกับการปฏิรูปการ ปกครองบริเวณอีสานในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยงานชิ้นนี้ถือเป็น ต้นแบบให้ผู้ที่สนใจศึกษาประวัติศาสตร์อีสานในช่วงปฏิรูปการปกครองปี พ.ศ. 2435 ใช้เป็นข้อมูล สำคัญในการต่อยอดศึกษาถึงความเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ของอีสาน แม้ว่างานชิ้นนี้จะเป็นงาน การศึกษาเกี่ยวกับอีสานในด้านการปกครองที่ดีมากขึ้นหนึ่ง แต่งานเขียนนี้กลับให้ความสำคัญกับ การอธิบายถึงปัจจัยภายนอกอันเป็นผลมาจากการคุกคามอาณานิคมฝรั่งเศสเป็นสำคัญ จนทำให้ มองเห็นได้ว่าปัจจัยดังกล่าวเป็นเหตุผลทั้งหมดที่ทำให้เกิดการปฏิรูปการปกครองในพื้นที่อีสาน จน สืบเนื่องถึงการเปลี่ยนทางความคิดและความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามที่เริ่มตัวก่อและ

²² ไพฑูรย์ มีกุลศ, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: บรรณ กิจเทรตติ้ง, 2517)

เผยแพร่ก่อนหน้านั้นผ่านวารสารต่างๆ ในกลุ่มของชนชั้นนำ งานการศึกษาของผู้วิจัยจึงต้องการเสนอให้เห็นว่าความพยายามของชนชั้นนำสยามในการสร้างความรู้เรื่องอีสาน ในลักษณะของงานเขียนแบบสมัยใหม่ที่เกิดขึ้นในช่วงก่อนการปฏิรูปการปกครองนั้น เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่สำคัญ และส่งผลให้ชนชั้นนำสยามมีความคิดเกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครองในปี พ.ศ. 2435 อย่างละเอียดไม่ได้

งานศึกษาเกี่ยวกับทัศนะและความคิดของชนชั้นนำปกครองไทยที่มีต่อคนอีสาน คือบทความเรื่อง “ลาว” ในทัศนะของไทย (‘Lao’ from the Thai point of view)²³ ของ ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ ซึ่งเป็นบทความประกอบการสัมมนาทางวิชาการประจำปี 2548 ของมูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย (บทความนี้เป็นไปได้ว่าได้รับการปรับปรุงและศึกษาเพิ่มเติมจาก บทความเรื่อง “คนอีสานในทัศนะผู้ปกครองไทยส่วนกลางในอดีต”²⁴ และ “ลาวในทัศนะของผู้ปกครองไทยในสมัยรัตนโกสินทร์”²⁵) โดยงานชิ้นนี้พยายามแสดงให้เห็นถึงทัศนะของ ผู้ปกครองไทยบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่มีต่อคน “ลาว” มีความแตกต่างกัน โดยมองว่าลาวมีความด้อยกว่าไทย ซึ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความจำเป็นทางด้านการเมืองมีส่วนผลักดันให้ลาวกลายเป็นไทย แต่ในด้านทัศนะและความรู้สึกของผู้ปกครอง ความแตกต่างระหว่าง “ไทย” กับ “ลาว” ยังไม่ได้เสื่อมคลายไป นอกจากนี้งานชิ้นนี้ยังได้กล่าวถึงอีสานภายหลังการปฏิวัติในปี พ.ศ. 2475 ว่า ผู้แทนราษฎรจังหวัดต่างๆ ในภาคอีสานได้พยายามสะท้อนความรู้สึกของความเป็นพลเมืองไทยเช่นเดียวกับคนในภาคกลาง โดยความรู้สึกต่างๆ เหล่านี้ได้สะท้อนผ่านทางคำพูดและข้อเขียน รวมไปถึงวรรณกรรมจากเหล่านักการเมืองเพื่อสะท้อนภาพของอีสานว่าต่ำต้อยกว่าภาคกลาง ตั้งแต่สมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นต้นมา พื้นที่อีสานได้รับการพัฒนาดีกว่าที่เคยเป็นในอดีต จนนำไปสู่การทำลายทรัพยากรธรรมชาติเป็นผลให้เกิดการอพยพเข้าสู่เมืองใหญ่ โดยเฉพาะกรุงเทพฯ จนกล่าวได้ว่าช่วงแรกๆ ของการอพยพเข้าสู่กรุงเทพฯ ของคนอีสานได้มีทัศนะเกี่ยวกับคนกลุ่มนี้ว่า ยากจน และเกียจคร้าน ตามมาด้วย

²³ ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, “ลาว ในทัศนะของไทย,” เอกสารในการสัมมนาวิชาการประจำปี 2548 เสนอที่โรงแรมแอมบาสซาเดอร์ ซิตี้ จอมเทียน จังหวัดชลบุรี, 26-27 พฤศจิกายน 2548 (กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย, 2548), หน้า 1-11.

²⁴ ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, “คนอีสานในทัศนะผู้ปกครองไทยส่วนกลางในอดีต,” มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม 3,1(2527): 21-32.

²⁵ ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, “ ‘ลาว’ ในทัศนะของผู้ปกครองไทยสมัยรัตนโกสินทร์,” จดหมายเหตุสังคมนศาสตร์ 11,1 (สิงหาคม-ตุลาคม 2531) : 104-121.

งานของทวิศิลป์ชิ้นนี้พยายามอธิบายให้เห็นว่าชนชั้นนำสยามมีส่วนสำคัญในการกำหนดรูปแบบของการรับรู้เกี่ยวกับคำว่า “ลาว” ในลักษณะที่ด้อยกว่าและเห็นเป็นคนอื่น แต่ด้วยปัจจัยทางการเมืองทำให้ชนชั้นนำสยามพยายามกล่อมเกล้าให้ลาวกลายเป็นด้วยวิธีการต่างๆ ผ่านการปฏิรูปการปกครอง หลายประเด็นที่ทวิศิลป์ได้เสนอ ถือได้ว่ามีความน่าสนใจต่อการเข้าใจถึงบริบททางประวัติศาสตร์เกี่ยวมุมมองของชนชั้นนำสยามที่มีต่อกลุ่มคนนอกราชสำนักได้ดีทีเดียว หากแต่ข้อจำกัดของงานชิ้นนี้เป็นเพียงบทความขนาดสั้น ทำให้การอธิบายในประเด็นต่างๆ ที่ถูกยกขึ้นมาเสนอนั้น ดูเหมือนเป็นการรวบรัดและสรุปให้เชื่อมากเกินไป อีกทั้งในงานชิ้นนี้ยังไม่พบว่ามีการใช้งานเขียนทางชาติพันธุ์ของชนชั้นนำสยามมาช่วยอธิบาย ซึ่งงานเขียนทางชาติพันธุ์ที่เกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถือเป็นหลักฐานชิ้นสำคัญที่จะช่วยสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับความคิดของชนชั้นนำสยามที่มีต่อกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ อย่างชัดเจน เพราะเป็นเรื่องที่ชนชั้นนำสยามในขณะนั้นกำลังให้ความสนใจเป็นอย่างมาก ผู้วิจัยได้นำข้อบกพร่องในประเด็นดังกล่าวมาต่อยอดในการศึกษาเพื่อให้สามารถมองเห็นภาพสะท้อนทางความคิดของชนชั้นนำสยามที่มีต่อคน “ลาว” ในบริเวณอีสานได้ดียิ่งขึ้น

นอกจากนั้นยังมีงานที่ศึกษาถึงทัศนคติ และมุมมองของชนชั้นนำสยามที่มีต่ออีสาน ผ่านคำว่า “ลาว” ดังตัวอย่างเช่น งานการศึกษาเรื่อง ทัศนคติของผู้ปกครองไทยที่มีต่อคำว่า “ลาว” ในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2453²⁶ ของ อุบล ลิ้มสุวรรณ โดยงานการศึกษาชิ้นนี้มุ่งแสดงให้เห็นถึงทัศนคติของผู้ปกครองไทยที่มีต่อคำว่า “ลาว” ในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2453 โดยให้ความสำคัญกับการศึกษาถึงทัศนคติสาเหตุการปรับเปลี่ยนท่าที วิธีการ ตลอดจนผลการปรับเปลี่ยนทัศนคติท่าทีของผู้ปกครองไทยที่มีต่อคำดังกล่าว พบว่าชนชั้นปกครองไทยมีทัศนคติต่อคำว่า “ลาว” ในลักษณะที่ด้อยกว่า เนื่องจากคนกลุ่มนี้อยู่ใต้การปกครองของตน โดยระยะต่อมามีทัศนคติต่อคำดังกล่าวถูกปรับเปลี่ยนเป็นความชิงชัง รังเกียจ อันเป็นผลสืบเนื่องจากเหตุการณ์พิพาทเรื่องเจ้าอนุวงศ์ หรือการก่อกบฏของเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 จากเหตุการณ์ในครั้งนั้น ส่งผลให้ชนชั้นปกครองไทยมองว่า “ลาว” เป็นพวกทรยศ พร้อมทั้งดูถูกและเหยียดในลักษณะที่ว่า “ลาว” เป็น “ข้า” ไทยเป็น “เจ้านาย” โดยความรู้สึกเช่นนี้ได้เพิ่มมากขึ้นจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเกิดการคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยมได้ส่งผลกระทบต่ออำนาจของชนชั้นปกครองสยาม ทำให้เกิดการเปลี่ยนทัศนคติต่อคำว่า “ลาว” ด้วยการปฏิรูปประเทศและสร้างสำนึกความเป็นไทยร่วมกันของคน

²⁶ อุบล ลิ้มสุวรรณ, “ทัศนคติของผู้ปกครองไทยที่มีต่อคำว่า “ลาว” ในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2453,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒมหาสารคาม, 2537)

ในชาติ โดยเฉพาะราษฎรในภาคอีสานและภาคเหนือ ผลจากการปรับเปลี่ยนทัศนคติของผู้ปกครองไทยต่อคำว่า “ลาว” ถือว่าประสบความสำเร็จอย่างงดงามโดยเฉพาะทางด้านการเมืองการปกครอง แต่ในด้านสังคมและวัฒนธรรม ผู้ที่ได้รับการขนานนามว่า “ลาว” และ “ไทย” ต่างมีทัศนคติแตกต่างกันเป็นคนละกลุ่มไม่ใช่พวกเดียวกัน งานชิ้นนี้ได้สรุปว่า ความพยายามในการปรับเปลี่ยนทัศนคติที่มีต่อคำว่า “ลาว” ของชนชั้นปกครองเป็นเพียงความจำเป็นทางการเมืองเท่านั้น เนื่องจากทัศนคติดังกล่าวได้รับการสืบทอดมายาวนาน จึงส่งผลให้ทัศนคติของผู้ปกครอง และผู้คนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงมีทัศนคติต่อคำว่า “ลาว” ไม่แตกต่างจากอดีตที่ผ่านมา

งานการศึกษาของอุบลชิ้นนี้ แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าเป็นงานการศึกษาที่ได้รับอิทธิพลทางความจากงานเขียนเรื่องลาวในทัศนคติของผู้ปกครองไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ ของทวีศิลป์ สืบวัฒนะ อย่างชัดเจน เนื่องจากทวีศิลป์เป็นผู้ควบคุมงานการศึกษาของอุบลชิ้นนี้ ดังนั้นแนวความคิดและข้อเสนอต่างๆ ในงานชิ้นนี้จึงเป็นการต่อยอดข้อเสนอของทวีศิลป์ แต่งานชิ้นนี้ก็สามารทำให้สร้างความเข้าใจเกี่ยวกับ “ลาว” ในทัศนคติของผู้ปกครองไทยได้ชัดเจนขึ้น เพราะในหลายๆ ประเด็นที่ทวีศิลป์เคยสรุปเอาไว้ได้อย่างรวบรัด งานของอุบลกลับสามารถอธิบายข้อเสนอเหล่านั้นได้ค่อนข้างสมบูรณ์ แต่ข้อบกพร่องของงานชิ้นนี้ยังคงเป็นประเด็นเดียวกับงานของทวีศิลป์คือ ขาดการใช้งานเขียนทางชาติพันธุ์วรรณาของชนชั้นนำสยามมาประกอบการศึกษา

งานอีกชิ้นหนึ่งที่ศึกษาเกี่ยวกับการรับรู้ของชนชั้นนำสยามกับอีสานคือ ท้องถิ่น ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทยช่วงสมัยปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435²⁷ ของ พิชิต พิทักษ์ ที่ได้ศึกษาถึงการรับรู้ของชนชั้นนำไทยที่มีต่อ “ท้องถิ่น” ต่างๆ ในส่วนภูมิภาค เช่น “หัวเมืองลาวภาคอีสาน” “ล้านนา” และ “หัวเมืองมลายู” ในช่วงสมัยปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435 ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสำคัญ โดยศึกษาถึงปัจจัยและกระบวนการในการเปลี่ยนแปลงการรับรู้ตลอดจนการดำเนินการปกครอง “ท้องถิ่น” ของชนชั้นนำไทย โดยพิทักษ์ได้อธิบายว่า ในช่วงของรัฐธรรมนูญหรือ “รัฐธรรมนูญ” ชนชั้นนำไทยรับรู้และยอมรับถึงความเป็นอิสระของท้องถิ่นต่างๆ ที่มีสัมพันธ์เชิงอำนาจกับส่วนกลางแบบหลวมๆ ได้ แต่ในช่วงของการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2411-2453 ชนชั้นนำไทยไม่สามารถยอมรับอำนาจการปกครองแบบจารีตได้ โดยเห็นว่า “ความล่าช้า” “ความเกียจคร้าน” “การไร้การศึกษา” “ความไร้ระเบียบวินัยและกฎหมายอันนำไปสู่

²⁷ พิชิต พิทักษ์, “ท้องถิ่น ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทยช่วงสมัยปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435,” (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ อักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540).

ปัญหาอาชญากรรม” “การไร้ประสิทธิภาพในการจัดเก็บภาษี” ฯลฯ เป็น “ข้ออ่อนด้อย” และเป็น “ปัญหา” ของท้องถิ่น ความรับรู้เช่นนี้ได้นำไปสู่การปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435 ส่งผลให้ “ท้องถิ่น” ที่เคยมีความเป็นอิสระในรัฐแบบจารีต เปลี่ยนมาเป็น “ท้องถิ่น” ที่มีความสัมพันธ์ในลักษณะของรัฐแบบใหม่ภายใต้อำนาจที่เข้มแข็งของกรุงเทพฯ

งานชิ้นนี้ของพิทักษ์ ได้เสนอแนวความคิดที่น่าสนใจเกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครองในอีสานว่า เกิดจากความ “ล้าหลัง” “ไร้การศึกษา” “เกียจคร้าน” และ “ความไร้ระเบียบวินัย” ซึ่งเป็นข้ออ่อนด้อยที่ทำให้ชนชั้นนำสยามไม่สามารถยอมรับได้จนเป็นเหตุผลที่นำไปสู่การปฏิรูปการปกครองในปี พ.ศ. 2435 แต่ข้อบกพร่องของงานชิ้นนี้ที่ชัดเจน คือ การที่พิชิตสรุปว่าปัจจัยและการเปลี่ยนแปลงการรับรู้ของชนชั้นนำไทยเกี่ยวกับท้องถิ่นเกิดจากปัจจัยเพียงสองประการ คือ การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจ และการที่อังกฤษสามารถยึดครองอินเดียนทั้งหมด ในปี พ.ศ. 2306 โดยละเลยที่จะกล่าวถึงการเปลี่ยนทางความคิดเกี่ยวกับท้องถิ่นที่ปรากฏในวรรณกรรม และงานเขียนของชนชั้นนำ รวมถึงละเลยที่จะกล่าวถึงการรับวัฒนธรรมตะวันตกของชนชั้นนำสยาม หรือแม้แต่ไม่กล่าวถึงความรู้ทางภูมิศาสตร์สมัยใหม่ของชนชั้นนำสยามที่มีในขณะนั้น ทั้งหมดล้วนแต่เป็นปัจจัยสำคัญให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการรับรู้ “ท้องถิ่น” ทั้งสิ้นที่งานชิ้นนี้ไม่ได้กล่าวถึง ผู้วิจัยได้นำข้อบกพร่องต่างๆ ที่ขาดหายไปจากงานชิ้นนี้มาอธิบาย และขยายความเพิ่มเติมในงานของผู้วิจัยเอง เพื่อให้สามารถมองเห็นภาพของการรับรู้ท้องถิ่นอีสานได้ชัดเจนขึ้น

นอกจากนั้นยังพบงานการศึกษาที่เกี่ยวกับทัศนะ และการรับรู้ของชนชั้นปกครองไทยที่มีต่ออีสานอีกเรื่อง คือ อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475²⁸ ของ อุศนา นาศรีเคน ที่แสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญกับบริเวณอีสานในแต่ละช่วงเวลาของผู้ปกครองกรุงเทพฯ จนก่อให้เกิด “ภาพอีสาน” ที่เป็นผลมาจากมุมมองของกรุงเทพฯ และกลายเป็นภาพลักษณ์ของอีสานที่กลายเป็นพื้นฐานการรับรู้ของคนทั่วไป โดยงานการศึกษาชิ้นนี้ได้อธิบายว่าการเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ ในปี พ.ศ. 2369 ทำให้ผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตระหนักถึงความจำเป็นในการควบคุมอีสานทางด้านทรัพยากร ด้วยการพยายามสำรวจข้อมูลด้านทรัพยากรและกำลังคนต่างจากเดิมที่สนใจทรัพยากรเป็นหลัก ด้วยการพยายามส่งข้าราชการเข้ามาจัดการบริเวณอีสาน และปกครองผู้นำท้องถิ่นอีก

²⁸ อุศนา นาศรีเคน, “อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2548).

ชั้นหนึ่ง ด้วยการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ต่อกัน โดยระยะแรกกรุงเทพฯ ยังมีทัศนคติต่ออิสาน และคนอิสานว่า เป็นผู้ที่อยู่ใต้การปกครอง และมีสถานะต่ำกว่าตน แต่การเผชิญหน้ากับการลัทธิอาณานิคมฝรั่งเศสในบริเวณแม่น้ำโขง ทำให้ผู้ปกครองกรุงเทพฯ นับตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นมา ชนชั้นนำต้องปรับเปลี่ยนมุมมองและนโยบายใหม่ ด้วยการพยายามสร้างความเป็นหนึ่งเดียวกัน แต่ความรู้สึกถึง “ความเป็นอื่น” ก็ยังปรากฏอยู่ แต่ปัญหาจากปัจจัยภายนอกและการเกิดปฏิกริยาต่อต้านจากคนอิสานทำให้ผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องเรียนรู้และประเมินความสำคัญของอิสานใหม่ ยังผลให้เกิดการเดินทางไปสำรวจพื้นที่ต่าง ๆ ที่เป็นจุดยุทธศาสตร์และแหล่งทรัพยากร ทั้งยังตระหนักในความละเอียดอ่อน เรื่องของชาติพันธุ์ ผู้คนและความสัมพันธ์ของคนสองฝั่งโขง โดยทัศนคติของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ที่มีต่ออิสานผ่านการปกครอง และสื่อต่างๆ ได้ส่งผลให้ภาพของอิสานเป็นดินแดนที่ยังต้องการการปรับปรุงพัฒนาจากกรุงเทพฯ เป็นหลัก สิ่งนี้มีผลต่อการกำหนดนโยบายของรัฐบาลต่ออิสานในช่วงต่อมา และคนอิสานส่วนใหญ่ก็ยอมรับภาพลักษณ์นี้ด้วย

งานการศึกษาชิ้นนี้ของอุศนา น่าจะเป็นงานที่ได้รับการจุดประเด็นทางความคิดจากงานของทวีศิลป์ เรื่องคนอิสานในทัศนะผู้ปกครองไทยส่วนกลางในอดีต และงานของอุบล เรื่องทัศนะของผู้ปกครองไทยที่มีต่อคำว่า “ลาว” ในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยงานชิ้นนี้ของอุศนาถือได้ว่าเป็นงานการศึกษาที่ให้ภาพทัศนะของชนชั้นนำสยามที่มีต่ออิสานได้ดีอีกชิ้นหนึ่ง เนื่องจากอุศนาได้ขยายขอบเขตการศึกษาจากงานต้นแบบดังกล่าวออกไปถึงปี พ.ศ. 2475 จึงช่วยทำให้เข้าใจและเห็นภาพของการรับรู้ของชนชั้นนำสยามได้ชัดเจนยิ่งขึ้น งานการศึกษาชิ้นนี้ของอุศนาเป็นงานการศึกษาเกี่ยวกับ “การรับรู้และทัศนะ” ของผู้ปกครองกรุงเทพฯ อันเป็นการศึกษาเพื่ออธิบายความคิดเห็น หรือการยืนยันว่ารัฐอย่างไรของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ที่มีต่อคำว่า “อิสาน” ซึ่งแตกต่างจากงานของผู้วิจัยที่ศึกษาถึงสิ่งที่ได้มาจากการค้นคว้า เรียนรู้ หรือได้รับจากประสบการณ์ของชนชั้นนำแล้วผลิตเป็นความคิดรวบยอดในรูปของชุดความรู้เรื่องอิสาน หรือกล่าวได้ว่างานศึกษาของผู้วิจัยเป็นการศึกษาถึงกระบวนการสร้างความรู้เรื่องอิสานนั่นเอง

ข้อบกพร่องในงานของอุศนาที่ผู้วิจัยพบ คือ อุศนาให้ความสำคัญและยึดติดกับเอกสารประเภทสารตราและรายงานการตรวจราชการ เพื่อนำมาอธิบายทัศนะและการรับรู้ของชนชั้นนำที่มีต่ออิสานมากเกินไป จนละเลยและมองข้ามการใช้เอกสารที่เผยแพร่ในหมู่ชนชั้นนำสยามในขณะนั้น เช่น วชิรญาณ วิทยาคารย เทศาภิบาล และ ยุทธโกษา โดยเอกสารเหล่านี้ล้วนแต่เป็นเอกสารที่ให้ภาพของการรับรู้และทัศนะที่ชนชั้นนำสยามมีต่ออิสานเป็นจำนวนมาก โดยผู้วิจัยได้ใช้ข้อบกพร่องนี้มาอธิบายเพิ่มเติมในงานการศึกษาของผู้วิจัยด้วย

จากการทบทวนวรรณกรรม ทำให้ผู้วิจัยมองเห็นช่องว่างทางองค์ความรู้เกี่ยวกับอีสาน วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จึงจะมุ่งศึกษาไปยังประเด็นที่ยังไม่ได้รับการสนใจและวิจัยอย่างจริงจัง คือ การเปลี่ยนแปลงของตัวความรู้เรื่องอีสาน โดยศึกษาถึงการเกิดขึ้น และความเปลี่ยนแปลงของตัวความรู้ว่าเกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไข และบริบทใด ความรู้เรื่องอีสานมีการพัฒนาอย่างไร ชนชั้นนำสยามมีวิธีการจัดการกับความรู้เหล่านั้นอย่างไร รวมถึงความรู้เหล่านั้นถูกแสดงออก และเผยแพร่ในลักษณะใดบ้าง ตลอดจนความรู้ที่ถูกสร้างขึ้นมานั้น สามารถตอบสนองต่ออุดมการณ์ และความต้องการของรัฐในรูปแบบใด และอย่างไรบ้าง โดยงานวิจัยนี้จะให้ความสำคัญต่อการศึกษาค้นคว้าของความรู้ มากกว่าที่จะให้ความสำคัญต่อทัศนคติอันเป็นผลตามมาจากการสร้างความรู้เรื่องอีสาน

วัตถุประสงค์ของการวิจัย เพื่อศึกษา

1. ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม ระหว่าง พ.ศ. 2433 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475
2. ปัจจัยและความสำคัญที่ผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลง และขยายตัวทางความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม ระหว่างช่วงเวลาดังกล่าว
3. กระบวนการของการเปลี่ยนแปลงทางความรู้เรื่องอีสานจากความรู้แบบเดิมสู่ความรู้แบบใหม่ และผลกระทบที่มีต่อความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างอำนาจรัฐส่วนกลางกับภาคอีสาน

สมมติฐานของการศึกษา

1. การเปลี่ยนแปลงทางความคิดของชนชั้นนำสยามในขณะนั้น เป็นแรงผลักดันสำคัญให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางความรู้เรื่องอีสาน
2. การเปลี่ยนแปลงทางความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม ส่งผลให้รัฐสามารถเข้ามาควบคุมจัดการกับคนและพื้นที่อีสานตามความต้องการของรัฐได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น

3. การขยายตัวทางความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม ส่งผลสำคัญต่อความเปลี่ยนแปลงในสังคมอีสาน ซึ่งสัมพันธ์และสอดคล้องกับอำนาจของส่วนกลางในลักษณะการปกครองแบบรัฐสมัยใหม่

ขอบเขตการศึกษา

การศึกษานี้ให้ความสำคัญต่อ กระบวนการเปลี่ยนแปลง และขยายตัวทางความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำ โดยมีขอบเขตคือ ศึกษาวิถีคิด วิธีการ ตลอดจนการจัดการกับความรู้เกี่ยวกับอีสานของกลุ่มชนชั้นนำสยามในขณะนั้น ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ความรู้ในเรื่องดังกล่าวมีความเปลี่ยนแปลงไปจากความรู้ก่อนหน้า การศึกษานี้จึงมุ่งเน้นกลุ่มชนชั้นนำสยาม ซึ่งถือได้ว่าเป็นกลุ่มคนที่มีบทบาท และมีอิทธิพลสำคัญต่อการกำหนดนโยบายการปกครองในช่วงรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ อันได้แก่ พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางระดับต่างๆ จากส่วนกลาง ที่ได้สร้างความรู้ในเรื่องของอีสานขึ้น

สำหรับช่วงเวลาที่ใช้ในการศึกษานั้น เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2433 อันเป็นเวลาที่มีการตีพิมพ์งาน “ว่าด้วยชาวป่าชาติต่างๆ” ของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นครั้งแรกใน วาริชญาณวิเศษ งานชิ้นนี้ถือได้ว่าเป็นแบบฉบับของยุคสมัยที่แสดงให้เห็นถึงการอธิบายพื้นที่ห่างไกลด้วยความรู้สมัยใหม่ ในลักษณะของมานุษยวิทยาที่มีเนื้อความใกล้เคียง และสอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของอีสานมากขึ้น อันเป็นจุดเริ่มต้นให้เกิดการผลิตและสร้างความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามที่เกิดจากการเดินทาง และประสบการณ์ตรงออกมาในระยะหลังเป็นจำนวนมาก โดยขอบเขตของการศึกษานี้ได้สิ้นสุดใน พ.ศ. 2475 อันเป็นปีสิ้นสุดการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งส่งผลให้ชนชั้นนำสยามที่เคยมีบทบาทสำคัญในการปกครอง และกำหนดนโยบายของรัฐได้ยุติบทบาท และอำนาจดังกล่าวได้ถูกเปลี่ยนมือไปสู่บุคคลกลุ่มใหม่ในระยะต่อมา

วิธีการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้ จะใช้การศึกษาตามระเบียบวิธีการทางประวัติศาสตร์ (historical approach) และนำเสนอรายงานด้วยการพรรณนาวิเคราะห์ (analytical description) โดยการใช้ข้อมูลอ้างอิงจากเอกสารชั้นต้น (primary sources) อันได้แก่ บทความ งานเขียน บันทึก

การเดินทาง รายงานการตรวจราชการ ฯลฯ ซึ่งปรากฏอยู่ในสื่อสิ่งพิมพ์ต่างๆ อาทิ วารสารพิเศษ เทศาภิบาล วิทยากร ฯลฯ และเอกสารในหอจดหมายเหตุแห่งชาติ นอกจากนั้นยังใช้เอกสารชั้นรอง (secondary sources) เข้ามาช่วยในการศึกษา อันได้แก่ พระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ วิทยานิพนธ์ งานวิจัย บทความทางวิชาการต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง รวมถึงข้อมูลจากอินเทอร์เน็ต เพื่อนำมาใช้ในการวิเคราะห์เรียบเรียงเป็นเอกสารการวิจัยทางประวัติศาสตร์ และนำเสนอในรูปแบบของการพรรณนาวิเคราะห์ (analysis description)

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้เข้าใจถึงจุดมุ่งหมาย ความสำคัญ และความจำเป็นของชนชั้นนำสยามในการค้นหา และสร้างความรู้เกี่ยวกับอีสานในช่วง พ.ศ. 2433 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ได้อย่างชัดเจนและสมบูรณ์ยิ่งขึ้น
2. เข้าใจถึงความเปลี่ยนแปลงในอีสาน ที่สัมพันธ์กับส่วนกลางในเชิงของอำนาจอันเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลง และขยายตัวทางความรู้ในเรื่องท้องถิ่นของกลุ่มชนชั้นผู้ปกครอง

ศูนย์วิทยพัชยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 2

ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามในช่วงก่อน ปี พ.ศ. 2433

ในปัจจุบัน “อีสาน” หรือ “ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” เป็นเขตหรือภาคหนึ่งของประเทศไทย อยู่บนที่ราบสูงโคราช มีแม่น้ำโขงเป็นปรากฏการณ์ทางชาติพันธุ์เขตทางตอนเหนือและตะวันออกของภาคกับประเทศลาว ทิศใต้ติดกับภาคตะวันออกและประเทศกัมพูชา มีเทือกเขาพนมดงรักและสันกำแพงเป็นพรมแดนกับเขตแดน ทิศตะวันตกมีเทือกเขาเพชรบูรณ์และเทือกเขาตงพญาเย็นเป็นแนวกันแยกจากภาคเหนือและภาคกลาง ภาคอีสานเป็นบริเวณที่มีอาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาลมาก โดยมีเนื้อที่ครอบคลุมดินแดนทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขงทั้งหมด มีเนื้อที่รวมทั้งสิ้น 168,584 ตารางกิโลเมตร เท่ากับร้อยละ 32.91 หรือประมาณ 1 ใน 3 ของเนื้อที่ทั้งประเทศ¹ การใช้คำว่า “อีสาน” สำหรับเรียกพื้นที่บริเวณที่ราบสูงโคราชเรื่อยไปจนถึงบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงนั้น เป็นการให้ความหมายเชิงพื้นที่ในช่วงการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นมา

การเรียกพื้นที่บริเวณนี้ในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 25 นั้น จึงมีรูปแบบการเรียกอยู่สองลักษณะใหญ่ๆ คือ² การเรียกเฉพาะเจาะจง หมายถึง การใช้ชื่อเมืองที่มีความสัมพันธ์กับกรุงเทพฯ เป็นเกณฑ์ โดยเฉพาะเมืองที่มีขนาดใหญ่ ที่สามารถควบคุมกลุ่มเมืองตามความสัมพันธ์เชิงอำนาจโดยยกเมืองเอกเป็นหลักในการเรียก ซึ่งการเรียกชื่อเมืองเช่นนี้ใช้ทั้งกรุงเทพฯ และท้องถิ่นโดยกรุงเทพฯ จะใช้เมื่อต้องการกล่าวเจาะจงถึงเมืองหรือกลุ่มเมืองที่ติดต่อด้วย ส่วนทางท้องถิ่นจะใช้ชื่อเมืองในการในการบอกแหล่งที่มาของตน เมื่อมีความสัมพันธ์กับคนนอกพื้นที่ของตน เช่น เมืองจำปาศักดิ์ เมืองนครราชสีมา เมืองนครพนม ฯลฯ โดยชื่อเมืองต่างๆ เหล่านี้จะมีการใช้เมื่อมีการติดต่ออย่างเป็นทางการกับส่วนกลาง อันสะท้อนให้เห็นถึงลักษณะความสัมพันธ์ของส่วนกลางกับเมืองต่างๆ ที่มีต่อกันในรูปแบบเมืองต่อเมืองไม่ใช่ภาพพื้นที่ที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และอีกลักษณะคือ การเรียกชื่อทั่วไปตามพื้นที่และชาติพันธุ์ เป็นการเรียกพื้นที่อย่างรวบๆ ในกรณีการกล่าวถึงเรื่องราวที่มีจุดร่วมเดียวกัน หรือการกำหนดนโยบายต่อพื้นที่นั้น เช่น การทำบัญชีสรุป

¹ สุภาพ บุญไชย, ภูมิศาสตร์ประเทศไทย(กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2548), หน้า 32.

² อุดนา นาศรีเคน, “อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2548), หน้า 30-32.

การส่งส่วยของหัวเมืองลาวในแต่ละปี ที่ประกอบไปด้วยรายละเอียดการส่งส่วยของแต่ละเมืองว่าเป็นส่วยอะไรบ้าง เมื่อใด ครบหรือค้างส่งเท่าไร หรือ การประกาศสักเลกหัวเมืองลาวเขมรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อการสำรวจและทำบัญชีคนในพื้นที่ของส่วนกลาง เช่น หัวเมืองลาว หัวเมืองลาวเขมร หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเขมรป่าดง หัวลาวเมืองตะวันออก เป็นต้น การเรียกชื่อในลักษณะนี้มักจะใช้คำว่า “ลาว”³ อยู่ด้วย อันมีความหมายถึงพื้นที่ และชาติพันธุ์ ซึ่งการเรียกขานในลักษณะของการแบ่งแยกทางชาติพันธุ์ ได้กลายเป็นจุดเริ่มต้นนำไปสู่การเกิดทัศนคติ และมุมมองของชนชั้นนำสยามที่มีต่อกลุ่มคนต่างๆ ที่อยู่ภายใต้คำจัดความของคำว่า “ลาว” ในเชิงของการกดขี่ ดูถูกดูแคลน รวมไปถึงความรู้สึกเหยียดหยามที่ถูกส่งผ่านจากกลุ่มชนชั้นนำ ไปคนสู่คนกลุ่มอื่นๆ ของสังคมไทยในระยะต่อมาด้วย⁴

การใช้คำว่า “อีสาน” เริ่มมีการใช้ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. 2443 โดยเป็นคำที่ราชสำนักกรุงเทพฯ ใช้เพื่อเรียกพื้นที่ๆ หนึ่งซึ่งอยู่ภายใต้การปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลของตน โดยคำ

³ ยังไม่มีข้อมูลใดเพียงพอที่จะระบุได้อย่างแน่ชัดว่า เพราะเหตุใดผู้คนในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาจึงเรียกคนแถบล้านนา และล้านช้างว่า “ลาว” ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 เป็นอย่างน้อย แต่สาเหตุหนึ่งที่อาจเชื่อมโยงได้ก็คือ จากตำนานบ้านเมืองในลุ่มน้ำกก และแม่น้ำโขงแถบเชียงราย-เชียงแสนตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 14 เมืองเชียงลาว/เงินยวง นับตั้งแต่ต้นราชวงศ์ คือ ลวจักราช และผู้ปกครองต่อๆ มาก็ล้วนมีค่านามาน้ำชื่อว่า “ลาว” เป็นส่วนใหญ่จนถึงลาวเม็งซึ่งเป็นบิดาของพญามังรายผู้สร้างเมืองเชียงใหม่ในพุทธศตวรรษที่ 19 ขุนเจืองวีรบุรุษสองฝั่งโขงของบ้านเมืองลุ่มน้ำโขง ที่ไปรบถึงเมืองปะกั้นในทุ่งเชียงขวางและตายบนหลังช้างเมื่อทำสงครามกับขุนลอ ขุนบรม ผู้ให้กำเนิดอาณาจักรลาวล้านช้างก็เป็นหนึ่งในราชวงศ์นี้ (วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, “ลาวในเมืองไทยกลุ่มชาติพันธุ์ที่คลุมเครือ,” เมืองโบราณ 30,2 (เมษายน-มิถุนายน 2547) : 75.) และจิตร ภูมิศักดิ์ได้วิเคราะห์ไว้ว่า “ลาว” เป็นชนชาติหนึ่งที่มีการแสดงถึงลักษณะทางสังคม และฐานันดร โดยจิตรได้อธิบายว่า “ลาว” หมายถึง อารายชน หรือผู้เป็นนาย ซึ่งแสดงฐานะอำนาจทางสังคม โดยเฉพาะทางการปกครอง ดังนั้นลาวจึงมีความหมายว่า ผู้ทรงอำนาจสูงสุดหรือผู้เป็นใหญ่ แต่ผู้ปกครองไทยมักจะเรียกลาวในลักษณะและความหมายที่ถูกดูถูก โดยเรียกว่า “ลาวพุงดำ” บ้าง “ลาวพุงขาว” บ้าง ไม่ยอมรับเข้าไว้เป็นไทย เมื่อความรู้สึกเหยียดหยามทางเชื้อชาติเกิดขึ้นเช่นนี้ จึงทำให้ทางลาวเองก็เกิดปฏิกิริยาสะท้อนกลับ คือ ถือว่าตนเป็นคนละพวกกับไทย (จิตร ภูมิศักดิ์, ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ ข้อเท็จจริงว่าด้วยชนชาติขอม ฉบับสมบูรณ์, พิมพ์ครั้งที่ 5(กรุงเทพฯ : ศยาม, 2544), หน้า 386-389.)

⁴ ดูตัวอย่างที่น่าสนใจของงานที่ศึกษาในประเด็นดังกล่าวนี้ อาทิ ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, “ ‘ลาว’ ในทัศนะของผู้ปกครองไทยสมัยรัตนโกสินทร์,” จดหมายเหตุสังคมศาสตร์ 11,1 (สิงหาคม-ตุลาคม 2531) : 104-121. ; “ลาว ในทัศนะของไทย,” เอกสารในการสัมมนาวิชาการประจำปี 2548 เสนอที่โรงแรมแอมบาสซาเดอร์ ซิตี้ จอมเทียน จังหวัดชลบุรี, 26-27 พฤศจิกายน 2548 (กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย, 2548), หน้า 1-11. และอุบล ลิ้มสุวรรณ, “ทัศนคติของผู้ปกครองไทยที่มีต่อคำว่า ‘ลาว’ ในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2453,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒมหาสารคาม, 2537).

ว่า “อีสาน” มาจากคำว่า “มณฑลอีสาน”⁵ อันหมายถึง เมืองอุบลราชธานี ยโสธร เขมราฐ จำปาศักดิ์และเมืองขึ้น ขุขันธ์ ศรีสะเกษ เดชอุดม สังขะ ร้อยเอ็ด สุวรรณภูมิ มหาสารคาม กมลาไสย และกาฬสินธุ์ ซึ่งก่อนหน้าการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2433 บริเวณนี้เป็นที่รู้จักกันในนามของ “หัวเมืองลาวตะวันออก” และ “เขมรป่าดง” อันรวมหมายถึง หัวเมืองลาวฝ่ายซ้ายแม่น้ำโขงอีกหลายหัวเมืองก่อนที่จะตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส ซึ่งต่อมาบริเวณดังกล่าวนี้ถูกเรียกว่า “หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ” (พ.ศ. 2433) “หัวเมืองลาวขาว” (พ.ศ. 2434) และ “มณฑลลาวขาว” (พ.ศ. 2437) ซึ่งในระยนี้หัวเมืองลาวฝั่งซ้ายได้ตกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศสแล้ว ยกเว้นนครจำปาศักดิ์ ฉะนั้นพื้นที่แถบนี้จึงเหลือเฉพาะหัวเมืองทางฝั่งขวาที่อยู่ภายใต้อิทธิพลของราชสำนักกรุงเทพฯ ครั้นในปี พ.ศ. 2442 ก็ได้เปลี่ยนชื่อเป็น “มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ” และเปลี่ยนชื่อเป็น “มณฑลอีสาน” (พ.ศ. 2443) ตามลำดับ ส่วนคำว่า “อีสาน” ในความหมายของหน่วยการปกครองที่เรียกว่า “ภาค” นั้น ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. 2465 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว⁶ ซึ่งเป็นการให้ความหมายใหม่ตามลักษณะการปกครองที่รัฐไทยได้สร้างขึ้นเพื่อก่อให้เกิดความเป็นพวกเดียวกันในฐานะการเป็นพลเมืองในส่วนภูมิภาคของรัฐ อันถือเป็นจุดแรกเริ่มของการใช้ว่า “อีสาน” ในเชิงพื้นที่ตามความหมายและความเข้าใจของคนทั่วไปอย่างในปัจจุบัน

2.1 โครงสร้างทางอำนาจของราชสำนักสยามก่อน พ.ศ. 2433 : ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับอีสาน

ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 การตั้งถิ่นฐานของกลุ่มคนในอีสาน พบว่า มีมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ จากการขุดค้นทางด้านโบราณคดีพบแหล่งโบราณคดีที่สำคัญ คือ แหล่งโบราณคดีบ้านเชียง จากการวิเคราะห์หลักฐานจำพวกเศษภาชนะดินเผาและการฝังศพ แสดงให้เห็นว่าชุมชนดังกล่าวเป็นสังคมแบบเกษตรกรรมรู้จักการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ โดยนักโบราณคดีเชื่อว่าวัฒนธรรมบ้านเชียงน่าจะเริ่มต้นเมื่อราว 5,600 ปีมาแล้ว และมีความต่อเนื่องมาจนถึง 1,800 ปี

⁵ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, การเมืองสองฝั่งโขง (งานค้นคว้าวิจัยระดับปริญญาเอกของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง การรวมกลุ่มทางการเมืองของ ส.ส. อีสาน พ.ศ. 2476-2494)(กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2546), หน้า 19.

⁶ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, “การเมืองของการนิยามความหมาย “อีสาน” พ.ศ. 2435-2475,” มนุษยศาสตร์สังคมศาสตร์ มข. 18,3 (เมษายน – มิถุนายน 2544): 9-10.

มาแล้ว⁷ จากการศึกษาวิวัฒนาการของสังคมและวัฒนธรรมบริเวณอีสาน พบว่า อีสานมีวิวัฒนาการของชุมชนบ้านเมืองในประวัติศาสตร์ ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 6 โดยอาณาจักรพูนันได้ครอบครองและขยายอิทธิพลเหนือดินแดนบริเวณอีสานทั้งหมด ยกเว้นบางส่วนของจังหวัดหนองคาย และจังหวัดเลย ช่วงระยะเวลาดังกล่าวกินเวลายาวนานถึง 600 ปี คือ ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 6-12⁸

ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา พื้นที่บริเวณนี้ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านช้าง หรือศรีสัตนาคนหุต⁹ โดยพบว่าชุมชนในบริเวณนี้หลายแห่งมีความสัมพันธ์กับอาณาจักรล้านช้างในสมัยพระเจ้าฟ้างุ้ม¹⁰ อีกทั้งบริเวณนี้ยังได้รับอิทธิพลทางการเมืองของอาณาจักรอยุธยาอีกด้วย โดยสองอาณาจักรตั้งอยู่ชาน (พระเจ้าอู่ทอง) และล้านช้าง (พระเจ้าฟ้างุ้ม) สร้างสัมพันธ์ไมตรีระหว่างกันผ่านการแบ่งปันเขตแดนแห่งอำนาจตามลักษณะของรัฐแบบจารีต และความเป็นเครือญาติขึ้นด้วย ดังข้อความในพระราชสาส์นว่า “เราหากเป็นพี่น้องกันมาตั้งแต่ขุนบรมโน้นเหมือนกัน เจ้าอยากได้บ้านได้เมืองให้เอาแค่เขตแดนดงสามเส้า (ดงพระยาไฟ) ไปจดภูพระยาพ่อและแดนเมืองนครไทยเป็นเจ้าเถิด อนึ่งข้าจัดส่งน้ำอ้อย น้ำตาลงบ อนึ่ง ลูกหญิงข้า ชื่อนางแก้วลอดฟ้า (แก้วยอดฟ้า) ใหญ่มาแล้ว จักส่งไปปิดเสื่อปูหมอนแก่เจ้าฟ้าแล”¹¹

การทับซ้อนกันของศูนย์กลางอำนาจเช่นนี้ แสดงให้เห็นว่าบริเวณนี้เป็นพื้นที่ชายขอบระหว่างศูนย์อำนาจทั้งสองอย่างชัดเจน ส่งผลให้อีสานเป็นบริเวณที่อำนาจรัฐเบาบางและแผ่ไปไม่สม่ำเสมอ เขตแดนทางอำนาจจึงไม่มีความชัดเจน เนื่องจากอุดมคติการปกครองของรัฐจารีตยังไม่มีแนวคิดในเรื่องการทำแผนที่ ปรัชญาการณดังกล่าวจึงสามารถเปรียบอำนาจการปกครองของกษัตริย์ได้ว่าเป็นเหมือนดวงเทียนที่จุดอยู่ในห้องมืด แสงสว่างหรือพระราชอำนาจมีความเข้มข้นแต่เพียงในบริเวณองค์กษัตริย์หรือดวงเทียนนั้น ยิ่งไกลออกไปเพียงไรแสงเทียนหรือพระราชอำนาจก็ยิ่งสลัวลง จนกว่าจะได้เผชิญกับดวงเทียนอีกดวงหนึ่งที่จุดสว่าง ณ อีกที่หนึ่ง แสงสลัวจากเทียน

⁷ สมศักดิ์ รัตนกุล, มรดกวัฒนธรรมบ้านเชียง (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง, 2534), หน้า 17 และ 25.

⁸ กิตติพร วีรสฐิกุล และพิณกนก วีรสฐิกุล, ภูมิศาสตร์ท่องเที่ยวภาคอีสาน เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: เคพี โปรดักส์, 2542), หน้า 6.

⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 239.

¹⁰ คำหมั่น วงกตรัตน์, พงศาวดารชาติลาว, หน้า 25-26. อ้างถึงใน ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, การเมืองสองฝั่งโขง : งานค้นคว้าวิจัยระดับปริญญาเอกของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง การรวมกลุ่มทางการเมืองของ ส.ส. อีสาน พ.ศ. 2476-2494, หน้า 40.

¹¹ ทองสืบ ศุภะมารัต, พงศาวดารลาว (กรุงเทพฯ : องค์การคำครุสภา, 2528), หน้า 53.

ดวงแรกจึงค่อยๆ สว่างขึ้นเมื่อเข้าใกล้เทียนดวงที่สอง และตรงที่ซึ่งแสงสว่างของเทียนสองดวงชนกันนั้น คืออาณาเขตที่บอกไม่ได้แน่ชัดว่าเป็นของใครหรือใครเป็นนายอย่างแท้จริง นั่นคือ แดนของความขัดแย้งและสงคราม แต่ในขณะที่เดียวกันก็เป็นแดนที่มีอิสรภาพจากการควบคุมของพระราชอำนาจมากขึ้นกว่าส่วนที่อยู่ใกล้ดวงเทียนหรือพระราชอำนาจ¹²

ความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามกับเมืองในที่ราบสูงโคราช เชื่อว่าน่าจะมีมาตั้งแต่ในรัชสมัยของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 หรือพระเจ้าอู่ทอง โดยพระองค์ทรงตั้งให้เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองพระยามหานคร¹³ การขยายอำนาจของราชสำนักสยามเหนือบริเวณอีสานปรากฏอีกครั้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (ขึ้นครองราชย์ พ.ศ. 1967) โดยพระองค์ได้ทรงตระหนักถึงหัวเมืองทางทิศตะวันออกที่ยังคงฝักใฝ่ต่ออาณาจักรเขมรโบราณ จึงโปรดให้ยกทัพไปตีเอาเมืองพิมาย และพนมรุ้งปรากฏว่าเจ้าเมืองทั้งสองได้ออกมาถวายบังคมอ่อนน้อมด้วยดี จึงไม่มีการสู้รบขึ้น หลังจากนั้นอยุธยา ก็ปกครองหัวเมืองเหล่านี้¹⁴ เมื่อครั้งมีการปฏิรูปการปกครองในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991-2031) พระองค์โปรดให้ยุบเมืองลูกหลวงเพื่อลดอำนาจของกลุ่มราชวงศ์และทรงปรับปรุงการปกครองให้มีประสิทธิภาพรัดกุมมากยิ่งขึ้น และในครั้งนั้นเมืองโคราช (นครราชสีมาเก่า ซึ่งตั้งอยู่บริเวณ อำเภอสูงเนิน ในปัจจุบัน) ได้มีความสำคัญอย่างมาก ผู้ปกครองมีตำแหน่งถึงเจ้าพระยามหานคร มีบรรดาศักดิ์เป็นออกญากำแหงสงครามภักดีพิริยะภาหะ ศักดินา 10,000 ไร่¹⁵ (และจากพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่ผูกพันกับรัฐไทยมายาวนานกว่าผู้คนที่ต้องถิ่นอีสานอื่นๆ มีส่วนทำให้ชาวนครราชสีมาเป็น “ไทย” ในทัศนะของคนบริเวณอื่นๆ ในอีสาน)

¹² นิธิ เอียวศรีวงศ์, *กรุงแตก พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย*, พิมพ์เพื่อเผยแพร่เป็นวิทยานิพนธ์การเนื่องในโอกาสงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี สหวิภู (อุดม) ปัญญาสุข ฌ ฌาปนสถานกองทัพบก วันพุธ ที่ 21 พฤษภาคม พ.ศ. 2540 (กรุงเทพฯ: กรุงสยามพรีนติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2540), หน้า 173.

¹³ พงษ์ไข่มุกข์ คุณนารถนฤกษ์, “ความสำคัญของหัวเมืองนครราชสีมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521), หน้า 22.

¹⁴ สุทิน สนองผัน, “ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงอำนาจทางการเมืองในอีสาน ตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 1792-2394),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2533), หน้า 49.

¹⁵ *กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 (พระนคร : องค์การค้ำครุสภา, 2505),* หน้า 320.

อันทำให้หัวเมืองอีสานส่วนใต้มีรูปแบบการปกครองเหมือนอาณาจักรอยุธยา นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา¹⁶

ในปี พ.ศ. 2103 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ แห่งอยุธยา กับพระไชยเชษฐา แห่งกรุงศรีสัตนาคนหุต ได้สร้างความสัมพันธ์ต่อกันด้วยการปักปันเขตแดนระหว่างอยุธยากับลาว ซึ่งเหตุการณ์ในครั้งนั้นได้มีการกล่าวถึงอยู่ในตำนานและพงศาวดาร รวมไปถึงหลักฐานศิลาจารึกและศาสนสถานที่พระธาตุศรีสองรักซ์ ซึ่งอยู่ในเขตอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลยในปัจจุบัน ที่มีขึ้นเพื่อความมุ่งหวังของ “ความเป็นศรีแห่งการเป็นปริมณฑลอันเดียวกัน มีความกลมเกลียวไปตราบชั่วลูกหลาน อย่าได้ช่วงชิงดินแดน หรือแม้แต่กระทำการใดๆ ต่อกัน”¹⁷ อันเป็นความพยายามอีกครั้งหนึ่งของสยาม ในการยื่นเขตแดนเชิงจินตภาพ ที่ในความเป็นจริง อำนาจของสยามในช่วงเวลานั้น ยังไม่สามารถที่จะแผ่ไปไกลเกินกว่าหัวเมืองนครราชสีมาก็ตาม

ครั้นถึงรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช หัวเมืองนครราชสีมา¹⁸ ก็ได้กลายเป็นหัวเมืองที่มีความสำคัญยิ่งขึ้น โดยพระองค์โปรดให้สร้างค่ายคูประตูหอรอบกำแพงเมืองตามหลักยุทธศาสตร์ ราชรอบด้วยคันคูประตูทั้งสี่ทิศเป็นบริเวณกว้างขวาง 1,000 เมตร ยาว 1,700 เมตร ทางทิศเหนือเรียก “ประตูแสนพล” ทิศใต้เรียก “ประตูไชยณรงค์” ทิศตะวันออกเรียก “ประตูพลล้าน” ทิศตะวันตกเรียก “ประตูชุมพล” เป็นต้น (แล้วเอาเมืองเดิมทั้งสองคือ “โคราช” กับ “เสมา” มาผูกขนานนามเมืองใหม่ว่า “เมืองนครราชสีมา” และเป็นชื่อเมืองมาจนถึงปัจจุบัน)¹⁹ เพื่อให้คอยสอดส่องดูแล และควบคุมเหล่าหัวเมืองใกล้เคียงต่างๆ ในแถบตะวันออก และด้านภัยการจู่โจม

¹⁶ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, การเมืองสองฝั่งโขง : งานค้นคว้าวิจัยระดับปริญญาเอกของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง การรวมกลุ่มทางการเมืองของ ส.ส. อีสาน พ.ศ. 2476-2494, หน้า 41.

¹⁷ ดูคำจารึกดังกล่าวเพิ่มเติมใน “คำจารึกที่พระเจดีย์ศรีสองรักซ์เมืองด่านซ้าย,” ใน ประชุมจดหมายเหตุ สมัยอยุธยา ภาคที่ 1(กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, 2510) หน้า 1-2.

¹⁸ ในช่วงเวลาดังกล่าวสยามได้เริ่มเข้ามามีบทบาทในบริเวณหัวเมืองนครราชสีมา โดยมีเมืองขึ้น 5 เมือง นครจันทน์ (บริเวณ อ.ปากช่อง) เมืองชัยภูมิ เมืองพิมาย เมืองแปะ (เมืองบุรีรัมย์) และเมืองนางรอง แสดงให้เห็นว่าอำนาจของสยามในขณะนั้นยังเข้าไปไม่ถึงดินแดนส่วนใหญ่ของภาคอีสาน จนถึงสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี สยามจึงสามารถแผ่ขยายอำนาจเหนืออีสานและดินแดนลุ่มแม่น้ำโขงได้ (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา(2511), หน้า 10 อ้างใน ธวัช ปุณโณทก, “ประวัติศาสตร์สังคมอีสาน สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น,” ศิลปวัฒนธรรม 3,7 (พฤษภาคม 2525): 34)

¹⁹ เดิม วิชาคณิศร, ประวัติศาสตร์อีสาน, พิมพ์ครั้งที่ 4(กรุงเทพฯ: โครงการตำรามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, 2546), หน้า 5.

จากลาว²⁰ อันจะช่วยสร้างความมั่นคงต่อพระราชอำนาจทางทิศตะวันออกให้พระองค์อีกทางหนึ่ง สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของหัวเมืองนครราชสีมาที่เริ่มมีบทบาท และสัมพันธ์กับราชสำนักสยามในฐานะการเป็นตัวแทนแห่งอำนาจของราชสำนักสยาม ในการสอดส่องควบคุมหัวเมืองต่างๆ บริเวณอีสาน²¹ ที่ขึ้นกับหัวเมืองนครราชสีมา โดยความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในขณะนั้นได้แสดงผ่านบันทึกของชาวตะวันตกที่เข้ามาในสยาม โดยปรากฏในบันทึกของ ลา ลูแบร์ ว่า “เมืองที่ติดกับพรมแดนทางด้านเมืองลาว ก็คือ เมืองโคราชเสมา (Corazema) ซึ่งกลางคนเรียกว่า คริสสีมา (Carissima) ซึ่งเป็นเมืองที่มีชื่อเสียงพอดู”²² อันแสดงให้เห็นสภาพและความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในขณะนั้นได้พอสมควร

ปลายสมัยอยุธยาในรัชกาลสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ (พระเจ้าเอกทัศ) ได้แผ่อิทธิพลขยายมาถึงบริเวณเขตแดนเขมรป่าดง คือ บริเวณที่เป็นจังหวัดสุรินทร์และศรีสะเกษในปัจจุบัน ซึ่งในขณะนั้นมีเมืองขุขันธ์ สังขะ สุรินทร์ และรัตนบุรี อยุธยาได้ตั้งผู้นำชุมชนแถบนั้นให้มีฐานะเป็นเจ้าของขึ้นกับเมืองพิมาย เพื่อเป็นการตอบแทนผู้นำชุมชนที่ทำความดีความชอบในการติดตามพระยาช้างเผือกที่แตกโรงหนีจากราชธานีมาได้²³

ความสัมพันธ์ทางอำนาจของราชสำนักสยามกับหัวเมืองบริเวณอีสาน ในสมัยกรุงธนบุรี นั้นถือได้ว่าได้รับการสืบทอดมาจากอยุธยา หากแต่ขาดความสืบเนื่องทางอำนาจไปในชั่วระยะเวลาหนึ่งเท่านั้น นั่นคือ ในช่วงหลังที่อยุธยาได้ล่มสลายและเสื่อมอำนาจในปี พ.ศ. 2310 หัวเมือง

²⁰ ในขณะนั้นอำนาจของเวียงจันทน์ได้ขยายเข้ามาถึงบริเวณลุ่มน้ำชี แต่ทางลุ่มน้ำมูลอยู่ในอำนาจทางการเมืองของรัฐละโว้-อยุธยา มีเมืองนครราชสีมาเป็นศูนย์กลางที่ไม่อยู่ในวัฒนธรรมลาว แต่อยู่ในวัฒนธรรมลุ่มน้ำเจ้าพระยา เช่น กินข้าวเจ้า ปลูกกระแจะ เล่นเพลงโคราช ฯลฯ (สุจิตต์ วงษ์เทศ, คนไทยเป็นใคร? มาจากไหน? ในแผนที่ประวัติศาสตร์ (สยาม) ประเทศไทย (กรุงเทพฯ : สำนักวิจัยและส่งเสริมวัฒนธรรมวิถีสาน สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2550), หน้า 94.)

²¹ การเริ่มให้ความสนใจบริเวณที่ราบสูงโคราชของชนชั้นนำสยามสมัยอยุธยานั้น ปรากฏชัดในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23 โดยมูลเหตุของความสนใจดังกล่าวในระยะแรกน่าจะสัมพันธ์กับการขยายตัวทางการค้าทางเรือของอยุธยาเอง ทั้งนี้เพราะบริเวณที่ราบสูงโคราชอุดมไปด้วยทรัพยากรของป่าและแร่ธาตุ ที่เป็นสินค้าสำคัญในระบบการค้าทางเรือในขณะนั้น อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 23 เป็นต้นมา ความสำคัญของที่ราบสูงโคราชที่มีต่ออยุธยาได้ทวีสูงมากขึ้น เมื่อกระแสการอพยพของประชากรจากริมฝั่งแม่น้ำโขงหลังไหลเข้ามาสู่บริเวณลุ่มแม่น้ำมูล-ชี (ฉลอง สุนทรวาณิชย์, “สัมพันธ์ภาพไทย-ลาว เชิงประวัติศาสตร์ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 20,” ศิลปวัฒนธรรม 8 (พ.ย. 2529): 146.)

²² มงซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, พิมพ์ครั้งที่ 2 แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ: ศรีปัญญา, 2548), หน้า 8.

²³ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน,” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 2 ภาคที่ 4 (พระนคร : ก้าวหน้า, 2507) หน้า 153-154.

สำคัญทางทิศตะวันออกอย่างเมืองนครราชสีมาที่เป็นเมืองตัวแทนทางอำนาจของอยุธยาในบริเวณอีสาน ได้ถือโอกาสตั้งตัวขึ้นเป็นอิสระในช่วงที่เกิดภาวะสุญญากาศทางอำนาจของราชธานี ความว่างเปล่าทางการเมืองของราชสำนักสยามในลักษณะดังกล่าว เปรียบเสมือนกับการล้มกระดานอำนาจของตนที่เคยสถาปนาเหนือหัวเมืองน้อยใหญ่ทั้งปวง เกิดการตั้งตนเป็นอิสระในลักษณะ “ชุมนุม” 5 กลุ่มใหญ่ ตามทิศต่างๆ ของอำนาจเขตขอบขัณฑสีมาอยุธยา ดังนี้ หนึ่งชุมนุมของพระเจ้าตาก ตั้งตนเป็นใหญ่ที่เมืองจันทบุรี มีอาณาเขตตั้งแต่ชายแดนกัมพูชาครอบคลุมหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกทั้งหมด สองชุมนุมเจ้าพระยาพิชัยโลก มีอาณาเขตตั้งแต่เมืองพิชัยลงมาจนถึงเมืองนครสวรรค์และปากน้ำโพ สามชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราช มีอาณาเขตตั้งแต่บริเวณต่อแดนมลายูไปจนถึงชุมพร สี่ชุมนุมกรมหมื่นเทพพิพิธ (เจ้าเมืองพิมาย) ตั้งตนเป็นใหญ่ที่เมืองพิมาย มีอาณาเขตตั้งแต่เมืองนครราชสีมา รวมถึงหัวเมืองขึ้นทั้งปวงทางทิศตะวันออก และชุมนุมเจ้าเมืองฝาง ที่ตั้งตนเป็นใหญ่ที่เมืองสวางคบุรี²⁴ ต่อมาพระเจ้าตากสามารถปราบปรามชุมนุมดังกล่าวลงและสถาปนาอำนาจเหนือดินแดนซึ่งเคยเป็นขอบขัณฑสีมาเดิมของอยุธยาขึ้นมาใหม่อีกครั้ง พร้อมทั้งสามารถขยายอำนาจของตนออกไปไกลกว่าในสมัยอยุธยาอีกด้วย

การขยายอำนาจในบริเวณอีสานของพระเจ้าตาก แสดงถึงการประกาศพระองค์เป็นองค์จักรพรรดิราช²⁵ ด้วยการรับสั่งให้เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก (ต่อมาคือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) เป็นแม่ทัพยกไปทางบก พร้อมทั้งโปรดให้เจ้าพระยาสุรสีห์ (ต่อมาคือ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลมหาสุรสิงหนาท) เป็นแม่ทัพทางน้ำต่อเรือรบที่กรุงกัมพูชาแล้วยกขึ้นไปตามลำน้ำโขงตีหัวเมืองลาวตะวันออก ในปี พ.ศ. 2319 ได้เมืองจำปาศักดิ์ เมืองศรีทันดร เมืองอัตปือ และได้เมืองเขมรป่าดงหลายเมือง คือ เมืองตะลุง เมืองสุรินทร์ เมืองสังข์ เมืองชูนันท์ เป็นต้น มาอยู่ใต้ขอบขัณฑสีมา และอีกครั้งปี พ.ศ. 2321 ในคราวเป็นแม่ทัพยกไปตีเมืองเวียงจันทน์ ก็

²⁴ ดนัย ไชยโยธา, ประวัติศาสตร์ไทย : ยุคกรุงธนบุรีถึงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2546), หน้า 11-12.

²⁵ สุเนตร ชุตินธรานนท์ ได้อธิบายว่า กรณีของผู้นำไทยในยุคหลังการเสียกรุง สภาการรบบ้านเมือง ไม่ได้ห่างจากยุคของพระเจ้าอลองพญาและพระเจ้าบุเรงนองนัก นั่นคือการ จะได้มาซึ่ง “การยอมรับ” ในนุญบาร์มิของราชาที่เหนือราชาทั้งหลายในปริมนทลทางอำนาจของรัฐอยุธยาเดิม ตามคติความเชื่อและรูปแบบความสัมพันธ์ที่เจ้าประเทศราชน้อยใหญ่ เคยยอมรับและปฏิบัติสืบต่อกันนั้น ไม่มีทางเหลือให้เลือนมากนัก นอกจากจะต้องหันเข้าพึ่งกำลังทหาร หรือการใช้กำลังรบเป็นเครื่องมือ อันเป็นปฏิบัติการที่สอดคล้องรับกับคติความเชื่อเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิที่อาศัยไพร่พลปราบปรามขยายพระราชอำนาจไปในสกถสมพุททวีป (Khin khin Sein, Alaung Mintayagyi Amein-dawmya (Edicts of Alaungpaya), Rangoon, Byrma Historical Commission, 1964, Edict no, 33 อ้างใน สุเนตร ชุตินธรานนท์, บุเรงนอง (กษัตริย์พม่าในโลกรัตน์ไทย), พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : มติชน, 2548), หน้า. 31)

สามารถรวมเมืองเวียงจันทน์และเมืองขึ้น และได้เมืองหลวงพระบางมาไว้ใต้อำนาจ พร้อมทั้ง
อัญเชิญพระแก้วมรกต และพระบางกลับมายังกรุงธนบุรีด้วย²⁶

กล่าวได้ว่า นับตั้งแต่ พ.ศ. 2321 เป็นต้นมา อิทธิพลของราชสำนักสยามได้ครอบคลุม
เหนือดินแดนอีสานตลอดจนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตั้งแต่หลวงพระบาง เวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ การ
ได้พื้นที่เหล่านี้แสดงให้เห็นว่า กรุงธนบุรีสามารถขยายอิทธิพลไปถึงศูนย์กลางอำนาจของ
อาณาจักรล้านช้างเดิมที่เป็นอาณาจักรสำคัญของภูมิภาคนี้ ทำให้พระองค์ทรงมีภาพของการเป็น
กษัตริย์เหนือกษัตริย์ พร้อมกันนี้เมืองหลวงพระบางและเมืองเวียงจันทน์ก็เป็นเมืองที่กษัตริย์องค์
สำคัญของพม่าเคยขยายพระราชอำนาจมาถึง การที่พระองค์สามารถตีเมืองเหล่านี้ได้ก็เป็นการ
แข่งขันอำนาจกับพม่าอีกทางหนึ่ง²⁷

สมัยรัตนโกสินทร์ ในช่วงปี พ.ศ. 2325-2369 ความสัมพันธ์ที่กรุงเทพฯ มีเหนือบริเวณอีสาน
นั้น ได้รับการสืบทอดต่อมาจากสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี โดยความสัมพันธ์ที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดยัง
เป็นความสัมพันธ์ที่มีต่อกันทางด้านการเมือง²⁸ ที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานทางอำนาจและผลประโยชน์
ของส่วนกลางเป็นสำคัญ แม้ในช่วงนี้ราชสำนักกรุงเทพฯ จะยังไม่ให้ความสนใจกับอีสานมากนัก
อันเนื่องมาจากภารกิจการอ้างความเป็นจักรพรรดิราชระหว่างสยามกับพม่าที่กำลังเข้มข้นเหนือ
ดินแดนทางเหนือ และทางใต้ ที่ได้ดึงความสนใจของกษัตริย์สยามไปกับการสถาปนาความ
เหนือกว่าในบริเวณดังกล่าว แต่ในขณะเดียวกันเพื่อเป็นการรักษาไว้ซึ่งพระบรมเดชานุภาพทางทิศ

²⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประ
ศาสตร์ กรมศิลปากร, 2545), หน้า 108-109. และ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน,” ใน ประชุม
พงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 2 ภาคที่ 4, หน้า 160-161.

²⁷ อุศนา นาศรีเคน, อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 ถึงการ
เปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475, หน้า 37.

²⁸ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตั้งแต่สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นต้นมา แสดงให้เห็นว่าอำนาจการ
ปกครองของกรุงเทพฯ เข้าสู่หัวเมืองอีสานอย่างทั่วถึง แต่น่าจะอยู่ในลักษณะของเมืองขึ้นมากกว่าการเป็นรัฐประชาชาติ
เดียวกัน โดยการปกครองหัวเมืองอีสาน กรุงเทพฯ ไม่ได้เข้าไปกำกับกิจการภายในคงปล่อยให้ปกครองตนเองตามธรรมเนียม
การปกครองเดิมของตน โดยอำนาจของกรุงเทพฯ จำกัดอยู่เพียงการใช้อำนาจแต่งตั้งเจ้าเมืองและเจ้าประเทศราช การ
เรียกร้องเกณฑ์บรรณาการและแรงงานเป็นครั้งคราว และการกักตัวประกันไว้ที่ราชสำนักเพื่อเป็นหลักประกันความจงรักภักดี
ของหัวเมือง และประเทศราชที่สำคัญ ส่วนนโยบายการกำหนดส่วย กรุงเทพฯ จะเป็นผู้กำหนดผ่านทางเมืองนครราชสีมาอีกที
หนึ่ง ดังนั้นประชากรในหัวเมืองอีสาน จึงไม่รับรู้อำนาจการปกครองของกรุงเทพฯ มากนัก เนื่องจากการปกครองกิจการภายใน
ของหัวเมืองยังคงรูปแบบเดิม ฉะนั้นอำนาจทางด้านการเมืองการปกครองของกรุงเทพฯ จึงมีผลกระทบโดยตรงกับเจ้าเมือง
และกรมการเมืองเท่านั้น (อวัช ปุณโณทก, “ประวัติศาสตร์สังคมอีสาน สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น,” หน้า 34-36) และ ชลอง สุ
นทราวาณิช, “สัมพันธ์ภาพไทย-ลาว เชิงประวัติศาสตร์ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 20,” หน้า 147)

ตะวันออก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดฯ ให้ยกเมืองเวียงจันทน์ จำปาศักดิ์ เป็นเมืองประเทศราชขึ้นกับกรุงเทพฯ และมีพระราชประสงค์จะตั้งหัวเมืองชั้นนอกให้เป็นกำลังของเมืองนครราชสีมา อยู่ระหว่างเวียงจันทน์กับจำปาศักดิ์ ประกอบกับบ้านเมืองในขณะนั้นผู้คนกระจัดกระจายหนีภัยสงครามอยู่ตามป่าเขา เมื่อครั้งที่กรุงธนบุรียกทัพไปตีเวียงจันทน์²⁹ และพยายามสร้างความแข็งแกร่งให้กับหัวเมืองในฝั่งขวาด้วยการสนับสนุนกลุ่มเจ้าเมืองใหม่ในอีสานคือ กลุ่มพระวอพระตา กลุ่มเจ้าโสมพะมิตร กลุ่มราชครูหลวงโพนสะเม็ก ซึ่งกลุ่มดังกล่าวหากใครพาสัมภรคพวกไปตั้งถิ่นฐานที่ใดเป็นหลักแหล่งจนเป็นชุมชนได้ ก็โปรดฯ ให้ยกขึ้นเป็นเมืองโดยมีผู้นำชุมชนนั้นเป็นเจ้าเมือง และตั้งตำแหน่งการปกครองตามแบบลาวเดิม³⁰ ซึ่งทำให้กลุ่มคนดังกล่าวค่อนข้างมีอิสระในการปกครองตนเอง³¹ การตั้งเมืองชั้นนอกครั้งนั้นพวกท้าวพระยาในท้องถิ่นได้สนองพระราชประสงค์เป็นจำนวนมาก เพราะได้อิสระและได้ผลประโยชน์มาก จึงเกิดการเกลี้ยกล่อมให้ผู้คนที่อยู่ที่ยื่นมาตั้งภูมิลำเนาในเขตเมืองของตน อันเป็นเหตุให้มีผู้คนจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงอพยพย้ายถิ่นเข้ามาสู่ดินแดนอีสานเป็นจำนวนมาก เช่น เมืองชนบท กาฬสินธุ์ ขอนแก่น³²

²⁹ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์*, (กรุงเทพฯ: 2504), หน้า 246. อ้างใน นงลักษณ์ ลิ้มศิริ, “ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน พ.ศ.2325-2445,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524), หน้า 20.

³⁰ ธรรมเนียมการปกครองแบบล้านช้าง หรือ ระบบอาญาสี่ แบ่งออกเป็น 5 ชั้นคือ 1. อาญาสี่ หรืออาญาสี่ เป็นตำแหน่งผู้บังคับบัญชาสูงสุด ประกอบด้วย เจ้าเมือง อุปฮาด(อุปราช) ราชวงศ์ ราชบุตร 2. ตำแหน่งผู้ช่วยอาญาสี่ มี 4 ตำแหน่ง คือ ท้าวสุริยะหรือท้าวชัตติยะ ท้าวสุริโย ท้าวโพธิสาร ท้าวสิทธิสาร 3. ชื่อบ้านขางเมือง เป็นตำแหน่งรองจากคณะผู้ช่วยอาญาสี่ มี 17 ตำแหน่งคือ เมืองแสน เมืองจันทร์ เมืองขวา เมืองคุก นาเหนือ ซาเนตร มหาเสนา ซาบัณฑิตย์ กรมเมือง สุไฟ 4. ตำแหน่งพิเศษ ตำแหน่งนี้มีหลายตำแหน่งบางตำแหน่งจะตั้งหรือไม่ตั้งก็ได้ คือ เพี้ยชาโนชิต เพี้ยชาบรมม เพี้ยชาดินแทนแผ่นดินเมือง เพี้ยชาลาคำ เพี้ยชามนเชียร เพี้ยชามุขม เพี้ยชามาศย์อาษาไนย เพี้ยแขกขวา เพี้ยศรีสุวรรณ 5. ตำแหน่งสำหรับหมู่บ้านมี 4 ตำแหน่ง ซึ่งเทียบได้กับตำแหน่งทางการปกครองในปัจจุบัน คือ ท้าวฝ่าย(นายอำเภอ) ตาแสง(กำนัน) พ่อบ้านหรือนายบ้าน(ผู้ใหญ่บ้าน) จำบ้าน(สรวัดของหมู่บ้านหรือสรวัดตำบล) อ้างจาก ไพฑูริย์ มีกุล, *การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, (กรุงเทพฯ: บรรณกิจเทรดดิ้ง, 2517), หน้า 11-16.

³¹ อรุณลักษณ์ สิริบุตร, “มณฑลอีสานและความสำคัญในประวัติศาสตร์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), หน้า 30-31.

³² หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน,” ใน *ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 2 ภาคที่ 4*, หน้า 170-173

ตามนโยบายการตั้งเมืองขึ้นใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทำให้เมืองต่างๆ ได้เกิดขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นส่วนใหญ่ โดยขึ้นอยู่กับรัฐสภาบาลนโยบายของการตั้งเมืองของพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ³³ ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้กล่าวไว้ว่า

“วิธีตั้งเมืองต่างๆ ในมณฑลอุดรและอีสาน เมื่อรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 3 เป็นรัฐสภาบาลนโยบายอย่างประเสริฐ เพราะเป็นเวลาผู้คนแตกฉานชานเซ็นหนีภัยไปรวบรวมกันตั้งบ้านเมืองอยู่อื่นบ้าง เทียบช่อม่อนกระจัดกระจายอยู่ในป่าบ้าง ทั้งบ้านเมืองเป็นที่ร้างว่างเปล่าอยู่ทั่วไป ถ้าใช้กำลังออกติดตามไล่ต้อนผู้คนให้กลับมาตั้งถิ่นฐานหรือมิฉะนั้นก็อาจจะต่อสู้ต้องฆ่าฟันกัน ที่ตั้งคนในท้องถิ่นเป็นเจ้าของร้างให้เจ้าเทียวเกลี้ยกล่อมหาผู้คนมาเป็นพลเมืองไม่ต้องใช้อำนาจ อาจทำได้ด้วยยินดีด้วยกันทุกฝ่ายก็สำเร็จประโยชน์ตามมุ่งหมาย เจ้าเมืองไหนเกลี้ยกล่อมคนมาได้มากก็ได้ทรัพย์เศษช่วย และได้ผู้คนสำหรับอาศัยใช้สอยมากขึ้น ก็เต็มใจชวนขวายเป็นตั้งบ้านเมือง ฝ่ายราษฎรที่ไปเทียวหลบลี้เดือร้อนลำบากอยู่ เมื่อรู้ที่บ้านเมืองกลับมาเรียบร้อยดังเดิม ก็ยินดีที่จะกลับมาโดยมาก ...ต่อมาเหตุที่ตั้งเมืองก็ผันแปรไปเป็นอย่างอื่น คือ ให้ราษฎรตั้งภูมิลำเนากระจ่ายกันออกไป ให้มีไร่นาที่ทำมาหากินเกิดมากขึ้น เมืองที่ตั้งตอนหลังจึงมักแบ่งเขตเมืองที่ตั้งมาแต่ก่อน ตั้งเมืองขึ้นของเมืองนั่นเองบ้าง ขึ้นกรุงเทพฯบ้าง เจ้าเมืองกับท้าวพระยาแย่งผู้คนที่ควบคุมกัน จึงมักมีท้าวพระยาขอตั้งเมืองขึ้นใหม่ในที่ว่าง เพื่อรวบรวมผู้คนของตนให้มีที่อยู่เป็นหมู่หมวด แต่เมื่อถึงรัชกาลที่ 5 การขอตั้งเมืองกลายเป็นอุปาย พวกท้าวพระยาแย่งอาณาเขตและผู้คนกันและกัน...ครั้นทรงทราบว่าการตั้งเมืองกลับเป็นโทษ จึงโปรดเกล้าฯ งดการนั้นแต่ พ.ศ. 2428...”³⁴

การตั้งเมืองในบริเวณอีสานสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนกลางได้อาศัยผู้นำในท้องถิ่นที่ต้องการจะปกครองตนเอง มาเป็น

³³ ไพฑูรย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 2-4.

³⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่ม 6 (พระนคร: องค์การคำคุณุสภา, 2504), หน้า 295-300. อ้างถึงใน กรมศิลปากร, เมืองในอีสาน (กรุงเทพฯ : ชวนพิมพ์, 2516), หน้า 199-200.

ประโยชน์ในการขยายอำนาจในบริเวณทิศตะวันออก ดังเห็นได้จากการสนับสนุนให้เกิดการตั้งเมืองใหม่เป็นจำนวนมากในช่วงนี้ แต่ระยะหลังการตั้งเมืองใหม่ หรือตั้งเจ้าเมืองใหม่ ได้สร้างความขัดแย้งทางผลประโยชน์ให้แก่ผู้ปกครองท้องถิ่น จนนำไปสู่การฟ้องร้องกันระหว่างมูลนายที่เป็นอาญาสี่เพื่อแก่งแย่งไพร่กัน ทำให้ส่วนกลางต้องเข้ามาช่วยในการตัดสินคดี ซึ่งแต่ละคดีต่างก็ใช้เวลาในการตัดสินบางทีก็หลายปี ทำให้ไพร่ส่วยถือโอกาสไม่จ่ายส่วยไปด้วย เพราะสังกัดในทะเบียนยังไม่ลงตัว³⁵ ส่งผลให้เกิดปัญหาความวุ่นวายบ่อยครั้ง และสร้างความยุ่งยากต่อส่วนกลางในการเข้ามาไกล่เกลี่ย ตลอดจนนำมาซึ่งการเสียผลประโยชน์จากส่วยในช่วงที่คดียังไม่สิ้นสุด ต่อมาในปี พ.ศ. 2426 ส่วนกลางจึงประกาศยุติการตั้งเมืองใหม่³⁶ เพื่อลดปัญหาความขัดแย้งในลักษณะดังกล่าว และต่อมาในปี พ.ศ. 2438 ประเพณีการส่งส่วยของหัวเมืองขึ้นในบริเวณอีสานต่อกรุงเทพฯ ได้ถูกยุบเลิกไปพร้อมกับการเลิกส่งเครื่องราชบรรณาการของนครจำปาศักดิ์ โดยเปลี่ยนมาเป็นการเก็บภาษีอากรแทน ทั้งนี้เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองบายที่จะให้หัวเมืองขึ้นต่างๆ เป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาเขตโดยตรง³⁷

ความสัมพันธ์ทางอำนาจของราชสำนักกรุงเทพฯ ที่มีต่อเมืองต่างๆ ในบริเวณอีสานนั้น จะ เป็นความสัมพันธ์แบบหลวมๆ เนื่องจากอำนาจการปกครองต่างๆ ยังคงขึ้นกับผู้นำในท้องถิ่นเป็นสำคัญ ส่วนกลางจะสามารถตรวจสอบความสัมพันธ์ทางอำนาจที่มีต่อหัวเมืองเสมอ ทั้งเมื่อมีการเปลี่ยนรัชกาล หัวเมืองต้องถวายสัตย์ต่อพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ โดยให้ลอกคำสาบานส่งไปให้เจ้าเมืองกรมการท้าวเพี้ย ถวายคำสัตย์รับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และเมื่อมีงานสำคัญๆ ที่กรุงเทพฯ เช่น งานพระเมรุ ให้เจ้าเมืองกรมการท้าวเพี้ยผู้ใหญ่ต้องลงไปร่วมงานพร้อมกันทุกเมือง³⁸ และในทางกลับกัน กรุงเทพฯ ก็จะไม่ตริตอกกลับอย่างสมเกียรติยศ เมื่อเจ้า

³⁵ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, "ปัญหาการเก็บส่วยในภาคอีสานก่อนสมัยปฏิรูปการปกครองในรัชกาลที่ 5," วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ 29 (2550): 111-112.

³⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย เล่ม 25 จ.ศ. 1245 เลขที่ 31, อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 117.

³⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 57/19 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ 19 มิถุนายน ร.ศ. 114, อ้างถึงใน เสาวภา ภาวะพฤติ, "ปัญหาการปกครองของไทยในพระนครหลวงพระบางและหัวเมืองลาว ระหว่างปี พ.ศ. 2431-2446," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, 2522), หน้า 112 และ 116.

³⁸ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 - 1173, (พระนคร : มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, 2513), หน้า 54-55.

เมืองกรมการเสียชีวิตก็จะพระราชทานหีบศิลาหน้าเพลิงศพและสิ่งของขึ้นไปเผาศพ เช่น ในปี พ.ศ. 2353 (จ.ศ. 1172) ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระราชทานหีบศิลาหน้าเพลิงแด่พระยาชัยสุนทร เจ้าเมืองกาฬสินธุ์³⁹ หรือการให้ “หลวงมหาดไทย เมืองเดจอุดม คูมออกไปเผาศพ พระศรีสุระ หีบศิลาหน้าเพลิง 1 ทองอังกฤษ 2 กุลี กดาษนำตกเงิน 10 ภัท กดาษนำตกทอง 10 ภัท กดาษศรีตางกันสิ่งลภพ ซาดห่อใหญ่ ห่อ 1 เส้น 3 ห่อ มีก 10 แห่ง รง 1 ชั่ง ผาไตร 4 ไตร รม 30 ชัน รองทาว 30 คู นำตานทราย 1 บาท”⁴⁰ อันแสดงถึงความสัมพันธ์ทางอำนาจที่ผู้ปกครองกรุงเทพฯ มีต่อหัวเมืองต่างๆ ในอีสาน และเกียรติยศของผู้ปกครองกรุงเทพฯ อีกด้วย

นอกจากใช้พิธีกรรมต่างๆ ของรัฐในการตรวจสอบความสัมพันธ์แล้ว ราชสำนักกรุงเทพฯ ยังใช้เมืองตัวแทนในการรักษาอำนาจเหนือบริเวณอีสาน โดยให้เมืองนครราชสีมา มีอำนาจอยู่ทางด้านใต้ ปกครองกลุ่มคนเขมรป่าดง ส่วนเมืองเวียงจันทน์ดูแลบริเวณตอนกลางและทางเหนือ การมีเมืองตัวแทนเช่นนี้ ทำให้เกิดการแข่งอำนาจกันจนกลายเป็นความขัดแย้ง จนนำไปสู่เหตุผลของการเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ ดังเหตุผลในเอกสารพื้นเวียงที่เจ้าเมืองเวียงจันทน์ยกทัพมาก็เพราะได้รับการร้องเรียนจากหัวเมืองต่างๆ เรื่องความเดือดร้อนจากการสักเลข และการเร่งเก็บส่วย อีกทั้งเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ได้แจ้งว่าชาวข่าในเขตปกครองของตน กำลังจะถูกเจ้าเมืองนครราชสีมากวาดต้อนไปเป็นข้าใช้สอย เจ้าเมืองเวียงจันทน์ในฐานะที่คิดว่าตนเองเป็นผู้ดูแลปกครองเมืองต่างๆ บริเวณอีสาน รู้สึกโกรธและไม่พอใจอย่างมากต่อการกระทำดังกล่าวของเจ้าเมืองนครราชสีมาที่ดูเหมือนต้องการจะเอาหน้าและเอาดีใส่ตัว ความขัดแย้งดังกล่าวนี้เป็นเหตุให้เจ้าอนุวงศ์และเจ้านครราชสีมาเกิดความบาดหมางกัน ส่วนสาเหตุที่ว่าเจ้าอนุวงศ์ทูลขอครัวเวียงจันทน์นั้นไม่มีปรากฏ หรือกล่าวพาดพิงถึงเลยในเอกสารพื้นเวียง⁴¹ เห็นได้ว่าความต้องการในผลประโยชน์จากส่วยที่มีในบริเวณอีสาน ได้ก่อให้เกิดความขัดแย้งขึ้นระหว่างผู้นำในท้องถิ่นทั้งสองที่ถึงขั้นแตกหักจนนำไปสู่การเกิดเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ขึ้น ซึ่งเป็นภาพสะท้อนของความขัดแย้ง และการแข่งอำนาจภายในท้องถิ่นที่ผู้ปกครองทางกรุงเทพฯ ไม่ได้เกี่ยวข้อง ภาพสาเหตุ

³⁹ ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 3 สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2528), หน้า 42.

⁴⁰ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: สหประชาพาณิชย์, 2530), หน้า 115.

⁴¹ ธวัช ปุณโณทก, “บันทึกประวัติศาสตร์ของปราชญ์ชาวอีสาน,” เอกสารหมายเลข 18 ในการสัมมนาประวัติศาสตร์อีสาน เสนอที่ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม 16-18 พฤศจิกายน 2521. หน้า 21-22. (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)

การเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์เช่นนี้ จึงแตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับภาพกบฏเจ้าอนุวงศ์ตามการรับรู้และในเอกสารของผู้ปกครองกรุงเทพฯ⁴²

หลังจากที่ราชสำนักกรุงเทพฯ สามารถปราบปรามเจ้าอนุวงศ์ลงได้ในปี พ.ศ. 2370 ส่วนกลางได้เริ่มตระหนักถึงอำนาจของตนเหนือบริเวณอีสานมากขึ้น เนื่องจากเหตุการณ์ดังกล่าวได้สะท้อนถึงความหละหลวมทางอำนาจหลายประการของกรุงเทพฯ เห็นได้จากเหตุการณ์ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2369 เจ้าอนุวงศ์ได้ระดมพลและฝึกทหารราว 3 เดือน ระหว่างกลางเดือนตุลาคมถึงกลางเดือนมกราคม พ.ศ. 2369 (นับอย่างปัจจุบัน พ.ศ. 2370) ก่อนจะเคลื่อนกำลังเข้ายึดเมืองโคราชในวันที่ 17 กุมภาพันธ์นั้น ราชสำนักกรุงเทพฯ เพิ่งจะมาทราบเรื่องดังกล่าวในวันที่ 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2369(2370) หลังจากที่กลุ่มเจ้าอนุวงศ์ได้ดำเนินการไปแล้วเกือบ 5 เดือน และในวันที่กรุงเทพฯ ทราบข่าว กลุ่มกบฏก็ได้ยกกำลังมาถึงเมืองสระบุรี ซึ่งห่างจากกรุงเทพฯ เพียง 110 กิโลเมตร และใช้เวลาเดินทางเพียง 3-4 วัน แสดงให้เห็นว่าการข่าวของไทยล่าช้ามาก นับเป็นความโชครึ้มที่มีต่อกกรุงเทพฯ แต่ตัดสินใจยกทัพกลับพร้อมกับเก็บทรัพย์จับเชลยกลับเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์⁴³ ความบกพร่องของข้อมูลเช่นนี้มีส่วนกระทบต่อความมั่นคงทางอำนาจของกรุงเทพฯ อย่างชัดเจน จนนำไปสู่การส่งขุนนางจากราชสำนักลงไปในพื้นที่ อันมีความหมายในเชิงการเพิ่มความยำเกรง และอุดช่องโหว่ของข้อมูลข่าวสารในท้องถิ่น อย่างไรก็ตามการเข้ามาในอีสานของคนส่วนกลาง ยังเป็นการเน้นและให้ความสำคัญในเรื่องของผลประโยชน์ด้านกำลังคนและเศรษฐกิจเป็นหลัก มากกว่าความต้องการที่จะเปลี่ยนแปลง จัดการ หรือวางระบบการปกครองในบริเวณอีสานใหม่

⁴² นักวิชาการลาวได้กล่าวว่า เอกสารต่างๆ ของชนชั้นนำสยาม อาทิ พงศาวดารรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวของเจ้าพระยาทิพทรงยศ เป็นเอกสาร"ประวัติศาสตร์ของเจ้าขุนมูลนายที่จะเผยแพร่ให้บูชาสยาม วัฒนธรรมสยาม" ซึ่งในความเป็นจริง "ประวัติศาสตร์สยาม" หมายถึง ประวัติศาสตร์ของเจ้าชีวิตสยามและกิจการของเจ้าสยาม "วัฒนธรรมของสยาม" หมายถึง วัฒนธรรมที่รับรู้จากเชื้อเจ้า เชื้อจอมที่บางกอก และนำมาใช้ในขอบเขตของบางกอกเท่านั้น และ "สังคมสยาม" หมายถึงสังคมของบางกอกเท่านั้น ซึ่ง "เอกสารเพื่อบูชาเจ้าจอม" นี้ได้เผยแพร่ที่คนะที่สยามเป็นผู้ได้รับเคราะห์จากพม่า ถูกหักหลังจากผู้นำในหัวเมืองลาวมาเป็นข้ออ้างในการเข้าปราบปรามและกดขี่หลายเชื้อชาติมาเป็นข้าทาสเพื่อลดล้างแนวคิดเกี่ยวกับธาตุแท้ของการกระหายสงครามของสยามเอง (มยุรี และเผยแพร่ เหง้าสิริวัจน์, "เบื้องหลังของสงครามดับสูญเชื้อชาติลาวที่สยามได้ก่อตั้งขึ้นในปี ค.ศ. 1827," ถอดความโดย ชวัญเมือง จันทโรจณี, มนุษยศาสตร์สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา, 2(กรกฎาคม - ธันวาคม 2540): 37)

⁴³ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3 จ.ศ. 1187 เลขที่ 5/ข. อ้างถึงใน สุวิทย์ ธีรศาสตร์วัต, "ทำไมเจ้าอนุวงศ์จึงต้องปราชัย," ศิลปวัฒนธรรม 21,11 (กันยายน 2549): หน้า 82-83.

ภายหลังการปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ในปี พ.ศ. 2370 แล้ว กรุงเทพฯ ได้ให้ความสำคัญต่อพื้นที่บริเวณอีสานมากขึ้น ได้แสดงให้เห็นชัดถึงความต้องการในการจัดการกับผลประโยชน์ของตน โดยเฉพาะด้านกำลังพลและเศรษฐกิจ ซึ่งปรากฏชัดในปี พ.ศ. 2379 ด้วยการส่งข้าราชการจากส่วนกลางออกไปสำรวจจำนวนและทำบัญชีสักเลก ดังนี้

“...ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาออกไปทำบัญชีเขมรป่าดง เมืองขุขันธ์ เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองศรีสะเกษ เมืองเดชอุดม เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองอุบล เมืองสุวรรณภูมิ เมืองยโสธร เมืองศรีทันดร เมืองเชียงแตง เมืองแสนปาง เมืองอัตปือ รวม 13 เมือง ให้พระมหาเทพ (ป้อม) ซึ่งเป็นพระยามหาอำมาตย์ พระพิเรนทรเทพ (ขำ) ขึ้นไปชำระบัญชีคนเก่าและคนที่เข้ามาใหม่ พระยามหาอำมาตย์ชำระตัวเลขเมืองนครพนม บ้านท่าบ่อ เมืองสกลนคร เมืองไชยบุรี เมืองกาฬสินธุ์ เมืองร้อยเอ็ด เมืองมุกดาหาร เมืองเขมราฐ เมืองคงเจียม เมืองสระเม็ย เมืองสาลวัน เมืองคำทองใหญ่ รวม 12 เมือง พระพิเรนทรเทพชำระเลกเมืองหนองคาย เมืองหนองหาร เมืองขอนแก่น เมืองชนบท เมืองภูเวียง เมืองปากเหือง รวม 6 เมือง...”⁴⁴

การสำรวจและทำบัญชีสักเลกของข้าราชการจากกรุงเทพฯ ในครั้งนั้นแสดงถึงการมีอำนาจเหนืออีสานผ่านการสำรวจข้อมูลเพื่อรักษาผลประโยชน์ของตน อันเป็นความพยายามในการแก้ปัญหาเรื่องการเก็บส่วยของตน ในกรณีที่เจ้าเมืองกรมการเบียดบังเอาไพร่ส่วยนอกบัญชีมาเก็บเงินหรือสิ่งของแล้วยกยอกเป็นของตนเองได้ ซึ่งมาตรการดังกล่าวทำให้ราชสำนักกรุงเทพฯ รู้จำนวนของไพร่ที่ใกล้เคียงกับความเป็นจริง การสำรวจและสักเลกทางหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกมีขึ้นอีกครั้งในช่วง พ.ศ. 2402-2407⁴⁵ ทำให้ทราบว่า มีจำนวนของไพร่ส่วยเพิ่มขึ้น ถึงร้อยละ

⁴⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2547), หน้า 70.

⁴⁵ การสักเลกครั้งสำคัญในช่วงปี พ.ศ. 2402-2407 ในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกและเขมรป่าดงครั้งนี้ ความสัมพันธ์ทางเครือญาติระหว่างเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิง) กับเจ้าพระยากำแหงสงคราม (แก้ว) เจ้าเมืองนครราชสีมา น่าจะเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เจ้าพระยากำแหงสงครามได้รับความไว้วางใจจากกรุงเทพฯ ให้เป็นแม่กองสักเลก เนื่องจาก “เจ้าพระยานครราชสีมาเป็นบุตรเจ้าพระยาบดินทรเดชา รู้การทั่วทุกประการ เห็นว่าเจ้าพระยานครราชสีมาจะจัดแจงให้เรียบร้อยส่วยได้โดยไม่ต้องยกทัพออกไป” (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: มหา

343.82 ของจำนวนไพร่ที่ทำการสำรวจครั้งก่อน ทำให้รายได้จากไพร่ส่วยเพิ่มขึ้นอย่างมาก แต่การสักราก็ใช้ว่าจะแก้ปัญหาส่วยนอกบัญชีได้ร้อยเปอร์เซ็นต์ เพราะปรากฏหลักฐาน เวลาส่วนกลางส่งข้าหลวงไปตั้งกองสักร เล่าเมืองบางเมืองจะบอกให้ไพร่หนีเข้าป่าไปชั่วคราว พอข้าหลวงสักร เล่าไพร่เมืองนั้นเสร็จแล้ว ก็ให้ไพร่ออกจากป่า จึงมีไพร่จำนวนหนึ่งหลงหูหลงตาจากกองข้าหลวง ส่วนกลาง⁴⁶ ผลของการสักรได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการเก็บส่วยอย่างที่ไม่เคยเป็นมาก่อน กล่าวคือ ราชสำนักกรุงเทพ เริ่มเรียกร่องส่วยจากหัวเมืองในบริเวณอีสานเป็นประจำทุกปี และกำหนดอัตราต่อคนไว้ค่อนข้างชัดเจน ทำให้แต่ละเมืองต้องส่งส่วยให้ครบตามกำหนด เจ้าเมืองกรมการท้าวเพียงจึงน่าจะมีทางเลือกอยู่สองทาง คือ ยินยอมลดผลประโยชน์ของตนเองลงไปเพื่อบรรเทาความเดือดร้อนไม่ให้เกิดขึ้นกับไพร่พล หรือเรียกเก็บส่วยจากไพร่พลเพิ่มขึ้นจากที่เคยเก็บ อันเป็นการผลักรถที่เพิ่มขึ้นให้กับไพร่พล⁴⁷

ความเข้มงวดของกรุงเทพ ที่มีมากขึ้นในเรื่องการเก็บส่วย ทำให้เกิดการเร่งรัดจากเจ้าเมืองเพื่อให้ได้ส่วยตามที่ส่วนกลางกำหนด ส่งผลให้ผู้คนในพื้นที่เกิดความลำบากเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากมีความจำเป็นที่จะต้องหาผลผลิตส่วนเกิน (Surplus product) เพื่อไปเสียส่วยให้กับทางการ ซึ่งสร้างความลำบากให้กับคนในอีสานเป็นอย่างมาก ฉะนั้นในคราวใดที่มีการชำระส่วยจากตัวไพร่ จึงพบว่า ไพร่เหล่านั้นได้พากันอพยพย้ายถิ่นเพื่อหลบหนีส่วยไปยังเมืองอื่น ดังเช่น ในปี พ.ศ. 2397 ผู้คนในกองท้าวศรีหุดเมืองเขมราฐ ท้าวสุริยะเมืองโขงเจียม พากันอพยพย้ายถิ่น

มกุฏราชวิทยาลัย, 2521), หน้า 513-514.) และได้ยกกองสักรออกจากเมืองนครราชสีมา เพื่อทำการสักรตั้งแต่วันที่ 11 ค่ำ เดือน 8 ปีมะแม (10 กรกฎาคม) พ.ศ. 2402 ได้ตั้งกองสักร 4 กอง คือ ที่เมืองอุบลราชธานี เมืองศรีสะเกษ เมืองหนองคาย ส่วนเจ้าพระยากำแพงสงคราม (แก้ว) ตั้งอำนวยการสักรอยู่ที่เมืองยโสธร (หอสมุดแห่งชาติ, หมายเหตุเหตุนคร ๔ จ.ศ. 1221 เลขที่ 193 ร่างตราตอบเมืองนครราชสีมา ด้วยรายสักรกับพระราชทานหนังสือพิมพ์คุมสักรปีมะแม เอกศก 1221, อ้างถึงใน ธีรชัย บุญมาธรรม, “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336-2450,” (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), หน้า 167) เริ่มดำเนินการสักรตั้งแต่วันที่ 4 ค่ำ เดือน 9 (2 สิงหาคม) พ.ศ. 2402 และได้รายงานผลการสักรไปยังราชสำนักกรุงเทพ เป็นระยะๆ เรื่อยมาเช่น พอดำเนินการไปได้เพียง 8 เดือน ก็รายงานไปว่าสักรคองเมือง เลกกองนอก เลกกองส่วย ทั้งหมดได้เพิ่มขึ้นถึง 63,285 คน (เรื่องเดียวกัน) และรายงานอีก เมื่อปี พ.ศ. 2407 ว่าเดิมหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก และเขมรปาดงมีท้าวเพียงตัวเลกที่ได้รับการสักรเพียง 43,654 คน ครั้งนี้ได้เพิ่มขึ้นอีก 155,286 คน รวมเป็นท้าวเพียงตัวเลกในปี พ.ศ. 2407 ถึง 198,940 คน (หอสมุดแห่งชาติ, หมายเหตุเหตุนครกาลที่ 4 จ.ศ. 1221-6 เลขที่ 202 บัญชีสักร เลกกองลาวฝ่ายตะวันออกและเขมรปาดง จ.ศ. 1221 – 1226, อ้างถึงใน ธีรชัย บุญมาธรรม, เรื่องเดียวกัน, หน้า 167)

⁴⁶ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, “ปัญหาการเก็บส่วยในภาคอีสาน ก่อนสมัยปฏิรูปการปกครองในรัชกาลที่ 5,” วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ 29(พ.ศ. 2550): 116.

⁴⁷ ธีรชัย บุญมาธรรม, “การเก็บส่วยในหัวเมืองฝ่ายตะวันออกในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์,” วารสารธรรมศาสตร์ 12,4 (ธันวาคม 2526): 159.

หนึ่การชำระส่วยไปอยู่เมืองสองคอนดอง⁴⁸ ปัญหาการอพยพย้ายถิ่นเพื่อหนึ่การจ่ายส่วยและเงินให้แก่ทางการถือเป็นปัญหาสำคัญยิ่งของราชสำนักกรุงเทพฯ ที่เกิดขึ้นบ่อยครั้งและสะสมมาเรื่อยๆ เพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว ในช่วงที่สยามกับฝรั่งเศสแข่งขันกันสถาปนาอำนาจเหนือบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้ใช้นโยบายการดึงคนจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้อพยพเข้ามาอยู่ในบริเวณอีสาน ด้วยการแจกเงินแจกเสื้อผ้า และยกเว้นเงินค่าราชการให้เป็นเวลา 1 ปีแรกที่เข้ามาอยู่ ส่งผลให้มีผู้คนอพยพข้ามฝั่งเข้ามาจำนวนมาก⁴⁹ แสดงให้เห็นถึงความพยายามในการเพิ่มจำนวนประชากร ซึ่งถือเป็นทรัพยากรสำคัญของรัฐ สะท้อนให้เห็นแนวคิดของชนชั้นนำในเรื่องจำนวนคนที่อยู่ในพระราชอำนาจของกษัตริย์ ด้วยความพยายามเพิ่มจำนวนผู้คนภายใต้การควบคุม อันจะช่วยแสดงให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่ของอาณาจักรที่วัดกันด้วยจำนวนไพร่พลที่อยู่ใต้การปกครอง และจำนวนผู้ที่ถวายความจงรักภักดี⁵⁰ เป็นความคิดเกี่ยวกับบุญบารมีที่ชนชั้นนำสยามได้รับการถ่ายทอดและสืบต่อมา ตั้งแต่สมัยการปกครองแบบรัฐจารีต นอกจากนั้น การได้คนมาอยู่ในการปกครองยังเป็นการสะสมทรัพยากรและเตรียมแรงงานกลุ่มดังกล่าวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมภายใต้การนำของชนชั้นปกครองสยามในอนาคตอีกด้วย

หลักฐานสำคัญอื่นที่กล่าวถึงปริมาณพลทางอำนาจของประเทศไทยโบราณตามทัศนคติของชนชั้นนำสยามที่ถือสืบทอดกันมา คือ พระราชสาสน์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีถึง เซอร์จอห์น บาวริง (Sir John Bowring) และ แฟรงกลิน เพียร์ซ (Franklin Pierce) ประธานาธิบดีของสหรัฐอเมริกา หลักฐานทั้งสองชิ้นระบุว่า สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงอ้างพระองค์ในฐานะราชาผู้เป็นใหญ่เหนืออาณาจักรลาว กัมพูชา มลายู และกระเหรี่ยงเป็นรัฐบรรณาการของพระองค์⁵¹ หรือแม้แต่พระราชสาสน์ที่พระองค์ทรงมีถึงสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียแห่งอังกฤษ ก็ปรากฏข้อความในลักษณะเดียวกัน ที่ว่า

⁴⁸ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 25 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1216 อ้างถึงใน ชลิต วิพทนะพร, “การอพยพย้ายถิ่นในดินแดนอีสาน ระหว่างปี พ.ศ. 2321-2453,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ สาขาไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2529), หน้า 39.

⁴⁹ ไพฑูรย์ มีกุลศล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 115-116.

⁵⁰ ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข, และพรณี ฉัตรพลรักษ์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416, พิมพ์ครั้งที่ 2(กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527), หน้า 78.

⁵¹ “English Correspondence of King Mongkut,” Journal of the Siam Society 21, part 2 (1927): p. 13,33. อ้างถึงใน สุเนตร ชุตินทรานนท์, พม่ารบไทย : ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับพม่า, พิมพ์ครั้งที่ 2(กรุงเทพฯ : มติชน, 2537), หน้า 123-124.

“...พระจอมเกล้าพระเจ้ากรุงสยาม ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่...ได้ครองเป็น เจ้าของพระมหานครราชธานีใหญ่ในพระราชอาณาจักรฝ่ายสยามเหนือใต้ แลแผ่นดินต่างๆ อยู่ใกล้เคียงใกล้ในที่นั้นๆ บางแห่ง แลเป็นที่อยู่ของชนชาวต่างประเทศมีเพศภาษาต่างๆ หลากอย่าง คือ ลาวเฉียง ลาวขาว แลกำพูชา มลายู กระเหรี่ยงแลอื่นๆ ในทิศต่างๆ โดยรอบคอบขอบเขตสีมาอาณาจักรสยาม...”⁵²

ข้อความข้างต้นได้สะท้อนถึงคติความเชื่อเรื่องราชาธิราชที่มีอยู่ในระบบความคิดของกษัตริย์สยาม ว่าพระองค์ทรงเป็นเจ้าที่เป็นใหญ่เหนือประเทศราชใกล้เคียง อีกทั้งมีผู้คนต่างชาติต่างภาษา ที่อยู่ภายใต้พระราชของอำนาจพระองค์เป็นจำนวนมาก อันแสดงให้เห็นถึงความพยายามในการขยายบริเวณทลทางอำนาจด้วยการระบุถึงพื้นที่ และขอบข่ายรัฐบรรณาการของพระองค์ที่แผ่ขยายไปในทุกทิศทาง รวมถึงความพยายามที่จะแสดงออกถึงความเป็นเจ้าของพื้นที่และทรัพยากรต่างๆ เหนือรัฐบรรณาการเหล่านั้นด้วย

กล่าวได้ว่า ความสัมพันธ์ของราชสำนักสยาม และอีสานในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2433 นั้น เห็นได้ว่าความสัมพันธ์ที่มีต่อกันระหว่างผู้ปกครองส่วนกลางกับผู้นำท้องถิ่น ตั้งอยู่บนพื้นฐานของเกณฑ์ส่วยและบรรณาการ⁵³ ซึ่งหมายความว่า ศูนย์กลางมีอำนาจควบคุมโดยสมบูรณ์ในการกำหนดนโยบายในเรื่องส่วยและการเกณฑ์แรงงาน แม้ว่าอำนาจที่แท้จริงของราชสำนักจะจำกัดอยู่เฉพาะบริเวณเมืองหลวงและโดยรอบเท่านั้น หากแต่การควบคุมหัวเมืองที่ไกลออกไปจึงเป็นเรื่อง

⁵² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521), หน้า 435.

⁵³ การถวายเครื่องราชบรรณาการเป็นหน้าที่อย่างหนึ่งที่หัวเมืองประเทศราชต้องปฏิบัติอันเป็นสัญลักษณ์ของการปกครองมาแต่โบราณ เพื่อเป็นเครื่องหมายที่จะแสดงให้เห็นว่าหัวเมืองประเทศราชเหล่านั้นยังคงจงรักภักดีต่อกรุงเทพฯ อยู่ โดยมีกำหนดส่ง 3 ปีต่อหนึ่งครั้ง ประกอบด้วย ต้นไม้เงิน ต้นไม้ทอง สำหรับประเทศราชหลวงพระบางและหัวเมืองลาวในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นไม่พบเอกสารว่าได้ส่งต้นไม้เงิน ต้นไม้ทองมีจำนวนขนาดดอกสูงเท่าไร พบหลักฐานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ. 2420 นครหลวงพระบางได้ส่งได้ถวายเครื่องราชบรรณาการประกอบไปด้วยต้นไม้เงินสูง 3 คอก ต้นไม้ทองสูง 3 คอก (ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 4 จ.ศ. 1239, หน้า 112 อ้างถึงใน เสาวภา ภาวะพฤติ, “ปัญหาการปกครองของไทยในประเทศราชหลวงพระบางและหัวเมืองลาว ระหว่างปี พ.ศ. 2431-2446,” หน้า 111) ในปี พ.ศ. 2438 เป็นปีสุดท้ายของการส่งเครื่องราชบรรณาการ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชโองการฯ ให้เลิกประเพณีการส่งต้นไม้เงิน ต้นไม้ทอง โดยเปลี่ยนเป็นการเก็บภาษีอากรเหมือนหัวเมืองทั่วไป (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, “เอกสารรัชการที่ 5 ม. 57/19 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ,” 19 มิถุนายน ร.ศ. 114 อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 112.)

ของความสัมพันธ์ส่วนบุคคลมากกว่า นั่นคือ ระหว่างผู้ปกครองกรุงเทพฯ กับเจ้าเมืองและเจ้าประเทศราช แต่ความสัมพันธ์เช่นนี้ก็ขาดกลไกที่จะตรวจสอบและควบคุม (ระบบการปกครองการบริหารที่มีประสิทธิภาพซึ่งควบคุมโดยส่วนกลาง) ทำให้กษัตริย์และเมืองหลวงมีอำนาจจำกัด ซึ่งมีผลกระทบถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของรัฐและอาณาจักร⁵⁴ เนื่องจากมีความสัมพันธ์แบบ “อพัทธสีมารัฐ” ที่ไม่มีเส้นกันอาณาเขต และเป็น “นาฏรัฐ” ที่สัมพันธ์ภาพที่ยืดหยุ่นส่วนต่างๆ ของรัฐเข้าด้วยกันนั้นตั้งอยู่บนฐานของพิธีกรรมมากกว่าอำนาจที่เป็นจริงตามกฎหมาย ดังนั้นพิธีกรรมจึงเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งที่รัฐจะได้รับความสามัคคีและส่วยอากรจากราษฎรอย่างได้ผลเต็มเม็ดเต็มหน่วย และอย่างสม่ำเสมอ เพราะพิธีกรรมเป็นปัจจัยที่ผูกพันคนจำนวนมากให้มาคิดในเรื่องเดียวกัน และรู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกันหรืออยู่ในโลกที่ดำเนินไปตามกฎเกณฑ์ชุดเดียวกัน⁵⁵ โดยอำนาจอันชอบธรรมเหล่านี้ ได้มาจากขนบธรรมเนียมประเพณี (Traditional Authority)⁵⁶ ซึ่งชนชั้นนำสยามได้ใช้พระราชพิธี (ในทัศนะของผู้ปกครอง “พระราชพิธี” เป็นธรรมเนียมประเพณี) เป็นวิธีการให้ได้มาซึ่งสิ่งที่ต้องการ เช่น การทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เพื่อให้ได้รับความจงรักภักดี และการยอมรับในพระราชอำนาจจากขุนนาง หรือการทำพิธีคเชนทรสมาน เพื่อแสดงให้เห็นถึงบุญบารมีของกษัตริย์ที่ได้ครอบครองช้างม้าเป็นจำนวนมาก (อันแสดงถึงความเป็นจักรพรรดิราช ขององค์กษัตริย์) ขณะที่การทำพระราชพิธีด้านการเกษตรต่างๆ ก็เป็นการแสดงถึงน้ำพระทัยของกษัตริย์ที่ทรงมีต่อประชาชนผู้อยู่ใต้ปกครองรู้สึกที่ทรงเอาใจใส่ดูแลบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้แก่บ้านเมือง⁵⁷

ดังนั้นเห็นได้ว่าพิธีกรรมหรือพระราชพิธีกับโครงสร้างอำนาจรัฐในยุคจารีต ได้ตั้งอยู่บนรากฐานความคิดทางการเมืองของผู้นำและบริบทของสังคม/รัฐ เมื่อความคิดทางการเมืองและบริบทของสังคม/รัฐเปลี่ยนแปลง พระราชพิธีก็จะเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย⁵⁸ ดังจะเห็นได้ชัดในช่วงของการปฏิรูปการปกครอง เพื่อก้าวสู่ความเป็นรัฐสมัยใหม่ของสยามในช่วงรัชสมัยของ

⁵⁴ มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, ขุนนางอยุธยา, พิมพ์ครั้งที่ 2(กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2547), หน้า 57-58.

⁵⁵ สมเกียรติ วันทะนะ, “รัฐไทย : นามธรรมและรูปธรรม,” รัฐศาสตร์สาร 14,3 (กันยายน 2531-เมษายน 2532): หน้า 195-198.

⁵⁶ ลิวอิส เอ. โคเซอร์, แนวคิดทฤษฎีทางสังคมวิทยา ตอน แม็ก เวเบอร์, แปลโดย อังกาป กอศรีพร(กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย ธรรมศาสตร์ ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2537), หน้า 21-22.

⁵⁷ โคม ไกรปรกรณ์, ตำราพระราชพิธีสมัยรัชกาลที่ 4-5 (พ.ศ. 2394-2453), หน้า 85.

⁵⁸ โคม ไกรปรกรณ์, “วรรณกรรมพระราชพิธีกับการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้และอำนาจของชนชั้นนำสยามรุ่นใหม่ พ.ศ. 2394-2453,” รัฐศาสตร์สาร 27,2 (2549): 222-223.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่กรุงเทพฯ สามารถมีอำนาจเด็ดขาดในการควบคุม หรือดูแลกิจการในหัวเมืองได้อย่างใกล้ชิดขึ้น

การขยายอำนาจของกรุงเทพฯ เข้าสู่พื้นที่บริเวณอีสานปรากฏอย่างชัดเจน เกิดขึ้นในช่วงที่ลัทธิจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสได้เริ่มเข้าขยายอิทธิพลในคาบสมุทรมอินโดจีน ดังนั้นในปี พ.ศ. 2425 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) สมุหมหาดไทยฝ่ายเหนือเป็นข้าหลวง พร้อมด้วยข้าราชการหลายนาย ไปรักษาราชการหัวเมืองตะวันออกอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงภักดีณรงค์ (ทัต ไกรฤกษ์) ปลัดบัญชากระทรวงมหาดไทย ไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการเมืองอุบลราชธานีในปีเดียวกันอีกเมืองหนึ่ง⁵⁹ และต่อมาเมื่อฝรั่งเศสสามารถเข้ายึดเวียดนามทั้งหมดได้ใน ปี พ.ศ. 2427 ทำให้หัวเมืองอีสานที่มีอาณาเขตทางทิศตะวันออกและทิศใต้กับเวียดนาม อยู่ในสถานการณ์ที่เสี่ยงต่อการเข้าแทรกแซงและเข้ายึดครองดินแดนในภาคเหนือและอีสาน⁶⁰ ส่งผลให้ในปี พ.ศ. 2433 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริว่า การปกครองดินแดนหัวเมืองอีสานเท่าที่เป็นอยู่ยังห่างพระเนตรพระกรรณอยู่มาก ทั้งยังอยู่ห่างไกลความเจริญ และการปกครอง จึงต้องมีการจัดรูปแบบการปกครองใหม่ คือ แบ่งหัวเมืองภาคอีสานออกเป็นกองๆ แล้วรวมหัวเมืองเอก โท ศรี จัตวา เข้าด้วยกันแบ่งออกเป็น 4 กองใหญ่มีข้าหลวงปกครองกองละ 1 คน โดยมีข้าหลวงใหญ่กำกับราชการอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ 1 คน เพื่อทำนุบำรุงดูแลหัวเมืองให้ใกล้ชิดยิ่งขึ้น หัวเมืองที่แบ่งเป็น 4 กองใหญ่ มีดังนี้⁶¹

1. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก มีพระพิศณุเทพ (ช่วง) เป็นข้าหลวงเรียกว่าข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกตั้งกองว่าราชการอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ หัวเมืองนี้ประกอบด้วย เมืองเอก 11 เมือง และหัวเมืองโท ศรี จัตวา 26 เมืองที่ขึ้นกับหัวเมืองเอก โดยหัวเมืองเหล่านั้น ได้แก่ นครจำปาศักดิ์ เชียงแตง แสนปาง สีทันดร อตีปือ

⁵⁹ ไพฑูรย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, (กรุงเทพฯ: บรรณานิกิตเรตติ้ง, 2517), หน้า 28.

⁶⁰ อุบล ลัมสุวรรณ, “ทัศนะของผู้ปกครองไทยที่มีต่อคำว่า “ลาว” ในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2453,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒมหาสารคาม, 2537), หน้า 82

⁶¹ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน,” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 2 ภาคที่ 4, หน้า 295-297; เดิม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2546), หน้า 300-317. และไพฑูรย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 29-33.

สารวัน คำทองใหญ่ สุรินทร์ สังขะ ชุขันธ์ และเดชอุดม โดยหัวเมืองเอกเหล่านี้ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ

2. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ มีพระยาราชเสนา (ทัต ไกรฤกษ์) เป็นข้าหลวง เรียกว่า ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ตั้งกองว่าราชการอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี ประกอบด้วยหัวเมืองเอก 12 เมืองขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ และหัวเมืองโท ตรี จัตวา 29 เมืองขึ้นกับหัวเมืองเอก โดยหัวเมืองเอกประกอบด้วย อุบลราชธานี กาฬสินธุ์ สุวรรณภูมิ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด ภูแล่นช้าง กมลาสัย เขมราฐ สองคอน ดอนดง ยโสธร นอง ศรีสะเกษ
3. หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ มีพระยาสุริยเดโชพิเศษฤทธิ (จันทร์ อินทรกำแหง) เป็นข้าหลวง เรียกว่า ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ ตั้งกองว่าราชการอยู่ที่เมืองหนองคาย ประกอบด้วยหัวเมืองเอก 16 หัวเมือง ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ และหัวเมืองโท ตรี จัตวา 38 หัวเมือง ขึ้นกับหัวเมืองเอก โดยหัวเมืองเอกประกอบด้วย หนองคาย เชียงขวาง บริคณทนิคม ชัยบุรี โพนพิสัย ท่าอุเทน นครพนม สกลนคร มุกดาหาร กุมภทาลัย บุรีรัมย์ หนองหาร ขอนแก่น คำเกิด คำม่วน และหล่มสักดี
4. หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง มีพระพิเรนทรเทพ เป็นข้าหลวง เรียกว่า ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง ตั้งกองว่าราชการอยู่ที่เมืองนครราชสีมา ประกอบด้วยหัวเมืองเอก 3 เมือง ได้แก่ เมืองนครราชสีมา ชนบท และภูเขียว ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ และมีหัวเมืองโท ตรี จัตวาที่ขึ้นกับหัวเมืองเอกอีก 16 เมือง

ข้าหลวงทั้ง 4 หัวเมือง มีหน้าที่บัญชาราชการและตัดสินความอุทธรณ์ หรือเร่งรัดช่วยอากร โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้ขึ้นตรงต่อพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรั่ง ศรีเพ็ญ) ข้าหลวงใหญ่ อยู่ ณ นครจำปาศักดิ์ พร้อมทั้งพระราชทานตราประจำชาติสำหรับข้าหลวงทั้ง 4 กอง เป็นรูปอาร์มแผ่นดิน⁶² ใช้ประทับเป็นสำคัญในหนังสือราชการด้วยแสดง

⁶² หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน,” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 2 ภาคที่ 4, หน้า 297. ตราอาร์มแผ่นดินนี้ เมื่อโปรดเกล้าฯ ยกเลิกตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ ได้ให้ข้าหลวงต่างพระองค์เสด็จออกไปสำเร็จราชการแทนพระองค์ยังมณฑลฝ่ายเหนือ และมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ โดยที่ตรานั้นจะบอกนามมณฑล และข้างล่างจะระบุว่า “ข้าหลวงต่างพระองค์” ซึ่งต่อมาเปลี่ยนเป็นตราครุฑพ่าห์ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และใช้เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน (เดิม ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 315.)

ให้เห็นว่า กรุงเทพฯ ได้พยายามที่จะยืนยันถึงปริมาณพลทางอำนาจของตนในบริเวณอีสานอย่างชัดเจน ด้วยการจัดการปกครองหัวเมืองในบริเวณนี้ให้มีความกระชับ และเข้มงวดมากขึ้น อันถือเป็นความพยายามอย่างจริงจังอีกครั้งของชนชั้นนำสยามก่อนที่จะทำการปฏิรูปการปกครองครั้งสำคัญในปี พ.ศ. 2435

จากที่กล่าวมาทั้งหมดในข้างต้น แสดงถึงความสัมพันธ์ทางอำนาจของกรุงเทพฯ ที่มีต่อบริเวณอีสานในลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างชัดเจน จากที่มีความสัมพันธ์ต่อกันในลักษณะของการส่งส่วย บรรณาการ และการสักเลก รวมถึงอำนาจที่ผูกพันอยู่เพียงแต่การตั้งเจ้าเมืองและเจ้าประเทศราช ไปสู่การส่งตัวแทนจากส่วนกลางเข้ามาปกครองและควบคุมพื้นที่ทรัพยากร ในช่วงที่อิทธิพลของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสได้เข้ามา ทำให้ความพยายามของชนชั้นนำสยามในการแสดงปฏิกิริยาโต้ตอบอำนาจภายนอกดังกล่าว ด้วยการเข้ามาแสดงตัวเหนือพื้นที่อีสานอย่างชัดเจน

2.2 แนวคิดเกี่ยวกับความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำ

เพื่อความเข้าใจถึงความคิดของชนชั้นนำสยามในการสร้างความรู้เรื่องอีสานที่เกิดขึ้นในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2433 จำเป็นจะต้องเข้าใจถึงแนวความคิดหลักของสังคมในขณะนั้น ซึ่งเป็นตัวกำหนดให้เกิดความรู้เรื่องอีสานด้วย เพราะปัจจัยดังกล่าวจะช่วยทำให้เห็นภาพของการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับความรู้เรื่องอีสานที่เกิดขึ้นในแต่ละช่วงเวลาได้ชัดเจนขึ้น โดยปัจจัยและแนวคิดของชนชั้นนำสยามที่มีส่วนในการกำหนดลักษณะทางความรู้เรื่องอีสานในขณะนั้นสามารถแบ่งออกได้เป็น 3 แนวคิดหลักๆ คือ

2.2.1 แนวคิดทางพระพุทธศาสนา

การที่พระพุทธศาสนาสามารถยึดโยงความเชื่อของคนส่วนใหญ่ในสังคมไทยไว้ได้นั้น ก่อให้เกิดผลลัพธ์ของการที่ทั้งผู้ปกครอง และผู้ที่อยู่ใต้ปกครองมีความเชื่อร่วมกันในวิธีการมองโลก และชีวิตตามหลักของพุทธศาสนาแล้วอย่างหนึ่ง นั่นก็คือ สถาบันกษัตริย์ซึ่งเป็นสถาบันที่มีความสำคัญที่สุดตามสภาพสังคมแบบเดิม กลายเป็นสถาบันที่มีความผูกพันอย่างใกล้ชิดกับศาสนามาอย่างน้อยก็ตั้งแต่สมัยสุโขทัย กำเนิดที่มา ภาวะ หน้าที่ของกษัตริย์ ตลอดจนจนความเป็นอยู่ของสังคมทั้งสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทางทฤษฎี ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่อธิบายด้วยหรือ

ผูกติดอยู่กับความเชื่อในพุทธศาสนาทั้งสิ้น เช่น ในไตรภูมิพระร่วง ที่ให้ภาพของกษัตริย์ในอุดมคติ⁶³

เนื้อหาสำคัญของไตรภูมิพระร่วง คือ การอธิบายโครงสร้างของจักรวาลวิทยาที่กล่าวถึงภูมิ (แดน) ทั้ง 31 คือ กามภูมิ 11, รูปภูมิ 16 และอรูปภูมิ 4 ซึ่งมีเนื้อหาพรรณนาถึงที่อยู่ที่ตั้ง และการเกิดของมนุษย์ สัตว์นรก เปรต อสุรกาย และเทวดา ที่ตั้งเหล่านี้มีเขาพระสุเมรุเป็นหลัก เขาพระสุเมรุตั้งอยู่ท่ามกลางจักรวาล มีทิวเขาและทะเลล้อม ทิวเขามีชื่อต่างๆ ดังนี้ 1. ยุคนธร 2. อิลินธร 3. กรวิก 4. สุทัศน์ 5. เนมินธร 6. วินันต และ 7. อัศกรรณ ซึ่งเป็นเขารอบนอกสุด ทิวเขาเหล่านี้รวมเรียกว่าเขาสัตตบริภัณฑ์ ส่วนทะเลที่รายล้อมอยู่ 7 ชั้น เรียกว่า มหานทีสีทันดร ถัดจากทิวเขาอัศกรรณออกมาเป็นมหาสมุทรอยู่ทั่วทุกด้าน แล้วจะมีภูเขาหลักกั้นทะเลนี้ไว้รอบเรียกว่า ขอบจักรวาล พ้นไปนอกนั้นเป็นนอกขอบจักรวาล⁶⁴ ซึ่งคำอธิบายเหล่านี้จะถูกรวมเข้ากับความเชื่อในสังคมโดยเฉพาะเรื่อง “กรรม” อันจะนำไปสู่ภพและฐานะของคนในสังคมที่แสดงออกถึงการยอมรับ และทัศนคติของสังคมต่อโลก ที่เกิดจากความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของความเชื่อดั้งเดิมกับหลักของพุทธศาสนา จนกลายเป็น “ธรรม” สำหรับประพฤติปฏิบัติในสังคม⁶⁵

ความเชื่อในเรื่อง “บุญ-กรรม” นอกจากจะเป็นหลักสำหรับการประพฤติปฏิบัติแล้ว ความเชื่อดังกล่าวยังช่วยสนับสนุนแนวคิดเกี่ยวกับกษัตริย์ในไตรภูมิ นำไปสู่ความคิดเรื่องจักรพรรดิราชซึ่งถือได้ว่าเป็นราชาในอุดมคติตามความเชื่อของสังคมซึ่งผูกพันอยู่กับความเชื่อเกี่ยวกับ “พระเจ้าจักรพรรดิ” หรือ “พระราชาริราชผู้ยิ่งใหญ่กว่าพระราชาทิ้งปวง” (universal monarch) อันเป็นแนวคิดที่ปรากฏอยู่ทั้งในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์⁶⁶ ตามความเชื่อที่ว่า การที่จะบุคคลจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิได้นั้นบุคคลนั้นจะต้อง “...ได้ทำบุญแต่ก่อน คือ ได้ปฏิบัติบูชาแก่พระรัตนตรัย แลรู้จักคุณพระพุทเจ้า พระธรรมเจ้า แลสงฆเจ้า แลให้ทานรักษาศีลเมตตามานา... จึงได้เกิดเป็นท้าวเป็นพญาผู้ใหญ่ แลมีศักดิ์มียศบริวารเป็นนอกอนันต์ ได้ปราบทั่วทั้งจักรวาลแล”⁶⁷

⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 28-29.

⁶⁴ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน พญาสิทธิ, ไตรภูมิภค หรือ ไตรภูมิพระร่วง, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: องค์การคำคุณสภา, 2545)

⁶⁵ ธิดา สารระยา, “ธรรมราชาสมัยสุโขทัย,” เมืองโบราณ 3,4(กรกฎาคม-กันยายน 2520): 78.

⁶⁶ อาคม พัทธิมะ และนิริ เขียวศรีวงศ์, ความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น ศรีรามเทพนคร,2(กรุงเทพฯ: มติชน, 2545), หน้า 19

⁶⁷ พญาสิทธิ, ไตรภูมิภค หรือ ไตรภูมิพระร่วง, หน้า 100.

แนวความคิดเรื่อง “จักรพรรดิราชา” มีอิทธิพลต่อผู้ปกครองเมืองหรือรัฐในยุคจารีต โดยความคิดดังกล่าวมักจะสัมพันธ์อยู่กับความเชื่อเรื่องบุญ เช่น ในคำให้การชาวกรุงเก่าได้กล่าวถึง พระยาโคตรตะบอง เจ้าเมืองสวรรคบุรีว่า “มีบุญญาธิการ ทรงอานุภาพมากและมีพลังมากกว่าคนทั้งปวง”⁶⁸ หรือที่พบว่า ในสมัยรัตนโกสินทร์ได้มีการเน้นความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์ในฐานะจักรพรรดิราชาและธรรมมิกราชาอันหมายถึงกษัตริย์ผู้มีธรรม และบุญญาธิการ⁶⁹ ความคิดเรื่องบุญ-กรรมจึงช่วยให้เกิดการยอมรับระหว่างผู้ปกครองและผู้ใต้ปกครองได้ง่ายยิ่งขึ้น โดยยึดถือตามความคิดเกี่ยวกับบุญบารมี ผลกรรม และการเวียนว่ายตายเกิด ทำให้กษัตริย์เป็นผู้ที่สั่งสมบุญบารมีไว้มากที่สุดซึ่งแสดงออกโดยสถานะของชีวิตที่ดีกว่าผู้อื่นในชาตินี้⁷⁰

ดังนั้น “พระเจ้าจักรพรรดิราชา” จึงเป็นราชาในอุดมคติที่ปกครองโดยอาศัยธรรมเป็นที่ตั้ง ทำให้ทรงเป็นราชาที่ยิ่งใหญ่กว่าพระราชาทังปวง และทรงมีบารมีถึงกับแผ่ขยายพระราชอำนาจไปทั่วทั้งชมพูทวี และอีก 3 ทวีปใหญ่ที่เหลือ⁷¹ รวมทั้งมีชุมชนน้อยใหญ่มากมายทั่วสารทิศเข้ามาถวายเครื่องราชบรรณาการเพื่อเข้ามาอยู่ใต้พระบรมราชสมภาร⁷² ของพระองค์ โดยเห็นได้จากการที่พระเจ้าจักรพรรดิราชาเสด็จไปถึงที่ใด

“..พญาใหญ่ก็ดี น้อยก็ดี แลพญาองค์ใดองค์หนึ่งก็ดี แลจะอาจสามารถ แลจะแต่งเครื่องสรรพยุทธ แลจะมารบพุ่งด้วยพญามหาจักรพรรดิราชานั้น มีอาจสามารถ เพื่อจะทำได้เลย เทียรย่อมมีใจรักใคร่ซักชวนกันมานบ มาไหว้ มาเฝ้า มาแหนองค์สมเด็จพระพญามหาจักรพรรดิเจ้าอยู่แล ...ต่างองค์ต่างแต่งเครื่องบรรณาการทั้งหลาย... แล้วก็ชวน

⁶⁸ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์(กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2515), หน้า 32 อ้างถึงใน โคม โกรปกรณ์, “ตำราพระราชพิธีสมัยรัชกาลที่ 4-5 (พ.ศ. 2394-2453),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542), หน้า 59.

⁶⁹ สายชล วรรณรัตน์, “พระพุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 186-226. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 59.

⁷⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา(กรุงเทพฯ: มติชน, 2543), หน้า 73.

⁷¹ สุนทร ชุตินทรานนท์, “จักรพรรดิราชา : ความคิดทางการเมืองเบื้องหลังสงครามไทยรบพม่า (พ.ศ. 2081-พ.ศ. 2394),” ใน พม่ารบไทย: ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับพม่า, พิมพ์ครั้งที่ 2(กรุงเทพฯ: มติชน, 2537), หน้า 103.

⁷² นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, 4(กรุงเทพฯ: มติชน, 2539), หน้า 174.

กันมาให้นับคำรบ แต่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชนั้น แล้วก็มาเฝ้ามาถวายบังคมแล้วก็ถวายตัวเป็นข้าพญามหาจักรพรรดิราชนั้นทุกคน”⁷³

ความมุ่งหวังในการเป็นองค์ราชาธิราชหรือจักรพรรดิราช คือ ต้องแผ่อำนาจด้วยการกำราบปราบปรามกษัตริย์และอาณาจักรที่อ่อนแอกว่าตน เพื่อสถาปนาความเป็นใหญ่เหนือวงศ์กษัตริย์อื่นด้วยการทำสงคราม อันเป็นเรื่องที่พงศาวดารไม่เคยอธิบาย อำพราง หรือให้เหตุผลแก้ตัว เพราะเป็นภารกิจประการหนึ่งของกษัตริย์ในสมัยโบราณ⁷⁴ โดยแนวคิดดังกล่าวนี้ได้กลายเป็นความชอบธรรมของชนชั้นนำสยามในการสร้างความสัมพันธ์ต่อรัฐต่างๆ ในยุคจารีตด้วยการเข้าปกครอง และครอบครองผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและทรัพยากรต่างๆ จากรัฐเหล่านั้น โดยอิทธิพลทางความคิดดังกล่าวได้ปรากฏในเอกสารของชนชั้นนำสยามในยุคจารีตด้วย ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความรู้ของชนชั้นนำสยามเกี่ยวกับรัฐและพื้นที่อื่นที่สัมพันธ์กับตน โดยตั้งอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์ทางอำนาจตามแนวคิดของโลกทัศน์แบบไตรภูมิ อันมีส่วนสำคัญในกำหนดให้ความรู้ของชนชั้นนำสยามเกี่ยวกับพื้นที่อื่นๆ อยู่ในกรอบของโลกทัศน์ดังกล่าวด้วย

เอกสารจำพวกพระราชพงศาวดาร สามารถแสดงออกถึงความเป็น “จักรพรรดิราช” ของชนชั้นนำสยามได้อย่างชัดเจน ทั้งในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ฉบับหอสมุดวชิรญาณ และฉบับไมเคิล วิกเคอรี ที่มีลักษณะสอดคล้องกันก็คือ รูปแบบความสัมพันธ์ ฐานะ และพระราชกรณียกิจของกษัตริย์อยุธยาที่ปรากฏมักจะเป็นเรื่องของ “การเสด็จไปเอาเมือง” หรือ “การออกถวายบังคมเพื่อยอมแพ้แก่พระราชราชาธิราช” หรือการอภิเษกประเทศราชาให้ครองเมือง⁷⁵ หรือในพระราชพงศาวดารอยุธยาฉบับหอสมุดวชิรญาณ ที่ได้กล่าวถึงเหตุการณ์การขยายพระราชอำนาจของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) ทรงยกกองทัพไปเมืองพิมาย เมืองพนมรุ้ง แต่เมื่อเจ้าเมืองเหล่านั้นเข้ามาเฝ้า พระองค์จึงโปรดฯ ให้กลับไปปกครองบ้านเมืองตามเดิม ดังปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า “...อยู่ปีหนึ่งท่านก็ให้ตกแต่งช้างม้ารู้พลทั้งปวงจะยกไปเมืองพิมาย

⁷³ พญาสิทธิ, ไตรภูมิภิกษา หรือ ไตรภูมิพระร่วง, หน้า 113-114.

⁷⁴ ธงชัย วินิจจะกุล, “ประวัติศาสตร์ดัตช์จารีต,” ศิลปวัฒนธรรม 24,7 (พฤษภาคม 2546): 10-11.

⁷⁵ พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์), (พระนคร: กรมศิลปากร, 2498), หน้า 130-134, อ้างใน เอนก มากอนันต์, “แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2172-2394,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550), หน้า 155.

พนมรุ้งนั้นไสร้ พอเจ้าเมืองทั้งหลาย (มา) ถวายบังคมพระบาทผู้เป็นเจ้าก็ให้พระราชทานรางวัล แล้วคืนไปอยู่ตามภูมิลำเนา...”⁷⁶

การทำสงครามของสยามกับรัฐจาร์ตใกล้เคียงนั้น แสดงให้เห็นถึงความเชื่อเรื่อง “จักรพรรดิราช” ตามโลกทัศน์แบบไตรภูมิของชนชั้นสยามได้อย่างชัดเจน ที่ได้แสดงความพยายามในการสร้างพระราชอำนาจ รวมไปถึงการรักษาและป้องกันผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจอันได้จาก ขอบเขตพหุศาสตร์ของตนเองเอาไว้ ดังที่ปรากฏจาก “ผลของสงครามคราวเสียกรุงครั้งหลัง ทำให้ผู้นำ สยามสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้นจำเป็นต้องถือการป้องกันขอบเขตพหุศาสตร์ จากการรุกรานของพม่าเป็นพระราชกิจหลักในการปกครอง และเป็นเหตุให้ในบริบทของสงครามไทยรบ พม่า ผู้นำไทยในยุคดังกล่าวจะดำรงฐานะของพระเจ้าจักรพรรดิผู้ปกป้อง (Defensive Cakravartin)”⁷⁷

โลกทัศน์แบบไตรภูมิของชนชั้นนำสยามแสดงออกอย่างชัดเจนถึงการเป็นตัวบท ในการกำหนดความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นอื่นๆ นอกราชอาณาจักร โดยหลักฐานสำคัญที่ปรากฏให้เห็นคือ “สมุดภาพไตรภูมิ”⁷⁸ ที่แสดงแผนที่อันประกอบด้วยดินแดนต่างๆ ที่ชนชั้นนำสยามรู้จัก เช่น แผนที่ เมืองที่อยู่ชายทะเลและหมู่เกาะ ที่ต้องการสะท้อนการคมนาคมทางทะเลและทางบก แต่เมื่อ พิจารณาแล้วแผนที่ดังกล่าวไม่สามารถใช้เดินทางได้จริงเนื่องจากตำแหน่งภูมิศาสตร์ในสมุดภาพ ไตรภูมิดลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง อาทิ ตำแหน่งเมืองกลางหรือภูเก็ตไม่ใช่เป็นเกาะแต่เป็นส่วนหนึ่งของภาคพื้นทวีป หรือ เส้นทางเชื่อมโยงจากเกาะหนึ่งสู่อีกเกาะ ก็ไม่สามารถใช้ระบุ เส้นทางเดินเรือได้จริง เพราะการเดินทางในมหาสมุทรจำเป็นต้องเดินตามร่องน้ำลึกแต่เส้นทาง ดังกล่าวไม่ใช่เส้นทางแสดงร่องน้ำลึก จึงกล่าวได้ว่าแผนที่ในสมุดไตรภูมิไม่สามารถใช้ในการเดินทาง ได้จริงแต่น่าจะเขียนไว้เพื่อเป็นสัญลักษณ์ เพราะมีการโยงเส้นทางจากเมืองหนึ่งไปสู่อีกเมืองหนึ่ง โดยเส้นทางนี้มีจุดกำเนิดที่อยุธยาทั้งสิ้น อันหมายถึงการให้อยุธยาเป็นศูนย์กลางของการเดินทาง พร้อมทั้งแสดงการผนวกดินแดนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ให้เป็นส่วนหนึ่งของชมพูทวีป ด้วยการ แสดงให้เห็นว่าลำน้ำในชมพูทวีปไหลออกทะเลที่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และย้ำว่าอยุธยาเป็นส่วนหนึ่งของมัชฌิมประเทศของชมพูทวีป เพื่อที่จะโยงความสัมพันธ์ของสถานะพระมหากษัตริย์

⁷⁶ ต้นฉบับพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา เล่มที่ 222, หน้า 2, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 155.

⁷⁷ สุเนตร ชุตินธรานนท์, พม่ารบไทย(กรุงเทพฯ: มติชน, 2539), หน้า 128-129.

⁷⁸ คูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1(กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542)

เข้ากับความคิดเรื่องการเป็นพระพุทธรูปเจ้า พระโพธิสัตว์ และจักรพรรดิราช ตามแนวคิดทางพระพุทธศาสนา⁷⁹ ที่อยู่ในความสนใจของชนชั้นนำสยามในขณะนั้น

2.2.2 แนวคิดทางเศรษฐกิจแบบส่งออก

การติดต่อค้าขายถือได้ว่าเป็นกิจกรรมที่มีความสำคัญอย่างมากต่อรัฐต่างๆ มาแต่ครั้งอดีต เนื่องจากการค้าทำให้รัฐต่างๆ ที่อยู่ห่างไกลกันได้เข้ามาใกล้ชิดและมีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน จนก่อให้เกิดการรับ แลกเปลี่ยน หรือส่งต่อสิ่งต่างๆ ซึ่งกันและกันตามมาด้วย อาทิ สิ่งของเงินตรา วัฒนธรรม ประเพณี รวมถึงไปภูมิปัญญา จึงกล่าวได้ว่าเศรษฐกิจมีส่วนสำคัญต่อการสร้างความเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้นแก่สังคม และมีอิทธิพลต่อการกำหนดความคิดและความรู้ของกลุ่มคนในสังคมนั้นๆ ด้วย

ในสังคมไทยกิจกรรมทางเศรษฐกิจ นอกจากจะมีความสำคัญในฐานะของการปฏิสัมพันธ์ทางสังคมที่สร้างรายได้และความมั่นคงให้แก่รัฐแล้ว เศรษฐกิจยังถือเป็นตัวแปรสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่มีส่วนในการกำหนดความคิด โลกทัศน์ ตลอดจนความรู้ของคนในสังคมไทยได้อย่างน่าสนใจ จนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางความคิดแบบใหม่ขึ้นในสังคมซึ่งมีผลต่อการมองอิสาน และพื้นที่อื่นๆ ที่ต่างไปจากโลกทัศน์แบบเดิมด้วย

งานการศึกษาที่สำคัญเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจที่มีความสัมพันธ์ต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสยาม คือ งานของนิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง “วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” ใน “ปากไก่และใบเรือ”⁸⁰ โดยงานดังกล่าววินิจฉัยได้เสนอแนวความคิดใหม่เกี่ยวกับคำอธิบายประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์ที่ให้ความสำคัญกับวิวัฒนาการอันน่าตื่นเต้นในสังคมสยามที่ไม่สามารถจับให้หยุดนิ่งอยู่ในคำว่า “สยามเก่า” และไม่เห็นด้วยกับการศึกษาที่ให้ความสำคัญกับตะวันตกว่าเป็นบรรทัดฐานหรือผู้กำหนดให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในสังคมสยามทั้งหมด จนทำให้ “สยามใหม่” เกิดขึ้นโดยปราศจากรากฐานภายในสังคมรองรับ ความไม่สนใจรากฐานภายในเช่นนี้ทำให้ไม่สามารถอธิบายได้ว่าสังคมสยามได้พัฒนามาสู่สภาพปัจจุบัน ซึ่งไม่เหมือนตะวันตกแต่ก็ไม่เหมือน “สยามเก่า” ได้อย่างไร แต่การศึกษายุครัตนโกสินทร์ในด้านประวัติศาสตร์ความคิดและประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ กลับชี้ให้เห็นการก่อรูปของความคิดที่จะนำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงอย่างลึกซึ้ง ตลอดจนกลไกของรัฐที่ตื่นตัว โดยการศึกษาใหม่ๆ เหล่านี้จะ

⁷⁹ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, สมุดไตรภูมิ: แผนที่ ความศักดิ์สิทธิ์ อำนาจ, หน้า 128-130.

⁸⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ, พิมพ์ครั้งที่ 2(กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2538), หน้า 21-23.

ทำให้มองเห็นว่า ยุคของการปฏิรูปในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น อาจจะมี ความสืบเนื่องกับยุคต้นรัตนโกสินทร์เสียยิ่งกว่ายุคต้นรัตนโกสินทร์มีความสืบเนื่องกับอยุธยา

เศรษฐกิจแบบการตลาดในช่วงต้นของสมัยรัตนโกสินทร์ที่ได้เริ่มขยายตัว อย่าง กว้างขวางมากกว่าในสมัยอยุธยา ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในด้านการค้า คือ การเพิ่มปริมาณ ของการค้าด้วยการเพิ่มความหลากหลายของสินค้า และเปลี่ยนประเภทของสินค้าไปสู่ประเภทที่ ต้องอาศัยแรงงานในกระบวนการผลิตเพิ่มขึ้น การถือประโยชน์จากการค้าต่างประเทศของรัฐบาล ต้นรัตนโกสินทร์จึงเริ่มเปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ แทนที่จะชูดริดที่การค้าโดยตรง แนวโน้มใหม่จะ เป็นการชูดริดที่การผลิตสินค้ามากกว่า แม้ว่าจะระบบส่วยในต้นรัตนโกสินทร์จะยังคงมีอยู่ และยังคง ขยายไปอย่างกว้างขวางอีกด้วย เนื่องจากการอพยพผู้คนจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเข้ามาฝั่งขวา⁸¹ และ บังคับราษฎรเหล่านั้นให้กลายเป็นเลกส่วยขึ้นกรุงเทพฯ โดยตรง และกษัตริย์ก็ยังทรงทำการค้า โดยตรง เช่น ทรงค้าสำเภา และผูกขาดสินค้าบางชนิดซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาดโลกด้วย แต่ แนวโน้มก็เห็นได้ชัดว่าสินค้าที่ได้จากส่วยเริ่มลดความสำคัญลง โดยสินค้าที่รัฐบาลได้นำไปขาย นั้นส่วนหนึ่งมาจากการจัดซื้อเพิ่มเติมจากราษฎร โดยมีจุดหมายเพื่อการค้าสำเภาของกษัตริย์ มากกว่าการเอากำไรจากการผูกขาดนั้นโดยตรง เศรษฐกิจแบบเงินตราขยายตัวอย่างชัดเจนด้วย การส่งสินค้าเข้ามาเพื่อใช้ภายในเป็นส่วนใหญ่ชี้ให้เห็นสภาพที่ค่อนข้างเสรีของการค้าสินค้าจาก ต่างประเทศ เรือสำเภาจีนสามารถขายสินค้าปลีกแก่ประชาชนได้โดยตรง ซึ่งรัฐบาลอาจจะค้ากำไร กับการค้าภายในบ้าง แต่ก็ทำโดยการซื้อสินค้าจากต่างประเทศเข้ามาพร้อมกับสำเภาหลวง ส่งผล ให้รัฐบาลกลายเป็นพ่อค้าคนกลางด้วย⁸²

⁸¹ การอพยพของชาวลาวจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเข้าสู่ฝั่งขวานั้น ทำให้เกิดการตั้งชุมชนใหม่ๆ ในบริเวณอีสานเป็นจำนวนมาก จนนำไปสู่การยกฐานะชุมชนเหล่านั้นขึ้นเป็นเมืองต่างๆ ในเวลาต่อมา และภายหลังพบว่าชาวลาวเหล่านี้ได้อพยพย้ายถิ่น ระหว่างหัวเมืองในบริเวณอีสาน โดยมีเหตุปัจจัยของการอพยพ อาทิ ภัยธรรมชาติ ปัญหาจากการเก็บส่วย ความเชื่อ โจรผู้ร้าย โจรระบาด รวมถึงปัญหาการปกครองในท้องถิ่น ฯลฯ (รายละเอียดเพิ่มเติมใน ชลิต วิพัทนะพร, การอพยพย้ายถิ่นในดินแดน อีสาน ระหว่างปี พ.ศ. 2321-2453, 2529) ซึ่งล้วนเป็นเหตุผลสำคัญที่ผลักดันให้เกิดการอพยพย้ายถิ่นของชาวลาวในบริเวณ อีสาน นอกจากนั้นยังพบการย้ายถิ่นฐานเข้าสู่บริเวณภาคกลาง อันเนื่องมาจากเหตุผลทางการเมืองและยุทธศาสตร์ของสยาม ที่ต้องการดึงชาวลาวเข้าสู่ส่วนกลางตามนโยบายการควบคุมกำลังพลของรัฐเพื่อประโยชน์ทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม โดยชาวลาวเหล่านั้นจะถูกผนวกเข้าสู่ระบบไพร่ภายใต้การควบคุมของระบบศักดินาเพื่อสนองต่อกิจกรรมในด้านต่างๆ อาทิ การเกณฑ์แรงงาน ส่วย เงินราชการ ภาษี และอื่นๆ ที่สอดคล้องกับผลประโยชน์และความต้องการในช่วงนั้นๆ ของชนชั้นนำ สยาม รวมถึงการเพิ่มพูนอำนาจให้มูลนายบางคนเพื่อเป็นอำนาจต่อรองทางการเมือง หรือคานอำนาจกัน(ดูรายละเอียดเพิ่ม ใน บังอร ปิยะพันธุ์, ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์(กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541))

⁸² นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ, หน้า 121-126.

ดังนั้นความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามที่เกิดขึ้นจึงมีความสอดคล้องกับระบบเศรษฐกิจแบบส่งออกที่สัมพันธ์กับการขยายอำนาจเข้าสู่บริเวณอีสานในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 เพื่อจัดการและหาทรัพยากรต่างๆ ป้อนสู่ตลาดในระบบของการค้าแบบส่งออก ความรู้เรื่องอีสานที่เกิดขึ้นส่วนหนึ่งจึงมาจากผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของกรุงเทพฯ นั่นคือ ข้อมูลจากการส่งส่วยและบรรณาการที่ให้ความรู้เกี่ยวกับทรัพยากรที่สำคัญในท้องถิ่นนั้นๆ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นผลิตผลจากธรรมชาติจำพวกของป่าต่างๆ เช่น งาม้าง นอแรด น้ำรัก สี่ผิ้ง โดยสิ่งของเหล่านี้จะเป็นหน้าที่ของหัวเมืองใหญ่เป็นผู้รวบรวมส่ง เช่น เมืองนครพนม เมืองพวน เมืองคำเกิด ต้องรวบรวมส่งไปยังเวียงจันทน์ แล้วเวียงจันทน์จะรวบรวมส่งลงไปยังกรุงเทพฯ อีกทีหนึ่ง⁸³ ส่วยที่กรุงเทพฯ เรียกเก็บจึงมีความสัมพันธ์กับการค้าต่างประเทศในสมัยต้นรัตนโกสินทร์อย่างมาก โดยเฉพาะส่วยเร็วในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีมากขึ้นพร้อมกับการขยายตัวของการค้าสำเภา เพราะผลเร็วเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสยามใช้เป็นสินค้าสำหรับตอบแทนพ่อค้าพานิช นายสุลุปก่าปั่น และบรรทุกสำเภาออกไปจำหน่าย ณ เมืองจีนเสมออยู่ทุกปีมิได้ขาด⁸⁴ รวมถึงประเทศตะวันออกอื่นๆ เช่น ญี่ปุ่น ญวน อินเดีย ลังกา พิลิปปินส์ ชวา มลายู และเปอร์เซีย ที่สยามได้ค้าผ่านเมืองท่าต่างๆ ของประเทศเหล่านั้น⁸⁵

ส่วยจึงมีความสำคัญต่อการค้าสำเภาและรายได้ของราชสำนักกรุงเทพฯ อย่างชัดเจน หากเมื่อใดมีการขาดหรือค้างส่งส่วยกรุงเทพฯ จะมอบหมายให้เมืองใหญ่ในบริเวณนั้นติดตามทวงเร่งรัดสิ่งของต่างๆ เช่น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระพรหมวงษาอุปฮาดเมืองอุบลราชธานีบอกส่งส่วยผลเร็ว งาม้าง น้ำรัก ให้เมืองนครราชสีมาจัดบรรทุกโคลงไปส่งยังกรุงเทพฯพระมหานคร⁸⁶ ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามจึงได้จากใบบอกเรื่องการส่งส่วยที่มีเข้ามายังกรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก นอกจากจะให้ข้อมูลเกี่ยวกับส่วยแล้ว ความรู้

⁸³ หอสมุดแห่งชาติ, หมายเหตุเหตุการณ์ รัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144 เลขที่ 7 ก สำเนาศุภอักษรเมืองเวียงจันทน์. อ้างถึงใน ธีรชัย บุญมาธรรม, ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336-2450, หน้า 34.

⁸⁴ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1026 เลขที่ 184 เรื่องสารตราเรื่องขุนอินอำนาจ ขุนศรีสุระฯ ยื่นเรื่องวาทเลิกไพร่หลวงอพยพหลบหนี, อ้างถึงใน อุดินา นาศรีเคน, อีสานในการรับรู้และทัศนคติของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475, หน้า 101.

⁸⁵ วราภรณ์ ทิวานนท์, "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 38-39.

⁸⁶ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 81 ใบบอกเมืองอุบลราชธานี เรื่องผลเร็ว น้ำรัก งาม้างส่งลงมาทูลถวาย, อ้างถึงใน พงษ์ไข่มุกข์ คุณารัตนพฤกษ์, ความสำคัญของหัวเมืองนครราชสีมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453), หน้า 65.

เกี่ยวกับเส้นทางในอีสานตั้งแต่เมืองที่ส่งส่วยผู้นำส่วยมา เวลาที่ออกจากเมืองต่างๆ ที่หยุดพัก แล้วออกจากเมืองเมื่อใด โดยเฉพาะเมืองที่เป็นท่าพักสองสายคือ สายแรกทางบกผ่านเมืองนครราชสีมา และสระบุรี สายที่สอง ทางน้ำผ่านเมืองกบิลบุรี และปราจีน เมืองที่เป็นจุดแวะพักเหล่านี้จะต้องส่งใบบอกถึงรายละเอียดต่างๆ มายังกรุงเทพฯ อันประกอบด้วย ชื่อเมืองที่มาแวะพัก มาถึงเมื่อใด จัดเตรียมอะไรไว้ให้ ซึ่งผู้นำส่วยได้เท่าไร เก็บภาษีอะไรบ้าง ฯลฯ ซึ่งความรู้ที่กรุงเทพฯ ได้รับผ่านใบบอกการส่งส่วยนี้จึงเป็นเพียงความรู้ที่เกิดจากการบอกเล่า ไม่ใช่ประสบการณ์ตรง แต่การมีใบบอกมาเป็นระยะๆ เช่นนี้ ก็ยังมีประโยชน์ต่อกรุงเทพฯ ในแง่ของการใช้ท้องถิ่นตรวจสอบซึ่งกันและกันอีกทางหนึ่งด้วย⁸⁷

การเติบโตของเศรษฐกิจแบบการตลาดในต้นรัตนโกสินทร์ส่งผลให้ระดมพืชขายตัวอย่างรวดเร็วและทำให้วัฒนธรรมระดมพืชซึ่งมีรากฐานมาจากวัฒนธรรมของศักดินาอยุธยา แต่เพราะความหลากหลายกว่าของระดมพืชทำให้พร้อมที่จะรับวัฒนธรรมแปลกใหม่ที่เป็นต่างด้าวมากกว่า อันทำให้เกิดสังคมที่มีความเสมอภาคที่อยู่บนรากฐานของทรัพย์สินสมบัติ เมือง และโอกาสทางเศรษฐกิจ ปลดปล่อยชีวิตของคนออกจากอำนาจศักดินาและอำนาจของ “วาสนาบารมี” ลงได้ส่วนหนึ่ง และทำให้ระดมพืชให้ความสนใจต่อโลกมากขึ้น ในขณะเดียวกันก็ซีกจะเห็นว่า ชะตาชีวิตในโลกนี้เป็นสิ่งที่มนุษย์สามารถควบคุมได้พอสมควร แสดงให้เห็นถึงความคิดที่ให้ความสำคัญกับความเป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น โดยนิธิได้ใช้วรรณกรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสมัยนี้ เพื่อแสดงให้เห็นถึงความคิดแบบสังคมนิยม (Realism) และมนุษยนิยม ที่แพร่หลายผ่านวรรณกรรมนิราศ และวรรณกรรมนิยาย โดยความสนใจในเรื่องใกล้ตัวที่มีความเป็นสังคมนิยมอยู่ด้วยนั้น เป็นผลจากการที่ขอบข่ายของชีวิตระดมพืชที่กว้างขวางขึ้นเนื่องจากการค้า ซึ่งความสนใจต่อประสบการณ์ที่เป็นจริงในนิราศได้รับความนิยมกว้างขวางขึ้น โดยเฉพาะจากงานของสุนทรภู่ซึ่งทำให้รู้ว่ามีสถานที่ซึ่งมีจริงอยู่อีกมากที่ตนเคยได้ยินหรือได้ไป เกิดความอยากรู้อยากเห็นเกี่ยวกับสถานที่เหล่านั้นในเชิงที่เป็นจริง ไม่ใช่บรรยายถึงในเชิงเปรียบเทียบกับวรรณศิลป์อย่างที่เคยทำในนิราศแบบเก่า อันเป็นลักษณะสำคัญของวรรณกรรมนิราศต้นรัตนโกสินทร์ที่สนใจกับความจริงเชิงประสบการณ์ ทำให้เห็นความสำคัญของมนุษย์ หรือที่เรียกว่า มนุษยนิยม คือ เห็นมนุษย์เป็นศูนย์กลางของอุบัติการณ์ต่าง ๆ และเชื่อในการกำหนดโชคชะตาชีวิตโดยมนุษย์เองมากขึ้น ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้ทำให้วรรณกรรมในสมัยนี้แตกต่างไปจากวรรณกรรมอยุธยาอย่างมาก⁸⁸

⁸⁷ อุศนา นาศรีเคน, อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475, หน้า 66-67.

⁸⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ, หน้า 200, 242-254.

วัฒนธรรมกรรมพีที่เติบโตขึ้นพร้อมกับการขยายตัวของเศรษฐกิจแบบส่งออก มีส่วนสำคัญต่อการกำหนดความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามในลักษณะที่แตกต่างจากไปเดิมที่เคยถูกถ่ายทอดผ่านคำบอกเล่า ดังคำกล่าวที่ว่า “ซึ่งปู่ยาตาดูครั้งกรุงเก่า ฟังเขาเล่าจำไว้ไม่ไหลหลง”⁸⁹ ดังนั้นความรู้จากการเดินทางทำให้ชนชั้นนำสยามได้ใช้ประสบการณ์ การสังเกต รวมถึงการซักถาม เกี่ยวกับข้อสงสัยในเรื่องการประกอบอาชีพ และฐานะทางเศรษฐกิจของคนของคนที่ในพื้นที่ ตัวอย่างเช่น

“...ท่านเจ้าคุณแม่ทัพก็รับรอง	กล่าวคำพ้องถามดั่งจิตกังขา
อยู่ในพนมวันอรุณา	เจ้าคิดหาгинนั้นด้วยอันใด
ซึ่งคนเป็นผู้ดีอย่างมีทรัพย์	คะเนนับของเจ้าสักเท่าไร
พวกลาวเรียนแอ้อพูดจ้อไป	บ้างว่าได้ปีหนึ่งตำลึงเดียว
บ้างพอมีพอหยิบสิบสลึง	บ้างว่ามีบาทหนึ่งขอจดจนเขี้ยว
ที่เศรษฐกิจอย่างยังมีจริงเจียว	ตระหนี่เหนียวห้าตำลึงนั้นฟังมี
ท่านเจ้าคุณได้ฟังคิดสังเวช	ครั้นแจ้งเหตุพวกลาวชาววิถี
คิดสมเพชเวทนาณีกปราณี	ใจอารีแก่คนที่จนจริง...” ⁹⁰

ความสงสัยในข้างต้นของชนชั้นนำสยาม แสดงให้เห็นถึงการใช้ชีวิตของตนที่อยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา การสอบถามถึงฐานะทางเศรษฐกิจของคนในท้องถิ่นจึงเป็นการใช้มาตรฐานของเมืองมาเป็นมาตรฐานเปรียบเทียบกับสังคมที่แปลกและแตกต่างกับตน การถามถึง “คนเป็นผู้ดีอย่างมีทรัพย์” สะท้อนแนวคิดแบบกรรมพีของชนชั้นนำสยามอย่างเด่นชัด กล่าวคือ ความเป็นผู้ดี หรือ การมีสถานะที่สูงขึ้นในบริบทนี้สามารถบ่งบอกได้ด้วยการครอบครองทรัพย์สินและความรู้สึก “คิดสังเวช” ยังสามารถบ่งบอกถึงความรู้สึกของชนชั้นนำสยามที่มีต่อชะตาชีวิตของเพื่อนมนุษย์ผ่านความจริงเชิงประสบการณ์ อีกทั้งความรู้สึก “ณีกปราณี” ยังเป็นความเห็นใจที่พร้อมจะเข้าไปช่วยเหลือ ซึ่งทั้งหมดนี้ล้วนเป็นการให้ความสำคัญกับมนุษย์ และเชื่อในความเปลี่ยนแปลงของชีวิตที่เกิดขึ้นจากมนุษย์เอง อันเป็นแนวคิดแบบ “มนุษยนิยม” นั่นเอง

⁸⁹ หลวงพัฒนพงศ์ภักดี, นิราศหนองคาย, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2544), หน้า 13.

⁹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 32.

การใช้มาตรฐานของสังคมเมืองเปรียบสังคมชนบทยังมีอยู่เสมอ เมื่อชนชั้นนำได้พบเห็นผู้คนและวิถีชีวิตของกลุ่มคนที่แตกต่างไปจากตน การแสดงความรู้สึกต่อสิ่งที่ได้พบเห็นจึงเกิดขึ้นผ่านมุมมองจากการใช้มาตรฐานของสังคมเมืองเป็นตัวชี้วัด เช่น

“... ดูบ้านรายเรียงเคียงประดั่ง เห็นคับคั่งคนดูอยู่ริมทาง
คนแก่สาวนั่งเป็นหมู่ฉันดูทั่ว ล้วนรูปชั่วตัวดำปีเหมือนผีसा
ถึงที่ชาวเหมือนลาวไม่สำออง เห็นรูปร่างป้อหลอฉ้งองงันฯ
...ชมลูกสาวชาวโคราชไม่ผาดผิว ช่างซี้รวไม่ตำหนิแกล้งติฉิน
จะหาสวยสักคนไม่ยลยิน จนหมดสิ้นย่านทางโพธิ์กลางมาฯ
...ถึงสามสักยกแยกมาเบื่องซ้าย คนเรียงรายนั่งดูอยู่หน้าหน้า
เห็นโรงผู้หญิงคนชั่วดูทั่วมา เหมือนหญิงข่าไม่น่ารักเลยสักคน”⁹¹

ความงามของผู้หญิงท้องถิ่นในสายตาของชนชั้นนำสยามนั้น เต็มไปด้วยการเปรียบเทียบผ่านมาตรฐานความงามของผู้หญิงในสังคมเมือง หรือในวัฒนธรรมที่ตนคุ้นเคย สิ่งที่แปลกแยกไปจากความเคยชินในวิถีชีวิตของตน จึงถูกมองเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ อาทิ รูปชั่วตัวดำบ้าง เหมือนผีสาบ้าง ไม่น่ารักบ้าง ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่ดูแล้ว “ไม่สำออง” ในสายตาของชนชั้นนำเสียเลย การมองสังคมอื่นด้วยลักษณะที่ด้อยกว่าเช่นนี้ ถูกพยายามทำให้เป็นความจริงผ่านการยืนยันว่า “ไม่ได้แกล้งตำหนิ” หรือ “แกล้งติฉิน” ถึงกระนั้นการยืนยันในลักษณะดังกล่าวกลับแสดงให้เห็นถึงความพยายามของชนชั้นนำในการสร้างมาตรฐานที่เรียกว่า “ความงาม” ด้วยการเอาสังคมเมือง หรือสังคมที่เป็นศูนย์กลางทางอำนาจเป็นแบบแผนในการชี้วัดถึงการเป็นแบบอย่างและความถูกต้องแก่สังคมที่ห่างไกล หรือชนบท

⁹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 43-44.

กล่าวได้ว่า แนวคิดของเศรษฐกิจแบบส่งออกมีส่วนสำคัญต่อการกำหนดความรู้ของชนชั้นนำสยามอย่างชัดเจน เนื่องจากการขยายตัวทางค้าก่อให้เกิดการติดต่อ แลกเปลี่ยนกับผู้คนจำนวนมาก รวมถึงการรับวัฒนธรรมต่างๆ จนทำให้ชนชั้นนำมีความรู้ที่กว้างขวางขึ้น ส่งผลให้เกิดการมองท้องถิ่นด้วยมุมมองและโลกทัศน์แบบใหม่ที่ต่างจากเดิม อิทธิพลของแนวความคิดดังกล่าวได้ส่งผลต่อการเกิดความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามอย่างชัดเจน ความรู้เหล่านี้ได้ปรากฏในวรรณกรรมของชนชั้นนำ เช่น วรรณกรรมประเภท “นิราศ” ที่ถ่ายทอดความรู้ผ่านประสบการณ์ และการสังเกต อันเกิดจากการเดินทางไปยังท้องถิ่นต่างๆ ซึ่งงานวรรณกรรมเหล่านี้ได้สะท้อนให้เห็นอิทธิพลทางความคิดที่มีรากฐานมาจากการขยายตัวของเศรษฐกิจแบบส่งออก

2.2.3 ความรู้ทางภูมิศาสตร์สมัยใหม่

ในขณะที่ชนชั้นนำสยามพยายามปรับตัวเข้ากับอิทธิพลของวัฒนธรรมตะวันตกนั้น ทำให้กลุ่มชนชั้นนำสยามเกิดความคิดและโลกทัศน์แบบใหม่ที่มีความเป็นเหตุเป็นผลเป็นมากขึ้น ส่งผลให้ความรู้เกี่ยวกับภูมิศาสตร์แบบไตรภูมิซึ่งถือเป็นความรู้เก่าอันศักดิ์สิทธิ์ของสังคมสยามถูกแทนที่ด้วยความรู้เกี่ยวกับภูมิศาสตร์สมัยใหม่ อันเป็นความรู้ที่ให้ความสำคัญกับพื้นที่ที่มีอยู่จริงบนโลกด้วยการยึดถือความแน่นอนของเส้นเขตแดนตามอย่างตะวันตก ถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญที่ทำให้ชนชั้นนำสยามพยายามปรับตัวให้เข้ากับแนวความคิดดังกล่าว เพื่อสร้างความรู้เกี่ยวกับพื้นที่ที่อยู่ใต้อำนาจและการปกครองของตนจนนำไปสู่การสร้างความรู้ทางภูมิศาสตร์แบบใหม่ของสยาม ในลักษณะของแผนที่ที่เกิดจากการว่าจ้างผู้เชี่ยวชาญชาวตะวันตกเข้ามาสำรวจและจัดทำถือเป็นการยืนยันถึงการยอมรับชุดความรู้ใหม่เกี่ยวกับพื้นที่ทางภูมิศาสตร์แบบตะวันตกอย่างชัดเจนซึ่งแสดงให้เห็นถึงการละทิ้งความรู้เกี่ยวกับภูมิศาสตร์ตามเชื่อทางพุทธศาสนาของชนชั้นนำสยามที่เคยมีมาก่อนหน้าอย่างชัดเจน

ก่อนที่ชนชั้นนำสยามจะละทิ้งความความรู้เกี่ยวกับภูมิศาสตร์ตามความเชื่อทางพระพุทธศาสนาไปสู่การนิยมความรู้ภูมิศาสตร์สมัยใหม่นั้น การปะทะกันของความรู้ทางภูมิศาสตร์ทั้งสองแบบนี้ได้เริ่มก่อตัวขึ้นก่อนการว่าจ้างชาวตะวันตกเข้ามาทำแผนที่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบ้างแล้ว ดังที่ธิดา สาระยาได้กล่าวว่า มโนทัศน์ (Concept) เกี่ยวกับโลกและจักรวาลของเอเชียมีมานานแล้วก่อนที่การทำแผนที่แบบตะวันตกจะเข้ามาแพร่หลาย ในกรณีของสยามนั้น มโนทัศน์เกี่ยวกับโลกและจักรวาลก็มีมาก่อน แต่ยังไม่ได้ถ่ายทอดให้เห็นเป็นรูปธรรมชัดเจนในลักษณะแผนที่แบบตะวันตก แต่สยามพยายามที่จะสร้างแผนที่แบบชาวตะวันตกให้เข้ากันได้กับคติเรื่องโลกและจักรวาลของสยามนั้น น่าจะเริ่มตั้งแต่สมัย

อยุธยาที่มีการติดต่อค้าขายอย่างกว้างขวางกับพ่อค้าชาวตะวันตก และชาติต่างๆ เห็นได้จากแผนที่เก่าของเมืองสทิงพระ สงขลา ที่ให้รายละเอียดเป็นรูปธรรมมากขึ้นคล้ายกับแผนที่เมืองของยุโรป และอีกฉบับหนึ่งที่น่าสนใจคือ ไตรภูมิโลกทัศน์ฐาน ฉบับกรุงธนบุรีที่บางส่วนในเล่มเกี่ยวข้องกับโลกที่อยู่อาศัยของคนในสมัยนั้นชัดเจน เช่น ภาพเรือสำเภาแล่นกลางมหาสมุทรเขตจังหวัดพัทลุง เกาะป่า เกาะพร้าว เกาะกล้วย เกาะพัง กล่าวได้ว่า แผนที่ของไตรภูมิที่ปรากฏในสมุดเก่าและจิตรกรรมฝาผนัง คือการแสดงออกถึงรูปธรรมของคติความเชื่ออันเป็นนามธรรมที่น่าจะเป็นต้นเค้าของแผนที่ไทยๆ โดยแผนที่ดังกล่าวเป็นความพยายามในการปรับมโนทัศน์เดิมเกี่ยวกับภูมิศาสตร์ให้เข้ากับความรู้ความเปลี่ยนแปลงทางความรู้ความคิดที่เข้ามาใหม่อันเนื่องมาจากการขยายตัวทางการค้า และการเติบโตของชุมชนเมืองที่อยุธยาและเมืองท่าสำคัญอื่นๆ สมัยนั้น⁹²

การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำสยามเกี่ยวกับความรู้เรื่องจักรวาลวิทยาด้วยโลกทัศน์ใหม่นั้น ได้ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นผ่านวรรณกรรมเรื่อง “นางนพมาศ” ที่ผู้แต่งได้พรรณนาโลกทัศน์ฐาน โดยอาศัยโครงร่างของการบรรยายโลกแบบโบราณ แต่กลับเสนอโลกอีกชนิดหนึ่งซึ่งแตกต่างและตรงกันข้ามกับโลกภูมิตามความเชื่อดั้งเดิมของสยาม โดยกล่าวถึงภูมิศาสตร์ด้วยการแบ่งโลกออกเป็นสามส่วนและอ้างว่าเป็นการแบ่งของโบราณจารย์ คือ ชมพูทวีป ที่อยู่นอกชมพูทวีปซึ่งรวมเรียกว่าปัจจุบันประเทศ และบรรดาเกาะต่างๆ ที่เป็นเกาะลังกา และบริเวณของเกาะลังกา รวมเรียกว่าสิงหลประเทศ ที่อิงหลักวิธีการแบ่งตามเตภูมิกถาที่กล่าวว่า ในชมพูทวีปประกอบด้วยมัชฌิมประเทศและปัจจุบันประเทศ แต่ความแตกต่างที่อยู่ในงานวรรณกรรมนี้ คือ นางนพมาศไม่ได้กล่าวถึงทวีปอีกสามทวีปที่เหลืออย่างที่กล่าวในเตภูมิกถา โลกของนางนพมาศจึงไม่มีศูนย์กลาง คือ ไม่มีทั้งเขาพระสุเมรุ ไม่มีต้นชมพู ไม่มีโพธิ์บัลลังก์เป็นศูนย์กลาง ดังเช่นไตรภูมิโลกวินิจฉัย ชมพูทวีปของนางนพมาศจึงมิได้มีความสำคัญว่าดินแดนส่วนอื่น คือ ไม่ใช่ดินแดนที่พระพุทธรูปเจ้าหรือพระมหากษัตริย์จะลงมาตรัสรู้เท่านั้น โลกที่ไม่มีศูนย์กลาง โลกที่ดินแดนทุกแห่งมีความสำคัญเท่าเทียมกัน อันถือเป็นโลกใหม่ของชนชั้นนำสยาม⁹³ ที่เต็มไปด้วยความเป็นจริงจากประสบการณ์ที่ก้าวข้ามโลกของความเชื่อและอุดมคติซึ่งแสดงให้เห็นถึงความคิดเกี่ยวกับภูมิศาสตร์สมัยใหม่ที่ได้เริ่มเข้ามามีอิทธิพลต่อความคิดของชนชั้นนำสยามในช่วงเวลาดังกล่าว

⁹² ธิดา สาระยา, “การเปลี่ยนแปลงคติไตรภูมิ และมโนทัศน์เกี่ยวกับแผนที่ในสังคมสยาม,” เมืองโบราณ 17,1 (มกราคม-มีนาคม 2534): 73-74.

⁹³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ, หน้า 430-431.

การให้ความสำคัญกับความรู้อันสูงทางภูมิศาสตร์สมัยใหม่ของชนชั้นนำสยาม ปรากฏชัดเจนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์มีพระราชประสงค์ให้จัดทำแผนที่เกี่ยวกับดินแดนต่างๆ ในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง เนื่องจากในขณะนั้นฝรั่งเศสได้สำรวจพื้นที่และกำลังทำแผนที่บริเวณดังกล่าว ดังพระราชดำริ ว่า

“... ลำน้ำโขงเขตแดนติดต่อกับเขมรกับญวน เดียวนี้ฝรั่งเศสได้ไปทำแผนที่ตรวจตามลำแม่น้ำโขงแต่ฝ่ายเดียว ฝ่ายเราจะไม่ทำไว้บ้างก็ไม่ชอบ จึงโปรดให้พระพิเทศพานิชสืบจ้างหาอังกฤษที่เคยทำแผนที่ พระพิเทศพานิชหาจ้างได้มีศเตอร์โกยชกคนหนึ่ง ราคาจ้างเดือนละ 188 เหรียญส่งเข้ามา

จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระยาพระภุชงค์นายหนึ่ง หลวงเดชอัศตรนายหนึ่ง ขุนอินทรอนันต์นายหนึ่ง ขุนวิสูตรนายหนึ่ง รวม 4 นาย ไปกับมีศเตอร์โกยชกอังกฤษ ได้กราบบังคมลาไป ณ วันอังคาร เดือนยี่ แรมเก้าค่ำ (วันที่ 29 มกราคม พ.ศ. 2409) ขึ้นไปทำแผนที่ตั้งแต่เมืองฝ่ายเหนือไปเมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองเชียงของ เมืองหลวงพระบางลงมาตามลำน้ำโขงถึงเมืองมุกดาหาร ครั้นทำแผนที่เสร็จแล้วก็เดินบกมาลงเรือที่เมืองสระบุรี มา ณ กรุงเทพมหานคร”⁹⁴

ความพยายามของชนชั้นนำสยามในการติดต่อว่าจ้างชาวตะวันตกให้เข้ามาสำรวจลักษณะภูมิประเทศและจัดทำแผนที่ขึ้นนั้น แสดงให้เห็นถึงการยอมรับถึงความสำคัญของการรู้เรื่องภูมิศาสตร์แบบสมัยใหม่ซึ่งแตกต่างจากภูมิศาสตร์ทางความเชื่อในไตรภูมิอย่างชัดเจน บ่งบอกถึงความรู้ทางภูมิศาสตร์ของชนชั้นนำสยามที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ความต้องการในการจัดทำแผนที่ของสยามในครั้งนั้นไม่เพียงเป็นการแสดงออกถึงการยอมรับความรู้เกี่ยวกับภูมิศาสตร์แบบใหม่เท่านั้น หากแต่เป็นความพยายามของชนชั้นนำสยามที่จะแสดงอำนาจของตนที่มีเหนือบริเวณดังกล่าว

⁹⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, 2548), หน้า 231.

หนังสือแสดงกิจจานุกิจของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เป็นตัวอย่างหนึ่งที่ชัดเจนของการยอมรับความรู้เกี่ยวกับภูมิศาสตร์แบบสมัยใหม่ของชนนำสยาม ที่แสดงความเปลี่ยนแปลงในโลกทัศน์ของปัญญาชนสยาม หนังสือเล่มนี้เขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2408 (ผู้เขียนกล่าวอ้างว่า “...ตั้งแต่บัดนี้นับถอยหลังขึ้นไปได้พันแปดร้อยหกสิบห้าปี บังเกิดพระเยซูที่เมืองเบ็เดเลเฮม”⁹⁵ และ “ตั้งแต่พระเจ้าสร้างโลกยแล้ว มาจนถึงจุลศักราชพันสองร้อยยี่สิบเจ็ด”⁹⁶) ตีพิมพ์ครั้งแรกใน พ.ศ. 2410 โดยนิธิได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับโลกทัศน์ของผู้เขียนหนังสือแสดงกิจจานุกิจไว้ว่า ผู้เขียนอยู่ในโลกเดียวกันกับนางนพมาศ เષิฐปัญหาวงศ์อย่างเดียวกัน แต่อาจจะแหลมคมกว่า เนื่องจากต้องสมาคมกับชาวต่างชาติ โดยเฉพาะชาวตะวันตกมากกว่า ผลกระทบที่มีต่อโลกทัศน์ของผู้เขียนกิจจานุกิจรุนแรงกว่า และทำให้ผู้เขียนสำนึกในการเષิฐปัญหานี้กัระหว่างโลกทัศน์เก่ากับใหม่ อย่างใจแจ้งกว่าผู้เขียนนางนพมาศ ปัญหาของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์นั้น ไม่มีทางประนีประนอมได้อย่างง่ายๆ อีกต่อไป เนื่องจากความรู้ทางวิทยาศาสตร์แบบตะวันตกซึ่งตนเองมีอยู่ทำให้ไม่สามารถอธิบายต่อออกไปจากโบราณจารย์อย่างที่น่านพมาศทำได้และจำเป็นต้องเષิฐปัญหานี้ ตลอดจนหักล้างโบราณจารย์อย่างตรงไปตรงมา อย่างไรก็ตามเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ก็ไม่ถึงกับจะถอนรากถอนโคนโลกทัศน์แบบเก่าไปโดยสิ้นเชิงหากแต่เป็นการปรับบางส่วนของโลกทัศน์นั้น ให้สามารถบรรจุความรู้ใหม่ๆ จากโลกตะวันตกลงไว้ได้เท่านั้น⁹⁷

ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติต่างๆ เช่น การเปลี่ยนแปลงของฤดู น้ำขึ้น-น้ำลง แผ่นดินไหว โลกกลม การเกิดภูเขา ฯลฯ ได้ถูกให้คำอธิบายด้วยความรู้ตามหลักวิทยาศาสตร์ที่มีความสัมพันธ์กับความรู้เรื่องโลกและภูมิศาสตร์แบบสมัยใหม่ ที่แตกต่างจากความเชื่อดั้งเดิมของสยามที่สืบกันมาแต่โบราณ ดังตัวอย่างการตอบคำถามเกี่ยวกับการเกิดแผ่นดินไหว ที่มีการยกคำกล่าวอ้างของโบราณจารย์ขึ้นมา แล้วอธิบายหักล้างด้วยความรู้ทางวิทยาศาสตร์แบบตะวันตก ดังข้อความว่า

“ถามว่าแผ่นดินไหวด้วยเหตุอันใด นานๆ จึงไหวคราวหนึ่ง ขอแก้ตามลัทธิคำโบราณจารย์แก้ไว้ว่า แผ่นดินไหวด้วยเหตุแปดประการ คือผู้มีบุญหกประการ ไหว

⁹⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, แสดงกิจจานุกิจ(ม.ป.ท.: ม.ป.ท., 2415), หน้า 104.

⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 112.

⁹⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ, หน้า 444-445.

ด้วยปลาใหญ่ที่รองแผ่นดินพลิกไหวบ้าง ไหวด้วยน้ำด้วยลมรองแผ่นดินก็มีบ้าง ข้างจีนว่า อีงอ่างที่หนุนแผ่นดินอยู่ไหวตัวบ้าง คำที่ว่าแผ่นดินไหวเพราะผู้มีบุญนั้นยกไว้ก่อน ด้วยเพนความอัศจรรย์ของผู้มีบุญคัดค้านไม่ได้ ของเพนเพราะท่านผู้มีวาสนา แต่คำที่ว่าปลา อานนตที่รองแผ่นดิน แลอีงอ่างที่หนุนแผ่นดินจะต้องคัดค้านเสีย ถ้าเพนเช่นนั้น แผ่นดินก็จะไหวทั่วกันทั้งพิภพพร้อมกัน ก็การที่สืบสวนอยู่ในทุกวันนี้ แผ่นดินไหวอยู่เสมอทุกปีทุกเดือน แต่ไหวที่เมื่อนั้นบ้างที่เมื่อนี้บ้าง ก็ไม่ได้ไหวทั่วกันไป... จะว่าปลาที่หนุนแผ่นดิน แลลมที่หนุนแผ่นดินกำเริบอย่างไรได้ แลนักปราชเขาได้สืบดูรู้ว่า เหนจะเป็นของที่อยู่ในใต้ดิน จะเพนน้าถ้าจะเพนลมเพนไฟเพนฤทธิแรงแต่าง ๆ อย่างไรรอย่างหนึ่ง... ผู้ได้เห็นแผ่นดินไหว แผ่นดินแยกออกไปแล้ว บางทีก็เพนเปลวไฟขึ้นมา บางทีก็เพนควันขึ้นมา ก็ฤทธิแผ่นดินแยกนั้นสะท้อนไปมากเท่าไร ก็ไหวมากเท่านั้น บางทีเกิดภูเขาไฟแผ่นดินก็ไหว สะท้อน บางทีเขาซุดจมลงไปใต้ดิน แผ่นดินก็ไหวตามกำลังที่ฤทธิขึ้นในแผ่นดินมากก็ไหวมาก ความสะท้อนน้อยก็ไหวน้อย พิเคราะห์ที่ไปดูก็เพนจริง ด้วยแผ่นดินเพนของอ่อนไม่เพนของแข็ง ไหวสะท้อนได้เปรียบเหมือนบุคคลยิงปืนใหญ่ๆ ขึ้นก็ดีฟันไม่ใหญ่ให้ล้มลงก็ดี แผ่นดินไหวสะท้อนตามกำลังหนักแลเบาการที่เพนเพนพยานอยู่ดังนี้ นักปราชชาวยุโรป เขาคิดเห็นว่า ธาตุในแผ่นดินกำเริบขึ้น จึงได้ไหวที่โน่นบ้างที่นี้บ้าง”⁹⁸

คำอธิบายเรื่องแผ่นดินไหวของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ในข้างต้น แสดงให้เห็นถึงการอธิบายปรากฏดังกล่าวด้วยความรู้ทางวิทยาศาสตร์และความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ของผู้ที่เคยเห็นแผ่นดินไหวแต่คำอธิบายดังกล่าวของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ก็ไม่อาจจะหักล้างคำโบราณจารย์ได้ทั้งหมด โดยเฉพาะความเชื่อในเรื่อง “ผู้มีบุญ” ที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ไม่ขอกล่าวถึง เนื่องจาก “เป็นความอัศจรรย์ของผู้มีบุญคัดค้านไม่ได้ เพราะท่านเป็นผู้มีวาสนา” แต่ใจความหลักของคำอธิบายข้างต้นก็แสดงให้เห็นถึงการปะทะกันระหว่างโลกทัศน์แบบเก่าและใหม่ที่เกิดขึ้นในความคิดของชนชั้นนำสยามด้วยการยอมรับความรู้ทางวิทยาศาสตร์ของตะวันตกมาเป็นข้อสรุปของคำอธิบายการเกิดแผ่นดินไหวว่า เกิดจาก “เหตุธาตุในดินกำเริบ” แสดงถึงความพยายามของชนชั้นนำที่จะบรรจุความรู้ที่เกิดจากโลกทัศน์แบบใหม่เข้าไปแทนที่ความรู้แบบเก่าอันศักดิ์สิทธิ์ในอุดมคติของสยามเอง

⁹⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, แสดงกิจจานุกิจ, หน้า 69-71.

นอกจากความมุ่งหวังที่จะแสดงออกถึงความเปลี่ยนแปลงทางความคิดของชนชั้นนำสยามในเรื่องภูมิศาสตร์และโลกทัศน์แบบใหม่เกี่ยวกับโลก รวมถึงการอธิบายความจริงเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติผ่านหนังสือแสดงกิจจานุกิจแล้ว จุดประสงค์ของหนังสือแสดงกิจจานุกิจ คือ การเป็นวิวาทะเพื่อการตอบโต้การโจมตีพุทธศาสนาของพวกหมอสอนศาสนา ด้วยการเปรียบเทียบความเชื่อและคำสอนของศาสนาต่างๆ ว่าล้วนแต่มีความขัดแย้งกับความจริงทางวิทยาศาสตร์ร่วมกันทั้งสิ้น จนทำให้หนังสือเล่มนี้ได้รับการปฏิเสธและถูกวิพากษ์วิจารณ์อย่างกว้างขวางทั้งในหมู่ชาวไทยและชาวต่างประเทศ โรงพิมพ์ส่วนใหญ่ซึ่งเป็นของชาวต่างชาติไม่ยอมจัดพิมพ์ให้ เพราะเห็นว่าแนวคิดของหนังสือเรื่องนี้ขัดแย้งกับการสอนศาสนาอื่นอย่างรุนแรง หลังจากถูกปฏิเสธเจ้าพระยาทิพากรวงศ์จึงดำเนินการจัดพิมพ์เองโดยใช้แบบพิมพ์หินคือ เขียนตัวอักษรแบบอาลักษณ์แล้วนำแผ่นหินอ่อนมาทำเป็นแม่พิมพ์ มีทั้งหมด 390 หน้า พิมพ์เสร็จเมื่อ 21 พฤศจิกายน พ.ศ. 2410 จำนวน 200 เล่ม⁹⁹

การแสดงความคิดที่เป็นวิทยาศาสตร์ของชนชั้นนำสยามเกี่ยวกับโลกผ่านหนังสือแสดงกิจจานุกิจนั้น นอกจากจะเป็นไปเพื่อวิวาทะตอบโต้ต่อการโจมตีพระพุทธรักษาของชาวตะวันตกแล้ว จุดประสงค์ที่สำคัญยิ่งของการการจัดพิมพ์หนังสือแสดงกิจจานุกิจของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ในครั้งนั้น ยังมีเพื่อการรวบรวมและถ่ายทอดความรู้-แนวความคิดในการมองโลกที่เป็นวิทยาศาสตร์และเป็นเหตุเป็นผลที่กำลังอยู่ในความสนใจของกลุ่มชนชั้นนำในขณะนั้น ไปสู่กลุ่มเยาชนชาวสยามด้วย ดังข้อความว่า

“หนังสือ	ประกอบ	เกื้อ	กุมาร
แสดง	โลกยคดียุทธ	สืบสร้าง	
กิจจานุ	สรรพกิจการ	เก็บรวบรวม	รวมแฮ
นุกิตย	พิศฎารอ้าง	แอบข้อคดีธรรม	ฯ

⁹⁹ เชิดเกียรติ อัครถาวร, “หนังสือแสดงกิจจานุกิจ ตำราวิทยาศาสตร์เล่มแรกของไทย,” วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร 8(2529): 83-94. อ้างถึงใน สายวรุณ น้อยนิมิต, “หนังสือแสดงกิจจานุกิจ: ต้นเค้าของสารานุกรมไทยฉบับเยาชน,” ใน ภาษาและวรรณกรรม, บายัน อิมสำราญ, บรรณาธิการ. (กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2549), หน้า 166-167.

สั้นจัดคัดคิดข้อ	ของจริง
สิ่งซึ่งมีพยานอิง	ออกอ้าง
เตียนตัดคัดค้านตึง	คติโลกย หลงเฮย
เก็บแต่แก่นสารสร้าง	สี่ปหล้าถาวร ฯ” ¹⁰⁰

ข้อความข้างต้นบ่งบอกให้เห็นถึงจุดประสงค์ของการแต่งหนังสือแสดงกิจจานุกิจที่มีขึ้นเพื่อประโยชน์ของเยาวชน ด้วยการนำเสนอความรู้ความรู้อื่นๆ ที่เกี่ยวกับเรื่องราวของโลก (ทางโลกย์) ที่เกิดจากการค้นหาคำตอบด้วยตัวของผู้เขียนเอง โดยเรื่องราวต่างๆ เหล่านั้นเป็นสิ่งได้จากการเก็บรวบรวมของผู้เขียนด้วยคำอธิบายอย่างละเอียดและคัดเลือกข้อมูลต่างๆ อย่างจริงจังจากข้อมูลที่มีแหล่งที่มาและพยานอ้างอิงมานำเสนอ เพื่อต้องการที่จะแนะนำตักเตือนไม่ให้เหล่าเยาวชนหลงในความรู้อันผิด ผู้เขียนจึงเก็บรวบรวมเอาแต่แก่นสารและใจความสำคัญเกี่ยวกับความรู้ดังกล่าว มานำเสนอเพื่อให้ความรู้ในลักษณะดังกล่าวอยู่กับเยาวชนต่อไป

ความมุ่งหวังที่จะสร้างความคิดของเด็กและเยาวชนชาวสยาม ให้มีความเป็นวิทยาศาสตร์และมีเหตุผลมากขึ้นนั้น แสดงให้เห็นว่าโลกทัศน์เช่นนี้เป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสยามในขณะนั้นได้ให้การยอมรับ และต้องการให้กลุ่มคนรุ่นใหม่ของสยามมีความคิดในลักษณะดังกล่าวด้วย การเกิดขึ้นของหนังสือแสดงกิจจานุกิจ จึงเป็นเสมือนเครื่องมือของชนชั้นนำสยามในการสะท้อนความคิดและโลกทัศน์ของตนที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม รวมถึงเป็นเครื่องมือในการปลูกฝังแนวคิดเกี่ยวกับจักรวาลแบบใหม่ไปสู่คนกลุ่มอื่นๆ ในสังคมด้วย ดังนั้นหนังสือแสดงกิจจานุกิจจึงเป็นหนังสือที่สะท้อนความล้าสมัยในแง่ความคิดเรื่องหนึ่งของชนชั้นนำสยาม ที่อธิบายถึงโลกทัศน์และความคิดที่ก้าวหน้าเกี่ยวกับการมองโลก นอกจากนี้จุดประสงค์สำคัญอีกประการของหนังสือแสดงกิจจานุกิจ คือ การให้ความสำคัญกับการสร้างความรู้ผ่านหนังสือที่มีประโยชน์อันจะช่วยพัฒนาความคิดและสติปัญญาของเด็กให้เป็นคนมีเหตุผลและใฝ่ศึกษาเพิ่มเติม จนอาจกล่าวได้ว่าหนังสือแสดงกิจจานุกิจ เป็นต้นเค้าของสารานุกรมไทยฉบับเยาวชน”¹⁰¹

¹⁰⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงษ์มหาโกษาธิบดี, แสดงกิจจานุกิจ, ไม่ปรากฏเลขหน้า. เน้นคำโดยผู้อ้าง.

¹⁰¹ ประเด็นนี้สามารถดูคำอธิบายเพิ่มเติมได้ใน สายวรุณ น้อยนิมิต, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ: ต้นเค้าของสารานุกรมไทยฉบับเยาวชน, หน้า 162-183.

เห็นได้ว่า ความสนใจในความรู้ทางภูมิศาสตร์แบบสมัยใหม่ของชนชั้นนำสยามมีส่วนสำคัญในการผลักดันให้ชนชั้นนำสนใจและให้ความสำคัญกับโลกทัศน์ที่เกี่ยวกับกรรมของโลก สันฐานและปรากฏการณ์ทางธรรมชาติอย่างมีเหตุผล ความคิดในลักษณะเช่นนี้ทำให้ชนชั้นนำตระหนัก และต้องการที่จะเข้าใจถึงความรู้เกี่ยวกับพื้นที่ที่เป็นจริงทางภูมิศาสตร์มากกว่าที่จะให้ความสำคัญกับการสืบทอดความรู้เรื่องพื้นที่อันศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อในไตรภูมิเช่นเดิม ความสนใจดังกล่าวทำให้ชนชั้นนำสยามเริ่มให้ความสำคัญกับความรู้ทางภูมิศาสตร์ชนิดใหม่ โดยพยายามสร้างความรู้ชนิดนี้ขึ้นเองในลักษณะของแผนที่ รวมถึงการว่าจ้างชาวต่างประเทศให้เข้ามาสำรวจและจัดทำแผนที่ขึ้นด้วย ความรู้ดังกล่าวนอกจากจะเป็นการแสดงถึงการเปลี่ยนแปลงทางความคิดของชนชั้นนำเองแล้ว ความรู้เกี่ยวกับโลกสันฐาน ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ และภูมิศาสตร์แบบสมัยใหม่ได้ถูกรวบรวมและถ่ายทอดไปสู่กลุ่มเยาวชนของสยาม ก่อนที่แผนที่ของสยามจะถูกตีพิมพ์เมื่อปี พ.ศ. 2431 ในชื่อว่า “แผนที่พระราชอาณาเขตสยาม” แต่เรียกจำลองว่า “แผนที่แมคคาร์ธี”¹⁰² อิทธิพลของแนวความคิดเกี่ยวกับภูมิศาสตร์แบบใหม่นี้ มีผลสำคัญต่อการสร้างความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม อันจะนำไปสู่ประโยชน์ของชนชั้นนำกรุงเทพฯ ในการปกครองอีสานด้วย

2.3 แหล่งที่มาของความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม

จากอิทธิพลทางแนวความคิดต่างๆ ของชนชั้นนำสยามที่ส่งผลต่อความรู้เรื่องอีสานในช่วงก่อน พ.ศ. 2433 ดังที่ได้กล่าวไปในข้างต้น แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกันระหว่างความรู้กับความคิดของชนชั้นนำในแต่ละช่วงเวลาอย่างชัดเจน เมื่อความคิดของชนชั้นนำสยามเปลี่ยนแปลงไปตามอิทธิพลต่างๆ ที่เข้ามากระทบต่อระบบความคิดและโลกทัศน์ ความรู้ที่ชนชั้นนำแสดงออกนั้นก็เปลี่ยนแปลงไปตามกระแสของความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวด้วย อันทำให้ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามในช่วงก่อน พ.ศ. 2433 มีความแตกต่างกันไปตามโลกทัศน์และแนวคิดในการมองพื้นที่บริเวณอีสาน

ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามในขณะนั้น ถือได้ว่าเป็นความรู้ที่เกิดจากคำบอกเล่า การใช้ประสบการณ์ การสังเกต ตลอดจนการซักถาม ที่ล้วนมีส่วนสำคัญต่อการเกิดขึ้น

¹⁰² งาม วัชรประดิษฐ์, “พัฒนาการของประวัติศาสตร์ชาติในประเทศไทย พ.ศ. 2411-2487,” (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539), หน้า 111.

ของความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม และถือเป็นความรู้เกี่ยวกับบริเวณอีสานหรือที่ราบสูงโคราชที่ชนชั้นนำสยามมีก่อนที่ความรู้ดังกล่าวจะได้รับ ความสนใจยิ่งขึ้นจากหมู่ผู้ปกครองกรุงเทพฯ ในช่วงหลังของการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม ก่อนปี พ.ศ. 2433 สามารถแบ่งประเภทของความรู้ได้ดังนี้

2.3.1 ความรู้เรื่องอีสานจากแผนที่ของชนชั้นนำ

แผนที่ของชนชั้นนำสยามถือได้ว่าเป็นความรู้ที่แสดงออกถึงการยอมรับสถานะของการมีตัวตนและตำแหน่งแห่งที่ของเมือง หรือดินแดนต่างๆ ที่ชนชั้นนำสยามรู้จัก รับรู้ เกี่ยวข้อง และสัมพันธ์กับตน ด้วยการประมวลความรู้ทางภูมิศาสตร์เหล่านั้นเข้ากับแนวความคิดและโลกทัศน์ของตน ให้ออกมาในลักษณะของรูปภาพที่อธิบายตำแหน่ง ที่ตั้ง ทิศทาง เส้นทาง รวมถึงระยะเวลาการในเดินทาง อันเป็นส่วนประกอบของความรู้เกี่ยวกับโลกของชนชั้นนำสยามในขณะหนึ่งๆ ที่สะท้อนถึงโลกทัศน์และอิทธิพลทางแนวความคิดที่มีส่วนในการกำหนดรูปแบบความเข้าใจที่มีต่อโลกในช่วงเวลานั้นๆ ออกมาเป็นชุดความรู้หนึ่งในรูปของแผนที่นั่นเอง

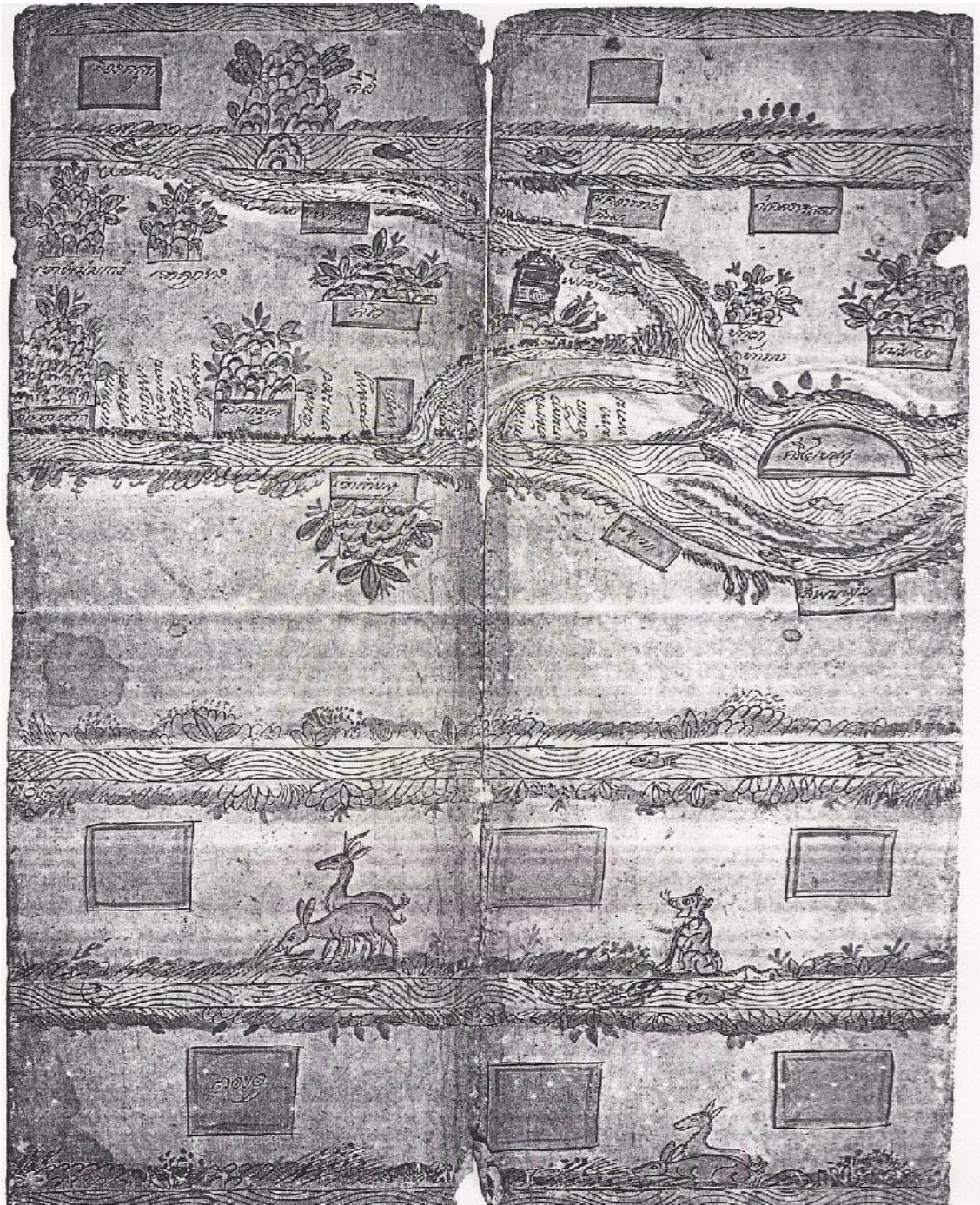
การสื่อความหมายและการอธิบายผ่านแผนที่ของชนชั้นนำสยามในช่วงก่อน พ.ศ. 2433 นั้น น่าจะเป็นการแสดงออกถึงความรู้เกี่ยวกับดินแดนต่างๆ บนโลกที่สัมพันธ์กับโลกทัศน์การรับรู้ รวมไปถึงอำนาจทางการปกครองของตน ที่มีดินแดนในลุ่มน้ำเจ้าพระยาเป็นศูนย์กลางตามอย่างลักษณะการปกครองแบบรัฐจารีต มากกว่าที่จะอธิบายถึงเขตแดน หรือให้ความสำคัญกับขอบเขตของความเป็นชาติ และเส้นแบ่งของอำนาจระหว่างรัฐ เดกเช่นแผนที่ของชนชั้นนำสยามในสมัยหลังที่ให้ความสำคัญกับการมีตัวตนบนพื้นโลก ตามแนวคิดของรัฐสมัยใหม่ และความเป็นชาติอย่างตะวันตกเช่นทุกวันนี้

สถานภาพทางความรู้เรื่องอีสานในช่วงก่อน พ.ศ. 2433 ของชนชั้นนำสยามปรากฏอย่างชัดเจนผ่านแผนที่ต่างๆ ที่กลุ่มชนชั้นนำได้สร้างขึ้น โดยความรู้เหล่านั้นของชนชั้นนำสยาม ได้แสดงให้เห็นถึงระดับของความสนใจที่ชนชั้นปกครองในลุ่มน้ำเจ้าพระยามีต่อความรู้เกี่ยวกับภูมิศาสตร์ของท้องถิ่นอื่นๆ ซึ่งแผนที่แต่ละฉบับของชนชั้นนำสยามก็ล้วนแต่ให้ภาพของความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกแตกต่างกันออกไปตามแต่ช่วงเวลาด้วย โลกทัศน์ของชนชั้นนำจึงมีส่วนสำคัญอย่างมากต่อการกำหนดทิศทางและความสนใจต่อความรู้เรื่องอีสานของตน

หลักฐานชิ้นแรกๆ ของชนชั้นนำสยามเกี่ยวกับความรู้เรื่องอิสานในลักษณะของแผนที่นั้น ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี ซึ่งเป็นหนังสือที่รวบรวมภาพเขียนเกี่ยวกับโลกและจักรวาลตามความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ภาพทั้งหมดถูกเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติท่าวาสุกรี โดยสมุดภาพไตรภูมิจะเขียนแผนที่เกี่ยวกับโลกสี่ฐานที่แสดงภาพจักรวาลอันศักดิ์ในความเชื่อทางพระพุทธศาสนา โดยเริ่มต้นด้วยมหานครนิพพาน และตามด้วยภูมิต่างๆ ทั้งสามคือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ ที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นการอธิบายถึงรูปร่างและลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ทางความเชื่อว่ามีลักษณะเป็นอย่างไร รวมถึงเหตุผลของการกระทำที่ส่งผลให้สิ่งมีชีวิตนั้นๆ ได้อาศัยอยู่ในแดนที่แตกต่างกัน นอกจากการอธิบายลักษณะและความรู้ของจักรวาลวิทยาแล้ว ในสมุดภาพไตรภูมียังพบภาพเกี่ยวกับพุทธประวัติ และชาติต่างๆ รวมอยู่ด้วย นอกจากนี้ยังพบว่ามีกรวดแหวกความรู้ทางภูมิศาสตร์ โดยแผนที่เหล่านั้นได้อธิบายที่ตั้งของเมืองต่างๆ อาทิเมืองท่าโบราณ เมืองสำคัญในเอเชียอาคเนย์ รวมถึงแผนที่ลังกา ทวีปและชมพูทวีปในสมัยพุทธกาล ซึ่งสามารถแสดงให้เห็นถึงความรู้ของชนชั้นนำสยามเกี่ยวกับชุมชนน้อยใหญ่ หรือดินแดนอื่นๆ ที่อยู่ไกลออกไปจากราชสำนักของตน แสดงให้เห็นถึงโลกทัศน์แบบไตรภูมิ และอิทธิพลทางการค้าที่มีส่วนสำคัญต่อการกำหนดขอบเขตทางความรู้ของชนชั้นนำสยามในขณะนั้น

ความรู้เรื่องอิสานของชนชั้นนำสยามที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมินั้น สามารถบ่งบอกถึงความรู้ของชนชั้นนำสยามที่มีต่อพื้นที่บริเวณดังกล่าวได้อย่างชัดเจน กล่าวคือ การเขียนภาพพื้นที่บริเวณอิสานลงในแผนที่สมุดภาพไตรภูมิ แสดงให้เห็นว่าพื้นที่บริเวณดังกล่าวได้อยู่ในความรู้ของชนชั้นนำสยามบ้างแล้ว ภาพของบริเวณอิสานที่ปรากฏในแผนที่จึงเป็นการบรรยายถึงความรู้ทางภูมิศาสตร์ของอิสานที่อยู่ในความรับรู้ของกลุ่มชนชั้นนำสยามในขณะนั้น ชื่อเมืองแม่น้ำ ต้นไม้ รวมถึงทิศทาง ตำแหน่งและที่ตั้งของเมืองที่ปรากฏในแผนที่ จึงเป็นเสมือนเครื่องบ่งชี้ถึงขอบเขตทางความรู้ และความเข้าใจเกี่ยวกับภูมิศาสตร์ของบริเวณอิสานที่อยู่ในทัศนะของชนชั้นนำสยามในช่วงเวลาดังกล่าว

เมื่อพิจารณาถึงตำแหน่งที่ตั้งของเมืองที่ปรากฏในแผนที่ (ภาพที่ 1) พบว่าบริเวณอิสานหรือที่ราบสูงโคราชมีเพียงเมือง “นครราชสีมา” หรือ เมืองนครราชสีมาเท่านั้นที่ถูกกล่าวถึงไว้ในแผนที่ ถัดจากเมืองนครราชสีมาออกไปทางทิศตะวันออกเฉียงเล็กน้อยก็คือ “แม่น้ำของ” หรือแม่น้ำโขง โดยในสภาพความเป็นจริงแล้วแม่น้ำโขงอยู่ห่างจากนครราชสีมามาก แต่ในแผนที่กลับเขียนให้ตำแหน่งที่ตั้งของนครราชสีมาอยู่ไกลจากอยุธยามากกว่าแม่น้ำโขง แสดง

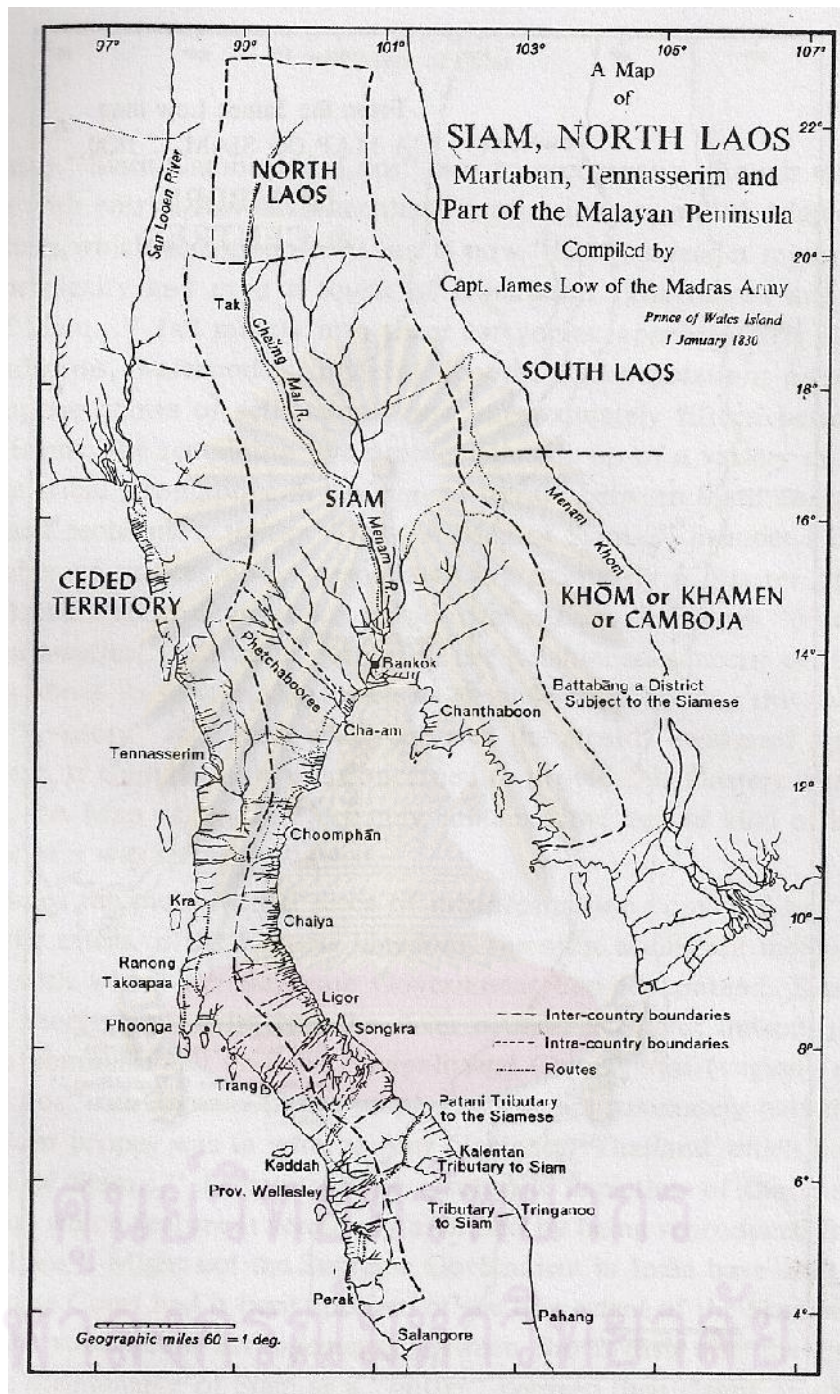
ให้เห็นถึงความรู้เกี่ยวกับบริเวณนี้ของชนชั้นนำสยาม กล่าวคือ การที่ให้นครราชสีมาอยู่ไกลจากอยุธยา มากกว่าแม่น้ำโขงนั้น อาจเป็นเพราะพื้นที่จากอยุธยาไปถึงนครราชสีมาเป็นพื้นที่ที่ชนชั้นนำสยามมีความรู้เกี่ยวกับภูมิศาสตร์ในบริเวณนี้มากกว่า การเขียนให้อยุธยากับนครราชสีมาอยู่ห่างกันมาก อาจเป็นเพราะเพื่อจะได้มีพื้นที่มากพอสำหรับการบรรยายถึงสถานที่ต่างๆ ที่ชนชั้นนำสยามรู้จัก ในทางกลับกันการที่เขียนให้แม่น้ำโขงอยู่ใกล้กับเมืองนครราชสีมา น่าจะมีสาเหตุมาจากในช่วงเวลานั้นชนชั้นนำสยามยังไม่มีความรู้เกี่ยวกับบริเวณที่อยู่ถัดจากนครราชสีมาออกไป จึงไม่ได้มีการเขียนบรรยายหรือลงรายละเอียดอะไรเกี่ยวกับบริเวณดังกล่าว อาจเป็นไปได้ว่าความรู้เกี่ยวกับภูมิศาสตร์อีสานในขณะนั้น ชนชั้นนำสยามรับรู้เพียงว่าถัดจากเมืองนครราชสีมาไปเป็นพื้นที่ที่ว่างเปล่า หรืออาจจะเข้าใจได้ว่าเมืองนครราชสีมาตั้งอยู่ไม่ไกลจากแม่น้ำโขงเท่านั้น ซึ่งสอดคล้องกับอำนาจของสยามที่มีเหนือบริเวณอีสาน เพราะช่วงเวลาที่เขียนแผนที่นี้ อำนาจของสยามยังไม่ได้แผ่ไปไกลเกินหัวเมืองนครราชสีมา รวมถึงยังไม่มีผู้ปกครองชาวสยามเดินทางผ่านตอนกลางของบริเวณอีสานเกินกว่านครราชสีมาเลย อันมีส่วนสำคัญต่อความรู้เรื่องภูมิศาสตร์อีสานของชนชั้นนำสยาม

หากพิจารณาจากแผนที่ของชาวต่างชาติที่เขียนไว้ เช่น ของโลโป ซอเรส (Lopo Zores) ตีพิมพ์ในหอรัตนารามสมัยสมเด็จพระนารายณ์ หรือแผนที่ของฮอนดิอุส (Hondius) ชาวเบลเยียมตีพิมพ์ในปี พ.ศ. 2156 (ค.ศ. 1613) ตลอดจนแผนที่ของเอมานูเอล โบเวน (Emanuel Bowen) ชาวอังกฤษที่พิมพ์ในปลายพุทธศตวรรษที่ 23¹⁰³ รวมถึง "แผนที่ราชอาณาจักรสยาม" หรือ "Carte Du Royaume De Siam et des Pays Circonvoisins" โดยนักภูมิศาสตร์แห่งราชสำนักฝรั่งเศส (R.P. PLACIDE Augustin Déchauffé) (ภาพที่ 2) เขียนขึ้นในปี พ.ศ. 2127 (ค.ศ. 1584) ตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2229 (ค.ศ. 1686) ซึ่งตรงกับสมัยสมเด็จพระนารายณ์¹⁰⁴ หรือแม้แต่แผนที่ในสมัยหลังของเจมส์ โลว์ (James Low) (ภาพที่ 3) ที่เขียนขึ้นในปี พ.ศ. 2367 (ค.ศ. 1824)¹⁰⁵ ก็ล้วนแต่ให้ภาพของบริเวณอีสานในลักษณะและรูปร่างที่ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง รวมถึงไม่มีการลงรายละเอียดเกี่ยวกับพื้นที่บริเวณดังกล่าวด้วยเช่นกัน

¹⁰³ ธีรชัย บุญมาธรรม, *ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์* พ.ศ. 2336-2450, หน้า 20.

¹⁰⁴ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน วัชรวิระ วีระวงศ์ และเกริกศักดิ์ บรรจงจิตร, "บทบรรยายประกอบแผนที่ราชอาณาจักรสยาม," *วารสารแผนที่* 20,3 (เมษายน 2521): 41-48.

¹⁰⁵ Sternstein Larry, "Low Maps of Siam," *Journal of the Siam Society* 75 (1&2) (Jan-July 1985): 132-156.

เห็นได้ชัดว่า แผนที่ของชาวยุโรปจากปลายศตวรรษที่ 16 ถึงกลางศตวรรษที่ 19 จะครอบคลุมทุกภาคของสยามทั้งภาคใต้ และเหนือ แต่รายละเอียดที่เป็นประโยชน์น้อยมาก นอกจากแถบชายทะเลภาคใต้ซึ่งมีประชากรมาก กับเขตฝั่งทะเลตะวันออกของอ่าวไทยและลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาแล้ว แม่น้ำป่าสักและภาคอีสานแทบจะไม่มีรายละเอียดใดๆ โดยสิ้นเชิงจนกระทั่ง พ.ศ. 2404 (ค.ศ. 1861) อองรี มูโอดี ตั้งข้อสังเกตก่อนออกเดินทางจากโคราชไปหลวงพระบางว่า “การที่จะวางแผนการเดินทางภายในเขตลาวโดยใช้แผนที่เก่าที่มีอยู่นั้นไม่มีทางเป็นไปได้ เพราะเท่าที่ข้าพเจ้าได้ทราบมาไม่มีใครเคยเดินทางเข้าไปในดินแดนลาวตะวันออกมาก่อน และไม่มีข้อมูลเอกสารการพิมพ์ที่เชื่อถือได้ เกี่ยวกับดินแดนนั้นอยู่เลย ด้วยการไต่ถามพื้นที่หนทางจากชาวบ้านเกินกว่าเขตของศาลาลงจิจูด ดูท่าทางจะไม่ได้ผลเมื่อออกจากโคราชไป ข้าพเจ้าได้แต่พยายามเดินทางขึ้นเหนือไปเรื่อยๆ เท่าที่จะหาหนทางให้เดินและมีที่พักจะหยุดพักผ่อน ถ้าเดินทางตรงไปหลวงพระบางไม่ได้ก็ค่อยๆ อ้อมไปทางตะวันออกเมื่อเห็นว่าจำเป็น”¹⁰⁶

ความพยายามของชนชั้นนำสยามที่จะสำรวจ และหาความรู้เกี่ยวกับพื้นที่ตอนกลางของอีสานเกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อคราวที่ส่งราชทูตไปเมืองญวนทางทะเล ในปี พ.ศ. 2349 แต่เป็นช่วงมรสุม จึงให้เชิญพระราชสาสน์ไปทางบกเพื่อที่จะได้ดูทางบกด้วย โดยคณะทูตที่เดินทางในครั้งนั้นรวมทั้งสิ้น 111 คน คณะทูตในครั้งนั้นเสียชีวิตในการเดินทางด้วยไข้ป่าถึง 23 คน พระเจ้ากรุงเวียดนามจึงมีพระราชสาสน์ตอบว่า “... ครั้นจะให้ทูตกลับขึ้นไปทางเมืองลาว เดินบกได้ความลำบาก จึงให้ส่งทูตเข้ามากรุงเทพมหานครทางเรือ ให้เจ้าเมืองไซ่ง่อนและหัวเมืองญวนจัดส่งเข้ามา...”¹⁰⁷ การเดินทางในครั้งนั้นถือได้ว่าเป็นประสบการณ์ครั้งแรกของชนชั้นนำสยามในการเดินทางผ่านตอนกลางของบริเวณอีสาน ก่อนที่เส้นทางนี้จะกลายเป็นเส้นทางสายหลักที่ชนชั้นนำสยามใช้ในการเดินทาง เดินทัพ และติดต่อราชการกับหัวเมืองต่างๆ ในบริเวณอีสานในเวลาต่อมา

ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามในหลักฐานประเภทแผนที่ ที่มีการค้นพบและถือได้ว่าเป็นแผนที่เก่าที่สุดในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้แก่ “แผนที่ยุทธศาสตร์ ครั้งรัชกาล

¹⁰⁶ Victor Kennedy, “An Indigenous Early Nineteenth Century Map of Central and Northeast Thailand,” In *In Memoriam Phya Anuman Rajadhon*, ed. Tej Bunnag and Michael Smithies (Bangkok: The Siam Society, 1970), p. 319-320 ; ภาษาไทยดู วิกเตอร์ เคนเนดี, “แผนที่ไทยแถบภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19,” แปลโดย สุมาลี กิยะกุล *วารสารแผนที่* 20,3 (เมษายน 2521): 36-37.

¹⁰⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1*, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2545), หน้า 99-100.

พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1” (ภาพที่ 4) เป็นแผนที่ที่แสดงอาณาเขตครอบคลุมพื้นที่ภาคกลางและบริเวณอีสาน เป็นแผนที่การเดินทางที่เขียนขึ้นใหม่จากต้นร่างเดิมที่มีมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สันนิษฐานว่าเขียนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นแผนที่เก่าที่สุดเท่าที่มีหลักฐานแสดงว่าคนไทยเป็นผู้เขียน โดยใช้วิธีการค่อนข้างเป็นวิทยาศาสตร์ ลักษณะของแผนที่แสดงแม่น้ำ ภูเขา ป่าม ค่าย และหมู่บ้านลงในลักษณะเดียวกับรูปภาพฝาผนัง และแสดงเส้นทางการเดินทางบอกระยะทางโดยประมาณจากเวลา เช่น ทางวันหนึ่งหรือทางสามคืน¹⁰⁸

หากสังเกตจากชื่อของแผนที่ระวางนี้ คาดว่าคงตั้งชื่อขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468) เพราะพระองค์เป็นผู้ริเริ่มให้เฉลิมพระปรมาภิไธยพระมหากษัตริย์ที่สืบสันตติวงศ์ในพระบรมราชจักรีวงศ์ “ให้ทรงพระนามสมเด็จพระรามาธิบดีทุกรัชกาล จึงมีพระบรมราชโองการมานพระสุรสิงหนาทดำรงสั่งให้เฉลิมพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ว่าพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหจักรีบรมนาถ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฤาพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1”¹⁰⁹ แทนคำนำพระนามว่า “สมเด็จพระรามาธิบดี” ของพระมหากษัตริย์ที่เคยใช้สืบกันมาจนถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 6) หลังจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนพระราชประเพณีโดยใช้คำอื่นนำพระนาม ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ จึงทรงให้นำพระราชประเพณีการใช้พระนาม “สมเด็จพระรามาธิบดี” กลับมาใช้อีกครั้งหนึ่ง

การกำหนดระยะเวลาของการเขียน “แผนที่ยุทธศาสตร์ ครั้งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1” นั้น วิคเตอร์ เคนเนดี (Victor Kennedy) ได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับระยะเวลาที่เขียนแผนที่ไว้ว่า การเดินทางในสงครามเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2370 สามารถเข้ากับเส้นทางในแผนที่ได้อย่างชัดเจน แม้ว่าชื่อของแผนที่จะอ้างว่าเขียนขึ้นก่อนหน้านั้นก็ตาม แต่บรรดาชื่อเมืองต่างๆ ที่ปรากฏในแผนที่ ล้วนแต่มีความเกี่ยวข้องกับเส้นทางการเดินทางในสงครามกับเจ้าอนุวงศ์ทั้งสิ้น จึงอาจจะสันนิษฐานได้ว่าแผนที่นี้ใช้ข้อมูลจากแผนที่ที่เก่ากว่า ซึ่งแสดง

¹⁰⁸ พิพิธภัณฑสถานทางแผนที่ กรมแผนที่ทหาร, “สถานภาพแผนที่ไทยก่อนสมัยรูปถ่ายทางอากาศ,” วารสารแผนที่ 27,4 (เมษายน-มิถุนายน 2528): 83.

¹⁰⁹ “พระบรมราชโองการ ประกาศ เฉลิมพระปรมาภิไธย,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 33 ตอน 0ก, 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2459 หน้า 212-217.

แผนการรบในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจริง (หรือไม่) หรืออาจจะมีการคัดลอกบางส่วนมาจากแผนที่เก่า แต่อย่างไรก็ตามยังไม่พบหลักฐานใดๆ ที่บ่งบอกว่าเคยมีแผนที่ที่เขียนขึ้นแต่ครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกอยู่เลย¹¹⁰

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนในบริเวณอีสาน ถือได้ว่ามีส่วนสำคัญต่อความรู้ของชนชั้นนำสยามในแผนที่ด้วย เนื่องจากชุมชนต่างๆ เหล่านั้นจึงมีส่วนสำคัญต่อการสนับสนุนการเดินทาง อาทิ เสี่ยงอาหาร กำลังพล รวมถึงทรัพยากรต่างๆ ที่ขบวนทัพต้องการ ดังนั้นเส้นทางการเดินทางจึงมีความเชื่อมโยงกับชุมชนที่อยู่ปลายทาง การปรากฏชื่อเมืองในแผนที่จึงเป็นการบอกว่าบริเวณดังกล่าวมีการตั้งอยู่ชุมชน เช่น เมืองกาฬสินธุ์ สุวรรณภูมิ และร้อยเอ็ด เพราะเคยเป็นเมืองที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงขึ้นไปตรวจสำมะโนครัว และตั้งกองสักเลก¹¹¹ ส่วนบริเวณที่ไม่มีการให้รายละเอียดอาจจะเป็นเพราะชุมชนดังกล่าวไม่ได้อยู่เส้นทางการเดินทาง หรือบริเวณนั้นไม่มีการตั้งชุมชน หรือเป็นบริเวณที่มีประชากรอาศัยอยู่น้อยก็เป็นไปได้ นอกจากนี้ระยะเวลาในการตั้งเมืองและชุมชนต่างๆ ในอีสานยังสามารถช่วยในการเทียบเคียงช่วงเวลาในการเขียนแผนที่ได้ด้วย เช่น การกล่าวถึงเมืองที่ตั้งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อาทิ เมืองเชียงคาน เมืองภูเวียง¹¹² ทำให้เห็นว่าข้อมูลเหล่านี้มีส่วนสำคัญต่อการเขียน “แผนที่ยุทธศาสตร์ ครั้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1” ทั้งสิ้น

นอกจากนี้ยังพบการเขียนแผนที่เกี่ยวกับบริเวณอีสานด้วยวิธีแบบตะวันตก คือ แผนที่โบราณที่ถูกค้นพบในปี พ.ศ. 2539 ที่ตำหนักพระองค์เจ้าอัปษานัตริย์ปรา ในพระบรมมหาราชวัง หรือเป็นที่รู้จักในนามตำหนักคลัง เป็นแผนที่เขียนด้วยมือบนผ้าฝ้าย ต่อมาแผนที่ดังกล่าว ถูกศึกษาโดยสันทนีย์ ผาสุก และถูกเผยแพร่ในหนังสือ *Royal Siamese Maps: War and trade in nineteenth Century of Thailand* จากการศึกษพบว่า ความสำคัญของแผนที่นี้ คือ การแสดงสภาพทางภูมิศาสตร์ เส้นทางการเดินทาง การเดินทางที่ตั้งของเมืองป้อมปราการ สถานที่สำคัญทางศาสนา ที่ตั้งถิ่นฐานของชนกลุ่มน้อย พืชพรรณและสัตว์ในบางท้องถิ่น จำนวนประชากร ระยะทาง และเวลาที่ใช้ในการเดินทาง ในส่วนของผู้ที่เขียนแผนที่นั้นคาดว่าน่าจะเขียนจากผู้เขียน

¹¹⁰ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Victor Kennedy, *An Indigenous Early Nineteenth Century Map of Central and Northeast Thailand*, p. 315-348.

¹¹¹ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, *พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน*, หน้า 182.

¹¹² กรมศิลปากร, *เมืองในอีสาน*(กรุงเทพฯ: ชวนพิมพ์, 2516), หน้า 195-196.

หลายคน เนื่องจากเมื่อพิจารณาจากลายมือที่ปรากฏในแผนที่แล้ว พบว่าแผนที่แต่ละระวางมีลักษณะของการเขียนที่แตกต่างกันด้วย¹¹³

แผนที่โบราณที่จัดพิมพ์ในหนังสือ *Royal Siamese Maps: War and trade in nineteenth Century of Thailand* พบว่าแผนที่ระวางที่ 9 แผนที่อีสาน Isan (Map 9) (ภาพที่ 5) เป็นแผนที่ที่ให้รายละเอียดครอบคลุมตอนบนของบริเวณอีสาน มีการบอกระยะห่างของแต่ละเมืองด้วยหน่วยเวลา เช่น วัน หรือ คืน และมีการเขียนให้เมืองเชียงคานอยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง แต่ในปัจจุบันเมืองนี้เป็นส่วนหนึ่งของจังหวัดเลยและตั้งอยู่ฝั่งขวาของแม่น้ำโขง นอกจากนี้ยังมีกล่าวถึงชื่อเมืองอื่นๆ ในอีสาน เช่น เมืองพันนา เมืองละคร เมืองหนองหารน้อย และเมืองเวียงคุก ซึ่งการให้รายละเอียดเมืองต่างๆ เหล่านี้ จุดประสงค์สำคัญของเส้นทางบนแผนที่ น่าจะเป็นการอธิบายภูมิประเทศ ที่มีความสำคัญในทางการทหารและกองทัพ¹¹⁴

เมื่อพิจารณา “แผนที่อีสาน” (ภาพที่ 5) จะพบว่ารายละเอียดทั้งหมดโดยเฉพาะทิศทางที่ตั้งของเมือง ชื่อเมือง ระยะห่างระหว่างเมือง ล้วนตรงกับรายละเอียดใน “แผนที่ยุทธศาสตร์ ครั้นรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1” ทั้งสิ้น เพียงแต่ “แผนที่อีสาน” จะให้รายละเอียดเฉพาะภูมิศาสตร์ตอนบนของอีสาน ซึ่งต่างจาก “แผนที่ยุทธศาสตร์ ครั้นรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1” ที่ให้รายละเอียดครอบคลุมพื้นที่ทั้งหมดของบริเวณอีสาน ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่า “แผนที่อีสาน” อาจจะถูกคัดลอกมาจาก “แผนที่ยุทธศาสตร์ ครั้นรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1” หรืออาจจะได้รับข้อมูลในการเขียนแผนที่จากแหล่งเดียวกันก็เป็นได้ แม้ว่าแผนที่ทั้งสองอาจจะยังไม่มีความแน่นอนในเรื่องระยะทางอันเนื่องมาจากมาตรวัดที่ใช้กันในขณะนั้น แต่ในเรื่องทิศทางของที่ตั้งของเมืองถือว่ามีความน่าเชื่อถือได้พอสมควร ความรู้เกี่ยวกับภูมิศาสตร์อีสานถือว่ามีความสำคัญอย่างมากต่อข้อมูลทางการทหาร รวมไปถึงการวางยุทธศาสตร์ต่างๆ ในพื้นที่อีสาน อันจะช่วยให้ชนชั้นนำสยามสามารถควบคุมและตรวจสอบหัวเมืองต่างๆ ในบริเวณนี้ได้อย่างทันท่วงที

¹¹³ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Santanee Phasuk and Philip Stott, *Royal Siamese Maps: War and Trade in Nineteenth Century Thailand*. (Bangkok : River Books, 2004).

¹¹⁴ *Ibid.*, p. 133.

ความรู้ทางภูมิศาสตร์นอกจากจะเป็นความรู้สำคัญทางยุทธศาสตร์แล้ว ในเวลาต่อมาความรู้นี้ได้กลายเป็นความรู้ในการแสดงสิทธิอำนาจของสยาม รวมถึงเป็นความรู้ที่ใช้แสดงตัวตนของสยามตามการปกครองแบบรัฐสมัยใหม่ ความพยายามในการสร้างความรู้ดังกล่าวเพื่อแสดงอำนาจอำนาจอธิปไตยของสยาม เริ่มปรากฏตั้งแต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยการว่าจ้างชาวอังกฤษให้เข้ามาทำแผนที่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขง¹¹⁵ และต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การเริ่มทำแผนที่ด้วยวิชาการแบบตะวันตกก็ได้เริ่มมีขึ้นอย่างจริงจัง ภายหลังจากที่พระองค์ได้เสด็จประพาสอาณาจักรอินเดียของอังกฤษ รวมถึงการวะะสิงคโปร์ มะละกา ปีนัง มะละแหม่ง อย่างกุ่ม ในปี พ.ศ. 2414 (ค.ศ. 1871)¹¹⁶ แล้ว ในปี พ.ศ. 2416 (ค.ศ. 1873) โปรดฯ ให้นายเฮนรี อาลาบาสเตอร์ (Henry Alabaster) เข้ามารับราชการเป็นที่ปรึกษาส่วนพระองค์ โดยนายเฮนรี อาลาบาสเตอร์ ได้กราบบังคมทูลถวายคำแนะนำในการพัฒนาประเทศด้วยวิชาการสมัยใหม่ตามแบบตะวันตกหลายสาขา รวมทั้งวิชาการสำรวจจริงวัด วิชาการทำแผนที่ และวิชาการทำถนนซึ่งมีความจำเป็นมากในสมัยนั้น จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกองทำแผนที่ทดลองขึ้นใน พ.ศ. 2418 (ค.ศ. 1875) และให้ออกสำรวจถนนในกรุงเทพฯ รวมทั้งงานทำแผนที่เพื่อวางสายโทรเลขตั้งแต่กรุงเทพฯ ไปยังเมืองพระตะบอง แผนที่บริเวณปากอ่าวสยาม เพื่อการเดินทางเรือและเพื่อป้องกันการรุกรานของญวนและฝรั่งเศสจากทางทะเล¹¹⁷

ต่อมา พ.ศ. 2423 (ค.ศ. 1880) ครั้น พ.ศ. 2423 รัฐบาลอังกฤษ ได้ขออนุญาตรัฐบาลสยาม เพื่อให้กองทำแผนที่ กรมแผนที่แห่งอินเดีย ซึ่งมีกัปตัน เอช.ฮิล เป็นหัวหน้า และ นายเจมส์ เอฟ.แมคคาร์ธี เป็นผู้ช่วย เดินทางผ่านเข้ามาในประเทศไทย เพื่อดำเนินการวางโครงข่ายสามเหลี่ยมต่อเนื่องจากประเทศอินเดีย ผ่านพม่า เข้าเขตประเทศไทยทางจังหวัดราชบุรี เพื่อเข้าบรรจบกับแผนที่ทางทะเลที่ปากแม่น้ำเจ้าพระยา ทั้งขอสร้างหมุดหลักฐานทางแผนที่ที่ภูเขาทอง และที่พระปฐมเจดีย์ เพื่อให้เป็นจุดตรวจสอบด้วย ครั้งนั้นข้าราชการไทยพากันหวั่นวิตกเป็นอัน

¹¹⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4, หน้า 231.

¹¹⁶ ดูรายละเอียดเกี่ยวกับการเสด็จประพาสต่างประเทศของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพิ่มเติมใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, “รัชกาลที่ 5 กับการเสด็จ อินเดีย พ.ศ. 2414 และความเข้าใจต่อการปฏิรูปแห่งรัชสมัย,” ใน รัชกาลที่ 5: สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป: เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี (พ.ศ. 2369-2546), ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, อรอนงค์ ทิพย์พิมล, บรรณาธิการ. (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547), หน้า 30.

¹¹⁷ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ), “กำเนิดการทำแผนที่ในประเทศไทย,” วารสารแผนที่ 24-26, ฉบับพิเศษ (กรกฎาคม 2524-มิถุนายน 2526): 1.

มาก เนื่องจากได้สังเกตว่า ประเทศล่าอาณานิคมมักขอเข้าสำรวจก่อน แล้วจึงถือโอกาสเข้ายึดครองในภายหลัง¹¹⁸ อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพิจารณาดูแล้ว จึงทรงโปรดเกล้าฯ ตามคำแนะนำของนายเฮนรี อะลาบาสเตอร์ ที่ให้ยินยอมตามคำขอของรัฐบาลอังกฤษ พร้อมทั้งทรงเห็นชอบด้วยกับการที่จะเจรจาทาบทามตัวพนักงานทำแผนที่อังกฤษเข้ามา รับราชการเพื่อเป็นการวางรากฐานการทำแผนที่ของไทยด้วย จึงทรงรับสั่งให้นายเฮนรี อะลาบาสเตอร์ จัดการและตกลงเรียกนายเจมส์ ฟิตซ์รอย แมคคาร์ธี (James Fitzroy McCarthy) เข้ารับราชการสังกัดฝ่ายพระกลาโหม และพระราชทานนามว่า “พระวิภาคภูวดล”¹¹⁹ ต่อมาจึงได้จัดตั้งกรมทำแผนที่ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2428 โดยการให้พระวิภาคภูวดลเป็นเจ้ากรมคนแรก (ระหว่าง พ.ศ. 2428-2444) กรมแผนที่สังกัดกรมมหาดเล็กรักษาพระองค์เป็นเวลา 9 ปี จึงได้ย้ายสังกัดขึ้นกับกระทรวงเกษตราธิการ เมื่อ ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2436) มีสำนักงานตั้งอยู่ที่วังสระปทุม ซึ่งเป็นกรีฑาสถานแห่งชาติในปัจจุบัน และได้ขยายกิจการแผนที่ไปในมณฑลต่างๆ¹²⁰

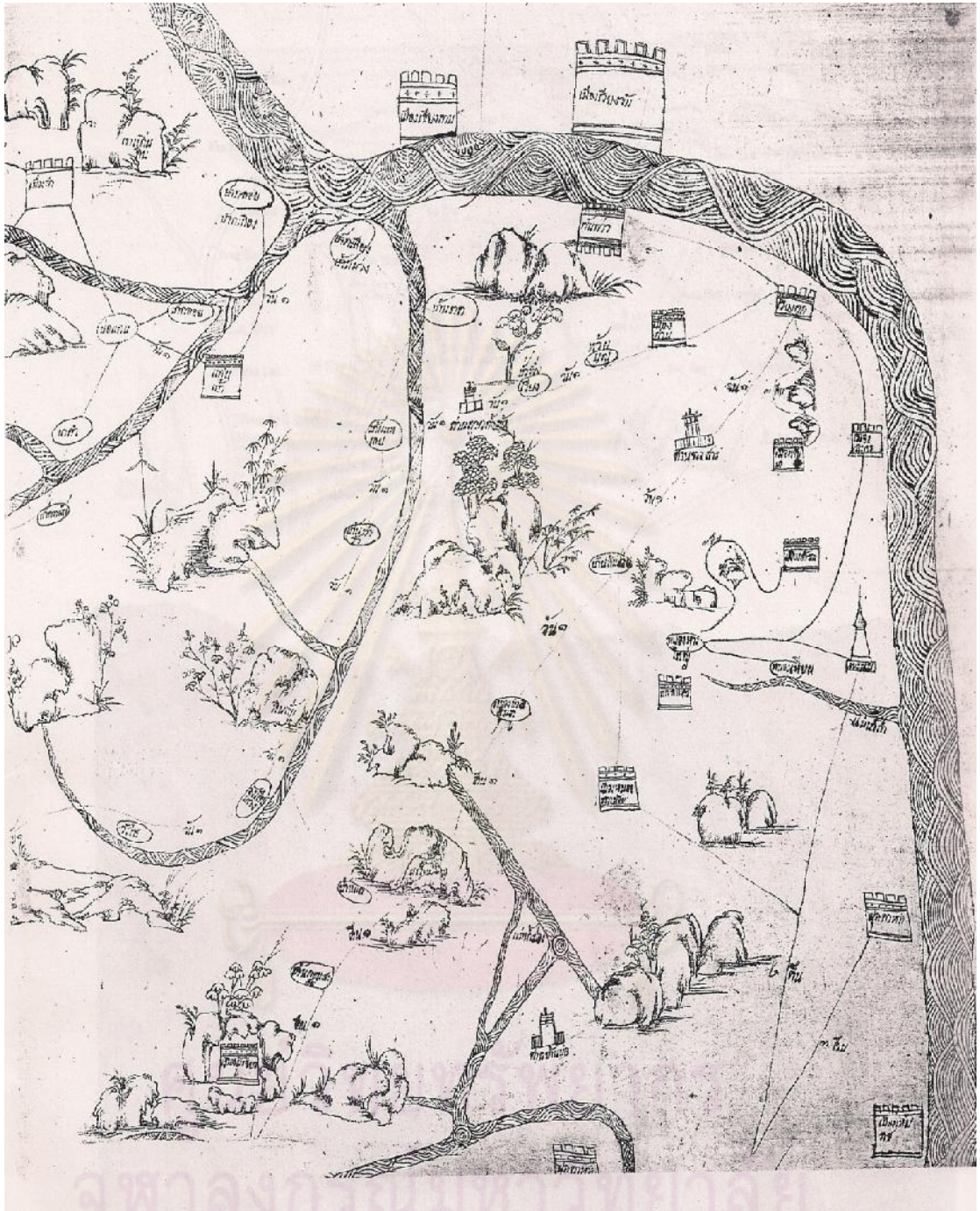
สำหรับมณฑลอีสาน ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนแผนที่ขึ้นในสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ โดยทรงคัดเลือกเอาบุตรหลานกรมการเมืองเป็นนักเรียนอบรมฝึกหัดแผนที่ทรงสอนด้วยพระองค์เอง ให้อ่านอักขรวิธีใช้เข็มทิศ และมาตราส่วน เมื่อนักเรียนมีความชำนาญก็ให้ออกตระเวนทำแผนที่ คือ ทำวหนู โปรดตั้งประทวนให้เป็นทำวทิศภาคครุณา และให้ทำวสิงห์เป็นทำวมรรคาคำนวณ เมื่อพลเอกพระยาเทพหัสดินทร์ (เมื่อครั้งเป็นนายร้อยโทผาด เทพหัสดินทร์ ณ อยุธยา) ออกไปสำรวจแผนที่เส้นเขตแดนเขาบรรทัดตะวันออกลำน้ำโดมเมื่อครั้งที่ไทยจะยกแคว้นนครจำปาศักดิ์ และเมืองมโนไพรแลกจังหวัดจันทบุรีคืนจากฝรั่งเศส พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงให้นักเรียนทั้ง 2 คน ไปช่วยในการสำรวจด้วย เมื่อเสร็จเรียบร้อย จึงได้โปรดให้นักเรียนแผนที่ทั้ง 2 คน และนายสุข จินาเสน เป็นพนักงานแผนที่ประจำมณฑลอีสานสืบไป¹²¹

¹¹⁸ กรมแผนที่ทหาร, “ประวัติกรมแผนที่ทหาร,” ใน ที่ระลึกครบรอบวันสถาปนา 100 ปี กรมแผนที่ทหาร 3 กันยายน 2528. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แผนที่ทหาร, 2528), หน้า 1.

¹¹⁹ พระวิภาคภูวดล (James Fitzroy McCarthy), บันทึกการสำรวจและบุกเบิกในแดนสยาม, แปลโดย นาวาอากาศโทหญิง สุมาลี วีระวงศ์(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร, 2533), หน้า 1.

¹²⁰ อนุชาต ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา, “การศึกษาด้านภูมิศาสตร์โบราณคดีจากแผนที่โบราณสมัยอยุธยา,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528), หน้า 19.

¹²¹ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 429.

คูหาแดงกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์

ความรู้เรื่องภูมิศาสตร์ของชนชั้นนำสยาม ในช่วงก่อน พ.ศ. 2433 นั้น กล่าวได้ว่า ชนชั้นนำสยามเริ่มมีความคิดเกี่ยวกับภูมิศาสตร์แบบใหม่ โดยมีความพยายามในการสร้างความรู้ทางภูมิศาสตร์ที่เป็นรูปธรรมในลักษณะของแผนที่ต่างๆ ซึ่งทำให้เห็นว่าชนชั้นนำสยามในต้นรัตนโกสินทร์มีความสนใจในเรื่องโลกทัศน์ฐาน และความเป็นจริงทางธรรมชาติ ด้วยการทำแผนที่แบบตะวันตกอยู่ก่อนแล้ว แม้ว่าการทำแผนที่ของไทยในสมัยโบราณ จะเป็นการทำแบบหยาบๆ พอให้ทราบว่ ภูมิประเทศบริเวณนั้นมีอะไรบ้าง เช่น ปอน้ำ ภูเขา ป่า แม่น้ำ และสำรวจระยะทางจากเมืองหนึ่งถึงอีกเมืองหนึ่งว่าห่างกันเท่าใด เพื่อประโยชน์ในการกำหนดระยะเวลาในการเดินทาง และส่งเสบียงถึงกัน ระยะทางสมัยก่อนก็ประมาณกันอย่างหยาบๆ เช่นระยะทางคนเดินหนึ่งวัน หรือม้าวิ่งครึ่งวัน มีที่พักม้าเปลี่ยนม้าที่ไหนบ้าง ซึ่งแผนที่เหล่านั้น ได้สะท้อนความต้องการที่จะค้นหาความจริงทางภูมิศาสตร์ของชนชั้นนำสยาม แม้ว่าจะมีข้อจำกัดทางด้านวิทยาการในการทำแผนที่ก็ตาม แต่ก็ถือเป็นหลักฐานที่สำคัญที่แสดงว่าสยามมีความคิดเกี่ยวกับโลกผ่านการทำแผนที่ ก่อนที่ความคิดการทำแผนที่แบบตะวันตกจะเข้ามาแพร่หลาย หรือก่อนการว่าจ้างชาวต่างชาติให้เข้ามาสำรวจและทำแผนที่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันแสดงว่าความพยายามที่จะสร้างแผนที่ของสยามได้เริ่มก่อตัวขึ้นก่อนการเผชิญหน้ากับอิทธิพลของลัทธิอาณานิคมในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 แล้ว

ดังนั้นการว่าจ้างชาวตะวันตกให้เข้ามาสำรวจและทำแผนที่ จึงไม่ใช่การเปลี่ยนแปลงทางความคิดเกี่ยวกับภูมิศาสตร์ในโลกทัศน์ของชนชั้นนำสยามอย่างฉับพลันแต่อย่างใด หากแต่ปรากฏการณ์ดังกล่าวเป็นการยืนยันถึงการยอมรับความรู้ทางภูมิศาสตร์แบบตะวันตกที่เป็นรูปธรรมมากขึ้นของกลุ่มชนชั้นนำสยาม แสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงทางความคิดในเรื่องภูมิศาสตร์ของชนชั้นนำที่มีพลวัตอย่างต่อเนื่องสืบมาตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ อันเป็นผลมาจากการขยายตัวทางค้าแบบส่งออก และเศรษฐกิจแบบเงินตราที่เกิดขึ้นในสังคมสยามเอง ซึ่งมีอิทธิพลอย่างมากต่อการผลักดันให้เกิดการสร้างความรู้ทางภูมิศาสตร์ของชนชั้นนำสยาม จนนำไปสู่การพยายามในการค้นหาความรู้เรื่องอีสาน รวมถึงพื้นที่อื่นๆ ที่อยู่ใต้อำนาจของสยามด้วย

2.3.2 ความรู้เรื่องอีสานจากการเดินทาง

การเดินทางของสยามในช่วงยุครัฐจารีต ถือได้ว่าเป็นกิจกรรมทางการเมืองอย่างหนึ่งที่เชื่อมโยงกับสถานะทางอำนาจ และความสัมพันธ์ของสยามกับบริเวณ หรือพื้นที่ที่เป็นจุดหมายปลายทางของการเดินทาง โดยภาวะ และหน้าที่ที่เกิดขึ้นในกิจกรรมดังกล่าวนี้ จึงเป็นไปเพื่อการสนองตอบต่อทิศทางการสัมพันธ์ที่มีต่อกันระหว่างสยามกับพื้นที่ปลายทางนั้นๆ เช่น ในปี

พ.ศ. 2314 (ค.ศ. 1771) กรุงธนบุรีได้ส่งกองทัพเมืองนครราชสีมาไปช่วยเมืองเวียงจันทน์ปราบพระวอ-พระตา ตามคำขอร้องขอของเจ้าสิริบุญสาร ส่วนทางด้านเจ้าสิริบุญสารก็จัดส่งช้าง ม้า ลงมาให้ตามความประสงค์ของกรุงธนบุรี เป็นครั้งคราวเรื่อยมา¹²² จนในปี พ.ศ. 2316 (ค.ศ. 1773) กรุงธนบุรีจับผู้ถือหนังสือของพม่าได้ หนังสือดังกล่าวเป็นหนังสือของโปสุพลาที่มีไปถึงเจ้าสิริบุญสาร แจ้งหมายกำหนดคนนัดแนะให้ยกกองทัพเมืองเวียงจันทน์ลงมาตีกรุงธนบุรี โดยให้ตีลงทางเมืองนครราชสีมา ส่วนกองทัพพม่าจะตีขึ้นมาลงมาจากหัวเมืองล้านนา¹²³ เหตุการณ์นี้ได้ทำให้พระเจ้ากรุงธนบุรีเกิดความแคลงใจต่อพระเจ้าสิริบุญสาร ยิ่งไปกว่านั้นเหตุการณ์ที่นำไปสู่ความขัดแย้งและเกิดสงคราม คือ กรณีที่พระเจ้าสิริบุญสารให้พญาสุโศคมุขกองทัพมาตีเจ้าพระวอฯ และสำเร็จโทษ เมื่อปีชกาล นพศักราช 1139 (พ.ศ. 2320) ความทราบถึงพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงขัดเคืองว่า พระเจ้าสิริบุญสารดูหมิ่นมาทำร้ายขอบขัณฑสีมา จึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาจักรี กับเจ้าพระยาสุรสีห์ผู้บัญชาทัพไปตีทัพเวียงจันทน์ทั้งทางน้ำและทางบก ในปี พ.ศ. 2321 โดยโปรดฯ ให้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพใหญ่ไปในศึกเวียงจันทน์ครั้งนั้น โดยทำการสู้รบกันอยู่ 3 เดือนเศษ เวียงจันทน์ก็แตก ฝ่ายกรุงธนบุรีจึงยึดเอาทรัพย์สินและกวาดต้อนครัวลาว พร้อมทั้งจับเจ้านันทเสน มหาอุปราช ราชโอรสของพระเจ้าสิริบุญสารรวมทั้งเจ้านายเวียงจันทน์อีกหลายคน พร้อมด้วยอัญเชิญพระแก้วมรกตลงมากกรุงธนบุรีด้วย¹²⁴ เห็นได้ว่าการเดินทางเป็นกิจกรรมที่แสดงถึงทิศทางและความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ จุดมุ่งหมายของการเดินทางในแต่ละครั้งจึงเป็นไปเพื่อตอบสนองสถานการณ์ระหว่างรัฐต่อรัฐที่มีต่อกันในขณะนั้นๆ

ความรู้ และความจริงทางประสบการณ์หลายอย่างเกี่ยวกับอีสาน ในช่วงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ของชนชั้นนำสยามนั้น กล่าวได้ว่ามีที่มาจากการเดินทางเข้าสู่ตอนกลางของที่ราบสูงโคราช หรือบริเวณอีสานเป็นสำคัญ นอกจากความรู้เรื่องอีสานจะถูกนำเสนอในรูปแบบของแผนที่ทางด้านยุทธศาสตร์แล้ว สิ่งต่างๆ ที่ชนชั้นนำสยามได้พบเห็นในขณะเดินทาง ก็ได้ถูกบอกเล่า และพรรณนาในรูปแบบของงานวรรณกรรมเกี่ยวกับการเดินทางที่เรียกว่า “นิราศ” ด้วย ซึ่งจุดมุ่งหมาย

¹²² หอวชิรญาณ, หมู่จดหมายเหตุสมัยกรุงธนบุรี เลขที่ 1 ก. จ.ศ. 1133 (พ.ศ. 2314). พระราชสาส์นและศุภอักษรโต้ตอบระหว่างกรุงธนบุรีกับกรุงศรีสัตนาคนหุต. อ้างถึงใน พรรษา สิ้นสวัสดิ์, “ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2367-2370,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521), หน้า 19.

¹²³ หอวชิรญาณ, หมู่จดหมายเหตุสมัยกรุงธนบุรี เลขที่ 1 ข. จ.ศ. 1133 (พ.ศ. 2314). พระราชสาส์นและศุภอักษรโต้ตอบระหว่างกรุงธนบุรีกับกรุงศรีสัตนาคนหุต. อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

¹²⁴ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน, หน้า 159-161; เติม วิชาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 50-53.

สำคัญของวรรณกรรมประเภทนี้คือ การใช้โวหารพรรณนาถึงเหตุการณ์ตามลำดับ พร้อมทั้งแสดงอารมณ์ความรู้สึกที่มีต่อนางอันเป็นที่รัก สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายเกี่ยวกับความหมายและที่มาของนิราศ ไว้ว่า

“...หนังสือจำพวกที่เรียกว่านิราศ เป็นบทกลอนแต่งเวลาไกลทางไกลมูลเหตุ จะเกิดหนังสือชนิดนี้ขึ้นสันนิษฐานว่าคงเป็นเพราะเวลาเดินทางที่มักต้องนั่งเรือไปหลายๆ วันมีเวลาว่างมาก ได้แต่นั่งๆ นอนๆ ไป จนเกิดเบื่อ ก็ต้องคิดหาอะไรทำแก้รำคาญ ผู้สันตติในทางวรรณคดี จึงแก้รำคาญโดยกระบวนคิดแต่งบทกลอน บทกลอนที่แต่งในเวลาเดินทางเช่นนั้นก็เป็นธรรมดาที่จะพรรณนาว่าด้วย สิ่งซึ่งได้พบเห็นในระยะทางประกอบกับอารมณ์ของตน เช่น ครวญคิดถึงคู่รักซึ่งต้องพรากทิ้งไว้ทางบ้านเรือนเป็นต้น กระบวนความในหนังสือนิราศจึงเป็นทำนองอย่างว่านี้ทั้งนั้น ชอบแต่งกันมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี แต่ที่เรียกชื่อว่าเป็นหนังสือนิราศ ดูเหมือนจะบัญญัติขึ้นในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์...นิราศที่แต่งกันในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้ แต่งทั้งเป็นโคลงและเป็นกลอนสุภาพ ดูเหมือนกวีที่แต่งนิราศในครั้งรัชกาลที่ 1 รัชกาลที่ 2 จะถือคติต่างกันเป็น 2 พวก พวกหนึ่งถือคติเดิมว่าโคลงฉันทเป็นของสำคัญ และแต่งยากกว่ากลอน กวีพวกนี้แต่งนิราศเป็นโคลงตามเยี่ยงอย่างศรีปราชญ์ทั้งนั้น กวีอีกพวกหนึ่งชอบเพลงยาว อย่างเช่นที่เล่นกันเมื่อปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา กวีพวกนี้แต่งนิราศเป็นกลอนสุภาพทั้งนั้น ถ้าว่าเฉพาะที่เป็นกวีคนสำคัญในพวกหลังนี้ คือ สุนทรภู่แต่งนิราศเป็นกลอนสุภาพมากกว่าใครๆ หมด กลอนของสุนทรภู่คนชอบอ่านกันอย่างแพร่หลายก็ถือเอานิราศของสุนทรภู่ เป็นแบบอย่างในการแต่งนิราศกันต่อมา ตั้งแต่รัชกาลที่ 3 จนถึงรัชกาลที่ 5”¹²⁵

ความรู้เรื่องอีสานที่ปรากฏในนิราศ มีความสอดคล้องกับความสนใจในประสบการณ์ที่เป็นจริงในนิราศซึ่งได้รับความนิยมกว้างขวางขึ้น โดยเฉพาะจากการแพร่หลายของ

¹²⁵ สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ, “คำนำเมื่อจัดพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2465,” ใน ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจฉบับชำระใหม่, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2550), หน้า 52-54

งานสุนทรภู่ นับเป็นส่วนหนึ่งของความสนใจต่อสังคายนิยม ที่ครอบคลุมวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ เพิ่มขึ้น ในขณะที่เดียวกันก็เกิดขึ้นเนื่องจากการขยายตัวของขอบข่ายของชีวิตกรรมพีซึ่งทำให้รู้ว่ามีสถานที่ซึ่งมีจริงอยู่อีกมากที่ตนเคยได้ยินหรือได้ไปมา เกิดความอยากรู้อยากเห็นเกี่ยวกับสถานที่เหล่านั้นในเชิงที่เป็นจริง ไม่ใช่บรรยายถึงเป็นเชิงเปรียบเทียบด้วยวรรณศิลป์อย่างที่เคยทำในนิราศแบบเก่า จึงอาจกล่าวได้ว่า ความสนใจต่อสังคายนิยมในวรรณกรรม และการกล่าวถึงความจริงเชิงประสบการณ์ เป็นลักษณะสำคัญของวรรณกรรมในต้นรัตนโกสินทร์ แม้แต่นิราศที่แต่งเลียนจารีตโบราณ ซึ่งไม่สนใจในความจริงเชิงประจักษ์นัก ก็ยังแทรกข้อความประเภทนี้ไปไว้น้อย ทำให้วรรณกรรมนิราศของต้นรัตนโกสินทร์ แม้แต่ที่เลียนจารีตนิราศแบบเก่า ก็มีลักษณะเด่นของตนเองและไม่เหมือนนิราศของสมัยอยุธยา¹²⁶

วรรณกรรมประเภทนิราศที่ให้ความรู้ผ่านบันทึกการเดินทางในกรณีของเหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์ ที่แสดงให้เห็นลักษณะเฉพาะของวรรณกรรมในต้นรัตนโกสินทร์ คือ โคลงนิราศเสด็จไปทัพเวียงจันทน์¹²⁷ ที่สมเด็จพระยาเดชาดิศร ทรงนิพนธ์เมื่อครั้งเสด็จในกองทัพของกรมพระราชวังบวร ฯ มหาศักดิ์พลเทพไปปราบกบฏเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2369)¹²⁸ นิราศเสด็จไปทัพเวียงจันทน์ เริ่มต้นเรื่องด้วยโคลงสี่สุภาพกล่าวชื่นชมและสรรเสริญถึงความยิ่งใหญ่เกรียงไกรของเมืองหลวง ด้วยการเปรียบเทียบให้มีสถานะเหมือนเมืองของพระราม เป็นยุคที่มีแต่ความร่มเย็นเป็นสุข พรั่งพร้อมด้วยขุนพลที่เก่งกล้าการศึกสงคราม และมีความห้าวหาญ พร้อมทั้งกล่าวบรรยายถึงความยิ่งใหญ่และความงดงามของทัพหลวงด้วย เช่น

“ศรีอยุธยายศแม่น เมืองราม

กษัตริย์ยุคเย็นเกษมสาม

เกษตรแล้ว

ขุนหาญเหิมสงคราม

หาญหัด อยู่แะ

¹²⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ, หน้า 250, 252.

¹²⁷ สมเด็จพระยาเดชาดิศร, “โคลงนิราศเสด็จทัพเวียงจันทน์,” ใน ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473), หน้า 17-49.

¹²⁸ ดูรายละเอียดเกี่ยวกับกองทัพของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เพิ่มเติมใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 21-22.

โคลงนิราศเสด็จไปทัพเวียงจันทน์ นอกจากจะแสดงให้เห็นถึงการใช้ฉันทลักษณ์ทางจารีตของนิราศแบบเก่าแล้ว ยังพบความคิดเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ในวรรณกรรมด้วยโดยการเปรียบเทียบบ้านเมือง กษัตริย์ ให้มีสถานภาพเหมือนพระราม เป็นความพยายามที่จะนำเอาวรรณกรรมเรื่องรามเกียรติ์อันศักดิ์สิทธิ์ในสมัยอยุธยา เข้ามาบรรยายสถานภาพของกษัตริย์ในต้นรัตนโกสินทร์ ให้ดูยิ่งใหญ่และศักดิ์สิทธิ์เหมือนความคิดเรื่องกษัตริย์ในสมัยอยุธยา

ในการดำเนินเรื่อง โคลงนิราศเสด็จไปทัพเวียงจันทน์ ได้ให้ความสำคัญกับจารีตวรรณกรรมประเภทนิราศ ที่เน้นการพรรณนา และแสดงโวหารรำพึงรำพันถึงนางอันเป็นที่รักผ่านการกล่าวถึงสถานที่ ต้นไม้ รวมถึงสัตว์ต่างๆ ที่ได้พบเห็นในระหว่างการเดินทางอย่างชัดเจน โดยเนื้อหาทั้งหมดใน "โคลงนิราศเสด็จทัพเวียงจันทน์" นั้น เป็นการพรรณนาถึงความรู้สึกในระหว่างที่เดินทางจากกรุงเทพฯ ไปถึงที่ตั้งในการรวมพลเพื่อจัดกระบวนทัพไปเวียงจันทน์ที่หัวเมืองเมืองสระบุรีก่อนที่จะยกทัพขึ้นไปทางดงพระยาไฟ สิ่งที่กรมพระยาเดชาดิศรทรงพบเห็นเกือบทั้งหมดตลอดเส้นทางจึงถูกนำมาเปรียบเทียบกับความรู้สึกที่มีต่อหญิงคนรัก เช่น

“โรงเหล้าฤทธิ์เล่าร้าย แรงครัน

ชนเสพเมามีฉัน

เช่นบ้า

เมาฤทธิ์สุรวัน

เดียวสว่าง สมรเอย

ไอ้พี่เมาสุขห้า

แห่งเจ้าฤจาจฯ¹³⁰

“...ถับถึงสาวให้ชื่อตำบล บ้านแฮ

สาวร่ำร้างใดฉงน

จิตรจ้าน

¹²⁹ สมเด็จฯ กรมพระยาเดชาดิศร, โคลงนิราศเสด็จทัพเวียงจันทน์, หน้า 16,17.

¹³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 21.

เงียบเงียบเงียบฟังจน

จบเขตต์ คุ้งเฮย

สาว บ ให้เห็นบ้าน

พี่ให้โยยหา ฯ¹³¹

เห็นได้ชัดว่า โคลงนิราศเรื่องนี้เป็นวรรณกรรมที่เน้นการแสดงกวีโวหารและความงามทางวรรณศิลป์ผ่านความรู้สึกของกวีที่มีต่อคนรักในระหว่างที่เดินทาง การกล่าวถึงชื่อเมืองและสถานที่ต่างๆ ที่พบ ในคำประพันธ์นี้จึงถูกเปรียบเข้ากับอารมณ์ความรู้สึกที่รำพึงรำพัน และอาลัยต่อคนรักที่กวีได้จากมา มากกว่าที่จะเป็นการอธิบายความรู้เกี่ยวกับสถานที่ หรือพื้นที่ที่กวีเดินทางไปถึง ลักษณะดังกล่าวนี้ เป็นลักษณะที่สำคัญของงานบันทึกการเดินทางแบบจารีตจำพวกนิราศ ที่เน้นอารมณ์ และความรู้สึกที่มีต่อคนรักเป็นหลัก มากกว่าที่จะนำเสนอความรู้และเรื่องราวของสถานที่ที่เป็นจริงตามที่ได้พบเห็น

แม้ว่า โคลงนิราศเสด็จไปทัพเวียงจันทน์ จะเป็นนิราศแบบจารีตที่เน้นแสดงความรู้สึกอาลัยรัก แต่ภายใต้บริบทของการเป็นวรรณกรรมในต้นรัตนโกสินทร์ ก็ได้ทำให้นิราศแบบจารีตเรื่องนี้ได้สอดแทรกความรู้และความจริงทางประสบการณ์เอาไว้ด้วย เช่น เมื่อเสด็จไปถึงบ้านแขกทรงพรรณนาว่า “บ้านแขกคิดแขกเลี้ยง คาวิ แขกยอมต้องการดี ดื่นพร้อม”¹³² หรือเมื่อทรงผ่านหมู่บ้านที่มอญอาศัย ก็ทรงเล่าว่า “คลองมอญมอญหมู่ด้าว ไตทำ เห็นแต่ครองแครงคำเพรียพร้อม”¹³³ และ “บ้านกระแซงหย่อมเหี้ย เรือนมอญ”¹³⁴ หรือกล่าวถึงกลุ่มคนจีนที่ทรงพบเห็น ว่า “พิศแพแลตรวจหน้า นางดู บ้างก็ลูกจีนหู ห่วงห้อย”¹³⁵ และ “บางจีนจีนใหม่อื้อ เออนงค์ นามแม่จีนต่อจีนจำหลง เลศนั้น”¹³⁶ ล้วนเป็นความเข้าใจต่อความจริงเชิงประจักษ์ทั้งสิ้น ทำให้เห็นได้ว่าชนชั้นนำสยามในขณะนั้นมีความสนใจในเรื่องไกลตัวแบบสังนิยม ที่นำไปสู่การเป็นบันทึกเดินทางที่ให้ความสนใจต่อสิ่งที่พบเห็นจริงมากกว่าการพ้อฝันและจินตนาการ

¹³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

¹³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

¹³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

¹³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 29.

¹³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 21.

¹³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 27.

นิราศในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ที่แสดงให้เห็นถึงความเข้าใจในความจริงเชิงประจักษ์ และความรู้จากประสบการณ์ตรงเกี่ยวกับอีสานที่สำคัญเรื่องหนึ่ง คือ งานของหม่อมเจ้าทับ ในกรมหลวงเสนีบริรักษ์ ที่ทรงพระนิพนธ์ นิราศทัพเวียงจันทน์¹³⁷ ในคราวที่พระองค์ทรงเป็นทหารของกรมหมื่นเสนีบริรักษ์ซึ่งเป็นแม่ทัพคุมกองทัพขึ้นไปตีทัพลาวที่เมืองหนองบัวลำภู¹³⁸ โดยพระองค์ได้บันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในระหว่างการเดินทางทัพครั้งนั้น ซึ่งถือเป็นวรรณกรรมที่ให้ข้อมูลและเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามในช่วงเหตุการณ์กรณีเจ้าอนุวงศ์ได้เป็นอย่างดี

นิราศทัพเวียงจันทน์ เป็นคำประพันธ์ที่แต่งขึ้นด้วยกลอนนิราศ (กลอนสุภาพ) เพื่อพรรณนาการเดินทาง และเล่าถึงประสบการณ์ที่ได้พบเห็นในการเดินทางทัพในกรณีเหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์ ในปี พ.ศ. 2369 ผสมกับการรำพึงรำพันถึงคนรักที่ต้องจากมา เช่น เมื่อหม่อมเจ้าทับเสด็จผ่านตลาดแก้วตลาดขวัญ และปากเกร็ดในเขตจังหวัดนนทบุรี ทรงพรรณนาไว้ว่า

“... ตลาดแก้วแก้วพีศรีสวัสดิ์ จะเคื่องขัดขุ่นข้องด้วยหมองศรี

ตลาดขวัญขวัญตาอยู่ธานี ปานฉะนี้ระเทวษถวิลครวญ

ถึงปากเตร็ดตรีกตรมอารมณ์ร้อน ระทดถอนท้อใจอาลัยหวน

นาวาเรียงเคียงข้ามตามขบวน พี่เปี่ยมป่วนปืมจิตต์จะจากจร

แล้วจำใจทัศนาคันทานั้น เห็นรามัญหมอบเมียงเคียงสลอน

ประณมหัตถ์ช่วยอำนวยพร ที่แถวท่าสาครดูขำชม

ทัศนารามัญขยันเหยาะ ละม่อมเหมาะเกล้ามวยดูสวยสม

लगนางทอดทัศนาคเห็นตาคม สไบห่มพอบระมาณไม่ปิดทรวง

¹³⁷ หม่อมเจ้าทับ ในกรมหลวงเสนีบริรักษ์, “นิราศทัพเวียงจันทน์,” ใน ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473), หน้า 50-98

¹³⁸ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 24.

จะจำจากขวัญตาสูดาดวง ไม่ห่างห่วงโหยหาเป็นตราใจ...”¹³⁹

กลอนนิราศข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นถึงการเป็นนิราศแบบใหม่ที่แพร่หลายในต้นรัตนโกสินทร์ คือ นอกจากจะเป็นการกล่าวถึงคนรักตามจารีตของนิราศแล้ว ยังมีการแทรกสิ่งทีพบเห็นจากประสบการณ์จริงเข้าไว้ด้วย โดยการบรรยายถึงลักษณะทางวัฒนธรรมของชาวมอญที่ได้จากการสังเกต เช่น การเกล้าผมมวย ลักษณะของนัยน์ตา (ตาคม) และลักษณะการแต่งกาย (การห่มสไบ) อันถือเป็นความรู้เกี่ยวกับวิถีชีวิตของคนกลุ่มอื่นที่มีลักษณะต่างจากผู้บันทึก ซึ่งได้พบเห็นในระหว่างการเดินทางครั้งนั้น

ความสนใจในการบรรยายสภาพที่ได้อพบเห็นเช่นนี้ แสดงให้เห็นถึงความสอดคล้องกับการขยายตัวของวัฒนธรรมแบบกระฎุมพีในงานเขียนที่กำลังมีอิทธิพลต่อวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นไปในทิศทางเดียวกับการบรรยายประสบการณ์ที่เป็นจริงในการเดินทางที่ปรากฏขึ้นก่อนหน้าในงานของสุนทรภู่ ดังข้อความว่า

“...ถึงเกาะพระที่ระยะสำเภาลุ่ม เภตราจมอยู่ในแควกระแสนไหล

ถึงเกาะเรียนไฉ่เรียนยั้งเกรียมใจ ที่เพื่อนไปเขาก็โจษกันกลางเรือ

ว่าคู้งหน้าท่าเสื่อข้ามกระแสน พี่แลแลหาเสื่อไม่เห็นเสื่อ

ถ้ามีจริงก็จะวิ่งลงจากเรือ อุทิศเนื้อให้เป็นภักษัพยัคฆา

ไม่เคยตายเขายายนาวาล่อง เข้าในคลองตะเคียนให้โหยหา

ระยะย่านบ้านช่องในคลองมา ล้วนภาษาพวกแขกตะเนีฉิ่ง

ดูหน้าตาก็ไม่น่าจะชมชื่น พี่แข็งขึ้นอารมณ์ทำกัมซึ่ง

ที่เพื่อนเราร้องหยอกมันออกอึ้ง จนเรือถึงปากช่องคลองตะเคียนฯ”¹⁴⁰

¹³⁹ หม่อมเจ้าทับ ในกรมหลวงเสนีบริรักษ์, นิราศทัพเวียงจันทน์, หน้า 51.

ลักษณะเช่นนี้ ทำให้เห็นว่า ความสนใจในเรื่องที่ไกลตัว รวมไปถึงความรู้เกี่ยวกับพื้นที่อื่นๆ นอกพระราชสำนักของชนชั้นนำสยาม ได้เริ่มก่อตัวขึ้นตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ โดยความสนใจเหล่านั้นได้ปรากฏอย่างชัดเจนในวรรณกรรมอันเนื่องจากการเดินทางของชนชั้นนำใน ช่วงต้นรัตนโกสินทร์ โดยความสนใจในเรื่องดังกล่าวของชนชั้นนำถูกบันทึกบ่อยครั้ง เช่น การกล่าวถึงญวนที่บางโพธิ์ว่า “ถึงบางโพธิ์พื้นญวนตลอดย่าน โพงพางพานบวบปั้นอยู่หันนวน”¹⁴¹ นอกจากนี้ยังปรากฏภาพของการวัดระดับความเจริญต่อกลุ่มคนที่ชนชั้นนำสยามได้พบเห็นด้วยคือ “แล้วดูย่านบ้านนามโคกถลุง เอาแฝกมุงเรือนพังเหมือนรังหนู”¹⁴² หรือ “พี่ชมชาวไชยบาดาลที่ธารท่า ลงอาบกินธาราอยู่สับสน รูปพรรณพักตราไม่น่ายล ถ้ามีชนก็ว่าค่างที่กลางไพร ทั้งแดนดินถิ่นฐานที่บ้านอยู่ จะพิศดูก็ไม่น่าจะอาศัย...”¹⁴³ อันแสดงให้เห็นการเปรียบเทียบที่เอากรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางอย่างชัดเจน

จุดมุ่งหมายของหม่อมเจ้าทับ ในการแต่ง “นิราศทัพเวียงจันทน์” นั้น มีเพื่อต้องการให้นิราศเรื่องนี้เป็นบันทึกที่บรรยายรายละเอียดการเดินทางไปทัพเพื่อปราบเจ้าอนุวงศ์ ดังข้อความที่ปรากฏว่า

“เจ้า นิพนธ์พจน์เพื่อ เรียงแกลด
 ทับ นรินทร์เรศร์แรง เลื่องหล้า
 วัง บวรทรงแสดง สิทธิเสรีจ ท่านเฮย
 หลัง หยุห่มขำ เหล่าร้ายตายแสง ฯ
 ทำ วิธีสถลมารคแห่มั่น อารัญ
 ไร่ เมื่อค้ำคืนวัน หยุดยั้ง

¹⁴⁰ สุนทรภู่, “นิราศพระบาท,” ใน *ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจชำระใหม่* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2550), หน้า 89-90.

¹⁴¹ หม่อมเจ้าทับ ในกรมหลวงเสนีบริรักษ์, *นิราศทัพเวียงจันทน์*, หน้า 51.

¹⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 59.

¹⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 60.

ให้ อนงค์นันทน์

รู้เรื่อง รักแฮ

แจ้ง ที่จริงไปปลั่ง

แน่งน้อยอย่าจน ฯ¹⁴⁴

ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้สามารถพบเห็นประสบการณ์ที่เป็นจริงหลายอย่างใน “นิราศ ทัพเวียงจันทน์” ที่หม่อมเจ้าทับต้องการนำเสนอในงานของท่าน โดยความเป็นจริงที่ปรากฏเหล่านั้น แสดงให้เห็นถึงความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์ เนื่องจากการ เดินทาง ที่เริ่มด้วยการลงเรือจากกรุงเทพฯ ขึ้นมาตามแม่น้ำป่าสัก แล้วขึ้นบกที่สระบุรี เดินทางขึ้นไปทางลพบุรี แล้วเข้าสู่นครราชสีมาทางด้านขุนทด ผ่านหนองบัวลำภู อุดร แล้วเข้าสู่จังหวัด หนองคาย และเมืองพรานพร้าว (อ.ศรีเชียงใหม่) ก่อนที่จะข้ามแม่น้ำโขงไปยังเมืองเวียงจันทน์ โดย ตลอดระยะทางหม่อมเจ้าทับได้บอกเล่าสถานที่ และเมืองต่างๆ ในบริเวณอีสาน เช่น ภูเวียง ว่า “ก็ ล่วงดูภูเวียงวงสิงขร พี่อวรณ์พิศวงให้หลงไหล ดูละหานธารถ้ำอันอำไพ ที่วงในบ้านเคียงอยู่เวียง ราย”¹⁴⁵ หรือ “ถึงบ้านโพธิ์ภูมิฐานเป็นลานเลี่ยน อยู่กลางเตียนบ้านติดกันแน่นหนา พวกนิกรจรลง ในคงคา สำราญร่มรุกขายุริมชล พระที่นั่งเลยทางไปกลางชฎ ถึงบ้านลาดมีวัดอยู่กลางหน...”¹⁴⁶ และบ้านพรานพร้าว ว่า “พระสุริยงเที่ยงถึงกิ่งทวี่ป ก็เร่งรีบไปยังท่าชลาไหล ตำแหน่งบ้านพราน พร้าวพวกลาวใน เป็นย่านใหญ่เย็นยาวสักครววัน”¹⁴⁷ นอกจากนี้ชื่อเมืองและชุมชนในบริเวณอีสาน แล้ว การเดินทางเข้าสู่บริเวณนี้ยังทำให้ชนชั้นนำสยามรู้ถึงที่ตั้ง และระยะห่างของแต่ละเมืองใน บริเวณอีสานด้วย เช่น “แต่ห้วยทรายถึงด่านภูเวียง 250 เส้น, บ้านลาดถึงบ้านโพ 300 เส้น, และ บ้านส้มป่อยถึงด่านเข้าสาร 350 เส้น”¹⁴⁸ ซึ่งความรู้เช่นนี้มีส่วนสำคัญต่อยุทธศาสตร์และการ ปกครองอีสานของชนชั้นนำสยามด้วย

การบันทึกความรู้จากประสบการณ์การเดินทางในวรรณกรรมประเภทนิราศยังคง ได้รับความสนใจในหมู่ชนชั้นนำสยามอย่างต่อเนื่อง โดยให้ความสำคัญกับความรู้เชิง

¹⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 97.

¹⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 72.

¹⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 74.

¹⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 92.

¹⁴⁸ “ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินกองทัพหลวง ตั้งแต่กรุงเทพฯ ถึงเวียงจันทน์ ปี จอฮัฐศก 1188 (พ.ศ. 2369),” ใน ประชุม จดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473), หน้า 144.

ประสบการณ์ที่แทรกอยู่ในวรรณกรรมการเดินทางประเภทนี้มากยิ่งขึ้น ด้วยการบอกเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับผู้คนที่อยู่ห่างไกล อันจะช่วยให้ชนชั้นนำสยามมีความรู้เกี่ยวกับพื้นที่อื่นนอกพระราชสำนักที่ตนไม่คุ้นเคยมากขึ้น ซึ่งวรรณกรรมในประเภทนี้ที่โดดเด่นอีกเรื่องหนึ่ง คือ นิราศหนองคาย¹⁴⁹ ซึ่งแสดงให้เห็นความคิดแบบสังคมนิยม และมนุษยนิยมของชนชั้นนำสยามที่ปรากฏในวรรณกรรม

นิราศหนองคาย เป็นงานประพันธ์ของหลวงพัฒนาพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์) เมื่อครั้งเป็นทนายติดตามเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเป็นแม่ทัพไปปราบฮ่อที่ก่อความไม่สงบขึ้นที่เมืองหนองคาย พ.ศ. 2418 ในช่วงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยนิราศที่แต่งขึ้นนี้มีความแตกต่างจากการแต่งนิราศแบบเก่า ที่ให้ความสำคัญกับการรำพึงรำพัน อาลัยและคร่ำครวญถึงความเศร้าโศกที่ต้องจากนางอันเป็นที่รัก ไปสู่การเป็นบันทึกการเดินทางที่เล่าถึงประสบการณ์จริงที่เกิดขึ้นในระหว่างการเดินทาง ซึ่งถือเป็นบันทึกสภาพชีวิตที่เป็นจริงของสังคมทั้งในหมู่ศักดินาและในหมู่ไพร่ โดยมีจุดประสงค์ทางการเมือง คือ การนำเอาวรรณคดีมาใช้เป็นอาวุธทางการเมืองเพื่อล้มล้างฝ่ายตรงข้าม และเป็นอาวุธทางวรรณคดีของพวกชนชั้นกลางที่เริ่มก่อกำเนิดขึ้น เพื่อได้ทานกับกรอบประเพณีอันยึดติด และการปกครองรวบอำนาจของศักดินา ตลอดจนความชั่วร้ายของบัลลังก์ในวงราชการ¹⁵⁰

นิราศหนองคาย ตีพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2421 ที่โรงพิมพ์หมอสุมิต บางคอแหลม 462 เล่ม¹⁵¹ หลังจากที่ตีพิมพ์โฆษณาแล้ว ได้สร้างความไม่พอใจให้แก่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นประธานในการจัดทัพครั้งนั้น และถือเป็นการหมิ่นประมาท จึงกราบทูลขอให้ชำระลงโทษผู้แต่งตามพระราชกำหนดกฎหมาย ดังคำกล่าวฟ้องของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ในจดหมายเหตุพระราชกฤษฎีกาว่าวัน พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประจำวันศุกร์ ขึ้น 11 ค่ำ เดือน 9 ปีชวด สัมฤทธิศก 1240 (พ.ศ. 2421)ว่า “...ทำราชการกิจถวายคำฟ้องสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์กับนิราศหนองคาย ว่าด้วยท่านได้เห็นหนังสือนิราศฉบับนี้ ว่า

¹⁴⁹ ดูรายละเอียดนิราศเพิ่มเติมใน หลวงพัฒนาพงศ์ภักดี, นิราศหนองคาย, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2544)

¹⁵⁰ ดูรายละเอียดการวิเคราะห์ในประเด็นดังกล่าวเพิ่มเติมในสิทธิ ศรีสยาม (จิตร ภูมิศักดิ์), นิราศหนองคาย วรรณคดีที่ถูกสั่งเผา, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: สONGสยาม, 2533), หน้า 47; รุ่งวิทย์ สุวรรณอภิชน, วรรณคดีการเมืองกับสังคมรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2418-2421) (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิบูลย์, 2546), หน้า 49; Craig j. Reynolds, “Sedition in Thai History a Nineteen-Century Poem and Its Critics,” in Thai Constructions of Knowledge, eds. Manas Chitakasem and Andrew Turton (London: School of Oriental and African Studies University, 1991), p. 15-36

¹⁵¹ ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์มหาบุรุษ(พระนคร: สำนักงานศรีธรรม, 2505) อ้างถึงใน รุ่งวิทย์ สุวรรณอภิชน, วรรณคดีการเมืองกับสังคมรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2418-2421), หน้า 66.

กล่าวเสียดแทงเป็นที่ซ้ำชอกแก่ผู้บังคับการแผ่นดินหนัก... อ้ายทิมไปในกองทัพกับเจ้าพระยามหินทรฯ แล้วกลับมาแต่งหนังสือนิราศ ในหนังสือนั้นหาเป็นเสมือนหนังสือนิราศทั้งปวง ซึ่งผู้อื่นคร่ำครวญถึงลูกเมียและว่าถึงระยะทางอย่างเดียว หนังสือนิราศฉบับนี้กล่าวความเหลือเกินไปต่างๆ คือออกพระนามพระเจ้าแผ่นดิน เปลี่ยนแปลงสร้อยประกอบลงในนิราศซึ่งเป็นหนังสืออ่านเล่น และติเตียนผู้บังคับการว่าไม่รู้จักฤดูกาลที่ควรและไม่ควร..."¹⁵² จนนำไปสู่การพิจารณาตัดสินข้อพิพาทในครั้งนั้น โดย “พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสพระยามหามนตรี ศรีราชวงศ์รักรักษ์ เจ้ากรมพระตำรวจในขวาให้นำตัวอ้ายทิมขุนพิพิธภักดีในกรมพระสุรัสวดีเป็นคนคิดนิราศหนองคาย ถ้อยคำฟุ้งซ่านร่าเริง เหลือเกินมากนัก ให้ลงพระราชอาญาเขียน 50 จำคุกไว้ และหนังสือนิราศหนองคาย ที่ตีพิมพ์เย็บเป็นเล่มไว้วันนั้น ใครอย่าได้ซื้อมาอ่านฟัง ให้พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง เก็บเอามาเผาไฟเสียให้สิ้นอย่าให้มีแบบฉบับเหลืออยู่ได้ พระยามหามนตรีศรีราชวงศ์รักรักษ์รับพระบรมราชโองการ นำเอาตัวอ้ายทิมขุนพิพิธภักดีลงพระราชอาญาเขียน 50 ที่ ส่องหลวงพัสดักกลางจำขังคุกไว้”¹⁵³ จากคำพิพากษาตัดสินดังกล่าว จึงทำให้กรณีพิพาทระหว่างสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์กับหลวงพัฒนา พงศ์ภักดีในนิราศหนองคายยุติลงได้

จากวรรณกรรมนิราศที่เป็นกลายข้อพิพาททางการเมืองนั้น เมื่อพิจารณากลับไปพบว่า ความรู้จากประสบการณ์จริงเกี่ยวกับอีสานหลายอย่างที่หลวงพัฒนาพงศ์ภักดีพบเห็น ได้ถูกนำเสนอในนิราศหนองคายด้วย ซึ่งการเดินทางในครั้งนั้นทำให้ชนชั้นน่านสยามได้ใช้ประสบการณ์ที่เกิดจากการสังเกต การซักถาม เพื่อให้ได้ความรู้เกี่ยวกับวิถีชีวิต การประกอบอาชีพ รวมถึงฐานะทางเศรษฐกิจของคนที่อยู่ในพื้นที่ห่างไกลเหล่านั้นด้วย เช่น

“ท่านเจ้าคุณให้ไปขอฮ่อมาถาม	ให้คนล่ำมั่นคงส่งภาษา
นายเสมียนเขียนความตามบัญชา	ฮ่อหนึ่งมาให้ความตามกระบวน
ว่าเป็นจีนเกิดยังเมืองกวางตุ้ง	ใจมาดมุ้งเลี้ยงชีวิตไม่ผิดผวน
มาค้าขายในเขตประเทศญวน	ไปเมืองพวนแล้วเยื้องไปเมืองลา
ก็หากินโดยยุติสุจริต	เลี้ยงชีวิตมุ้งหมายขายของป่า

¹⁵² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ประจำวันศุกร์ ขึ้น 11 ค่ำ เดือน 9 ปีชวด สัมฤทธิศก 1240 (พ.ศ. 2421). อ้างถึงใน สิทธิ ศรีสยาม (จิตร ภูมิศักดิ์), นิราศหนองคาย วรรณคดีที่ถูกสั่งเผา, หน้า 19-20.

¹⁵³ ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 5 หน้า 153 ฉบับที่ 20 ตอนที่ 2 วันอาทิตย์ เดือน 9 แรม 5 ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก 1240 (พ.ศ. 2421). อ้างถึงใน อ้างถึงใน สิทธิ ศรีสยาม, เรื่องเดียวกัน, หน้า 42-43.

อ้ายพวกฮ้อยกทัพจับเอามา

จนเวลาทัพไทยไปเอาตัว”¹⁵⁴

ความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์จริงนั้น ถือได้ว่าเป็นสิ่งที่น่าตื่นเต้นสำหรับชนชั้นนำสยามเป็นอย่างยิ่งเห็นได้จากอาการในครั้งแรกที่ได้พบฮ้อย

“ถึง ณ วันเดือนอ้ายขึ้นแปดค่ำ	ได้จดจำแจ้งจริงทุกสิ่งสรรพ
เห็นผู้คนช้างม้าลงมาพลัน	พระวิชิตณรงค์นั้นคุมฮ้อยมา
พวกกองทัพรู้จริงบ้างวิ่งสอ	มาดุษฎีพร้อมพรักคนหนักหนา
อ้ายพวกฮ้อยใส่คอตะโห่งคา	คนรักษาเดินกลุ่มคอยคุมตัว
เจ้าพวกฮ้อยเหล่านี้ล้วนชี้แคว่	เจ้าพวกลาวห้ามแย่งเจ้าสัว
กองทัพฝ่ายเราว่าไม่น่ากลัว	ตัวต่อตัวแล้วไม่หนีพันตีกัน
บ้างว่าฮ้อยรูปนี้กระจริด	สักสามคนก็ไม่คิดจะพริ้งพริ้น
ไม่มีจิตคร้ามกลัวเห็นตัวมัน	ต่างคนสันต์สรวลเสเสียงเฮฮา ๕
...นี่ก็เจ๊กนั่นก็ลาวชาวเมืองพวน	โน่นก็ญวนนุ่งนังนังกังขา
ให้ล่ามถามทั้งหมดจดวาจา	เที่ยวถามหาฮ้อยคนไหนมิได้มี” ¹⁵⁵

เห็นได้ว่า ทศนคติและการรับรู้ในเรื่องฮ้อยที่ชนชั้นนำสยามเคยมีนั้น ได้ถูกเฉลยผ่านประสบการณ์จริงที่ได้พบเห็นฮ้อย ซึ่งทำให้ชนชั้นนำสยามรู้ว่าความรู้ในเรื่องฮ้อยที่ตนเคยรับรู้ผ่านคำบอกเล่าต่างๆ นั้น ไม่ใช่อะไรที่ตนเคยคิดไว้ หรือได้ยินได้ฟังมา เพราะฮ้อยในสายตาที่ชนชั้นนำสยามได้เห็นนั้นก็มิได้มีลักษณะไม่แตกต่างอะไรกับ ลาว ญวน เจ๊ก หรือคนจีนที่ชนชั้นนำสยามเคยพบเห็นในสังคมบางกอกเลย

นอกจากนั้นชนชั้นนำสยามยังได้สังเกต และบันทึกสภาพความเป็นอยู่ของคนในบริเวณอีสานที่ปรากฏผ่านอาหารการกิน เช่น

“พอข้ามลำตะคองถึงสองเนิน	ดูน่าเพลินวัดมีพร้อมวิหาร
ในใจฉันบันเทิงเริงสำราญ	เห็นมีบ้านไม่น้อยหลายร้อยเรือน
มองเห็นลาวหญิงชายนั่งรายเรียง	ถือข้าวห่อนั่งเคียงอยู่กลาดเกลื่อน

¹⁵⁴ หลวงพัฒนพงศ์ภักดี, นิราศหนองคาย, หน้า 47.

¹⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 46-47.

แถวยาวนั่งตั้งจิตไม่คิดเขื่อน
 พอช่างเคลื่อนถึงที่ลงอยู่ตรงกัน
 พอเจ้าคุณคลาไคลออกไปดู
 ลาวก็ชูเหนือหัวบ้างตัวสั้น
 บ้างก็เรียนว่าของถวยเจ้านายพลัน
 เจ้าคุณท่านเมตตาประชาชน
 แจกเงินคนละเฟื้องดูเปลื้องไข
 มีมโนศรัทธาหากุศล
 ชอบทำบุญวณิกพยาจกจน
 แจกจบพันทั่วแล้วทั้งถวยยาว
 พวกกองทัพรับเอาห่อข้าวเหนียว
 วิงกรูเกรียวยินดีเสียมีฉวาง
 แก่ดูกันออกสอข้าวห่อลาว
 เกลือสินธวามีอยู่ริมให้จิ้มกิน”¹⁵⁶

และ “...พวกชาวบ้านมาพร้อมพรังมาคั่งคับ
 หาสำหรับจัดเอาซึ่งข้าวของ
 ข้าวเหนียวปั้นปลาร้าผักต้มผักทอง
 คนละสองสามชามตามกำลัง
 เป็นมากมายเหลือเล่ห์คะเนนับ
 เคยได้รับเงินเฟื้องแต่เบื่องหลัง
 จึงชักชวนกันมาประดาตั้ง
 มากกว่าครั้งคราก่อนเมื่อจรมา
 ท่านเจ้าคุณแม่ทัพนับเงินให้
 พวกลาวได้สมมาดปรารถนา
 คนกองทัพกล่ารับทั้งข้าวปลา
 ด้วยเวลาแสบท้องหาของกิน”¹⁵⁷

สภาพความเป็นอยู่ของคนในบริเวณอีสานขณะนั้น ถูกนำเสนอผ่านมุมมองของ
 ชนชั้นนำที่เห็นว่า ผู้คนที่อาศัยในบริเวณนี้มีวิถีชีวิตการกินที่ค่อนข้างขัดสน เช่น กินข้าวจิ้มเกลือ
 ข้าวเหนียวกับปลาร้า หรือแม้แต่ผักต้ม อันทำให้เกิดการประเมินสถานะทางเศรษฐกิจของคนใน
 บริเวณนี้ว่าจน เหมือนพวกวณิกพิก หรือยาก กลายเป็นบุคคลที่ด้อยโอกาส และน่าสงสารในสายตา
 ของชนชั้นนำ การให้ความช่วยเหลือด้วยการแจกเงินเช่นนี้ นอกจากจะเป็นความเมตตาที่ต้องการ
 แสดงต่อคนยากไร้แล้ว ภาพดังกล่าวยังสะท้อนให้เห็นถึงความเลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจระหว่างอีสาน
 กับกรุงเทพฯ รวมไปถึงสภาพที่แตกต่างกันระหว่างผู้บันทึกกับผู้ถูกบันทึกอย่างชัดเจน

สิ่งที่น่าสนใจอีกอย่างหนึ่งใน นิราศหนองคาย คือ การให้ความรู้เรื่องประเพณี
 และวัฒนธรรมทางความเชื่อของคนอีสานเกี่ยวกับการต้อนรับแขกผู้มาเยือน ซึ่งเป็นกิจกรรมที่ชน
 ชั้นนำสยามได้บันทึกและบอกเล่าผ่านประสบการณ์จากการเข้าร่วมพิธีบายศรีสู่ขวัญกับคนใน
 ท้องถิ่นอย่างสนใจ ดังข้อความว่า

¹⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 37.

¹⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 80.

“ถึงวัดแจ้งเห็นเขาแต่งประตูปา ไว้คอยท่ากองทัพดูขบขัน
 ยายมดทำวุ้นเคียงอยู่เรียงวัน คอยทำขวัญขับผีป่าหน้าประตู
 ยายคนหนึ่งตีโทนโยนจังหวัดเวะ เสียงจ๊ะจ๊ะตุ้มตุ้มฟังกลุ่มหู
 เครื่องสังเวทยเรียงรายตัวยายครู ออกนั่งอยู่หน้าคนบ่นพิมพ์้า...
 ...พอข้างเหยียบประทับเข้ากับเกย เจ้าคุณมิได้เฉยค้อย่างเยื้อง
 ลงนั่งที่พรมปูดูขำเลื่อง เขาจะเปลื้องผีป่านั้นท่าไร
 ซึ่งยายมดบอกขยดให้เหยียดทำว เอาด้ายขาวลากฟาดตวาดได้
 แล้วผูกกรทำขวัญคุ้มกันภัย ก็เลยให้ศีลพรบทกลอนดี...
 ...ครั้นถึงศาลอารักษ์พระหลักเมือง พร้อมด้วยเครื่องบูชาไก่ปลาหมู
 ทั้งบายศรีช้ายขวาน่าเอ็นดู เสร็จแล้วบูชาเจ้าทั้งเหล่ายา
 แล้วเรียกคนขลุ่ยกลองกระบองควง แกว่งบวงสรวงอารักษ์เป็นหนักหนา
 ทั้งต่อยมวยรำละครฟ้อนบูชา พิณพาทย์สาธุการประสานตี...”¹⁵⁸

แม้ว่า นิราศหนองคาย จะเป็นงานบันทึกที่ให้ความรู้เกี่ยวกับอีสานในเรื่องวิถีชีวิต
 ขนบธรรมเนียม ประเพณี ความเป็นอยู่ ฯลฯ แต่ความรู้ดังกล่าวยังเป็นความรู้ที่มีข้อจำกัดของการ
 อธิบายอยู่ที่ความเป็นร้อยกรองที่ยึดติดรูปแบบและฉันทลักษณ์ของบันทึกการเดินทางในยุคจารีต
 ที่ให้ความสำคัญกับการอธิบายสิ่งที่พบเห็นผ่านข้อจำกัดของจำนวนพยางค์ คำ และสัมผัสระหว่าง
 วรรค หรือบท มากกว่าที่จะเป็นการอธิบายสิ่งที่พบเห็นในท้องถิ่นนั้นๆ อย่างเป็นอิสระ และ
 ตรงไปตรงมาเหมือนงานเขียนประเภทร้อยแก้วในยุคหลัง ดังงานที่ให้ความรู้ทางชาติพันธุ์วรรณา
 ในระยะต่อมา เช่นงาน ว่าด้วย ประเภทคนป่า ถิ่นป่าฝ่ายเหนือ ของขุนประชาภิชาติ (พระยาประชา

¹⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 44-45.

กิจกรรม) หรือ ว่าด้วยคนป่าชาติต่างๆ ของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ที่เน้นการอธิบายสิ่งที่ได้พบเห็นจากการเดินทางเป็นสำคัญ มากกว่าการยึดติดในลักษณะเฉพาะของรูปแบบทางวัฒนธรรมอย่างงานบันทึกการเดินทางแบบนิราศในอดีต

แต่สิ่งที่ นิราศหนองคาย มีเหมือนงานเขียนทางชาติพันธุ์ในยุคหลัง คือ การเปลี่ยนแปลงทางความคิดของชนชั้นนำสยามที่มีต่อท้องถิ่น ด้วยการสะท้อนภาพของการวัดระดับความคิดวิไลซ์ในบันทึกการเดินทางเหล่านั้น ด้วยคำที่ใช้เรียกคนกลุ่มอื่นๆ ที่ตนได้พบเห็นในบริเวณอีสานว่า “ชาวบ้าน” “คนลาวชาวป่า” “พวกลาว” หรือ “ชาวบ้านนอกชอกนา” อยู่หลายครั้ง¹⁵⁹ อันเป็นการชี้ชัดถึงการจำแนกความเป็นคนอื่นที่แตกต่าง และบอกถึงความไม่ใช่พวกเดียวกันของผู้บันทึกที่ตั้งอยู่บนฐานความคิดที่ใช้กรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางและมาตรฐานของความเจริญในการเปรียบเทียบกลุ่มคนที่ได้พบเห็นในดินแดนห่างไกลที่อยู่ใต้การปกครองของตน โดยมาตรฐานในลักษณะดังกล่าว ได้ถูกนำมาใช้ในการมองและจัดตำแหน่งความงามของคนในบริเวณอีสานด้วย ซึ่งเป็นสิ่งที่พบได้บ่อยในงานเขียนของชนชั้นนำ ดังตัวอย่างที่บันทึกใน นิราศหนองคาย ที่กล่าวถึงผู้หญิงอีสานว่า “รูปชั่วตัวดำเหมือนผีสง” บ้าง “ดูไม่สำอาง” บ้าง หรือ “ช่างขี้ริ้ว” “ดูไม่น่ารัก”¹⁶⁰ คำเหล่านี้ ล้วนแต่แสดงถึงความคิดในการวัดระดับ และจัดหมวดหมู่สิ่งที่เรียกว่า “วิไลซ์” ทั้งสิ้น

ลักษณะดังกล่าวในข้างต้น กับ “ความคิดวิไลซ์” ถูกจัดวางให้มีความสัมพันธ์กันในฐานะ “คู่ตรงข้าม” หรือ “ความต่าง” ในกระบวนการสร้างความหมาย ที่ดูเสมือนหนึ่งว่าทั้งสองสิ่งนี้ขัดแย้งไม่ลงรอยกัน แต่ก็จำเป็นต้องคงอยู่ไว้ด้วยกันทั้งสองสำหรับเป็นเครื่องยืนยันคุณลักษณะของกันและกัน กล่าวคือ ถ้าไม่มีคำที่ใช้ในการวัดระดับข้างต้นเป็นภาพยืนยันถึงความล้าหลังไม่วิไลซ์ของอีสาน (ลาว) สยามก็ไม่สามารถจะมี “ความคิดวิไลซ์” ไปได้ ซึ่งแท้จริงแล้วคนที่ถูกจัดตำแหน่งเหล่านั้น เป็นอนารยชนด้อยอารยธรรมในความหมายที่สยามสร้างขึ้นเอง ดูจะเกี่ยวกับการสร้าง “คนป่า” ของลัทธิอาณานิคมล่าเมืองขึ้นทั่วโลกกระทำกัน และในความเป็นอนารยะดังกล่าวของอีสาน (ลาว) ทำให้สยามพยายามยกตนให้สูงกว่าตามกรอบความคิดว่าด้วยความวิไลซ์แบบตะวันตก เพื่อความเหมาะสมในการเป็นผู้ปกครอง แต่เมื่อสยามต้องเผชิญกับวิกฤติการณ์ตะวันตก (พ.ศ. 2436) ความเป็นคนอื่นของอีสาน (ลาว) ในลักษณะดังกล่าว กลับถูกพยายามทำ

¹⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 31-32, 37,39, 53 เป็นต้น.

¹⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 43-44.

ให้กลายเป็นพวกเดียวกับตน (สยาม) ด้วยการพยายามสร้างความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างกรุงเทพฯ กับอีสาน เพื่อสร้างความเป็นอีสานในแบบที่สยามอยากให้เป็น¹⁶¹

2.3.3 ความรู้เรื่องอีสานจากคำให้การ

“คำให้การ” ถือได้ว่าเป็นข้อมูลของชุดความรู้อีกชุดหนึ่งที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์จริงของบุคคลที่อยู่ในเหตุการณ์นั้นๆ ที่ได้ถ่ายทอดต่อไปสู่บุคคลอื่นให้รับรู้ผ่านการอธิบาย และบอกเล่าเรื่องราวต่างๆ ที่ตนได้ไปประสบและพบเห็นมา ข้อมูลจาก “คำให้การ” จึงถือได้ว่าเป็นหลักฐานอีกชิ้นหนึ่งที่สำคัญ และอยู่ในความสนใจของกลุ่มชนชั้นนำสยามเป็นอย่างมาก เนื่องจากชุดความรู้ดังกล่าวนี้ จะสามารถช่วยเติมเต็มความจริงทางประสบการณ์บางอย่างที่ตกหล่นไปจากความรู้ หรือความทรงจำของชนชั้นนำสยามได้ ดังนั้น “คำให้การ” จึงมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อการแสวงหา และสร้างความรู้ ในเรื่องต่างๆ ที่อยู่ในความสนใจ และสงสัยของชนชั้นนำสยามในขณะนั้นๆ ได้ด้วย

ความพยายามที่จะแสวงหาความรู้จาก “คำให้การ” ของชนชั้นนำสยามจึงเท่ากับการได้เปิดพื้นที่ให้กับตัวความรู้ จนทำให้ความรู้เป็นสิ่งที่เคลื่อนไหวไม่หยุดนิ่งตายตัว และยังเป็น การเปิดวิธีของการแสวงหาความรู้อีกแบบหนึ่ง ซึ่งความรู้ อาจจะเป็นอะไรก็ได้ที่จะไหลเข้ามา และความรู้ที่ได้มาโดยการถ่ายทอดถึงการประจักษ์รับรู้เห็นของคนที่มาบอกเล่าให้ฟัง จึงเป็นความรู้ทางโลกย์ที่ไม่ได้อยู่ในสภาพที่ตายตัวหยุดนิ่ง ไม่เปลี่ยนแปลง เพราะความรู้เช่นนี้สามารถสอบถามเอามาจากใครก็ได้ที่เดินผ่านเข้ามา เป็นวิธีวิทยาของการแสวงหาความรู้ที่อิงอยู่กับการพูดที่ถูกใช้เพื่อเสนอความจริง ด้วยการสร้างความจริงเชิงประจักษ์ที่ผู้พูดได้ประสบพบเห็นขึ้นมาเสนอใหม่ เพื่อเปิดพื้นที่ในการรับรู้ความจริงให้แก่ผู้ฟังที่ได้เข้ามาร่วมประสบการณ์ที่ถูกนำเสนอผ่าน “ภาพตัวตน” ของความจริงอีกทีหนึ่ง¹⁶²

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายเกี่ยวกับลักษณะของ “คำให้การ” รวมถึงวิธีของการสอบสวนความรู้จาก “คำให้การ” ไว้ในคำนำของหนังสือ **คำให้การชาวกรุงเก่า** ที่ตีพิมพ์ในครั้งแรกในปี พ.ศ. 2457 ว่า

¹⁶¹ ก่าพล จำปาพันธ์, “ข้าเจือง: กบฏผู้มีบุญในพระราชอาณาเขตสยาม พ.ศ. 2415-2436,” (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2552), 399-400.

¹⁶² ทวีศักดิ์ เผือกสม, *การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411*, หน้า 34, 89.

“ลักษณะถามคำให้การชาวต่างประเทศถึงการบ้านเมืองนั้นๆ เป็น ประเพณีที่มีมาก่อนเหมือนกันทุกประเทศ คือถ้าได้ชนต่างชาติมาไว้ในอำนาจก็ดี หรือแม้ชนชาติเดียวกันเองได้ไปเมืองต่างประเทศใดมาก็ดี ถ้าเห็นว่าได้รู้เห็นการ งานบ้านเมืองนั้นๆ ก็เรียกตัวมาให้ข้าราชการซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่หลายๆ คนพร้อม กันเป็นทำนองกรรมการซักไซ้ไต่ถาม และจดคำให้การไว้เป็นความรู้ในราชการ ในเมืองไทยเราก็เคยถามคำให้การอย่างนี้ เช่นถามแม่ทัพนายกองพม่าที่เราจับ ตัวมาได้เป็นต้น เรื่องพงศาวดารพม่าที่ปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดาร โดยมากเรารู้ได้ด้วยกระบวนถามคำให้การอย่างนี้ ตั้งแต่ครั้งกรุงเก่ากรุงธนบุรี ตลอดมาจนกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อพม่าได้ไทยไป พระเจ้าอังวะก็คงจะตั้ง ข้าราชการพม่าซึ่งรู้แบบแผนขนบธรรมเนียมเป็นกรรมการถามคำให้การทำนอง เดียวกัน แต่การถามคำให้การอย่างนี้ ผู้ถามกับผู้ตอบไม่เข้าใจภาษากัน ต้องใช้ ล่ามแปลทั้งคำถามและคำตอบ...เมื่อล่ามแปลได้ความอย่างไร ก็จดลง...”¹⁶³

จากข้อความในข้างต้นเห็นได้ว่า การใช้ “คำให้การ” ในการสร้างความรู้ของชนชั้นนำ สยามนั้น ได้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาโดยเริ่มจากการจดข้อมูลจากคำให้การของแม่ทัพพม่า เพื่อ นำมาใช้เป็นความรู้ในทางราชการ รวมไปถึงความรู้ที่อยู่ในพระราชพงศาวดารก็ล้วนเป็นความรู้ที่ ได้มาจาก “คำให้การ” รวมอยู่ด้วย ดังนั้น “คำให้การ” จึงเป็นแหล่งความรู้อีกแหล่งหนึ่งที่ช่วยสร้าง ความรู้ให้แก่ชนชั้นสยาม

การสร้างความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม เห็นได้ชัดเจนว่า ได้นำเอาวิธีการ สืบความรู้จาก “คำให้การ” มาใช้ในการสร้างความรู้ด้วย โดยเฉพาะ “คำให้การ” ที่เกี่ยวเนื่องกับ เหตุการณ์ในกรณีของเจ้าอนุวงศ์ ซึ่งเอกสารดังกล่าวต่อมาถูกรวบรวมและตีพิมพ์ใน **ประชุม จดหมายเหตุปราบกบฏเวียงจันทน์**¹⁶⁴ ในหนังสือเล่มนี้ นอกจากประกอบไปด้วยเอกสารประเภท คำให้การจำนวนมากแล้ว ยังมีเอกสารประเภทใบบอกถูกรวบรวมเอาไว้ด้วย ซึ่งเอกสารทั้งหมด เหล่านี้ล้วนแต่เป็นการบอกเล่าจากประสบการณ์จริงของผู้ที่มีส่วนร่วมกับเหตุการณ์ทั้งสิ้น

¹⁶³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลคุณากร, “คำนำ,” ใน คำให้การชาวกรุงเก่า: เรื่องนี้ที่เรียกกันแต่ก่อนว่า “คำให้การขุนหลวงหาวัด” ฉบับนี้แปลใหม่จากฉบับหลวงที่ได้มาจากเมืองพม่า (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยสะพานยศเส, 2457), หน้า 3-4.

¹⁶⁴ ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473), หน้า 99-138.

ในใบบอกพระยาจำแสนยากรฉบับที่ 1 ได้เล่าถึงเหตุการณ์การสู้รบที่หนองบัวลำภูไว้ว่า “ได้มีการเข้าไปพูดคุยกับอ้ายลาวที่หนองบัวลำภู แต่การพูดคุยดังกล่าวไม่เป็นผล จึงเกิดการสู้รบกันตั้งแต่เพลabay 4 โมงไปเพลabay พลบค่ำ จนรุ่งขึ้นจึงสามารถตีทัพลาวให้แตกหนีไปได้ และสามารถจับตัวพระยานรินทรได้ โดยกรมหมื่นนเรศร์โยธิ ได้ขอพระราชทานตัวพระยานรินทรไว้ก่อนเพื่อที่จะไล่เลียงถามข้อราชการก่อนที่จะส่งลงมา เมื่อสอบได้ความแล้ว กรมหมื่นนเรศร์โยธิจึงให้นายขุนทองเข้าในกรม คุมอ้ายลาวไพร่ 14 คน ปืน 25 กระบอก กับครัวโคราช 179 คน และคำให้การอ้ายพระยานรินทรลงมาส่ง”¹⁶⁵ ซึ่งเหตุการณ์การจับพระยานรินทร เพื่อนำมาสอบถามนั้น ได้มีการบันทึกตรงกับนิราศทัพเวียงจันทน์ของหม่อมเจ้าทับ ว่า “แต่ตัวนายโยธาพระยานรินทร ครั้นพลไพร่ไปสิ้นก็ขัดขวาง ขึ้นขี่ช้างนางม้าเป็นท่าทาง ออกวิ้งว้างจะไปขึ้นบนคีรี กองพระยาปลาใหม่เข้าโจมตี พวกกองทัพติดพันไม่ทันหนี ก็ตกม้าลงไปขัดอยู่ปฐพี พวกโยธีกลุ่มกอดเข้ามาดมมา ถึงถวายบังคมพระบรมบาท จอมณรงค์ทรงประภาษที่ปรึกษา ให้ซักถามตามยูลแต่ต้นมา ได้กิจจาแจ้งจริงทุกสิ่งอัน...”¹⁶⁶ ซึ่งในคำให้การของพระยานรินทร เจ้าเมืองสี่มุม (เมืองจตุรัส) ได้เล่าถึงเส้นทาง และระยะทางในการเดินทางที่ไปยังค่ายอื่นๆ ของทัพเจ้าอนุวงศ์ที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียง รวมถึงรายละเอียดของจำนวนลาวในค่ายต่างๆ ว่า

“...แต่ค่ายหนองบัวลำภูไปบ้านส้มป่อยแต่เช้าจนถึง มีลำคลอง บ้านส้มป่อยเป็นที่สำนักแห่งหนึ่ง มีทางแยกไปทางซ้ายมือ แต่เช้าจนถึง ค่ายซึ่งอ้ายราชวงศ์มาตั้งอยู่ คนประมาณ 6,000 เศษ มีทางตัดข้ามหลังเขาไปอีกทางหนึ่ง แต่บ้านส้มป่อยถึงบ้านช่องข้าวสารทางเข้าจนเพล มีเขาสองข้าง ช่องแคบปากช่องกว้างประมาณ 4 วา อ้ายอนุให้ตั้งค่ายหน้ากระดานอยู่บนเนินเขาทั้งสองข้างปิดทางไว้ อ้ายสุทธิสารคุมไพร่ประมาณ 9,000 คน ปืน 2,000 เศษรักษาค่ายอยู่ มีน้ำซับอยู่กลางค่ายพออาศัย แต่หน้าค่ายนั้นหาน้ำไม่ แต่ค่ายหน้ากระดานไปถึงช่องข้าวสารทาง 30 เส้นเศษ แต่บ้านข้าวสารไปถึงห้วยบงทาง 400 เส้นเศษ มีน้ำพออาศัย แต่นั้นไปถึงบ้านแม่น้ำโขง ทางเข้าจนค่ำ ตามระยะทางมีน้ำพออาศัย... ทางไปทัพเมืองเวียงจันทน์นั้น ก็เดินตามหลังเขามาสามมอทางหนึ่ง ระยะทางเดินลำลอง 9 คีนอยู่ข้างตะวันตกขึ้น หารวมกับทางเขาที่มาไม่ และเมื่อวัน

¹⁶⁵ ใบบอกพระยาจำแสนยากร ฉบับที่ 1 วันศุกร์เดือน 7 ขึ้น 14 ค่ำ กุนนพศก (พ.ศ. 2370), ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 99-101

¹⁶⁶ หม่อมเจ้าทับ ในกรมหลวงเสนีบริรักษ์, นิราศทัพเวียงจันทน์, ใน เรื่องเดียวกัน, 79.

เดือน 5 แรม 2 ค่ำ อ้ายสุทิสสารบอกหนังสือถึงข้าพเจ้า ว่าอ้ายโงะบอกหนังสือมาถึงอ้ายสุทิสสาร อ้ายโงะตั้งค่ายอยู่เมืองกาฬสินธุ์ คุมไพร่ 4,000 ระยะทางตั้งแต่กาฬสินธุ์มาถึงอ้ายสุทิสสารตั้งอยู่ทาง 9 คืบ แต่อ้ายอุปฮาดเวียงจันทน์ตั้งค่ายอยู่บ้านหนองหาน ใ้ให้อ้ายลาวลงมาบอกข้าพเจ้าว่ามีไพร่ 4,000 ถ้ามีกองทัพไทยมาแล้ว ใ้บอกหนังสือขึ้นไปด้วยจะได้ลงมาช่วย แต่หนองหานมาค่ายสุทิสสารระยะทาง 4 คืบ แต่เจ้าเมืองขอนแก่นกับไพร่ฉกรรจ์นั้นมารักษากับอ้ายสุทิสสาร แต่คร้วเจ้าเมืองชนบทมาอยู่บ้านคาง ไพร่ฉกรรจ์ 2,7000 เจ้าเมืองชนบทอยู่รักษาคร้ว ใ้แต่บุตรกับไพร่ 900 คนมาอยู่กับข้าพเจ้า ณ ค่ายหนองบัวลำภู เมืองนอกนั้นตามระยะทางมีมากอยู่ อ้ายอนุใ้ไล่คร้วขึ้นไปเมืองเวียงจันทน์สิ้นเมื่ออ้ายอนุยังอยู่ที่ค่ายข้าพเจ้านั้น ว่ากับอ้ายสุทิสสารกับข้าพเจ้าผู้มีชื่อ ว่าศึกครั้งนี้จะรบใ้หยุดที่เขาช่องแคบบ้านข้าวสาร จะเอาภูเขาเป็นโลงผู้ตายไม่ถอยแล้วเป็นอันขาด สิ้นคำใ้การข้าพเจ้าเท่านี้”¹⁶⁷

“คำใ้การ” ในข้างต้นถือเป็นความรู้ทางการทหารที่สำคัญของทัพสยามเนื่องจากความรู้เหล่านี้เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับระยะทางในการเดินทางในบริเวณอีสาน ซึ่งถือเป็นข้อมูลทางยุทธศาสตร์ที่สำคัญของสยาม เนื่องจากความรู้ดังกล่าวจะช่วยให้สยามจะสามารถใช้ข้อมูลในการเดินทาง และวางแผนในการเคลื่อนกำลังพลได้เหมาะสมด้วย หลังจากใ้การแล้ว “กรมพระราชวังบวรฯ เห็นความเก่งกล้าในฝีมือการรบของพระยานรินทร์ จึงทรงตรัสถามว่า จะยอมอ่อนน้อมหรือไม่ ถ้ายอมจะเลี้ยงไว้ แต่พระยานรินทร์ได้ตอบว่า เป็นชายชาติทหารถ้าเสียทีแล้วต้องตาย เจ้าแม่ทัพสยามจึงสั่งใ้เอาช้างแท่งพระยานรินทร์ใ้สิ้นชีวิต”¹⁶⁸ เมื่อกองทัพสยามตี

¹⁶⁷ คำใ้การอ้ายพระยานรินทร์, ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 107-109

¹⁶⁸ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ได้กล่าวถึงการลงโทษพระยานรินทร์ใ้ว่า “โปรดใ้เอาช้างแท่งจนเสียชีวิต” แต่ในใบบอกของพระยาจำแสนยากไร ไม่ได้กล่าวถึงการลงโทษในวิธีดังกล่าว หากแต่กล่าวใ้ว่า “อ้ายพระยานรินทรกับหลานอ้ายพระยานรินทรนั้นยังถืออ้ายอนุเวียงจันทน์อยู่ หากินหน้ามาข้างเราไม่ จึงใ้เอาเลี้ยงๆ ศีรษะเป็น 4 แสก ตัดหู ตัดมือ ตัดเท้า แล้วตัดศีรษะเสียบประจาน... มิใ้หัวเมืองลาวทั้งปวงดูเยี่ยงอย่างสืบไป” (ใบบอกเจ้าพระยาจำแสนยากไร ฉบับที่ 2, ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 126).

ได้ค่ายของพระยานรินทร์แล้ว ก็ยกทัพไปตั้งค่ายที่ทุ่งสัมปอຍไกลจากช่องข้าวสาร 250 เส้น หรือประมาณ 10 กิโลเมตร”¹⁶⁹

ภาพของการกวาดต้อนครัวชาวลาวของเจ้าอนุวงศ์ และภาพการต่อสู้ของชาวครุฑนครราชสีมาในเหตุการณ์ครั้งนั้น ยังได้ถูกบอกเล่าไปสู่บุคคลอื่นที่ไม่ได้อยู่ในเหตุการณ์อย่างชนชั้นนำสยามให้รับรู้ด้วย ดังข้อความว่า

“...ข้าพเจ้าขุนโอรุ เมืองนครราชสีมา ให้การว่า... ณ วันเดือน 3 แรม 7 ค่ำ เจ้าอนุเวียงจันทน์ยกลงมาตั้งค่ายอยู่ศิระชะทะเลข้างตะวันออกประมาณ 700 เศษ พญายกกระบัตร หลวงเมือง หลวงนา พวกนั้นออกไปหาเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์แล้วเจ้าเวียงจันทน์ว่าจะเข้ากับเราหรือไม่เข้า ถ้าไม่ยอมเข้าจะฆ่าเสีย พญายกกระบัตร หลวงเมือง หลวงนา กรมการก็รับว่าจะเข้าด้วยเจ้าเวียงจันทน์ ณ วันเดือน 3 แรม 11 ค่ำ ให้ต้อนครัวออกจากเมืองให้สิ้นเชิง ถ้าผู้ใดขัดขืนอยู่จะฆ่าเสีย แล้วอนุให้ลาวประมาณ 200 คน กำกับเข้าไปกวาดครัวกับพญายกกระบัตรกรมการ ครั้น ณ วันเดือน 3 แรม 11 ค่ำ ข้าพเจ้าพาครัวออกจากเมืองมาตั้งอยู่บ้านหมื่นไวย แล้วเลื่อนมาตั้งอยู่บ้านปราสาทแขวงเมืองพิมายทางไกลเมืองนครราชสีมาวันหนึ่ง เป็นครัวชายฉกรรจ์ประมาณ 800 ชายหญิงใหญ่น้อยประมาณหมื่นเศษ ณ วันเดือน 4 แรม 4 ค่ำ พญาปลัดมาแต่บ้านจงกันถึงบ้านปราสาท พญาปลัดบอกข้าเจ้าว่าไปหาเจ้าอนุฯ บอกว่า ครอบครัวไปเมืองเวียงจันทน์สิ้นแล้ว ตามไปเถิด แล้วพญาปลัดให้หาพระพล พญายกกระบัตรมาจากบ้านบึง พญายกกระบัตร พระณรงค์เดชะ หลวงเมือง หลวงนา หลวงนาปลัดพิมาย ปรีक्षाพร้อมกันว่ารวบรวมครัวไว้แล้วจึงฆ่าลาวเวียงจันทน์ ซึ่งกำกับครัวประมาณ 200 เศษ แล้วเลื่อนครัวมาอยู่บ้านสำริด...อยู่ ณ วันเดือน 4 แรม 7 ค่ำ อนุให้ลาวยกมาประมาณพันเศษ ห่างกันประมาณ 30-40 เส้น จะเข้าชิงเอาครัวพญาปลัดกรมการกับครัวชายฉกรรจ์ 800 ก็ยกออกสู้รบกับลาว ฆ่าลาวตายประมาณ 700-800 ได้หอกดาบเครื่องศัสตราวุธของลาว ณ วันเดือน 4 แรม 8

¹⁶⁹ บัวพัน ทำมะวง, “ปะหวัดสาดการสู้ข้าดของเจ้าอนุวง,” พิมพ์ที่ 2 ใน สำมะนาปะหวัดสาดลาว: ตามฮอยเจ้าอนุวง (ลาว: คณะพาสวันนะคะดีและมนุคสาด มะหาวิทะยาลัยแห่งชาต, 2545); เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 23-24.

คำ อนุญาตให้สุทธีสารคุมคน 5000 คนยกมาถึงลำเชิงไกร พอเพลาค่าลาวก็หยุดทำ
สนามเพลารุกเข้ามา ครั้นรุ่ง ณ วันเดือน 4 แรม 9 คำ เพลาเข้าตรู พญาปลัด
พญาภักษะบัตร กรมการต่างคนต่างยิงปืนคนละนัด พวกครวก็เข้าพันแทง ข้าง
พระสงฆ์เถรเถรผู้หญิงในครัว หนุนให้ร้องไล่ลาวแตก...ลาวตายไป 2000 คน ที่
เหลือตายไม่เห็น เข้าไปทางเมืองนครราชสีมา หนีไปทางเมืองเวียงจันทน์...”¹⁷⁰

นอกจากคำให้การของขุนนางในระดับท้องถิ่นแล้ว ชนชั้นนำสยามยังได้แสวงหา
ความรู้ด้วยการสืบสวนข้อมูลเกี่ยวกับเหตุการณ์กรณีเจ้าอนุวงศ์ จากคนกลุ่มอื่นๆ ในท้องถิ่นที่
ไม่ใช่กลุ่มเจ้าเมือง หรือกรมการด้วย เช่น คำให้การย้ายเชียงยันลักเล็กเจ้าพระยาโคราช¹⁷¹
คำให้การย้ายจันโคชบ่าวพระยาพรหมภักดียกกระบัตรเมืองโคราช¹⁷² คำให้การย้ายเชียงมันบ่าว
เจ้าเมืองกาฬสินธุ์¹⁷³ และคำให้การย้ายเชียงทับผู้เป็นบ่าวอำมบุณวงศ์ซึ่งเป็นนายบ้านหัน¹⁷⁴ ซึ่ง
คำให้การเหล่านี้ นอกจากจะให้ภาพของความรู้เกี่ยวกับการต่อสู้ และการถูกกวาดต้อนครัวใน
เหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์ที่เป็นไปในทิศทางเดียวกับคำให้การของเจ้าเมืองและกรมการแล้ว สิ่ง
ที่น่าสนใจจากคำให้การของคนกลุ่มนี้ คือ คำให้การเหล่านี้ช่วยให้ชนชั้นนำสยามมีความรู้เกี่ยวกับ
วิถีชีวิต และวัฒนธรรมของคนในท้องถิ่นเพิ่มขึ้นด้วย อาทิ วัฒนธรรมเรื่องการเป็น “เขยคู่” ซึ่งเป็น
วัฒนธรรมตามปกติของชาวอีสานที่เมื่อผู้ชายได้แต่งงานแล้วจะต้องย้ายเข้าไปอยู่กับครอบครัว
ของฝ่ายหญิง เช่น “พระสุริยะภักดีข้าหลวงกองสักขึ้นไปรับเอาเล็กเมืองโคราช ซึ่งขึ้นไปมีบุตร
ภรรยา ณ แขวงเมืองสุวรรณภูมิ เมืองร้อยเอ็ด เมืองกาฬสินธุ์”¹⁷⁵ หรือ “ข้าพเจ้าเกิดที่เมือง
นครพนม ครั้นปีวอก ฉ ศก ข้าพเจ้าได้ไปค้าขาย ณ เมืองกาฬสินธุ์ ข้าพเจ้าได้อีมาบุตรเชียงโคตร

¹⁷⁰ “คัดใบบอกในรัชกาลที่ 3 เล่ม 19 จ.ศ. 1188 (พ.ศ. 2369) วันศุกร์ เดือน 5 ขึ้น 3 ค่ำปีกุนนพศก พญาปลัดเมือง
นครราชสีมา ให้ขุนโอรุถือหนังสือบอกลงมาถึงค่ายหลวงขุนโอรุกลับไปโคราช,” ใน จดหมายเหตุนครราชสีมา, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2528), หน้า 5-11; “สำเนาหนังสือเจ้าเวียงจันทน์ จ.ศ. 1188 (พ.ศ. 2369) หนังสือเจ้าเวียงจันทน์เพี้ยพรหมมาถึงกรุงเทพมหานคร,” ใน จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วน
สามัญนิติบุคคลสหประชาพานิชย์, 2530), หน้า 67-68.

¹⁷¹ “คำให้การย้ายเชียงยัน,” ใน ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์, หน้า 109-118.

¹⁷² “คำให้การย้ายจันโคช,” เรื่องเดียวกัน, หน้า 120-122.

¹⁷³ “คำให้การย้ายเชียงมัน,” เรื่องเดียวกัน, หน้า 122-124.

¹⁷⁴ “คำให้การย้ายเชียงทับ,” เรื่องเดียวกัน, หน้า 133-136.

¹⁷⁵ “คำให้การย้ายเชียงยัน,” เรื่องเดียวกัน, หน้า 109.

เป็นภรรยาที่บ้านเอือ แขวงเมืองกาฬสินธุ์...มีบุตรชาย 1 คน อายุ 3 ขวบ”¹⁷⁶ แต่ด้วยวัฒนธรรมของการเป็น “เขยสูง” นี้เอง ได้นำไปปัญหาเรื่องการเก็บส่วยในบริเวณอีสานก่อนการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹⁷⁷ เนื่องจากเจ้าเมืองไม่สามารถที่จะเรียกเก็บผลประโยชน์หรือเกณฑ์แรงงานจาก “เลกเขยสูง” หรือเลกที่สังกัดเมืองอื่น แล้วเข้ามาทำมาหากินได้ถูกได้เมียอยู่ในเมืองนั้นๆ ได้ เพราะเขยสูงเหล่านั้นยังจะต้องมีภาระที่จะต้องเสียส่วยให้แก่เมืองเดิมของตน¹⁷⁸

ภาพของวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของคนอีสานที่ถูกส่งผ่านคำให้การ และใบบอกถึงชนชั้นนำสยามในระหว่างเหตุการณ์กรณีเจ้าอนุวงศ์นั้น ได้ทำให้ชนชั้นนำสยามมีความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมการบริโภคข้าวด้วย ดังที่ปรากฏในใบบอกของพระยาจำแสนบดี เกี่ยวกับเรื่องข้าวที่ได้พบเห็นในระหว่างเดินทัพไปเวียงจันทน์ว่า “...สะเปียงอาหารตั้งแต่เมืองเวียงจันทน์ ลงมาจนถึงเมืองโคราชมีอยู่เป็นอันมาก แต่เป็นข้าเหนียว หาเป็นข้าเจ้าไม่ ได้มีตราลงมาถึงเจ้าพระยามหาเสนาให้เร่งรีบตามเสด็จขึ้นไปเข้ากระบวนทัพหลวงแล้ว ให้เจ้าพระยาธรรมมาแต่องค์ทัพขึ้นมารวบรวมเสบียง...”¹⁷⁹ ซึ่งทำให้ชนชั้นนำสยามมีความรู้ว่า คนในบริเวณอีสานส่วนใหญ่มีวิถีชีวิตของการบริโภคคืออยู่กับวัฒนธรรมข้าเหนียวเป็นสำคัญ “หาเป็นข้าเจ้าไม่” ซึ่งแสดงถึงความแตกต่างของวัฒนธรรมการบริโภคข้าวของคนใน 2 กลุ่มน้ำ คือ กลุ่มแม่น้ำโขง และกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอย่างชัดเจน โดยความรู้ดังกล่าวที่ชนชั้นนำสยามรับรู้ นั้น ได้ช่วยเน้นย้ำเกี่ยวกับความรู้ในเรื่องอัตลักษณ์ทางการกินของคนบริเวณอีสานได้อีกด้วย

ความรู้จาก “คำให้การ” และ “ใบบอก” จึงถือเป็นวิธีการแสวงหาความรู้เรื่องอีสานอีกวิธีหนึ่ง ที่จะช่วยให้ชนชั้นนำสยามมีความรู้เพิ่มขึ้นในเรื่องที่ไม่ได้เกิดขึ้นจากประสบการณ์จริงของตน ถือเป็นวิธีการเปิดรับความรู้จากข่าว หรือคำบอกเล่า อันเท่ากับเป็นการเปิดช่องทางสำหรับการไหลเข้ามาของความรู้ การแสวงหาความรู้จาก “คำให้การ” จึงเท่ากับได้เปิดพื้นที่ให้กับความรู้ จนทำให้ความรู้เป็นสิ่งที่เคลื่อนไหวไม่หยุดนิ่งตายตัว และยังหมายรวมไปถึงการเปิดในทางวิวิทย์ของการแสวงหาสถานะของการเป็นความรู้ที่จะได้มาใหม่ๆ เนื่องจากความรู้อาจเป็นอะไร

¹⁷⁶ “คำให้การย้ายเชียงม่วน,” เรื่องเดียวกัน, หน้า 122.

¹⁷⁷ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สุวิทย์ วีระศาสตร์, “ปัญหาการเก็บส่วยในภาคอีสานก่อนสมัยปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5,” วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ 29(2550): 106-119.

¹⁷⁸ วีระชัย บุญมาธรรม, ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336-2450, หน้า 47.

¹⁷⁹ “ใบบอกพระยาแสนจำแสนยกการ ฉบับที่ 2,” ใน ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์, หน้า 129-130.

ที่ไหลเข้ามา และเป็นความรู้ที่ได้มาโดยการถ่ายทอดจากประสบการณ์จริงของผู้เล่า ตัวความรู้เกี่ยวกับโลกย์จึงไม่ได้อยู่ในสภาพที่ตายตัวแน่นอน และไม่เปลี่ยนแปลง เพราะความรู้สามารถสอบถามเอามาจากใครก็ได้ที่เดินทางผ่านเข้ามา การได้มาของความรู้จึงไม่ใช่ได้มาด้วยการเปิดค้นคว้าเอามาจากตำรา(พระไตรปิฎก)¹⁸⁰ อีกต่อไป ความรู้จากประสบการณ์จริงจึงกลายเป็นแหล่งของความรู้เกี่ยวกับอีสานที่ชนชั้นนำสยามเริ่มให้ความสำคัญเพิ่มมากขึ้น จนนำไปสู่การออกไปแสวงหาความรู้ผ่านการตรวจราชการของเจ้ากระทรวงต่างๆ เพื่อให้ได้มาซึ่งความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นที่ตรงความต้องการของแต่ละระบบสายงานมากยิ่งขึ้น

2.3.4 ความรู้เรื่องอีสานจากพงศาวดารและตำนานเมือง

พงศาวดารและตำนานเมืองต่างๆ ในบริเวณอีสาน ถือได้ว่าเป็นแหล่งความรู้ที่สำคัญอีกแหล่งหนึ่งที่ทำให้ชนชั้นนำสยามมีความรู้เรื่องเกี่ยวกับพื้นที่บริเวณนี้เพิ่มมากขึ้น ชนชั้นนำสยามได้เห็นว่าการรวบรวมเอกสารประเภทนี้สามารถช่วยสร้างความรู้เกี่ยวกับอีสานและรัฐที่อยู่ใกล้เคียงได้ ความคิดเกี่ยวกับการรวบรวมเอกสารประเภทนี้ เริ่มมีขึ้นตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้เกิดความพยายามที่จะสร้างประวัติศาสตร์ของสยาม จึงมีการนำเอาเรื่องราวที่บันทึกในพงศาวดาร ตำนานเมืองต่างๆ มาศึกษาเพื่อตัดแปลงเป็นให้เป็นประวัติศาสตร์ของรัฐสยาม ด้วยการสร้างประวัติศาสตร์ให้มีเนื้อหาเกี่ยวข้องหรือกล่าวถึงรัฐเพื่อนบ้านในภูมิภาค โดยนำเนื้อหาจากประวัติศาสตร์ที่บันทึกในพงศาวดาร ตำนาน และบันทึกต่างๆ มาเรียบเรียงขึ้นใหม่¹⁸¹

การใช้เอกสารประเภทดังกล่าว ปรากฏชัดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อชนชั้นนำสยามเริ่มให้ความสนใจกับ พงศาวดารล้านช้าง “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดฯ ให้เรียบเรียงไว้ 1 ฉบับ และพระยาพระชาภิจักรจักร (แช่ม บุนนาค) ไปได้ต้นฉบับตามภาษาเดิม สอดกันดูเห็นฉบับของพระยาพระชาภิจักรจักรมีความแม่นยำ และมีเรื่องราวชัดเจน”¹⁸² พงศาวดารล้านช้าง ถือเป็นเอกสารที่ร่วมสมัยกับอยุธยาตอนต้น ดังนั้นการแปลเอกสารชิ้นนี้จึงเกิดขึ้นท่ามกลางความต้องการยืนยันอดีตอันยาวนาน และยิ่งใหญ่ของรัฐในที่

¹⁸⁰ ทวีศักดิ์ เผือกสม, การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411, หน้า 90-91

¹⁸¹ สุเนตร ชุตินธรานนท์, “อุษาคเนย์: พลวัตการรับรู้จากอดีตถึงปัจจุบัน,” ใน *ชาตินิยมในแบบเรียนไทย* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2552), หน้า 21-22.

¹⁸² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลคุณากร, “คำนำ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 พงศาวดารล้านช้าง,” ใน *ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9* (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2545), หน้า 8.

ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ขณะที่ในกรุงเทพฯ ช่วงนั้นขาดแคลนเอกสารด้านนี้ เชื่อว่าเป็นเพราะการเสียกรุงในปี พ.ศ. 2310 ทำให้เอกสารต่าง ๆ ของอยุธยาถูกทำลายสูญหายไปเป็นอันมาก การปฏิสัมพันธ์กับรัฐเพื่อนบ้านระยะต้นรัตนโกสินทร์ทำให้บรรดานักปราชญ์ราชบัณฑิตทั้งในและนอกราชสำนัก จนถึงองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเล็งเห็นว่ารอยไหวของเอกสารไทยดังกล่าวนี้จะสามารถแก้ไขได้ทางหนึ่งก็โดยอาศัยเอกสารของเพื่อนบ้านข้างเคียงนั่นเอง¹⁸³

พงศาวดารล้านช้าง ถือเป็นเอกสารที่ให้ความรู้เกี่ยวกับความเชื่อในเรื่องตำนานการเกิดของมนุษย์ในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง ซึ่งเชื่อว่ามนุษย์ทุกคนเป็นพี่น้องกัน และถือกำเนิดจากน้ำเต้าปุง ที่งอกออกจากจุกของซากควายพญาแถน โดย “คนทั้งหลายฝูงเกิดในผลหมากน้ำเต้า... ปู่หลวงเซ็งจึงเผาเหล็กแดงซี (จะให้เป็นรู) คนทั้งหลายจึงเบียดกันออกมา และขุนคนได้ใช้สิ่วตอกให้เป็นรูคนทั้งหลายก็ไหลออกมานานประมาณ 3 วัน 3 คืนจึงหมด คนทั้งหลายที่ออกมาทางรูที่แบ่งเป็น 2 หมู่ๆ หนึ่งเรียกชื่อไทยลม หมู่หนึ่งเรียกชื่อไทยลี คนที่ออกมาทางสิ่วแบ่งออกเป็น 3 หมู่ หมู่หนึ่งเรียกชื่อไทยเลิง หมู่หนึ่งเรียกชื่อไทยล่อ หมู่หนึ่งเรียกชื่อไทยควางแล”¹⁸⁴ จากนั้นก็มีการสร้างบ้านแปลงเมืองขึ้น “พญาแถนจึงส่งขุนครูและขุนครอง ลงมาเป็นท้าวเป็นพระยาแก่เขานั้นแล... แต่ขุนทั้งสองคนสร้างบ้านบ่เปลือง สร้างเมืองบ่กว้าง... จึงให้ท้าวผู้มีบุญ ชื่อว่าขุนบุญลม มหาราชาราช (บรมมหาราชาราช)”¹⁸⁵ ลงมาปกครองแทน เมื่อขุนมีลูกหลานหลายคน จึงให้พากันแยกย้ายออกไปตั้งถิ่นฐานในเมืองต่างๆ แล้วก็ให้เครื่องมือ อาวุธ และแก้วแหวน แก่ลูกของตน ออกไปสร้างบ้านเมืองในที่ไกลออกไป ขุนล่อให้ไปสร้างเมืองชวา ยี่ผาลานให้ไปสร้างเมืองหัวแต สามจูงให้ไปสร้างเมืองแกวชองบัว ไสผิงให้ไปสร้างเมืองยวนโยนก จัวอินไปสร้างเมืองชาวได้อโยทยา ลูกกลมให้ไปสร้างเมืองเชียงคม ยอดสามเจ็ดเจิงให้ไปสร้างเมืองพวน แล้วขุนบุญลมก็สั่งสอนบุตรสำหรับให้ประพฤติปฏิบัติในภายภาคหน้า อย่าให้ทำร้ายเบียดเบียนกัน แสดงให้เห็นความเชื่อที่ว่าเมืองต่างๆ ที่เกิดขึ้นในบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในปัจจุบัน ล้วนเป็นบ้านเมืองที่เป็นพี่น้อง และมีบรรพบุรุษร่วมกัน¹⁸⁶

กล่าวได้ว่า พงศาวดารล้านช้าง ได้ให้ความรู้เกี่ยวกับการกำเนิดของมนุษย์ตามคติความเชื่อของกลุ่มคนในลุ่มแม่น้ำโขง รวมถึงความรู้เกี่ยวกับประวัติการตั้งเมืองต่างๆ ในบริเวณนี้ ซึ่งเมืองต่างๆ เหล่านี้ในระยะเวลาต่อมาได้กลายเป็นเมืองที่มีความสัมพันธ์กับสยามในลักษณะรัฐ

¹⁸³ กำพล จำปาพันธ์, ข้าเจือง: กบฏผู้มีบุญในพระราชอาณาเขตสยาม พ.ศ. 2415-2436, หน้า 148.

¹⁸⁴ กรมศิลปากร, “พงศาวดารล้านช้าง,” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, หน้า 17-18.

¹⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18-19.

¹⁸⁶ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน “พงศาวดารล้านช้าง,” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, หน้า 15-45.

แบบบรรณาการ ดังนั้น ความรู้ที่ได้จาก พงศาวดารล้านช้าง นอกจากจะทำให้ชนชั้นนำสยามใช้เป็นข้อมูลส่วนหนึ่งในการสร้างเรื่องราวของประวัติศาสตร์สยามแล้ว ความรู้เหล่านี้ยังมีความสำคัญต่อการอธิบายเมืองต่างๆ เหล่านี้ให้เชื่อมโยงกับอำนาจของสยามผ่านพงศาวดารต่างๆ ในช่วงของการเกิดรัฐสยามใหม่ด้วย

ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์ และเจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์ เป็นพงศาวดารที่เรียบเรียงขึ้นตามพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ. 2404 (“ศักราช 1223 ตรงกับปีคริสต์ศักราช 1861 เป็นปีที่ 11 ในรัชกาลที่ 4 ในพระบรมราชวงศ์อันนี้”)¹⁸⁷ โดยมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่ง “พระศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์ และเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์เจ้าเมืองอุบลราชธานี และเจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์เก่า...มารวบรวมพงศาวดารเก่าเมืองนครจำปาศักดิ์ และรวบรวมจดหมายเหตุเก่าใหม่มีใน 4 แผ่นดินมาเลือกเอาตามสมควร...เพื่อจะให้ผู้อ่านได้ทราบความเดิม”¹⁸⁸

เนื้อความใน ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์ และเจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์ เป็นการเล่าถึงประวัติของพระพุทธปฏิมากรแก้วผลึก¹⁸⁹ (พระพุทธบุษยรัตน์) เป็นสำคัญพร้อมกับการอธิบายถึงประวัติของเมืองนครจำปาศักดิ์อันเป็นที่ประดิษฐานของพระพุทธปฏิมากร ก่อนที่จะอัญเชิญลงมากรุงเทพฯ เมื่อปี พ.ศ. 2354 (ศักราช 1173) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย นอกจากนั้นในตำนานเรื่องนี้ยังได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ทางอำนาจระหว่างสยามกับจำปาศักดิ์ โดยกล่าวถึงความสัมพันธ์ที่เริ่มมีต่อกันในรัชสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อครั้งที่พระเจ้ากรุงธนบุรีแต่งกองทัพขึ้นไปปราบปรามเจ้าพระยานางรองและเมืองนครจำปาศักดิ์ ในครั้งนั้นเจ้านครจำปาศักดิ์ไชยกุมารได้ยอมแพ้ และขอถวายดอกไม้ทองดอกไม้เงินเป็นเมืองขึ้นแก่กรุงธนบุรี ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2320 (ศักราช 1139)¹⁹⁰ และกล่าวถึงการตั้งเมืองในบริเวณอีสาน สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เช่น “บ้านเจรแม่เป็นเมืองอุบลราชธานี บ้านคงพะเนียงเป็นเมืองเขมราฐ บ้านลินท่ายกเป็นเมืองยโสธร”¹⁹¹ และจบเรื่อง

¹⁸⁷ กรมศิลปากร, “ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์ และเจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์,” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, หน้า 245.

¹⁸⁸ เรื่องเดียวกัน.

¹⁸⁹ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์ และเจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์,” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, หน้า 245-258.

¹⁹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 250.

¹⁹¹ เรื่องเดิม, หน้า 251.

ในปี พ.ศ. 2359 (ศักราช 1179) รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ด้วยการกล่าวถึง การอัญเชิญพระพุทธรูปปฏิมากรแก้วผลึกลงมากรุงเทพฯ และทำการสมโภชอย่างยิ่งใหญ่

นอกจากนั้น ในปี พ.ศ. 2429 (ศักราช 1248) พระวงษาสุระเดชเจ้าเมือง อุปราชา ราชวงศ์ ราชบุตรเมืองมุลป่าโมข ขอทำพงศาวดารเมือง ยื่นต่อหลวงเสนีพิทักษ์ นายท่อมมหาดเล็ก ข้าหลวงฉบับหนึ่ง ใช้ชื่อว่า ตำนานเมืองมุลป่าโมข¹⁹² เป็นการกล่าวถึงเรื่องราวของเมืองมุลป่าโมข ขนาดสั้น ที่เริ่มจากการเกลี้ยกล่อมชักชวนคนประมาณ 40 ครอบครัวที่ซุ่มซ่อนตามป่าดง มาตั้ง บ้านเรือนอยู่ริมโขงที่บ้านจวนขึ้นกับเมืองโขง และกล่าวถึงการตั้งเพี้ยกำนันบ้านจวนของเจ้าเมือง โขง จนเมื่อได้ขึ้นกับกรุงเทพฯ และให้พระศรีเชียงใหม่เจ้าเป็นที่พระอภัยราชวงษาเจ้าเมือง และ ขนานนามเมืองโขงเป็นเมืองศรีทันดร และกล่าวถึงการตั้งเพี้ยกรรมการอีกหลายคนจนถึงการตั้ง ท้าวจันทเสน บุตรท้าววรบุตรเป็นที่ราชบุตร และขนานนามบ้านจวนเป็นเมืองมุลป่าโมข ขึ้นกับ เมืองศรีทันดร ในตอนท้ายได้กล่าวรายงานถึงจำนวนวัด เรือนเจ้านาย และราษฎรในเมืองมุลป่า โมขที่มีทั้งสิ้น 120 ครัวเรือน

ตำนานเมืองวังมด เป็นการรวบรวมตำนานที่เกิดจากคำให้การในวันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2432 (ศักราช 1251)¹⁹³ โดยที่“หลวงณรงค์โยธา ข้าหลวง หัวตัว ท้าวลม อายุ 17 ปี ว่าที่ อุปฮาด 1 ท้าวโพธิราช อายุ 45 ปี ว่าที่ราชวงศ์ 1 ท้าวไชยวงษ์อายุ 42 ปี ว่าที่ราชบุตร 1 ท้าว พรหมจักรอายุ 40 ปี ว่าที่พระศรีวงษ์ผู้ช่วย 1 เมืองแสนอายุ 39 ปี 1 เมืองจันอายุ 58 ปี 1 เมือง กลางอายุ 63 ปี 1 ...ให้ถ้อยคำต่อหน้า ท้าวไชยสารกรมการเมืองมุกดาหาร 1 ท้าวมหาพันชวา 1 ท้าวอุปปละ 1 (รวม) เมืองนครพนม 2 ชานนครกรมการเมืองสกลนคร 1 ท้าวสุทธิสารเมืองภูวดลส อาง 1 พระสุวรรณภักดีเจ้าเมืองวังคำ 1...”¹⁹⁴ เล่าเรื่องตั้งแต่เจ้าเมืองวังมดปกครองขึ้นไป อาศัยอยู่ ณ เมืองญวน ในครั้งที่พระยามหาสงครามเจ้าเมืองนครพนมยกทัพขึ้นมาตีเมืองตะโปน และเมืองวังมดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เมื่อเหตุการณ์สงบลง จึงพา ครอบครัวกลับมาอยู่ที่เดิม แล้วพระจันทร์สุริยวงศ์เจ้าเมืองมุกดาหารคนเก่า จัดให้ท้าวเพี้ยกรรมการ ขึ้นไปเกลี้ยกล่อมและยอมขึ้นกับเมืองมุกดาหาร ในตอนท้ายของเรื่องกรมการเมืองที่ให้ปากคำได้กล่าว ว่า “จะพร้อมกันตั้งใจสวามิภักดิ์ต่อใต้ฝ่าละอองฯ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงเทพฯ ผู้ทรงคุณธรรม อันมหาประเสริฐ กราบถวายบังคมรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาปีละ 2 ครั้ง ตามอย่างธรรมเนียม

¹⁹² ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร, “ตำนานเมืองมุลป่าโมข,” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, หน้า 493-494.

¹⁹³ กรมศิลปากร, “ตำนานเมืองวังมด,” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, หน้า 489.

¹⁹⁴ เรื่องเดียวกัน.

รับราชการฉลองพระเดชพระคุณโดยสังสุจริตทำช่วยทูลเกล้าฯ ถวายไปชั่วบุตรและหลาน”¹⁹⁵ แสดงถึงการบอกเล่าถึงเรื่องราวของเมืองในบริเวณอีสานที่สัมพันธ์กับอำนาจของสยามมากกว่า การให้ความสำคัญกับอำนาจทางการเมืองของล้านช้างอย่างชัดเจน

ความรู้จากการรวบรวมพงศาวดาร และตำนานเมืองในบริเวณอีสานของชนชั้นนำ สยาม ที่เกิดจากการสอบถามข้อมูลจากอุปฮาด ราชวงศ์ และกรมการเมืองต่างๆ ที่มีลักษณะ เหมือนการแสวงหาความรู้จากคำให้การที่ชนชั้นนำสยามเคยใช้ในการแสวงหาความรู้เรื่องอีสาน ในช่วงก่อนหน้า แต่คำให้การที่เกิดขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2429-2433 จะเป็นการสอบถามข้อมูล เกี่ยวกับเขตแดนของเมืองเหล่านั้นเป็นส่วนใหญ่ เช่น คำให้การพระยาเมืองฮาม¹⁹⁶ ในปี พ.ศ. 2429 ที่หลวงเสนีพิทักษ์ ขุนพิศณุแสน นายท่อมหาดเล็ก และเจ้าเมืองกรมการเมืองเชียงแตง ที่ได้สอบถามพระยาเมืองฮามเรื่องเขตแดนเมืองเชียงแตง กับพนมเปญ โดยเขตแดนในคำให้การ ของพระยาเมืองฮามในครั้งนั้นคือ “เขตแดนเมืองเชียงแตงต่อกับเมืองพนมเปญนั้น มีต้นมะขามที่ บุ่งขลาทำยเกาะแพ ด้านจะลัดนั้นติดต่อกันที่ต้นกะโดน ต้นรัง ที่อยู่ระหว่างเขาตาปม”¹⁹⁷ ใน คำให้การของพระกำแหงพลศักดิ์ เรื่องเมืองเชียงแตง¹⁹⁸ เจ้าเมืองสุตนคร ปี พ.ศ. 2429 (ศักราช 1248) ก็เป็นการสอบถามของข้าหลวงเกี่ยวกับเขตแดนเมืองกัมพูชา กับเมืองเชียงแตง โดยพระ กำแหงพลศักดิ์ได้กล่าวถึงการทำหน้าที่ปักปันเขตของตน และกล่าวว่าได้กราบเรียนชี้แจง รายละเอียดเกี่ยวกับการปักเขตแดนที่ด้านจะลัด ต่อเจ้าพระยาบดินเดชาแล้ว และมีบัญชาว่า ชอบด้วยราชการอยู่แล้ว¹⁹⁹ คำให้การพระราชวิตรบวิรักษ์ เรื่องเมืองสพังภูผา ในปี พ.ศ. 2429 (ศักราช 1248) เป็นการติดตามสอบถามเกี่ยวกับการแบ่งปันเขตแดนของเจ้านครจำปาศักดิ์ให้กับ เมืองสพังภูผา ภายหลังจากที่ให้ยกบ้านห้วยหินเป็นเมืองสพังภูผาขึ้นกับเมืองจำปาศักดิ์ แล้วมีศุภ อักษรฉบับหนึ่ง ท้องตราราชสีห์ฉบับหนึ่ง ถึงเจ้านครจำปาศักดิ์เรื่องการแบ่งปันเขตแดน แต่เมื่อมี การออกไปสอบถามของส่วนกลางกลับพบว่า ยังไม่ได้มีการแบ่งปันเขตแดนระหว่างเมืองทั้งสอง

¹⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 490.

¹⁹⁶ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร, “คำให้การพระยาเมืองฮาม,” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, หน้า 507-508.

¹⁹⁷ เรื่องเดียวกัน, 507.

¹⁹⁸ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร, “คำให้การพระกำแหงพลศักดิ์ เรื่องเมืองเชียงแตง,” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับ กานจนาภิเษก เล่ม 9, หน้า 511-512.

¹⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 512.

เลข²⁰⁰ ส่วน คำให้การเรื่องเมืองเซล้าเกา ในปี 2429 (ศักราช 1248) ในช่วงแรกมีการกล่าวถึงเรื่อง การเมือง พร้อมทั้งกล่าวถึงการปันหลักแดนเมืองเซล้าเกา ว่า “ทิศอุดรถึงคลองตะเคียน ทิศบูรพา ตามฝั่งน้ำโขงลงไปปากคลองเสียมโบก ทิศทักษิณตามดงคลองไปถึงเขาจะลอม หนองกาวิ หนอง ประอว เขาตองกำเบ็ดกะปงทมไปถึงคลองน้ำเสน ทิศปราจินขึ้นตามคลองลำปลุกมาถึงหนองฉาง หินโคนเขาหินเหล็กเขาโกนจะแก ถึงหนองก้งสวยมาถึงหนองตำหนักถมหนองจอกบรจวบครบ ปากคลองเกิดขึ้นเป็นเขตแดนเมืองเซล้าเกา”²⁰¹ และ คำให้การของท้าวลอง เรื่องเมืองอัตปือ ในปี พ.ศ. 2433 (ร.ศ. 109) ที่ให้ท้าวลองว่าที่อุปราชเมืองอัตปือ ชี้แจงเกี่ยวกับเขตบ้านแดนเมือง รวมถึงการที่พวกเขาตั้งขีดคองแผนที่เขอละเว (survey)²⁰² โดยท้าวลองได้ให้การว่า “มีข้าบางพวกที่ กลับใจยอมกลับมาขึ้นเมืองอัตปือตามเดิมและได้นำข้าหลวงคองแผนที่สำรวจโอบเอาข้า บ้านพัด ตุก บ้านพัดล้ง บ้านดองเยาะ บ้านเบงลามเข้าไว้ในพระราชอาณาเขต... ส่วนในพื้นที่ที่ยังไม่มั่นใจ เพราะข้าไพร่และข้าชัด้ยังกำเริบเสิบสานอยู่นั้น ถ้าจะโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงคองแผนที่เขอละเวแนวพระราชอาณาเขตไปถึงตำบลใดในบริเวณข้าชัด้ ต้องจัดให้นายคองคุมพลทหาร ประมาณ 8000-9000 คน พร้อมกระสุนดินดำเครื่องศาสตราวุธครบมือพร้อมด้วยเสบียงยกไปปราบปรามพวกข้าชัด้เสียให้ราบคาบก่อนที่จะนำข้าหลวงคองแผนที่เขอละเวแนวพระราชอาณา เขตไปถึงตำบลนั้นได้ตามพระราชประสงค์”²⁰³ เห็นได้ว่านอกจากการสอบถามเพื่อรวบรวมความรู้ เกี่ยวกับตำนานของเมืองแล้ว ชนชั้นนำสยามยังให้ความสนใจเกี่ยวกับเขตของเมืองต่างๆ รวมไปถึงข้อมูลในการสำรวจพื้นที่ อันจะมีประโยชน์ต่อการการรสร้างแผนที่ของชนชั้นนำสยามที่กำลัง ดำเนินการในขณะนั้นด้วย

จากข้อความดังกล่าวทั้งหมดในข้างต้น เกี่ยวกับการความรู้เรื่องอีสานจากการ รวบรวมพงศาวดารในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2433 พบว่า มีเพียง พงศาวดารล้านช้าง เท่านั้นที่เป็นการ เล่าเรื่อง โดยให้ความสำคัญกับความเชื่อเกี่ยวกับการเกิดของมนุษย์ และการสืบลำดับของกษัตริย์ ต่างๆ ในล้านช้างเป็นสำคัญ ซึ่งแตกต่างจากพงศาวดารเรื่องอื่นๆ ในช่วงเวลาเดียวกันที่ให้ ความสำคัญกับการอธิบายเหตุการณ์ในพื้นที่ภายใต้ยุคสมัยของผู้ปกครองสยาม นอกจากนั้นใน การรวบรวมตำนานเมืองต่างๆ ผ่านคำให้การของผู้นำท้องถิ่น ชนชั้นนำสยามยังให้ความสนใจกับ

²⁰⁰ กรมศิลปากร, “คำให้การพระราชวิตรบรรักษ์ เรื่องเมืองสพังญา,” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, หน้า 523.

²⁰¹ กรมศิลปากร, “คำให้การเรื่องเมืองเซล้าเกา” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, หน้า 528.

²⁰² กรมศิลปากร, “คำให้การของท้าวลอง เรื่องเมืองอัตปือ” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, หน้า 515.

²⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 519-520.

การสอบถามอาณาเขตของเมืองนั้นๆ รวมถึงข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการสำรวจพื้นที่ ซึ่งแสดงให้เห็นว่ากรุงเทพฯ ได้เริ่มมีความคิดที่จะเข้ามาควบคุมเกี่ยวกับการเขียนตำนาน และพงศาวดารของเมืองต่างๆ ในบริเวณอีสาน ตั้งแต่ช่วงก่อนที่สยามจะก้าวสู่การเป็นรัฐสยามใหม่ เห็นถึงความพยายามในการแสวงหาความรู้ที่มีไปพร้อมๆ กับการจัดการกับความรู้ และความคิดดังกล่าวนี้ได้นำไปสู่การความเข้มข้นของการรวบรวมพงศาวดาร และตำนานเมืองต่างๆ ในช่วงที่สยามก้าวสู่ความเป็นรัฐสยามใหม่ด้วย

ศูนย์วิทยพัทยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 3

ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2433-2475

การเกิดขึ้นของความรู้เรื่องอีสานในหมู่ของชนชั้นนำสยามนั้น ถือเป็นกาเกิดขึ้นของความรู้ที่มีจุดเริ่มต้นมาจากความสนใจในเรื่องไกลตัว อันมีความแปลก และแตกต่างไปจากชีวิตประจำวันเดิมๆ ในรัชราชสำนัก ความสนใจเช่นนี้ก่อให้เกิดความอยากรู้อยากเห็นเกี่ยวกับพื้นที่ห่างไกล และแปลกใหม่เหล่านั้น ในลักษณะของความรู้ที่เป็นจริงผ่านประสบการณ์เชิงประจักษ์มากกว่าความรู้ในคัมภีร์ทางศาสนา หรือคำบอกเล่าที่ปราศจากข้อพิสูจน์ ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามที่ปรากฏขึ้นมานั้น ได้แสดงให้เห็นถึงความสอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของวรรณกรรมแบบกรรมพีที่เกิเกิดขึ้นในต้นรัตนโกสินทร์อย่างชัดเจน

ความรู้เรื่องอีสานที่ชนชั้นนำสยามมีตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ จนถึงช่วง พ.ศ. 2433 อันเป็นเวลาที่ยุทธศาสตร์กำลังจะก้าวเข้าสู่การเป็นรัฐแบบสมัยใหม่นั้น ช่วงเวลาดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความสืบเนื่องทางความรู้เรื่องอีสานที่อยู่ในความสนใจของชนชั้นนำสยามเป็นระยะเวลายาวนาน แม้ว่าความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามในช่วงรัฐแบบสมัยใหม่จะดูแปลกตา และหือหาวา จนทำให้คิดว่าความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามในช่วงเวลานี้ ได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างสิ้นเชิง และดับพลัน หากเมื่อพิจารณาถึงความสนใจในตัวของการรู้เรื่องอีสานแล้ว กลับพบว่าความรู้ดังกล่าว เป็นความรู้ที่อยู่ในความสนใจของชนชั้นนำสยามมาก่อนหน้าแล้ว แต่สิ่งที่ทำให้ความรู้เรื่องอีสานในช่วง พ.ศ. 2433 – 2475 แตกต่างจากความรู้ก่อนหน้านี้คือ ความซับซ้อนในการอธิบาย และนัยทางความหมายของการสร้างความรู้เรื่องอีสาน ที่มีปัจจัยภายนอกอย่างลัทธิอาณานิคมตะวันตกเป็นตัวกระตุ้นสำคัญที่ทำให้การสร้างความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามในยุครัฐจารีตกับรัฐแบบสมัยใหม่ มีความแตกต่างกันทั้งพื้นฐานทางความคิด และนัยทางการเมืองที่ปรากฏในความรู้เหล่านั้น

3.1 ปัจจัยและการเปลี่ยนแปลงความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2433-2475

การสร้างความรู้เรื่องอีสานในช่วง พ.ศ. 2433-2475 นั้น ถือได้ว่า ความรู้ที่ถูกชนชั้นนำสยามสร้างขึ้นมานั้น ได้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของแนวคิดในเรื่องรัฐชาติที่ให้ความสำคัญกับอำนาจของศูนย์กลาง ด้วยความพยายามในการแสวงหา และความรู้เรื่องอีสาน ที่มีความสัมพันธ์และ

เชื่อมโยงกับผลประโยชน์ส่วนกลางให้มากที่สุด ในช่วงที่สยามต้องเผชิญกับอิทธิพลของฝรั่งเศสในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงนั้น ความรู้เรื่องอีสานได้กลายเป็นเครื่องมือสำคัญในการสถาปนาความมั่นคงทางอำนาจของสยาม ถือเป็นกรให้ความสำคัญกับความรู้ อันจะช่วยสร้างอิทธิพล หรือแม้กระทั่งใช้ในการกำหนดระเบียบ กระบวนการทางสังคม และประวัติศาสตร์ที่สอดคล้องกับโลกทัศน์และความต้องการของชนชั้นนำสยามทั้งสิ้น โดย “ความรู้” ที่ถูกผลิตออกมาโดยเนื้อแท้แล้วอาจเป็นเพียง “วาทกรรมทางอุดมการณ์” ที่สะท้อนทัศนะของเหล่าผู้ปกครอง และเป็นสิ่งที่ต้องมีการปรับเปลี่ยน ทบทวน หรือ “ชำระ” เพื่อให้เป็นไปตามกลไกแห่งความสัมพันธ์ทางอำนาจ¹ ดังนั้นเพื่อความเข้าใจเกี่ยวกับความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามที่เกิดขึ้นในช่วง พ.ศ. 2433-2475 จึงต้องพิจารณาถึงปัจจัยที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงของการสร้างความรู้เรื่องอีสาน ดังนี้

3.1.1 การเผชิญหน้ากับอิทธิพลของตะวันตก

การเผชิญหน้ากับอิทธิพลตะวันตกของสยาม ตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นกับสยามในหลายด้าน ทั้งการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม รวมถึงภูมิปัญญาและแนวความคิดต่างๆ ที่ล้วนส่งผลต่อการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ รวมถึงอุดมการณ์ของชนชั้นนำสยาม อันมีส่วนสำคัญในการผลักดันให้สยามเกิดพยายามที่จะยืนยงถึงการมีตัวตน และต้องการการถูกยอมรับจากตะวันตก เพื่อที่จะรักษาสิทธิอำนาจในการปกครองของตนที่มีเหนือหัวเมืองประเทศราชต่างๆ เอาไว้

การที่ต้องเผชิญหน้ากับตะวันตกนี้เอง ได้ทำให้เกิดสำนึกอย่างใหม่ และระเบียบโลกอย่างใหม่ คุณสมบัตินี้จะทำให้สยามมีตัวตนบนระเบียบโลกอย่างใหม่ ไม่ใช่เป็นสิ่งที่จะได้มาจากความชอบธรรมของอำนาจทางศาสนา หรือความผูกพันกับเทพเจ้าหรือสวรรค์อีกต่อไป แต่กลับกลายเป็นอารยธรรมหรือความศิวิไลซ์ สถานะ ศักดิ์ศรี ความสำคัญของพระเจ้าแผ่นดิน ความอยู่รอดของสยามจึงหมายถึงการรักษาพระเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดินให้รอดพ้นจากความตกต่ำเสื่อมเสียศักดิ์ศรี ชนชั้นนำสยามและราชสำนักจึงพยายามสร้างเสริมพระเกียรติยศตามสำนึกต่อระเบียบโลกอย่างใหม่ นั่นคือ มีสถานะสูงส่งตามมาตรฐานอารยธรรมหรือศิวิไลซ์ แรงปรารถนาต้องการความศิวิไลซ์และความกังวลที่จะไล่ให้ทันโลกทันสมัยเพื่อพระเกียรติยศนี้ จึงมีความสำคัญในตัวเองอย่างมาก จนยากจะกล่าวว่าคุณสมบัติความเป็นเพียงเป้าหมายในการรักษาเอกราชของสยาม อาจเป็นไปได้ว่าการรักษาเอกราชของสยามเป็นคุณสมบัติอันจำเป็นเพื่อ

¹ ธีระ นุชเปี่ยม, “ความรู้ อำนาจ อุดมการณ์ในวาทกรรมประวัติศาสตร์,” วารสารร่วมพลัง 15,2 (ตุลาคม 2539-มกราคม 2540): 17-18.

เป้าหมายรักษาพระเกียรติยศของกษัตริย์สยาม² อันจะสามารถทำให้สยามมีตัวตนในพื้นที่ทางความคิดแบบตะวันตก เพื่อที่จะทำให้อำนาจ และผลประโยชน์ของสยามที่เป็นมรดกตกทอดจากรัฐจารีตของตนนั้นคงอยู่ และกลายเป็นสิ่งที่ถูกต้องและชอบธรรมในสายตาของตะวันตกด้วย

3.1.1.1 การคุกคามของลัทธิอาณานิคมตะวันตก

ความสำเร็จของการปฏิวัติอุตสาหกรรมในปลายพุทธศตวรรษที่ 23 ทำให้การค้าและอุตสาหกรรมเกิดการขยายตัวอย่างรวดเร็ว ประเทศต่างๆ ในยุโรปจึงได้ขยายตลาดการค้าของตนออกไป และเพื่อความมั่นคงของตลาดการค้าและแหล่งวัตถุดิบจึงได้เข้าครอบครองดินแดนต่างๆ เป็นอาณานิคม จักรวรรดินิยมตะวันตกได้เริ่มเข้าคุกคามเอเชียตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 24 หรือในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย การพ่ายแพ้สงครามกับอังกฤษครั้งแรกของพม่า ใน พ.ศ. 2368 เป็นเสมือนสัญญาณเตือนภัยให้แก่สยาม เพราะพม่าและสยามมียุทธวิธีในการรบแบบเดียวกัน การพ่ายแพ้ของพม่าทำให้ชนชั้นนำสยามตระหนักถึงประสิทธิภาพของกองทัพอังกฤษมากขึ้น ดังนั้น เมื่ออังกฤษส่งเฮนรี เบอร์นี (Henry Burney) มาทำสัญญาในปี พ.ศ. 2369 จึงได้รับความร่วมมือจากสยามเป็นอย่างดี³ และหลังจากนั้นเมื่ออังกฤษสามารถชนะจีนในสงครามฝิ่น เมื่อ ปี พ.ศ. 2385 จนทำให้จีนต้องยอมเปิดเมืองท่าเอ๋นหมิง ฝูโจว หนิงโป และเซี่ยงไฮ้ ตามสนธิสัญญานานกิง⁴ และในส่วนของฝรั่งเศสเข้าอารักขาเขมรส่วนนอก พ.ศ. 2410 และครอบครองดินแดนญวนทั้งหมด ในปี พ.ศ. 2427 พร้อมทั้งดำเนินนโยบายที่จะครอบครองดินแดนลาว และเขมรอันเป็นดินแดนประเทศราชของไทย⁵

เมื่ออิทธิพลของลัทธิอาณานิคมตะวันตกได้เริ่มแผ่ขยายคุกคาม และเข้าใกล้ดินแดนของสยามมากขึ้น ทำให้ชนชั้นนำสยามในขณะนั้นเริ่มตระหนักถึงอันตรายของลัทธิ

² ธงชัย วินิจจะกุล, “ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนผ่านการเดินทางและพิพิธภัณฑที่ทั้งในและนอกประเทศ,” ใน ยูโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : โอกาส ความขัดแย้ง และการเปลี่ยนแปลง เล่ม 3 ยูโรป : การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม.(กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2540), หน้า 6-7.

³ เตือนใจ ไชยศิลป์, “ลัทธิอาณานิคมและการรับรู้อำนาจของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ. 2435-2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536), หน้า 93

⁴ ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์, “ผูกปิ่น : การจัดเก็บเงินค่าแรงแทนการเกณฑ์แรงงานจากคนจีนในสมัยรัตนโกสินทร์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 12.

⁵ อุบล ลิ้มสุวรรณ, “ทัศนะของผู้ปกครองไทยที่มีต่อคำว่า ‘ลาว’ ในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2453,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒมหาสารคาม, 2537), หน้า 93.

อาณานิคมที่อาจจะสร้างผลกระทบต่ออำนาจ และสถานะของสยามได้ ความตระหนักเช่นนี้ แสดงออกชัดเจนผ่านความสนใจในหัวข้อข่าวเกี่ยวกับการล่าอาณานิคมของอังกฤษกับฝรั่งเศสใน ดินแดนต่างๆ ของชนชั้นนำสยาม โดยหนังสือพิมพ์ จดหมายเหตุสยามไสมย ของ ดร. แซมมวล จอห์น สมิธ (Samuel John Smith) มักนำข่าวเกี่ยวกับการล่าเมืองขึ้นของยุโรปมาเสนอเกือบทุก ฉบับ และในปี พ.ศ. 2426 ระหว่างที่ฝรั่งเศสกำลังทำสงครามกับเวียดนามอยู่นั้น ได้มีผู้เขียน บทความเรื่อง “พวกฝรั่งเศส” ลงใน จดหมายเหตุสยามไสมย ให้ความเห็นว่ายามควรจับตามอง ฝรั่งเศส และเตรียมการป้องกันไว้ให้ดี ในไม่ช้านาน ฝรั่งเศสคงได้รับชัยชนะแล้วขยายอาณาเขตมา ต่อกับสยาม⁶ ดังข้อความว่า

“ในขณะที่เดี๋ยวนี้ พวกฝรั่งเศสกำลังว่องไวนักในประเทศหลาย ตำบลนักหนา ในประเทศอะพริกะข้างตะวันตกตามลำน้ำกองโค พวกฝรั่งเศสคิด อ่านจะตั้งตัว พวกกองทัพของเขาพวกหนึ่งขึ้นบกในตำบลขึ้นฝรั่งเศสตำบลหนึ่ง คือ ปอนโตโนโวแวกได้เอาประเทศที่อยู่เคียงนั้นๆ มาจัดเปนเมืองขึ้นกับฝรั่งเศส แล้วที่เกาะมะคะแคชะคาร กำปั่นรบฝรั่งเศส จับเล่งงานเข้าจนพวกนั้นต้องยอม แพ้ง้อมาขอเลิกการรบกัน พวกฝรั่งเศสไปตั้งตัวที่ดอนกวินเมื่อเร็วๆ นี้ พวกฝรั่งเศสตั้งอยู่ที่เมืองอันออย... มีข่าวว่าพวกจีนองอาจจะช่วยพวกญวนต่อสู้รบพวก ฝรั่งเศส ว่ามาแย่งเบียดเบียนเอาเมืองขึ้นกับประเทศจีนไปเสียเปล่า คนที่มี ปัญญาเข้าใจการ ก็มองเห็นเปนแน่ว่าทั้งเมืองญวนเมืองจีน ถึงจะเข้ากันต่อสู้ พวกฝรั่งเศส ไม่ช้านักคงแพ้เสียแก่ประเทศฝรั่งเศส ถ้าจะสู้ๆ ได้สักหนึ่ง แต่ปลาย มือเมื่อฝรั่งเศสเพิ่มเติมทหารเครื่องอาวุธแลกำปั่นรบคงบริบูรณ์แล้ว พวกญวน พวกจีนคงเสียเปรียบแก่พวกฝรั่งเศส แล้วจะต้องเสียเขตรบ้านเมืองแลเงินทอง เปนอันมากเปนค่าการรบนั้น ถ้าจีนฉลาดคงพอใจแต่ต่อว่าขอกันโดยดี แต่จะหวัง ให้หลีกเลี่ยงการรบกับพวกฝรั่งเศส อย่าให้เสียการเงินทองเขตรบ้านเมืองแล้วต้อง อายเขาด้วย ”⁷

⁶ กำพล จำปาพันธ์, “ชาเจียง: กบฏผู้มีบุญในพระราชอาณาเขตสยาม พ.ศ. 2415-2436,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2552), หน้า 214.

⁷ “พวกฝรั่งเศส,” ใน จดหมายเหตุสยามไสมย เล่ม 1 แผ่น 12 วันพุธ เดือน 8 ขึ้น 7 ค่ำ ปีมะแม เบญจศก 1245 (พ.ศ. 2426), หน้า 6. อ้างถึงใน กำพล จำปาพันธ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 214.

ข่าวสารต่างๆ เกี่ยวกับภัยของลัทธิอาณานิคมตะวันตกที่กำลังขยายตัว อยู่ทั่วทุกมุมโลกในขณะนั้น ได้ส่งผลให้ชนชั้นนำสยามเกิดความตระหนักถึงภัยอันตรายดังกล่าว จนเกิดความคิดในหมู่ของชนชั้นนำสยาม ในการกราบบังคมทูลเพื่อหาทางออกเกี่ยวกับเหตุการณ์ ดังกล่าว ว่า

“... ภัยอันตรายที่จะมาถึงนั้น ต้องมาแต่ข้างนอกพระราชอาณาเขต และ จะมาจากประเทศที่มีอำนาจมากกว่ากรุงสยาม... ในเวลาทุกวันนี้ฝรั่งเศสได้ไป ไกลกรุงสยามมาก และจะคิดขึ้นมาเวลาใดก็อาจสามารถที่จะทำได้ในเวลานั้นเอง ... จนมีหนังสือพิมพ์ออกความเห็นกะเวลาทำนายว่าไม่ช้าใน 5 ปี คงจะต้องเกิด เหตุการณ์...”⁸

ความคิดในลักษณะดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าชนชั้นนำสยามมีความ พยายามที่ปรับตัวเพื่อยอมรับกับระเบียบของโลกแบบใหม่ อันจะเป็นวิธีที่จะทำให้สยามสามารถยืน หยัดอย่างมีตัวตนได้ในกระแสการคุกคามของลัทธิอาณานิคมตะวันตกได้ และการปรับเปลี่ยน ความคิดในลักษณะเช่นนี้ ได้กลายเป็นพื้นฐานสำคัญของชนชั้นนำสยามในการสร้างความรู้ เกี่ยวกับอีสาน และพื้นที่อื่นๆ เพื่อตอบสนองอุดมการณ์ของรัฐที่ทำให้ความรู้เรื่องอีสานภายใต้การ ปกครองของรัฐแบบสมัยใหม่กับรัฐแบบจารีตมีความแตกต่างกันบนพื้นฐานของอุดมการณ์ และ ความคิดทางเมือง

3.1.1.2 การรับวัฒนธรรมตะวันตก

ปฏิกริยาของชนชั้นนำสยามที่มีต่อวัฒนธรรมตะวันตก ในระยะแรกนั้น กล่าวได้ว่าเริ่มขึ้นตั้งแต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากในสมัยนี้ชนชั้นนำ สยามได้เริ่มมีปฏิกริยาตอบรับต่อวิชาการสมัยแบบใหม่ และขนบธรรมเนียมแบบตะวันตกที่เริ่ม แพร่หลายเข้าสู่กรุงเทพฯ ในช่วงปลายของพุทธศตวรรษที่ 24 ชนชั้นนำสยามที่สนใจต่อวิทยาการ

⁸ เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103, หน้า 2-6. อ้างถึงใน ไพฑูริย์ มี ฤศล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, (กรุงเทพฯ: บรรณกิจเทรดดิ้ง, 2517), หน้า 35

ตะวันตกในช่วงแรก คือ เจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งขณะนั้นทรงผนวชและมีพระนามฉายาว่า พระวชิรญาณภิกขุ โดยเจ้าฟ้ามงกุฎทรงสนพระทัยวิชาการสมัยใหม่ในด้านวิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ตลอดจนประวัติศาสตร์ของประเทศต่างๆ ของตะวันตก เช่น ในปลายปี พ.ศ. 2378 ทรงสามารถตั้งคำถามกับมิชชันนารีเกี่ยวกับความยาวที่แตกต่างกันของกลางวันและกลางคืน นอกจากนั้นพระองค์ยังทรงมีห้องพิมพ์หนังสือ ซึ่งมีทั้งแท่นพิมพ์ภาษาไทยและภาษาบาลีซึ่งพระองค์ทรงออกแบบขึ้นเอง ชนชั้นนำสยามอีกพระองค์หนึ่งที่ทรงสนใจในความรู้แบบตะวันตกคือ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ (เจ้าฟ้าจุฑามณี) ซึ่งวิชาการตะวันตกที่พระองค์ทรงสนพระทัยมากที่สุดคือ การต่อเรือ ในช่วง พ.ศ. 2376 พระองค์และเจมีนไวยวรนาค (ช่วง บุณนาค) ได้พยายามต่อเรือสำเภาแบบฝรั่งจนสำเร็จ และหลังจากนั้นเมื่อเรือกลไฟของฝรั่งได้ปรากฏในกรุงเทพฯ ครั้งแรกได้เพียง 3 ปี พระองค์ก็สามารถต่อเรือกลไฟแบบตะวันตกได้สำเร็จ นอกจากนั้นยังมีเจ้านายพระองค์อื่นๆ อาทิ กรมหมื่นวงษาสุนิถ (ต่อมาคือกรมหลวงวงศาธิราชสุนิถ) ที่ทรงสนพระทัยวิชาการแพทย์สมัยใหม่ จนได้รับประกาศนียบัตรจาก New York Academy of Medicine กรมขุนเดชอดิศร ที่ทรงสนพระทัยด้านประวัติศาสตร์และการพิมพ์ และกรมหลวงมหิศวรินทรามเรศ ทรงสนพระทัยด้านการช่างต่างๆ⁹ ความรู้สมัยใหม่เหล่านี้ ถูกนำมาเข้ามาสยามพร้อมกับการเข้ามาของมิชชันนารี และถูกเผยแพร่สู่สังคมวงกว้างผ่านการตีพิมพ์ของมิชชันนารีด้วยเช่นกัน

ในบรรดามิชชันนารีชาติต่างๆ ที่เข้ามาเผยแพร่วิชาการสมัยใหม่ในสยามนั้น บุคคลที่ถือได้ว่ามีบทบาทสำคัญมากที่สุดได้แก่หมอบรัดเลย์ หรือ แดน บีช แบรดลีย์ (Dan Beach Bradley, M.D.) มิชชันนารีอเมริกัน โดยได้พิมพ์หนังสือพิมพ์ฉบับแรกขึ้นในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ หนังสือจดหมายเหตุ หรือ The Bangkok Recorder อันถือได้ว่าเป็นแหล่งเผยแพร่วิชาการความรู้และความคิดเห็นในเรื่องสังคมและความ เป็นสมัยใหม่ให้แก่กลุ่มคนไทยกลุ่มต่างๆ เป็นอย่างมาก นอกจากออกหนังสือพิมพ์แล้ว หมอบรัดเลย์ยังตั้งโรงพิมพ์สมัยใหม่ ทำการพิมพ์หนังสือความรู้ต่างๆ ออกมาอีกด้วย ดังเช่น หนังสือหัตถุပ္พภาษาอังกฤษ จินตามณี กฎหมายไทย พระราชพงศาวดารไทย พงษาวดารฝรั่งเศสย่อ ตำราปฏิทินและ ตำราน้ำขึ้นน้ำลง ในปีเถาะนพศกตลอดปี (ไม่ทราบว่าได้พิมพ์ออกจำหน่ายหรือไม่) เพราะในประกาศนั้นบอกว่าจะให้คนมาลงชื่อจะได้รู้ว่าพอจะทำหรือไม่¹⁰

⁹ วิไลเลขา ถาวรธรรณ, ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2545), หน้า 30-34

¹⁰ ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ, “สยามกับเมืองอยู่ในทิศเทศ: กำเนิดของลัทธิบูรพาคติศึกษาแบบอเมริกัน,” ใน รัชกาลที่ 5 : สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป: เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาส

การรับวัฒนธรรมตะวันตกของชนชั้นนำสยาม ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์นั้น ใ้ว่าชนชั้นนำสยามจะรับวัฒนธรรมตะวันตกไปทุกอย่าง หากแต่ชนชั้นนำสยามในช่วงเวลาดังกล่าวได้ปรับเปลี่ยนความคิด จนทำให้สามารถที่จะเลือกรับความรู้ที่มาจากตะวันตก ด้วยการแบ่งความรู้ออกเป็นทางโลกย์กับทางธรรม โดยชนชั้นนำสยามให้เหตุผลว่า ความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่เป็นความรู้ทางโลกย์ส่วนคริสต์ศาสนาเป็นความรู้ทางจิตวิญญาณ การรับรู้เทคโนโลยีสมัยใหม่เป็นการรับรู้ทางโลกย์ที่ธรรมดาสามัญ ส่วนความรู้ในคริสต์ศาสนาซึ่งถูกมองว่าเป็นความรู้ทางจิตวิญญาณนั้น ก็เชื่อว่ามีแต่ความรู้ในพุทธศาสนาเท่านั้นที่เป็นความรู้ที่เที่ยงแท้ และเป็นเหตุเป็นผล ทำให้คริสต์ศาสนาถูกปฏิเสธ ซึ่งการรับความรู้ทางโลกย์และปฏิเสธความรู้ทางจิตวิญญาณของตะวันตกทำให้สยามเปลี่ยนจาก “สยามเก่า” มาสู่ “สยามใหม่” โดยในด้านหนึ่งยังคับสืบเนื่องในทางความคิดกับจารีต แต่ในอีกด้านหนึ่งเกิดการเปลี่ยนแปลงหันมารับความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่ของตะวันตกอย่างเข้มข้น¹¹

การเลือกรับวัฒนธรรมตะวันตกของชนชั้นนำสยาม แสดงให้เห็นว่าชนชั้นนำสยามในขณะนั้นให้ความสนใจกับความรู้ทางโลกย์ที่เป็นวิทยาศาสตร์ และวิทยาการ รวมถึงเทคโนโลยีสมัยใหม่ของตะวันตกมากกว่าที่จะสนใจความรู้ทางศาสนาจากตะวันตก โดยเลือกที่สนใจความรู้สมัยใหม่จากมิชชันนารีชาวตะวันตกอย่างสม่ำเสมอ และแสดงออกถึงความเมินเฉยต่อการยอมรับความรู้ทางจิตวิญญาณของคริสต์ศาสนาอย่างชัดเจน ดังคำวิจารณ์ที่มีต่อเรื่องดังกล่าวของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

“... คริสตศาสนาเป็นเพียงแต่การมงายเชื่อลัทธิโบราณของพวกยิว ผู้โง่ล้จะเป็นมีลักชะ แต่ว่าได้มีผู้นำเข้าไปแพร่หลายในยุโรปก่อน แสงสว่างแห่งความรู้อันไม่มีข้อสงสัยวิทยาศาสตร์อันมหัศจรรย์ได้เกิดขึ้นในยุโรป ดังนั้น คริสตศาสนาจึงเป็นลัทธิที่นับถือของชาวยุโรปมาจนทุกวันนี้ เราติดต่อกับมิตร

ที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี (พ.ศ. 2369-2546), ชาวนิวทีย์ เกษตรศิริ, อรอนงค์ ทิพย์พิมล,บรรณานุกรม.(กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547), หน้า 378-379.

¹¹ ดูรายละเอียดเกี่ยวกับการแบ่งความรู้ทางโลกย์กับความรู้ทางธรรมเพิ่มเติมใน ทวีศักดิ์ เผือกสม, “การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540)

ชาวอังกฤษและอเมริกันนั้นก็เพื่อความรู้อย่างยิ่งในทางวิทยาศาสตร์และศิลปศาสตร์ หาใช่
ติดต่อก็เพราะชื่นชมและศรัทธาในศาสนาสามัญนั้นไม่..”¹²

การรับวัฒนธรรมตะวันตกของสังคมไทย ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ของชน
ชั้นนำสยาม แสดงให้เห็นความสามารถของชนชั้นนำสยามในการแยกและเลือกรับความรู้ใน
วัฒนธรรมตะวันตก ซึ่งการเลือกรับวัฒนธรรมเช่นนี้ มีส่วนสำคัญที่ทำให้สยามกลายเป็นตะวันตก
ในแบบของสยามเอง อันมีส่วนสำคัญต่อการนำศาสตร์แบบตะวันตกมาเพื่อใช้ในการสร้างความรู้
จากประสบการณ์จริงเกี่ยวกับคนได้ปกครอง ที่สยามเคยมีความรู้เกี่ยวกับคนเหล่านี้สืบเนื่องมา
ตั้งแต่ยุครัฐแบบจารีต ก่อนที่ความรู้ดังกล่าวจะถูกใส่รหัสลับ และเพิ่มความเข้มข้นเพื่อตอบสนอง
นโยบายและความต้องการของผู้ปกครองในรัฐแบบสมัยใหม่

3.1.2 การเกิดรัฐชาติ : ความคิดเรื่องอำนาจ และเขตแดนแบบรัฐสมัยใหม่

การเข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ของลัทธิอาณานิคมตะวันตก ก่อให้เกิด
ผลกระทบและความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญต่อภูมิภาคนี้ คือ การก่อกำเนิดของรัฐแบบใหม่ ซึ่ง
ลัทธิอาณานิคมในคริสต์ศตวรรษที่ 19 เกิดขึ้นในภาวะหรือยุคสมัยที่เรียกว่า “สมัยใหม่” (Modern)
ความเป็นสมัยใหม่ของโลกตะวันตก ทำให้ลัทธิอาณานิคมกระทบต่อดินแดนที่ต้องตกเป็นอาณานิคม
อย่างมาก โดยสร้างหรือปกครองอาณานิคมบนฐานคติของรัฐแบบใหม่ที่เป็นแบบทางโลก รัฐ
แบบใหม่หรือรัฐสมัยใหม่ จึงเป็นรัฐที่มีอำนาจเหนือดินแดนที่มีเขตแดนชัดเจน ใช้เขตแดน
ธรรมชาติเพื่อกำหนดเป็นเขตแดนอำนาจของรัฐ ในขณะที่เดียวกัน ก็สถาปนาอำนาจการปกครอง
จากอำนาจที่ศูนย์กลางเหนือพื้นที่หรือดินแดนนั้น¹³

¹² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 33-34. อ้างถึงใน
ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ, “หมอบรัดเลย์กับ American Orientalism ในสยาม,” ใน ความคิดการเมืองไพร่กระฎุมพีแห่ง
รัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2549), หน้า 37.

¹³ ฉลอง สุนทรวาทินชัย, “รัชกาลที่ 5 กับลัทธิอาณานิคมและสยาม,” ใน รัชกาลที่ 5 : สยามกับอนุชาคนและชมพูทวีป:
เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพ
ครบ 150 ปี (พ.ศ. 2369-2546), ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, อรอนงค์ ทิพย์พิมล, บรรณาธิการ. (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำรา
สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547), หน้า 271.

รัฐสมัยใหม่ (Modern States) จึงถือกำเนิดขึ้นจากเงื่อนไขสำคัญ 2 ประการ ซึ่งช่วยส่งเสริมซึ่งกันและกันอย่างแยกขาดออกจากกันไม่ได้ คือ ประการแรก เมื่อมองจากภายใน รัฐสมัยใหม่ต้องอาศัยพื้นฐานการรวมศูนย์อำนาจปกครองของรัฐสมบูรณาญาสิทธิ และประการที่สอง เมื่อมองจากภายนอก หรือมองในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐในสังคมโลก รัฐสมัยใหม่ต้องอาศัยระบบระหว่างรัฐ (The interstate system) เป็นพื้นฐานรับรองการดำรงอยู่ของรัฐ ซึ่งเดวิด เฮลด์ (David Held) เสนอว่า รัฐสมัยใหม่ทั้งปวงคือรัฐชาติ และนิยามชัดเจนว่ารัฐสมัยใหม่เป็นกลไกทางการเมืองที่แยกหลุดออกจากทั้งผู้ปกครองและผู้อยู่ใต้ปกครอง กลไกทางการเมืองดังกล่าวนี้มีอำนาจสูงสุดโดยนิตินัยเหนือประชาชนในอาณาบริเวณที่มีขอบเขตชัดเจน กลไกนี้อ้างว่าตนผูกขาดอำนาจบังคับและตนได้รับความสนับสนุนหรือความภักดีจากพลเมืองด้วย¹⁴ โดยรัฐสมัยใหม่จะต้องมีแบบแผนอุดมคติ (Ideal Type) หรือคุณสมบัติพื้นฐาน 4 ประการคือ 1. ต้องมีประชากรจำนวนหนึ่ง 2. มีดินแดน อาณาเขต เป็นหลักแหล่งแน่นอน 3. มีรัฐบาล หรือองค์กรที่ทำหน้าที่ควบคุมดูแลความสงบเรียบร้อยภายในรัฐ 4. มีอำนาจอธิปไตยเป็นอำนาจสูงสุดของตนอย่างอิสระไม่ขึ้นต่อผู้อื่น¹⁵

ความสำคัญในคำว่า “รัฐ” (State) ตามจารีตทางภูมิปัญญาของสังคมตะวันตก เริ่มแพร่เข้าสู่ประเทศไทยในช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นายโจเซฟ บัลเลสเตอร์ (Joseph Ballestier) ทูตชาวอเมริกันเข้ามายังพระนครเมื่อปี พ.ศ. 2393 โดยจดหมายเหตุทางฝ่ายไทยจดไว้ว่าเขาผู้นี้เป็น “ราชทูตรับใช้แต่เจ้าแผ่นดิน อเมริกันทั้ง 30 เมืองที่เข้ากันปน เมืองเดียว จะได้ถือราชสาส์นมาถึงเมืองต่างๆ ที่อยู่ส่วนพิภพเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีมหานครศรีอยุธยาเป็นต้น”¹⁶ คำว่า “STATES” ในชื่อประเทศสหรัฐอเมริกา ได้รับการถ่ายทอด หรือแปลเป็นภาษาไทยว่า “เมือง” ซึ่งในขณะนั้นสยามยังไม่เกิดความคิดที่จะถ่าย คำว่า “STATE” ด้วย

¹⁴ David Held, “The Development of the Modern State” in *Formations of Modernity*, eds. Hall Stuart and Gieben Bram (Cambridge: Polity, 1992), p. 87. อ้างถึงใน สมเกียรติ วันทะนะ, “กำเนิดรัฐสมัยใหม่,” *วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์* 34,1 (มกราคม-มิถุนายน 2551): 167.

¹⁵ สมบัติ จันทร์วงศ์, “ศาสนากับการเมือง : ข้อสังเกตเบื้องต้นว่าด้วยอุดมการณ์และวิเทโศบายของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก,” *รัฐศาสตร์สาร* 14,3-15,1 (กันยายน 2531-เมษายน 2532): 22; สมเกียรติ วันทะนะ, “เมืองไทยยุคใหม่: สัมพันธภาพระหว่างรัฐกับประวัติศาสตร์สำนึก,” ใน *อยู่เมืองไทย*, สมบัติ จันทร์วงศ์ และชัยวัฒน์ สถาอานันท์, บรรณาธิการ. (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530), หน้า 72-73.

¹⁶ *จดหมายเหตุเรื่องทูตอเมริกันเข้ามาในรัชกาลที่ 3 เมื่อปีจอ พ.ศ. 2393* (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 19. อ้างถึงใน สมเกียรติ วันทะนะ, “รัฐไทย : นามธรรมและรูปธรรม,” *รัฐศาสตร์สาร* 14,3 (กันยายน 2531-เมษายน 2532): หน้า 193.

คำว่า “รัฐ” จนกระทั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คำว่า “STATE” จึงเริ่มเข้ามา มีบทบาทอย่างเป็นทางการในชีวิตทางการเมืองของสยามเป็นครั้งแรก ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการตรา “พระราชบัญญัติเคาน์ซิลออฟสเตต” ขึ้นในปี พ.ศ. 2417 แต่พระราชบัญญัตินี้ดังกล่าวก็บอกคำแปลไว้ด้วยในตัวเองที่เรียกว่า “สเตต” นั้น หมายถึง “แผ่นดิน” นั่นเอง¹⁷ แต่ก็ต้องรอเวลาอีก 20 ปีที่คำว่า “รัฐ” จึงจะเข้ามาเป็นคำแปลของคำว่า “STATE” กล่าวคือ ในปี พ.ศ. 2437 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตรา “พระราชบัญญัติรัฐธรรมนูญ” ออกมา ซึ่งพระราชบัญญัตินี้เป็นการแก้ไขปรับปรุงพระราชบัญญัติเคาน์ซิลออฟสเตตให้สมบูรณ์ขึ้นนั่นเอง¹⁸ และจากจุดนี้เป็นต้นมา คำว่า “รัฐ” ที่เราพูดถึงกันเสมอในปัจจุบันจึงเป็นรัฐที่มีพื้นฐานมาจากมรดกทางการเมืองของสังคมตะวันตก¹⁹

ในขณะที่ความคิดเรื่อง “รัฐ” กำลังเริ่มก่อตัวขึ้นในสังคมสยามนั้น แนวคิดเรื่องเส้นเขตแดนก็ถือเป็นสำนึกของรัฐแบบสมัยใหม่อีกอย่างหนึ่ง ที่เริ่มปรากฏขึ้นในความคิดของชนชั้นนำด้วยเช่นกัน โดยพบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีความคิดและพยายามที่จะแสดงตัวตน และรูปร่างของสยามในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงด้วยการว่าจ้างชาวอังกฤษให้เข้ามาสำรวจและทำแผนที่ ไปพร้อมๆ กับที่ฝรั่งเศสกำลังสำรวจตามลำแม่น้ำโขงในขณะนั้นด้วย²⁰ และในขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงพยายามค้นหาพระราชอาณาเขตสยามในเชิงดินแดนตามระบบภูมิศาสตร์แบบตะวันตก ด้วยการระบุที่ตั้งอันแน่นอน ซึ่งเป็นลักษณะความคิดที่ไม่เคยปรากฏขึ้นในรัฐเอเซียตะวันออกเฉียงใต้มาก่อน นั่นคือความคิดในเรื่องการกำหนดเส้นแบ่งแดนที่มีความชัดเจนในระดับของศาลิบาดบนพื้นดินทะลุขึ้นไปเหนือห้วงอวกาศ²¹

¹⁷ ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัชติยา กรวรรณสุด, เอกสารการเมือง-การปกครองไทย พ.ศ. 2417-2477 (กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2518), หน้า 20-27. อ้างถึงใน สมเกียรติ วันทะนะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 193.

¹⁸ เสถียร ลายลักษณ์, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 14 กฎหมาย ร.ศ. 112-113 (พระนคร, 2478), หน้า 213-220. อ้างถึงใน สมเกียรติ วันทะนะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 193-194

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 194.

²⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, 2548), หน้า 231.

²¹ ทวีศักดิ์ เผือกสม, อินโดนีเซีย วิทยา: รัฐจารีตสู่ “ชาติ” ในจินตนาการ (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2547), หน้า 17.

“พระนครศรีอยุธยาตั้งอยู่ละติจูด 14 องศา 19 ลิปดาเหนือ และลองจิจูด 100 องศา 37 ลิปดา ทางตะวันออกของเมืองกรีนิช ยังมีนครอื่นๆ อีกไม่ไกลนักที่ชาว กัมพูชาได้ครอบครองด้วยเช่นกัน แต่สถานที่ตั้งแน่นอนหรือ ประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่ของ นครเหล่านี้ยังไม่ทราบได้”²²

ความพยายามของชนชั้นนำ ที่จะแสดงตำแหน่งที่ตั้งของสยามบนโลกแห่งความเป็นจริงตามแนวความคิดเรื่องเขตแดนของการเมืองแบบตะวันตก ที่นอกจากจะแสดงให้เห็นถึงการเผชิญหน้ากับลัทธิอาณานิคมแล้ว ยังแสดงให้เห็นถึงการปรับตัวของสยามอันเป็นผลจากการติดต่อแลกเปลี่ยนวิทยาการกับชาติตะวันตกที่มีมากขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกด้วย

แม้ในช่วงก่อนหน้านั้น ชนชั้นนำสยามจะมีความพยายามที่จะแสดงตัวตนของตนผ่านการทำแผนที่ แต่ความพยายามดังกล่าวกลับไม่เป็นผล จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2436 เกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 อันเป็นช่วงที่สยามสูญเสียประเทศราชของตนให้แก่ฝรั่งเศสและในขณะเดียวกันก็เป็นเวลาที่ภูมิภาค หรือตัวตนทางกายภาพของสยามอุบัติขึ้น แม้ในช่วงเวลาดังกล่าวสยามเองก็กำลังอยู่ในกระบวนการทำให้ทันสมัย แต่ก็ไม่สามารถปฏิเสธได้ว่า สยามหลังปี พ.ศ. 2436 (ร.ศ. 112) มิได้เหมือนกับสยามก่อนหน้านั้นอีกต่อไป แม้กระทั่งในความคิดของผู้ปกครองสยามเอง พวกเขาดำเนินภารกิจของตนต่อ แต่เป็นไปในสถานการณ์ที่แตกต่างไปจากเดิม²³ ซึ่งเหตุการณ์ในครั้งนั้นทำให้ชนชั้นนำสยามต้องเสียดินแดนที่เคยเชื่อว่าเป็นมรดกของตนที่สืบมาจากรัฐจารีตไปด้วย

การเสียดินแดนในความคิดของชนชั้นนำสยามจากเหตุการณ์ ร.ศ. 112 นั้น แท้จริงแล้วมิใช่การเสียดินแดนที่เป็นสยามเลย หากแต่เป็นดินแดนที่เป็นเพียงเมืองขึ้นของสยามเท่านั้น แต่กระนั้นก็ดีสยามก็ยังสามารถ “เพิ่ม” ดินแดนที่ไม่เคยถูกนับว่าเป็นสยามแท้เข้าไว้ด้วย

²² “พงศาวดารสยามอย่างย่อ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” แปลโดย วินัย พงศ์ศรีเพียร ใน *ความยากย้อนของอดีต พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติ พลตรีหม่อมราชวงศ์ ศุภวัฒน์ เกษมศรี* (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2537), หน้า 74. อ้างถึงใน โดม ไกรปรภรณ์, “ตำราพระราชพิธีสมัยรัชกาลที่ 4-5 (พ.ศ. 2394-2453),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขา ประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542), หน้า 117.

²³ Thongchai Winichakul, *Siam Mapped : A History of the Geo-body of A Nation* (Honolulu: University of Hawaii Press, 1994), p. 142.

คือ มณฑลพายัพ และมณฑลปัตตานี หากกล่าวอย่างหนึ่งคือ ในเมื่อชนชั้นนำสยามแต่เดิมมาไม่เคยถือว่าดินแดนเหล่านั้นเป็นพื้นแผ่นดินเดียวกับสยาม (เรียกเหยียดว่าเป็นของกระเหรี่ยง ลาว เขมร ฯลฯ) ดังนั้นมีเหตุผลอันใดที่จะต้องโอดครวญเมื่อดินแดนเหล่านั้นไปขึ้นกับคนอื่น ชนชั้นนำสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้รู้ได้เห็นความจำเป็นที่ว่าจารีตการปกครองดั้งเดิมที่ใช้กันมาหลายศตวรรษนั้นถึงคราว “ต้องเปลี่ยน” ถ้าหากยังต้องการมีเอกราชในการปกครองดินแดนบางส่วนต่อไป²⁴

การเผชิญหน้ากันระหว่างสยามกับฝรั่งเศสในเหตุการณ์ ร.ศ. 112 จบลงด้วยการทำสนธิสัญญาในปี ค.ศ. 1893 (พ.ศ. 2436) และต่อมาสยามก็ได้ทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศสอีกหลายครั้งในครั้งสุดท้ายเมื่อปี ค.ศ. 1907 (พ.ศ. 2450) ทำให้สยามต้องยอมสละอำนาจอธิปไตยดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมด รวมทั้งหลวงพระบางและจำปาศักดิ์²⁵ ซึ่งการเข้ามาของลัทธิอาณานิคมดังกล่าวได้นำไปสู่แนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อลักษณะการปกครองว่า “...เมื่อมีอยู่ก็ต้องปกครองรักษาให้ได้สิทธิขาดจริงๆ ถ้าปกครองไม่ได้สิทธิขาดแล้ว ไม่มีเสียดีกว่า”²⁶ ซึ่งความคิดดังกล่าวของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อสภาพของรัฐสยามที่เกิดขึ้น ได้ก่อให้เกิดความมุ่งหวังที่จะรวบรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางเพื่อความเบ็ดเสร็จ และเด็ดขาดทางอำนาจของสยามในการปกครอง โดยมีจุดมุ่งหมายในการควบคุมดินแดนหัวเมืองต่างๆ ให้อยู่ภายใต้การควบคุมของสยามโดยตรง พร้อมๆ กับการปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดินและการกำหนดเขตแดนประเทศลาวและสยามตามสนธิสัญญาปี ค.ศ. 1893 (พ.ศ. 2436) และ 1904 (พ.ศ. 2447) นับแต่นั้นมาชะตากรรมของภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็ตกอยู่กับประเทศไทยโดยสิ้นเชิง หลังจากเหตุการณ์เหล่านี้ การแสวงหาอัตลักษณ์ร่วมของคนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จึงต้องพิจารณาอยู่ในบริบทของรัฐไทยเท่านั้น²⁷

²⁴ สมเกียรติ วันทะนะ, เมืองไทยยุคใหม่: สัมพันธภาพระหว่างรัฐกับประวัติศาสตร์สำนึก, หน้า 85.

²⁵ “พงศาวดารเมืองเวียงจันทน์,” ปรึวรรตโดย จารุวรรณ ธรรมวัตร ใน แลลอดพงศาวดารลาว(มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ม.ป.ป.), หน้า 25.

²⁶ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชดำรัสทรงในที่ประชุมเสนาบดีเรื่องทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษ ร.ศ. 128,” ศิลปากร 3 (กันยายน 2519): 69. อ้างถึงใน เตือนใจ ไชยศิลป์, “ล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ. 2435-2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารรัฐกิจ, สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536), หน้า 102.

²⁷ ชาร์ลส์ เอฟ คายส์, แนวคิดท้องถิ่นภาคอีสานนิยมในประเทศไทย, แปลโดย รัตนา โตสกุล (กรุงเทพฯ: ศูนย์วิจัยสังคมอนุภาคลุ่มน้ำโขง, 2546), หน้า 53.

ในฐานะผู้ปกป้องพิทักษ์รักษาแผ่นดินจากการแผ่ขยายอำนาจของมหาอำนาจตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถือเป็นนักปฏิรูปผู้นำความทันสมัยมาสู่สยาม แต่ตัวตนแบบของพระองค์กลับไม่ใช่อังกฤษหรือเยอรมนี หากเป็น “รัฐราชการ” (beamtenstaaten/bureaucratic state) ของอาณานิคมอินเดียตะวันออกของดัตช์ อาณานิคมมลายู และอินเดีย (Raj) ของอังกฤษ²⁸ การเลือกดำเนินตามตัวแบบเหล่านี้ หมายความว่าพระองค์จะต้องปฏิรูปรัฐบาลของพระองค์ให้เป็นระบบและดึงอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง สลายบรรดารัฐประเทศราชตรงชายขอบที่เป็นรัฐเล็กรัฐน้อย และเคยมีอำนาจกึ่งอิสระเป็นของตนเองมาแต่โบราณลงเสีย และในขณะเดียวกัน ก็ต้องส่งเสริมการพัฒนาเศรษฐกิจตามแบบอย่างคล้ายคลึงกับที่เกิดขึ้นในรัฐอาณานิคม²⁹

การดึงอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางของสยาม ปรากฏผ่านการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยพระองค์ทรงนำเอาระบบมณฑลเทศาภิบาลมาใช้เพื่อสถาปนาระบบรวมศูนย์อำนาจ อันส่งผลให้สยามกลายเป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งพฤติกรรม และวิธีการจัดการปกครองที่ชนชั้นนำสยามกระทำต่อผู้คนในหัวเมืองต่างๆ ในลักษณะเช่นนี้ ได้สะท้อนให้เห็นว่า ชนชั้นนำสยามมีสภาพไม่แตกต่างไปจากพวกล่าเมืองขึ้นจากภายนอก หรือที่เรียกว่า “การล่าเมืองขึ้นจากภายใน” (internal colonialism)³⁰ ซึ่งถือเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นรัฐแบบสมัยใหม่ของสยามที่เกิดจากลัทธิอาณานิคมตะวันตก อันทำให้สยามตระหนักถึงความชัดเจนทางอำนาจของตน ที่สามารถนำไปสู่ความมีเอกภาพในการปกครอง รวมไปถึงมีอำนาจเด็ดขาดเหนือดินแดนต่างๆ ที่อยู่ภายในเส้นเขตแดนของสยามประเทศด้วย

²⁸ แบตตี้ได้ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่าเป้าประสงค์ของการประพาสปัตตาเวียและสิงคโปร์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน ค.ศ. 1870 (พ.ศ. 2413) และอินเดีย ใน ค.ศ. 1872 (พ.ศ. 2415) นั้น ก็คือ “เพื่อเลือกตัวแบบที่น่าจะเหมาะสมปลอดภัยมากที่สุด (สำหรับสยาม)” ซึ่งข้อความที่อ้างถึงเป็นพระราชดำรัสของพระองค์เอง ดู Nigel Battye, “The Military, Government and Society in Siam, 1868-1910,” p. 118 อ้างถึงใน เบน แอนเดอร์สัน, “ลัทธิชาตินิยมทางการเมือง และลัทธิจักรวรรดินิยม,” แปลโดย ชลวง สุนทรวาณิชย์ ใน ชุมชนจีนตรอมม: บทสะท้อนว่าด้วยกำเนิดและการแพร่ขยายของชาตินิยม, ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการแปล. (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2552), หน้า 183.

²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 183-184.

³⁰ Benedict Anderson, *Studies of the Thai State: The state of Thai Studies*, (1978), p. 192-233. อ้างถึงใน ชาร์ลส์ เอฟ คายส์, “ชาวนาอีสาน ชาติไทย และการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย,” แปลโดย รัตนา บุญมัยยะ ไตสกุล. ใน มานุษยวิทยาอุษาคเนย์ และชาร์ลส์ คายส์, วารสารสังคมศาสตร์ ฉบับพิเศษ 19,1 (2550): 78.

3.1.3 ทุนนิยมกับการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจของสยาม

การขยายตัวของระบบทุนนิยม และเศรษฐกิจแบบส่งออกของสยามนั้น กล่าวได้ว่าเริ่มปรากฏและก่อตัวขึ้นตั้งแต่ช่วงต้นรัตนโกสินทร์ โดยพบว่าการค้ากับต่างประเทศในขณะนั้น ขยายตัวอย่างรวดเร็วสินค้าหลายชนิดถูกผลิตเพื่อการส่งออกมากขึ้น ซึ่งการเปลี่ยนแปลงทางการค้าในต้นรัตนโกสินทร์ ส่งผลให้เกิดการเพิ่มปริมาณของสินค้า และความหลากหลายของประเภทสินค้ามากยิ่งขึ้น อันทำให้รัฐมีรายได้จากการเก็บภาษีอากรของสินค้าที่ผลิตเพื่อการตลาดเพิ่มขึ้นด้วย การก้าวสู่เศรษฐกิจแบบเงินตราของสยาม ยังเห็นได้จากความนิยมของรัฐบาลในการใช้แรงงานจ้างชาวจีนแทนการเกณฑ์แรงงานไพร่ งานสาธารณะจำนวนมากในต้นรัตนโกสินทร์ สำเร็จด้วยการจ้างแรงงาน ในขณะเดียวกันรัฐบาลก็ยินยอมและอาจจะพอใจที่จะให้ไพร่เสียค่าราชการเป็นตัวเงินแทนการเข้าเวร นอกจากนั้นการขยายตัวของระบบเจ้าภาษีนายอากรเป็นพยานอย่างดีของการผลิตเพื่อตลาด เป็นการเปิดโอกาสให้รัฐบาลได้เก็บภาษีภายในเป็นจำนวนที่สูงขึ้นกว่าที่ทำมาในอดีตด้วย³¹

ภายหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ใน พ.ศ. 2398 ทำให้ระบบเศรษฐกิจขยายตัวเพิ่มขึ้นกว่าช่วงก่อนหน้า เกิดระบบการค้าแบบเมืองขึ้น ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของการค้าภายใน และเกิดระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา³² อย่างชัดเจนและกว้างขวาง สยามถูกบังคับให้เปิดประเทศ กรมพระคลังสินค้าไม่สามารถผูกขาดการค้าภายในประเทศได้อีกต่อไป พ่อค้าชาวอังกฤษสามารถซื้อขายสินค้ากับชาวสยามได้โดยตรง ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้กระตุ้นให้เกิดการผลิตข้าวเพื่อการส่งออกอย่างขนานใหญ่ มีการขุดคลองชลประทาน บุกเบิกพื้นที่เพาะปลูกใหม่ๆ ประมาณกันว่าในช่วงปี พ.ศ. 2413-2447 การขุดคลองทำให้มีพื้นที่การเพาะปลูกข้าวเพิ่มขึ้นถึง 1,314,005 ไร่ การขยายของการค้าต่างประเทศและการค้าข้าวรวดเร็วเช่นนี้ ทำให้เงินมีความสำคัญกว่าการคุมแรงงาน ยังผลให้การคุมแรงงานของระบบไพร่กลายเป็นสิ่งที่ไม่มีความจำเป็นอีกต่อไป การเก็บภาษีเป็นเงินได้เข้ามาแทนที่การเกณฑ์แรงงาน³³

³¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่อและใบเรือ, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2538).

³² ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, วิวัฒนาการทุนนิยมไทย (กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิชาการ คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523).

³³ Chaiyan Rajchagool, The Rise and Fall of the Thai Absolute Monarchy: Foundations of the Modern Thai State From Feudalism to Periphery Capitalism (Bangkok: White Lotus, 1994), p. 42-45, 66. อ้างถึงใน สมชัย ภัทรธรรณันท์, รายงานการวิจัย ความขัดแย้งระหว่างอีสานกับรัฐไทย: การครอบงำและการต่อต้าน (มหาสารคาม: วิทยาลัยการเมืองการปกครอง มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2549), หน้า 16.

นับตั้งแต่สยามได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษ พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา เศรษฐกิจสยามก็มีความเปลี่ยนแปลงเติบโตมากขึ้น โดยพิจารณาได้จากการเปลี่ยนแปลงขยายตัวของการค้าระหว่างประเทศ และโครงสร้างการผลิตของประเทศมีนัยทางการตลาด หรือผลิตเพื่อขายมากยิ่งขึ้น พัฒนาการดังกล่าวได้เกิดขึ้นท่ามกลางความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจโลกซึ่งมีความเปลี่ยนแปลงมากยิ่งขึ้นไปกว่าเดิม เช่นกัน พัฒนาการเศรษฐกิจไทยหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงซึ่งถูกกระตุ้นโดยการค้าระหว่างประเทศนั้น ส่งผลให้เศรษฐกิจไทยมีโครงสร้างที่ซับซ้อนมากยิ่งขึ้นไปกว่าเดิม จนอาจทำให้โครงสร้างทางการเมืองและการปกครองเดิมของสยามไม่สอดคล้องกับเศรษฐกิจที่มีความเปลี่ยนแปลงมาก ความสลับซับซ้อนยิ่งขึ้นไปกว่าเดิมนี้เอง ที่ทำให้ในที่สุดต้องมีการปฏิรูปการปกครองขึ้นในปี พ.ศ. 2435³⁴

การเข้ามาของมหาอำนาจตะวันตกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในพุทธศตวรรษที่ 24 ได้นำไปสู่การสร้างระบบอาณานิคมที่เป็นระบบเบ็ดเสร็จของการจัดระบบทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองแบบใหม่ขึ้น ในแง่ของเศรษฐกิจ การเข้ามาของทุนโดยเฉพาะเมืองแม่ และการเร่งการเพาะปลูกพืชผลเพื่อการส่งออกจำหน่ายในตลาดภายนอก ระบบเศรษฐกิจแบบผลิตเพื่อขายส่งออกเป็นระบบที่เข้มข้นขึ้นเนื้อที่เพาะปลูกขนาดใหญ่และเน้นพืชผลเฉพาะอย่างที่เป็นการต้องการของตลาดโลก เป็นต้นว่า พืชผลประเภทที่ใช้สำหรับการบริโภคเช่น อ้อย ยาสูบ พริกไทย ฯลฯ และยังรวมไปถึงพืชผลที่ใช้สำหรับอุปโภคและอุตสาหกรรมอย่างยางพารา และไม้สัก ที่เน้นการผลิตเพื่อใช้เป็นวัตถุดิบสำหรับการผลิตระดับทุติยภูมิของอุตสาหกรรมในเมืองแม่ต่อไป ระบบเศรษฐกิจแบบการผลิตเพื่อการส่งออกได้เข้าแทนที่ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ นอกจากนี้ การขยายตัวอย่างรวดเร็วของระบบอาณานิคม และผลความก้าวหน้าทางการผลิตแบบอุตสาหกรรมในโลกตะวันตก ยังมีส่วนช่วยเร่งให้อุตสาหกรรมในครัวเรือนบางอย่างต้องเสื่อมลงในชุมชนพื้นเมือง และระบบเศรษฐกิจแบบส่งออกที่ผ่านกลไกการบังคับแรงงานชาวพื้นเมืองทางอ้อม ไม่เอื้อต่อการดำรงอยู่ของอุตสาหกรรมในครัวเรือนอีกต่อไป³⁵

หลังจากที่สยามสามารถรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางได้สำเร็จในปี พ.ศ. 2435 การควบคุมทรัพยากร และรายได้ของสยามก็มีประสิทธิภาพ และแน่นอนขึ้น ส่งผลให้ชุมชนในท้องถิ่น

³⁴ สมภพ มานะรังสรรค์, *แนวโน้มและพัฒนากิจเศรษฐกิจไทยในช่วงก่อนและหลังการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536).

³⁵ ฉลวง สุนทรวานิชย์, "การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ หลังการเข้ามาของระบบอาณานิคม," *เอเชียปริทัศน์* 7,2 (พฤษภาคม-สิงหาคม 2529): 53-55.

ต่างๆ ถูกผนวกเข้ากับระบบเศรษฐกิจการเมืองและวัฒนธรรมจากศูนย์กลางที่กรุงเทพฯ ท้องถิ่นต่างๆ จึงถูกดึงเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจทุนนิยมโลกไปโดยปริยาย ทำให้วิถีชีวิตทางสังคมของชุมชนชาวนาในภาคอีสาน และที่อื่นๆ เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วและแตกต่างไปจากยุคก่อนสังคมทันสมัยอย่างสิ้นเชิง³⁶ นอกจากผลประโยชน์จากทรัพยากรในท้องถิ่นแล้ว ช่องทางหลักในการเพิ่มรายได้ของรัฐจึงมาจากการปฏิรูปการบริหารและชุดридภูมิภาคต่างๆ โดยกรุงเทพฯ ได้เรียกส่วนแบ่งในภาษีที่เก็บได้ในต่างจังหวัดสูงขึ้นมาก ในบางครั้งสูงถึงร้อยละ 87.5 ของภาษีที่เก็บได้นอกจากนี้ กรุงเทพฯ ยังได้ใช้ภาษีใหม่ในมณฑลต่างๆ แล้วหักเอาสองในสามของรายได้ที่ได้จากการเก็บภาษี ซึ่งมาตรการดังกล่าวทำให้กรุงเทพฯ มีรายได้จากการเก็บภาษีพุ่งสูงขึ้นอย่างรวดเร็วจาก 15,378,144.91 บาทในปี พ.ศ. 2435 เป็น 28,496,029.33 บาท ในปี พ.ศ. 2441 และเพิ่มขึ้นเป็นประมาณ 40 ล้านบาทในปี พ.ศ. 2445³⁷ ตัวเลขเหล่านี้เป็นเครื่องบ่งชี้ถึงการถ่ายโอนความมั่งคั่งจากภูมิภาคไปสู่เมืองหลวง ซึ่งสร้างความลำบากยากเข็ญให้แก่ชนบท กล่าวอีกในแง่หนึ่งก็คือการเอาชนบทเป็นอาณานิคมภายใน (internal colonialism) ของกรุงเทพฯ นั่นเอง³⁸

แม้การขยายตัวทางเศรษฐกิจแบบทุนนิยมของสยาม จะส่งผลให้ท้องถิ่นต่างๆ ของสยามถูกเข้าควบคุมเพื่อใช้เป็นแหล่งบ่อนทรัพยากร เข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบส่งออก ที่เริ่มมาตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ เรื่อยมาจนถึงหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงในปี พ.ศ. 2398 นั้น ได้ทำให้ท้องถิ่นต่างๆ เหล่านั้นถูกทำให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของกลไกการผลิตของสยาม แต่ภาพการผนวกท้องถิ่นเข้าสู่ระบบทุนนิยมของสยามที่ชัดเจนและเป็นรูปธรรมที่สุด น่าจะเกิดขึ้นภายหลังการปฏิรูปการปกครองในปี พ.ศ. 2435 เพราะทำให้ท้องถิ่นต่างๆ รวมไปถึงอีสาน ถูกดึงเข้าเป็นส่วนหนึ่งของการผลิตเพื่อการค้าของสยามอย่างชัดเจน ถือเป็นจุดเริ่มต้นของการเข้าครอบครองและชุดридทรัพยากรจากท้องถิ่นภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา ในรูปของระบบราชการแบบสมัยใหม่ของสยามนั่นเอง

³⁶ ชาร์ลส์ เอฟ คายส์, ชาวนาอีสาน ชาติไทย และการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย, หน้า 83.

³⁷ London B, *Metropolis and Nation in Thailand: The political Economy of Uneven Development* (Boulder: Westview Press, 1980), p. 76. อ้างถึงใน สมชัย ภัทรธรรณันท์, รายงานการวิจัย ความขัดแย้งระหว่างอีสานกับรัฐไทย: การครอบงำและการต่อต้าน, หน้า 21.

³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 21.

3.2 แหล่งความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม

การขยายอิทธิพลของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสเข้ามายังพื้นที่บริเวณอีสานนั้น ถือได้ว่าเป็นเหตุปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำเปลี่ยนแปลงไป จากรัฐแบบจารีตที่ความรู้เรื่องอีสานเป็นความรู้ทั่วไป เช่น การเดินทัพ กลุ่มชาติพันธุ์ ทรัพยากร ระยะเวลา วิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นที่บอกเล่าผ่านประสบการณ์จริงแบบตรงไปตรงมา ไปสู่ความรู้เรื่องอีสานในยุครัฐสยามใหม่ที่ให้ความสำคัญกับการสร้างความรู้เพื่อความมั่นคงทางอำนาจมากกว่าในรัฐแบบจารีต แม้ว่าความรู้เรื่องอีสานในรัฐสยามใหม่จะเป็นความรู้ที่ได้รับการสืบเนื่องมาจากรัฐแบบจารีต แต่ในสมัยการปกครองที่รวมศูนย์อำนาจไว้ที่ส่วนกลางนั้น ความรู้บางอย่างที่ชนชั้นนำสยามเคยมีถูกมองว่าไม่เหมาะกับระบบงานราชการแบบใหม่ เช่น ความรู้จากนิราศ รายงานการเดินทัพ รายงานการส่งส่วย ฯลฯ ที่ไม่สามารถให้ข้อมูลในด้านอื่นๆ ที่ชนชั้นนำสยามต้องการได้ จนทำให้เกิดการสร้างความรู้เรื่องอีสานในลักษณะใหม่ที่สอดคล้อง และเป็นประโยชน์ต่อสยามในการปกครองอีสานขึ้น

การสร้างความรู้เรื่องอีสานในลักษณะที่สอดคล้องกับการตั้งอำนาจรัฐเข้าสู่ศูนย์กลางของกรุงเทพฯ เป็นผลมาจากการแผ่ขยายจักรวรรดินิยมของอังกฤษและฝรั่งเศสที่เข้าครอบครองดินแดนต่างๆ ที่ถือเป็นขอบเขตพหุสีมาของสยาม หนทางหนึ่งที่จะไม่ห้ามหาอำนาจทั้งสองขยายดินแดนเข้าครอบครองพื้นที่ดังกล่าวของสยาม การออกสำรวจดินแดนด้วยระบบแผนที่สมัยใหม่ จึงเป็นพื้นฐานของการอ้างสิทธิในการครอบครองดินแดน ผลจากการรุกเข้ามาของมหาอำนาจทั้งสองนี้เองได้ทำให้รัฐสยามมีรูปร่างบนแผนที่อย่างชัดเจน ตามแบบรัฐสมัยใหม่ ซึ่งความต้องการสร้างตัวตนตามแบบภูมิศาสตร์สมัยใหม่ หรือภูมิกายา (geo-body) ของสยามที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกันนั้น ได้ส่งผลให้เกิดการปกครองหัวเมืองในลักษณะใหม่ที่ตั้งอยู่บนฐานความคิดเรื่องพรมแดน³⁹ นำมาซึ่งความต้องการรู้ว่า ในดินแดนของตนมีประชากรอยู่ที่ไหนบ้าง เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ใดบ้าง มีจำนวนมากน้อยแค่ไหน ด้วยการอาศัยเทคโนโลยีและความรู้สมัยใหม่เพื่อเป็นหลักการของการสำรวจประชากร⁴⁰ ออกมาในรูปแบบของรายงานการเดินทาง และงานเขียนต่างๆ เพื่อรับใช้แผนการจัดการพื้นที่ภายใต้การบริหารของรัฐสมัยใหม่

³⁹ Thongchai Winichakul, *Siam Mapped : A History of the Geo-body of A Nation*, p. 120.

⁴⁰ พิพัฒน์ กระแจะจันทร์, "การสร้างภาพลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ "ชาวเขา" ในสังคมไทยระหว่างทศวรรษ 2420 ถึง ทศวรรษ 2520," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550), หน้า 28.

รัฐสยามใหม่เป็นรัฐที่ให้ความสำคัญกับการมีพื้นที่ที่แน่นอนมากกว่าที่จะขยายออกไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด และความแน่นอนของเขตแดนนี้เอง จึงต้องทำให้รูปแบบสมัยใหม่ให้ความสำคัญกับการขยายพรมแดนทางความรู้อย่างไม่มีที่สิ้นสุด ภายใต้ขอบเขตของคำว่ารัฐชาติ เพื่อจะได้นำความรู้เหล่านั้นมาใช้ในการบริหารและจัดการปกครองภายใต้การควบคุมดูแลของรัฐบาลที่ศูนย์กลาง

การจำแนกและจัดระเบียบข้อมูลเกี่ยวกับผู้คน พื้นที่ และทรัพยากร ที่กลุ่มชนชั้นนำได้พบเห็นจากประสบการณ์เชิงประจักษ์ ได้กลายเป็นชุดความรู้ที่มีความสำคัญต่อการกำหนดกระบวนการทางอำนาจและอุดมการณ์ของชนชั้นนำสยามทั้งสิ้น ภาพของการรับอิทธิพลทางความคิดแบบตะวันตกเข้ามาใช้ในการอธิบายความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่น เริ่มปรากฏชัดเจนขึ้นในบทความเรื่อง “ว่าด้วยประเภทคนป่าเถาฆ่าฝ่ายเหนือ” ของขุนประเทศดิกิจ⁴¹ ที่ได้เขียนถึงกลุ่มคนทางทิศเหนือของประเทศ ด้วยการพยายามจัดจำแนกชาติพันธุ์ต่างๆ ที่เรียกว่า “คนป่า” ไว้ทั้งหมด 21 กลุ่ม คือ ลื้อ ละว้า ย่าง ขมุ ละเมด ละมั่ง ข่าฮอก ข่าซัด ข่าสามเท้า ข่าเพียน ข่าเบ้ม ข่าวะแม้ว หยัง ก้อ กุ้ย หนอแหน ลันแจ้น หย่าหยิน มูเซอ และผีป่า⁴² โดยบางกลุ่มจัดเป็นกลุ่มของ “ชาวเขา” แม้ว่าจะอาศัยอยู่ตามจอมเขา (เขาขนาดใหญ่) ก็ตามแต่ยังไม่เรียกกลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้ว่า “ชาวเขา” อย่างเช่นในปัจจุบัน แต่เรียกว่า “คนป่า” นั่นคงเป็นเพราะการรับรู้ทางด้านภูมิศาสตร์ของชนชั้นนำสยาม ป่าเป็นสภาพทางนิเวศที่คุ้นเคยมากกว่าภูเขา ทำให้ชนชั้นนำสยามในเวลานั้นใช้ขอบเขตการรับรู้ของตนเป็นหลัก ซึ่งในช่วงปี พ.ศ. 2420 ถือได้ว่าเป็นระยะเริ่มต้นที่ชนชั้นนำ

⁴¹ ขุนประเทศดิกิจ, “ว่าด้วยประเภทคนป่าเถาฆ่าฝ่ายเหนือ,” *วชิรญาณวิเศษ* 1,9 (วันที่ 6 เดือน 4 ขึ้น 8 ค่ำ ปีกะสัปดาห์ศก 1247 (พ.ศ. 2428)): 164-166; ขุนประเทศดิกิจ (แช่ม บุนนาค) ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระประชาภิจักรจักร เมื่อปี พ.ศ. 2434 เป็นขุนนางในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รับราชการในตำแหน่งสำคัญๆ ทั้งทางกฎหมาย การศาล และการปกครองในมณฑลอีสาน โดยในปี พ.ศ. 2432 ได้ขึ้นไปรับราชการเขตแดนเมืองเชียงใหม่ ปี พ.ศ. 2434 ได้รับตำแหน่งผู้ช่วยข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก และตามเสด็จกรมหลวงพิชิตปรีชากรไปราชการในมณฑลลาวท้าว ในปี พ.ศ. 2436 ขณะที่ท่านจัดราชการที่เมืองเชียงแตงนั้น เกิดความตึงเครียดที่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ทหารฝรั่งเศสกองทัพเข้ายึดเมืองเชียงแตงและเกาะหลี่ผีไว้ พระยาประชาภิจักรจักรได้รวบรวมผู้คนออกตั้งด่านและได้สู้รบจนสามารถจับทหารฝรั่งเศสได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็น “พระยาประชาภิจักรจักร” ผลงานที่สำคัญของท่านคือ “พงศาวดารโยนก” และผลงานอื่นๆ อีกมากมายทางด้านประวัติศาสตร์ ตำนาน ภูมิศาสตร์ วิทยาศาสตร์ โดยเฉพาะพฤกษศาสตร์ วรรณคดี หรือภาษา รวมถึงขนบธรรมเนียมประเพณีของชนชาติและเผ่าพันธุ์ต่างๆ (วรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, “พระยาประชาภิจักรจักร (แช่ม บุนนาค),” *โลกประวัติศาสตร์* 3,2 (เมษายน-มิถุนายน 2540): 44-53)

⁴² ขุนประเทศดิกิจ, “ว่าด้วยประเภทคนป่าเถาฆ่าฝ่ายเหนือ,” หน้า 164-166.

สยามได้เริ่มเข้าไปสำรวจและปกครอง จึงทำให้ไม่มีการแบ่งกลุ่มคนออกตามสภาพภูมิศาสตร์อย่างเด่นชัด⁴³

ความรู้เกี่ยวกับการจำแนกคน⁴⁴ ออกเป็นกลุ่มต่างๆ ถือเป็นความรู้ที่อยู่ในความสนใจของชนชั้นนำสยามในเวลานั้น เพราะพบว่ามีกรณีพิพาทความเรื่อง “ว่าด้วยมนุษย์” ใน *วชิรญาณวิเศษ* ซึ่ง “เป็นเรื่องที่แปลจากหนังสือ ภาษาอังกฤษที่เรียกว่า “*The Little Cyclopadra of Common Things.*” ที่มีการแบ่งแยกมนุษย์ออกเป็นกลุ่มต่างๆ 5 กลุ่ม ประกอบด้วย 1. คอเคเซียน *Caucasian* ฤาพวกขาว 2. มองโกลเลียน *Mongolian* ฤาจำพวกเหลือง 3. เอนีโอเปียน* *Ethiopian* ฤาจำพวกดำ 4. มลายู *Malay* ฤาจำพวกม่วง 5. อเมริกา *American* ฤาจำพวกแดง”⁴⁵ รวมถึงความสนใจในเรื่องที่เกี่ยวกับมนุษย์ในโลก เช่น “ภาษา ศาสนา อายุเฉลี่ยของมนุษย์ ไปจนถึงอัตราการตาย”⁴⁶ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าชนชั้นนำสยามในขณะนั้นได้ให้ความสนใจข้อมูลเกี่ยวกับมนุษย์ และการจำแนกแบ่งแยกคนออกเป็นกลุ่มต่างๆ ตามอย่างความคิดและวิธีการแบบตะวันตก

นอกจากนั้นความสนใจในพื้นที่ห่างไกลผ่านการอธิบาย และจำแนกกลุ่มชาติพันธุ์ได้ปรากฏในบทความเรื่อง “ว่าด้วยคนป่าชาติต่างๆ”⁴⁷ ตีพิมพ์ครั้งแรกในหนังสือ *วชิรญาณวิเศษ* โดย

⁴³ พิพัฒน์ กระแจะจันทร์, *การสร้างภาพลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ “ชาวเขา” ในสังคมไทยระหว่างทศวรรษ 2420 ถึง ทศวรรษ 2520*, หน้า 31

⁴⁴ ในยุคจารีตอาจถือได้ว่าชนชั้นนำสยามในขณะนั้นได้มีความรู้เกี่ยวกับการจำแนกคนบ้างแล้ว ดังปรากฏใน “โคลงต่างภาษา” ในจารีตวัดพระเชตุพน โดยทิวศักดิ์ เมื่อกรม ได้อธิบายว่างานดังกล่าว คือ “งานเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณา (ethnography) ขึ้นแรกของสยาม” โดยเขาได้หมายเหตุต่อท้ายว่าการให้ความหมายดังกล่าว “เป็นการอธิบายความหมายงานของผู้วิจัย โดยในความเป็นจริงแล้วคนที่ร่วมกันแต่งโคลงต่างภาษา อาจยังไม่รู้จักความหมายของสาขามานุษยวิทยาตามความเข้าใจในปัจจุบัน” (*การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411*, หน้า 114) ซึ่งสามารถสะท้อนให้เห็นถึงความรู้ของการจำแนกกลุ่มคนของชนชั้นนำสยามในยุคจารีตกับยุคอาณานิคมว่า อาจจะตั้งอยู่บนพื้นฐานทางความคิด และวาทกรรมของยุคสมัยที่มีบริบทแวดล้อมแตกต่างกันได้ด้วย

* พิมพ์ตามบทความต้นฉบับ.

⁴⁵ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย, “ว่าด้วยมนุษย์,” *วชิรญาณวิเศษ* 1,11 (วันที่ 7 เดือน 4 แรม 8 ค่ำ ปีมะกาศปตศก 1247 (พ.ศ. 2428)): หน้า 183-184.

⁴⁶ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงษ์, “มนุษย์ในโลก,” *วชิรญาณวิเศษ* 6,5 (4 ธันวาคม ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)): 49-50.

⁴⁷ บทความเรื่อง “ว่าด้วยคนป่าชาติต่างๆ,” พิมพ์ใน *วชิรญาณวิเศษ* 5,44 (17 สิงหาคม ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)): 518-523 เป็นครั้งแรกและพิมพ์ต่อในเล่ม 5 แผ่น 45 หน้า 534-537, เล่ม 5 แผ่น 46 หน้า 548-550, เล่ม 5 แผ่น 47 หน้า 558-562 และเล่ม 5 แผ่นที่ 48 หน้า 567-572 เป็นรายสัปดาห์ติดต่อกันตามลำดับจนจบเรื่อง และถูกนำมารวมเล่มตีพิมพ์เป็นครั้งแรกในชื่อว่า

ให้ความรู้ทางชาติพันธุ์วิทยาของคนในบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง อันเป็นเครื่องยืนยันถึงความสนใจของชนชั้นนำสยามในการค้นหารายละเอียดของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ดังคำอธิบายว่า

“ในพระราชอาณาเขตราชวงศ์ศตะวันออกเฉียงเหนือ มีคนชาติภาษาต่างๆ ย่อมอาศัยอยู่บนภูเขาแลในป่าเป็นอันมาก คนชาติชนิดต่างๆ นี้ มีลัทธิธรรมเนียมภาษาต่างๆ กัน ดังจะได้พรรณนาต่อไป... คนชาติต่างๆ ที่จะพรรณนาต่อไปนี้ ย่อมอาศัยอยู่ในปลายเขตแดน ไซ้จะมีแต่ในพระราชอาณาเขตสยามเท่านั้นหามิได้ มีทั่วไปในประเทศต่างๆ คือ ประเทศจีน พม่า ซึ่งติดต่อกับพระราชอาณาเขตแลคนดินแดนอื่นๆ ก็มีคนต่างชาติต่างภาษาอาศัยอยู่เหมือนกัน แต่คนชนิดอย่างนี้ ชอบอยู่ตามป่าแลเขาปลายเขตแดนที่ไกลจากบ้านเมืองแต่ไม่อาศัยตั้งมั่นอยู่เป็นถิ่นที่หามิได้ มักย้ายยักยอกครอบครัวเที่ยวอยู่ในป่าเขาที่อื่นๆ ต่อไป ถึงแม้ว่าบ้านเมืองใดจะเผื่อแผ่เจือจานความบำรุงเลี้ยงรักษาไปถึงคนชาติต่างๆ นั้น ก็คงจะไม่รับความบำรุงความเจริญให้รุ่งเรืองได้ คงจะหลบหลีกหนีห่างออกไปอยู่ตามป่าเขาเช่นนั้นเป็นธรรมดา”⁴⁸

การกล่าวถึงกลุ่มชาวป่าในงานของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี นอกจากจะแสดงออกถึงความไม่ “ศิวิไลซ์” ของชาวป่าชาติต่างๆ แล้ว ในบทความชิ้นนี้ยังสะท้อนให้เห็นถึงการยกสถานะให้สยามกลายเป็นผู้ที่อยู่ในกลุ่มที่จัดได้ว่ามีความ “ศิวิไลซ์” และสามารถที่จะ “เผื่อเจือจาน” และ “บำรุงเลี้ยงรักษา” ไปยังกลุ่มชาวป่าชาติต่างๆ เหล่านั้นด้วย โดยกลุ่มชาวป่าชาติต่างๆ ที่ปรากฏในงานของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีประกอบด้วยชนชาติต่างๆ คือ ชาติพม่า, โอนีดำ, โอนีกำ, โอนีป่า แต่, โอนีขาว, โอนีอาสั่ง, ล้อลล, ซอนป่า, ซ่าเออ, ซ่ากง, ซ่าบ้านนาน, ซ่าผอ, ซ่าแจะ, ผู้ไทย, ผู้ไทยขาว, ซ่าขาว, ม้อย, ซ่าหิน, และอีก 12 จำพวก คือ โอนี 4 ชนิด, แม้ว 4 ชนิด, และเย้า 4 จำพวก⁴⁹ โดยเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้พรรณนาถึงลัทธิธรรมเนียมภาษาของคนชาติต่างๆ เหล่านั้น

“...คือจะได้พรรณนาถึง

1. บ้านเมืองเคหฐานที่อาศัย

“ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาคที่ 5” ในงานศพของคุณหญิงจันทร์ พิพิธโกไศสวรรค เมื่อปี พ.ศ 2462. (เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาคที่ 5 ว่าด้วยชาวป่าชาติต่างๆ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร))

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 518-519.

⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 518-523, 534-537, 548-550, 558-562, 567-572.

2. รูปร่างลักษณะกิริยาพูดแลหนังสือ
3. อาหารแลผ้านุ่มห่มเครื่องประดับกาย
4. วิชาชำนาญการเลี้ยงชีพ ถาสินค้าต่างๆ ที่ไปมา
5. หัวน้าพาหนะบริวารภษณะเครื่องใช้
6. เงินใช้แลกเปลี่ยนซื้อขายกัน
7. ธรรมเนียมได้ภรรยาแลคลอดบุตรเลี้ยงบุตร
8. การพยาบาลแลปลงศพ
9. การนับถือศาสนา แลการประชุมเล่นมโหรีศพ เปนเทศกาล ตามฤดูปี⁵⁰

อาจเป็นไปได้ว่า ความคิดในเรื่องการอธิบายรูปลักษณ์นั้นเป็นสิ่งที่ได้รับอิทธิพลจากความรู้อันกว้างขวางเกี่ยวกับมานุษยวิทยาในทางกายภาพหรือชีวภาพในตอนนั้น แม้ว่าจะไม่มีการอ้างอิงงานของตะวันตกก็ตาม⁵¹ แต่งานของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีก็แสดงให้เห็นถึงการได้รับอิทธิพลดังกล่าวอย่างชัดเจน ด้วยการอธิบายลักษณะทางกายภาพรวมไปถึงวิถีชีวิตของกลุ่มคนที่ได้พบเห็นอย่างละเอียด ตลอดจนการจัดวางลำดับทางสังคมระหว่างชนชั้นนำสยาม กับคนป่าชาติต่างๆ เหล่านั้นด้วย เช่น

“พวกข้าเออนี้ มีรูปร่างกำยำล่ำสันแข็งแรง ที่ริมฝีปากสักด้วยน้ำหมึก เป็นเส้นดำรอบปากทั้งชายหญิง มีภาษาเป็นอย่างหนึ่งต่างหากคือเรียกกันเข้าว่า ซะ, ส่า, เปนต้น⁵²

... ข้าพพวคนี้เปนคนมีอัธยาไศรยน้ำใจอ่อน แลสันดานฉลาดกล้วมาก ถ้าเข้ามาในบ้านเมืองพบผู้คนชาวเมืองที่นุ่งห่มสะอาดโอโถง ก็นั่งลงก้มกราบหมอบอยู่ไม่อาจลุกขึ้นได้ ถ้าแลใช้กะเกณฑ์ให้ชาวพวคนี้มาทำการงาน คือใช้ให้ทำเรือนทำขุมนแลเจ้านายที่ในเมืองก็ใช้ให้ได้แต่ที่พื้นต่ำๆ ถ้าจะใช้ให้ขึ้นทำการที่สูงๆ คือมุ่งหลังคาเปนต้น ข้าพพวคนี้จะเปนไม่ยอมขึ้นเลยเปนอันขาด เพราะถือว่าตระกูลเขาต่ำเปนไพร่เลวทรามอย่างที่สุด เจ้านายเปน

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 518.

⁵¹ Thongchai Winichakul, “The Others Within: Travel and Ethno-spatial Differentiation of Siamese Subjects 1885-1910,” in *Civility and Savagery: Social Identity in Tai States*, ed. Andrew Turton. (Richmond: Curzon, 2000), p. 47.

⁵² เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, “ว่าด้วยคนป่าชาติต่างๆ,” *วชิรญาณวิเศษ* 5,46 (วันอาทิตย์ 31 สิงหาคม ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)): 550.

ผู้มีบุญวาสนามาก ไม่ควรที่เขาจะขึ้นไปให้อยู่สูงกว่าเจ้านาย ถ้าผู้ใดขึ้นไปทำเช่นนั้นแล้ว ก็มักจะเปนนันตราย...”⁵³

จากการบันทึกลักษณะทางกายภาพของข้าเออในข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความสนใจต่อความแปลกประหลาดของข้าในสายตาของชนชั้นนำ ด้วยการอธิบายลักษณะทางกายภาพของคนกลุ่มนี้อย่างละเอียด นอกจากนั้นการเขียนถึงลักษณะอื่นๆ ของพวกชาวป่ายังแสดงถึงความเป็นคู่ตรงกันข้ามและไม่เป็นเช่นนั้นในหมู่ชนชั้นนำด้วย เช่น “เป็นคนอหฺยาศัยน้ำใจอ่อน และสันดานขลาดกลัว” รวมไปถึงการจัดความสัมพันธ์ทางการเมืองที่คนกลุ่มนี้อยู่ในสถานะ “ชาติตระกูลที่ต่ำ” และ “เป็นไพร่เลวทรามอย่างที่สุด” ซึ่งตรงกันข้ามกับสถานะทางสังคมของชนชั้นนำสยามที่เป็น “เจ้านาย” และเป็น “ผู้มีบุญวาสนามาก” ทศนคติเช่นนี้แสดงให้เห็นถึงการแบ่งระดับความเจริญทางวัฒนธรรมที่สะท้อนถึงการจัดวางความสัมพันธ์ทางอำนาจในสังคมระหว่างผู้ปกครองกับผู้อยู่ใต้ปกครองอื่นๆ ด้วยการทำให้ชนชั้นนำสยามเป็นแบบฉบับของความ “ศิวิไลซ์” และแบบอย่างของความดีงามอื่นๆ ซึ่งถือเป็นความพยายามที่จะสั่งสอนอบรมพวกไพร่ พวกเลก ให้มองเห็นว่าชนชั้นนำเป็นผู้ประเสริฐ เป็นเจ้าของชีวิต ประเพณีต่างๆ ของชนชั้นนำก็ดี รูปแบบวิถีชีวิต เป็นต้นว่า กิริยามารยาท การพูดจา รวมไปถึงการบันเทิงใจ เป็นสิ่งที่ไพร่และเลกควรถือเป็นแบบฉบับ ควรยกย่องและตามอย่าง ถือเป็นกรชุบย้อมจิตใจของพวกไพร่พวกเลกให้นิยมชมชอบและยอมรับสถาบันของชนชั้นนำว่าเป็นของถูกต้องเป็นธรรม อันเป็นการสร้างความชอบธรรมในการปกครองที่แสดงถึงความเชื่อมโยงกับลักษณะของความเป็น “ศักดิ์นา” ที่จะนำมาซึ่งการชูดริตแรงงาน, เกณฑ์แรงงาน, ส่วย และภาษีต่างๆ ที่ผู้อยู่ใต้ปกครองจะหลีกเลี่ยงไม่ได้ ด้วยเหตุผลที่ต้องตอบแทนบุญคุณกลุ่มชนชั้นนำ ในฐานะที่เป็นผู้ปกครอง และผู้ให้การพิทักษ์แก่พวกตน⁵⁴

แม้ว่าบทความดังกล่าวของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี จะไม่ได้กล่าวถึงพื้นที่บริเวณอีสานโดยตรง แต่ก็ถือเป็นความรู้ที่ใช้เทียบเคียงและอธิบายกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่อีสานได้พอสมควร เนื่องจากกลุ่มชาติพันธุ์ที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้พรรณนาถึงนั้น ประกอบด้วยกลุ่มคนที่อาศัยอยู่บริเวณแม่น้ำโขง⁵⁵ ตลอดจนเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่ล้วนแต่อาศัยและอพยพเคลื่อนย้าย

⁵³ เรื่องเดียวกัน, 5,47 (วันอาทิตย์ 7 กันยายน ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)): 558.

⁵⁴ จิตร ภูมิศักดิ์, โหม่นหน้าศักดิ์นาไทย, พิมพ์ครั้งที่ 7(กรุงเทพฯ: ศรีปัญญา, 2541), หน้า 43, 47

⁵⁵ การมีจุดร่วมทางวัฒนธรรมของคนสองฝั่งโขงปรากฏชัดในวรรณกรรมเรื่อง “ท้าวสูง ขุนเจือง” ที่เล่าถึงวีรบุรุษในตำนานคนสองฝั่งโขง โดยคนในกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ บริเวณลุ่มน้ำโขง ต่างยกย่องและยอมรับให้เป็นบรรพบุรุษของพวกเขาตน ทั้งในตระกูลลาว - ไทย และชาแจะ อันแสดงถึงการถ่ายทอดความสัมพันธ์ทางสังคมวัฒนธรรมของกลุ่มชนเผ่าชาติพันธุ์ และจากเหง้าของ

เข้าสู่บริเวณอีสานเป็นระยะๆ ซึ่งแสดงออกถึงความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกันทางชาติพันธุ์ และวัฒนธรรมของกลุ่มคนทั้งสองพื้นที่ได้เป็นอย่างดี อาทิ ข้า⁵⁶ และผู้ไท⁵⁷ จึงกล่าวได้ว่างานเขียนนี้เป็นงานเขียนทางชาติพันธุ์ชิ้นแรกๆ ที่ให้ความรู้เกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์ที่สัมพันธ์กับกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในบริเวณอีสาน และงานเขียนนี้ยังได้รับการถูกยกยอมรับให้เป็นบันทึกทางมานุษยวิทยาที่เป็นแบบฉบับของยุค⁵⁸ ที่สามารถอธิบายความรู้เรื่องอีสานด้วยศาสตร์และวิธีการแบบตะวันตก อีกทั้งยังแสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงที่ก้าวข้ามกรอบบันทึกการเดินทางแบบจารีต (นิราศ)⁵⁹ ที่เป็น

ชนเผ่าต่างๆ ริมสองฝั่งโขงด้วย (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ท้าวสูง ท้าวเจือง : วีรบุรุษสองฝั่งโขง, สุจิตต์ วงษ์เทศ, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2548)

⁵⁶ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้อธิบายความหมายของคำว่า “ข้า” ไว้ว่า เป็นที่ชื่อที่ไทยยืมมาจากภาษาลาว เพราะข้าเป็นชนชาติของประเทศลาว ซึ่งตรงกับคำภาษาไทยสำเนียงภาคกลางว่า “ข้า” (ทาส) ชนที่ถูกเรียกว่าข้าส่วนใหญ่จะเป็นชนชาติตระกูลมอญ-เขมรเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งเป็นพวกเดียวกับส่วยหรือกวยในลุ่มแม่น้ำมูลของไทย โดยข้าในลาวกับละว้าในพม่าเหนือเป็นชนชาติตระกูลเดียวกัน และข้อต่อเชื่อมโยงที่สำคัญคือ ชมุในลาวเหนือ (จิตร ภูมิศักดิ์, ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ ข้อเท็จจริงว่าด้วยชนชาติขอม ฉบับสมบูรณ์, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ: ศยาม, 2544), หน้า 298-302, 310-315. และกลุ่มข้าเหล่านี้เคยรวมตัวกันต่อต้านอำนาจของสยามในลักษณะของขบวนการผู้มิญญด้วย (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน กำพล จำปาพันธ์, ข้าเจือง: กบฏผู้มิญญในพระราชอาณาเขตสยาม พ.ศ. 2415-2436).

⁵⁷ ผู้ไทเป็นกลุ่มชาติพันธุ์อีกกลุ่มหนึ่งที่อาศัยอยู่ในบริเวณอีสาน คำว่า “ผู้ไท, ผู้ไทย, ภูไท, พูไท” เกิดจากการออกเสียงเพี้ยนตามภาษาในแต่ละถิ่น และรูปแบบของการเขียนที่แยกกันไป โดยในวงวิชาการของไทยในปัจจุบันจะนิยมใช้คำว่า “ผู้ไท” เป็นส่วนใหญ่ (ปฐม หงษ์สุวรรณ, “ตำนานและพิธีกรรมชุมชนเมือง : การสร้างสำนักทางประวัติศาสตร์ของไทยพวน และผู้ไทในประเทศไทย,” ใน ความเป็นไทย/ความเป็นไท, วิภาส ปรัชญาภรณ์, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: โอเอส พับริ่งเฮ้าส์, 2547), หน้า 60) ก่อนอพยพเข้าสู่ประเทศไทยนั้น นักวิชาการสันนิษฐานว่าเคยอยู่บริเวณ “สิบสองจุไทย” ซึ่งมีเมืองต่างๆ เช่น เมืองไล เมืองเจียน เมืองมน เมืองบาง เมืองแดง (แงง) เมืองวัง เมืองม่วย เมืองลา เมืองโละ เมืองวัด และเมืองซาง (วสุพล คະຍອມດອກ, “การศึกษาภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านของกลุ่มชาติพันธุ์ผู้ไทในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารบัณฑิต สาขาเภสัชเคมีและผลิตภัณฑ์ธรรมชาติ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2550), หน้า 9.) บริเวณตอนเหนือของลาว และประเทศเวียดนาม ต่อมาถูกฮ่อรุกรานจึงอพยพลงมาทางใต้ และอาศัยในแขวงสุวรรณเขต ประเทศลาว แต่ภายหลังเกิดปัญหาทางการเมืองขึ้นจึงอพยพข้ามฝั่งมายังบริเวณอีสาน และมีการอพยพภายในอีสานหลายครั้งเพื่อหนีปัญหาโรคภัยไข้เจ็บ และในที่สุดตั้งหลักแหล่งอยู่ที่บ้านดงหวายสายบ่อภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นเวียงเว แปลว่าอพยพเคลื่อนย้ายไปมา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เวียงเวได้เปลี่ยนชื่อใหม่เป็นเมืองเรณูนคร ซึ่งปัจจุบันคืออำเภอเรณูนคร นอกจากนั้นการถูกบีบบังคับจากชาวฝรั่งเศส ก็เป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ชาวผู้ไทจากฝั่งซ้ายอพยพข้ามมายังบริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขง (ถวิล จันลาวงค์, “ผู้ไท,” ใน สารานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 19, หน้า 12320. อ้างถึงใน ปฐม หงษ์สุวรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 61.)

⁵⁸ ธงชัย วินิจจะกุล, ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนผ่านการเดินทางและพิธีกรรมทั้งในและนอกประเทศ, หน้า 13.

⁵⁹ มนัส จิตเกษม ได้อธิบายการเปลี่ยนแปลงของของนิราศไว้ว่า นิราศแบบเดิมนั้นเป็นบันทึกการเดินทางที่ให้กวีต้องแสดงออกถึงการละทิ้ง หรือพลัดพรากจากหญิงอันเป็นที่รัก โดยให้ความสำคัญต่อความเศร้าโศกที่ต้องพลัดพรากเป็นแก่น

วรรณกรรมการเดินทางแบบร้อยกรองของกลุ่มชนชั้นนำสยาม ไปสู่บันทึกการเดินทางแบบใหม่ที่ผสมการจำแนกกลุ่มชาติพันธุ์ตามแนวความคิดแบบตะวันตกในรูปของวรรณกรรมร้อยแก้ว

ด้วยเหตุผลดังกล่าว งานของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจึงเป็นเสมือนเส้นแบ่ง และเป็นจุดเริ่มของชนชั้นนำสยามในการใช้ความรู้แบบศาสตร์ตะวันตก ในการอธิบายกลุ่มชาติพันธุ์ในพื้นที่อีสาน รวมถึงเป็นต้นแบบของการสร้างความรู้เรื่องอีสานในหมู่ชนชั้นปกครอง โดยภายหลังการตีพิมพ์งานชิ้นนี้ ได้เกิดงานการศึกษา และงานเขียนเกี่ยวกับอีสานในลักษณะนี้ตามมาอีกมากมาย อาทิ บทความ “ว่าด้วยแม่น้ำที่มีในประเทศสยาม” ที่กล่าวถึงสภาพและลักษณะของแม่น้ำโขง รวมถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ที่อาศัยในบริเวณนี้ เช่น ข่า ขมุ ลาว พุงดำ ลาว พุงขาว ฯลฯ⁶⁰ หรือบทความเรื่อง “เมืองลาวแถบโขง” ที่ได้อธิบายและพรรณนาข้อมูลเกี่ยวกับเมืองต่างๆ ในบริเวณอีสาน “เพื่อเป็นเครื่องเจริญความรู้ แห่งกุลบุตรสืบไป”⁶¹ รวมถึงบทความเรื่อง “ว่าด้วยแม่น้ำมูลแลเมืองตะวันออก” ที่กล่าวถึงเมืองต่างๆ ที่อยู่บริเวณแม่น้ำมูลด้วยการเล่าถึงลักษณะของแม่น้ำ เรือที่ใช้ในการสัญจร ลักษณะภูมิอากาศ ชาติพันธุ์ และวิถีชีวิตของผู้คนในบริเวณนั้น รวมถึงประวัติศาสตร์ของอีสานที่ผูกพันกับสยาม⁶² และบทความเกี่ยวกับอีสานอีกมากมายที่ชนชั้นนำสยามได้ผลิตและเผยแพร่อย่างต่อเนื่อง เพื่อสร้างความรู้เรื่องอีสานในช่วงที่สยามก้าวเข้าสู่การเป็นรัฐแบบสมัยใหม่

หลักของการดำเนินเรื่อง เนื้อหาจึงเน้นที่การเดินทางที่เต็มไปด้วยจินตนาการเพื่อแสดงความสามารถในทางวรรณกรรมของกวีนั้นๆ ซึ่งต่อมานิราศเกิดการเปลี่ยนแปลงรูปแบบจากเดิมที่ให้ความสำคัญกับการเดินทางผ่านจินตนาการของกวีไปสู่การเดินทางในโลกของความจริง ที่ให้ความสำคัญต่อการอธิบายประสบการณ์เชิงประจักษ์ เช่น การพบเห็นสถานที่ ผู้คน กิจกรรม รวมไปถึงเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นจริงในระหว่างเดินทาง โดยเลือกที่จะละทิ้งการให้ความสำคัญต่อการแสดงอารมณ์ คร่ำครวญ เศร้าโศกต่อการพลัดพรากไปสิ้น (Mamas Chitakase, “The Emergence and Development of the Nirat Genre in Thai poetry,” *Journal of the Siam Society* 60,2 (1972): 135-168); และงานอีกชิ้นหนึ่งที่ถือได้ว่ามีความสำคัญและให้ความรู้เกี่ยวกับการอธิบายการเปลี่ยนแปลงของนิราศ และวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์คือ “ปากไก่อและใบเรือ” ที่นอกจากจะทำให้เข้าใจการเปลี่ยนแปลงของวรรณกรรมประเภทต่างๆ แล้ว งานชิ้นนี้ยังสามารถอธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมกับประวัติศาสตร์ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ได้ดีอีกด้วย (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ปากไก่อและใบเรือ*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2538))

⁶⁰ หลวงเทศาจิตรพิचारณ์, “ว่าด้วยแม่น้ำที่มีในประเทศสยาม,” *วชิรญาณวิเศษ* 5,55 (พฤศจิกายน ร.ศ. 109(พ.ศ. 2433)): 651-653.

⁶¹ หม่อมเจ้าประภากร, “เมืองลาวแถบโขง,” *วชิรญาณวิเศษ* 8,46 (สิงหาคม ร.ศ. 112(พ.ศ. 2436)): 541.

⁶² พระยาประชาภิจักรจักร, “ว่าด้วยแม่น้ำมูลแลเมืองตะวันออก,” *วารสารสยามสมาคม* 1,1 (กรกฎาคม 1904(พ.ศ. 2447)): 175-190.

เห็นได้ชัดว่างานเขียนของชนชั้นนำสยามในช่วงเวลาดังกล่าว มีลักษณะเหมือนงานเขียนของตะวันตกที่แสดงองค์ความรู้เกี่ยวกับตะวันออกที่เรียกว่า “Orientalism”⁶³ ซึ่งเป็นการสร้างความรู้เกี่ยวกับตะวันออกที่สะท้อนวัฒนธรรม และความเป็นตัวตนของผู้เขียน (ความเป็นตะวันตก) มากกว่าความเป็นตะวันออก (ผู้ถูกเขียนถึง) โดยความเป็นตะวันออกที่ถูกนำเสนอ นั้นถูกทำให้กลายเป็น “ความเป็นอื่น” ที่ดูต่ำกว่าและล้าหลัง อันแสดงถึงความก้าวหน้า และความเหนือกว่าของตะวันตก ที่มีนัยถึงความชอบธรรมที่จะเข้าครอบงำชุดรีดปกรองโลกตะวันออก⁶⁴ งานเขียนของชนชั้นนำสยามที่เขียนถึงคนกลุ่มอื่นๆ ในขณะนั้น นำไปสู่การจัดโครงสร้างทางชาติพันธุ์วรรณา (Ethnographic construction) ที่ถือเป็นส่วนหนึ่งของแผนการแบบเจ้าอาณานิคมของตะวันตกในการจัดรูปแบบและควบคุมคนอื่น (Others) ในทำนองเดียวกัน บรรดาผู้ปกครองสยามเองก็มีแผนการของตนเองในการจัดการกับข้าไฟใต้อาณัติ เป็นการที่ตอกย้ำความเหนือกว่า ซึ่งก็จะเป็นการสร้างความชอบธรรมในการปกครองของตนเหนือส่วนอื่นๆ ที่เหลือของประเทศภายในขอบเขตความเป็นรัฐแบบพรมแดนที่กำลังเกิดขึ้นในขณะนั้น นั่นคือยุทธศาสตร์ว่าด้วย “คนอื่นภายในสังคมไทย” (The Others within)⁶⁵

เห็นได้ว่า การเปลี่ยนแปลงทางความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม ในลักษณะนี้จึงแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่าง “อำนาจ” กับ “ความรู้” อันเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสยามในแต่ละช่วงเวลาอง และให้ความสำคัญแตกต่างกันไปตามโลกทัศน์ ความคิด และบริบทแวดล้อมทางการเมืองในขณะนั้น

3.2.1 ความรู้เรื่องอีสานในวารสารของชนชั้นนำสยาม

จุดเริ่มต้นของความรู้เรื่องอีสานที่ถูกเผยแพร่ผ่านวารสารและบทความอันเกิดจากการแสวงหาและสร้างความรู้ของชนชั้นนำสยาม คือ วชิรญาณ และ วชิรญาณพิเศษ ที่ถือเป็นสิ่งพิมพ์แรกของชนชั้นนำสยามในการเผยแพร่ความคิด รวมถึงการพบปะสังสรรค์ทางความรู้ ซึ่งเปรียบเสมือนคลังความรู้ของเจ้านายและข้าราชการในช่วงนั้น เนื้อหาใน วชิรญาณ จึงแสดงให้เห็นถึงความรู้อันเป็นสาระขณะนั้น ทั้งที่เป็นความรู้แบบตะวันตกและความรู้ของไทยแต่โบราณที่มีความสัมพันธ์กับการตั้งอำนาจเข้าสู่สถาบันโดยการปฏิรูป ความใหม่ที่เกิดขึ้นในแทบทุกด้าน ทำ

⁶³ Edward Said, Orientalism (London: Routledge&Kegan Paul, 1978).

⁶⁴ Ibid., p. 3.

⁶⁵ Thongchai Winichakul, The Others Within: Travel and Ethno-spatial Differentiation of Siamese Subjects 1885-1910, p. 41.

ให้มีความจำเป็นต้องแสวงหาความรู้ความเข้าใจในปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นและทิศทางที่ควรจะเป็น ได้สะท้อนให้เห็นใน วชิรญาณ ทั้งในแง่การเมืองการปกครอง รวมถึงความรู้ของประเทศซึ่งยอมรับว่าศิวิไลซ์กว่า เพื่อเป็นแบบอย่างที่ดีต่อการปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยขณะนั้น⁶⁶

หนังสือวชิรญาณ ถือเป็นผลผลิตของหอสมุดวชิรญาณซึ่งก่อตั้งในปี พ.ศ. 2424 มีฐานะเป็น “ครึ่งสโมสรครึ่งหอพระสมุด” การก่อตั้งขึ้นของหอสมุดวชิรญาณ เกิดขึ้นจากการรับวัฒนธรรมตะวันตกจากพื้นที่อาณานิคม และจากปัจจัยการขัดแย้งอำนาจทางการเมืองในกรณีของวิกฤตการณ์วังหน้า ที่ได้สร้างความรู้สึกร่วมว่าตนเองเป็นผู้ที่ทันสมัยกว่าขุนนางรุ่นเก่า หนังสือวชิรญาณ จึงประกอบไปด้วยบทความที่แสดงถึงความสนใจในความรู้หลากหลายประเภท เช่น ประวัติศาสตร์ เทคโนโลยี ความรู้ต่างๆ จากต่างประเทศ ซึ่งมีทั้งประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม บันเทิงการท่องเที่ยว และปรากฏบทความที่เกี่ยวกับท้องถิ่นอีกด้วย ซึ่งมีทั้งเรื่องอาชีพในท้องถิ่น และบันเทิงการท่องเที่ยวตามสถานที่ต่างๆ รวมถึงการนำเอกสารเก่าลงมาตีพิมพ์ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการแสวงหาความรู้และความสนใจในความรู้ประเภทต่างๆ ของชนชั้นนำสยาม⁶⁷ จุดมุ่งหมายประการสำคัญของ หนังสือวชิรญาณ จึงมีขึ้น เพื่อ

“...ที่จะแลกเปลี่ยนวิชาความรู้ เกื้อกูลสติปัญญาซึ่งกันและกัน เพราะว่าการที่ความที่ผ่านทั้งปวงจะตั้งขึ้นเอง ฤาจะเสาะหาเลือกค้นหนังสือของนักปราชญ์เก่าๆ ที่เรียบเรียงไว้แล้ว ส่งลงมาพิมพ์นั้นก็จะเป็นคำสุภาสิต แลนิติคดีที่ดีที่ควรแก่ความประพฤติ ฤาเป็นแบบแผนตำรับตำรา วิทยาการต่างๆ ที่เป็นคุณประโยชน์ทั้งสิ้น”⁶⁸

ความสนใจที่จะแสวงหาความรู้อันหลากหลายผ่านบทความต่างๆ ในหนังสือ วชิรญาณ ของชนชั้นนำสยามนั้น ปรากฏชัดผ่านความพยายามในการสร้างความรู้เกี่ยวกับอีสานใน

⁶⁶ ชลดา โกปวัฒนา, “วชิรญาณ,” วารสารอักษรศาสตร์ (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย) 22, (มกราคม 2533): 101, 105-106.

⁶⁷ ธนพงศ์ จิตต์สง่า, “‘วชิรญาณ’ กับการแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำของสยาม พ.ศ. 2427-2448,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2552), หน้า 69.

⁶⁸ กรมหมื่นวิจิตรวรณปริษา, “คำนำ,” วชิรญาณพิเศษ 3(วันพฤหัสบดี เดือน 2 แรม 8 ค่ำ จ.ศ. 1247): 35. อ้างถึงใน ธนพงศ์ จิตต์สง่า, เรื่องเดียวกัน, หน้า 69.

บทความเรื่อง “เมืองลาวแถบโขง” ของหม่อมเจ้าประกายพรภูมิ ในปี พ.ศ. 2436 ที่มีจุดประสงค์เพื่อแลกเปลี่ยนความรู้เกี่ยวกับพื้นที่ดังกล่าวกับชนชั้นนำสยามคนอื่นๆ ดังข้อความว่า

“ข้าพเจ้าผู้จะกล่าวถึงเมืองลาว ซึ่งเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ในความปกครองแห่งกรุงสยามมาแต่กาลนานที่ตั้งอยู่ตามแถบน้ำโขงนี้ ขอออกตัวว่า มิได้เป็นผู้ไปเห็นเอง การที่พรรณานี้ก็ต้องพรรณนาด้วยการไต่ถามแลการไต่ยินได้ฟัง เมื่อคิดพลั้งไปอย่างไร ขอท่านผู้ที่ได้เคยไปได้เห็นได้ทราบอยู่แล้ว จงได้ช่วยแก้ไขเพิ่มเติมตรวน เพื่อได้เป็นเครื่องเจริญความรู้ แห่งกุลบุตรสืบไป อนึ่งการที่ข้าพเจ้าจะกล่าวต่อไปนี้ จะมิได้กล่าวตามทางภูมินิเทศ คือจะกล่าวถึงเมืองนั้นเมืองนี้ตามที่ไต่ยินได้ฟังมา ไม่นิยมตามทิศแลทางที่ชายันรัศสายน แลต้นทางปลายทาง แลจะกล่าวแต่โดยสังเขป พอเป็นเครื่องเตือนปัญญาแห่งท่านผู้รู้บ้างเท่านั้น”⁶⁹

ความพยายามในการสร้างความรู้เกี่ยวกับบริเวณอีสานของชนชั้นนำสยาม เห็นได้จากการที่หม่อมเจ้าประกายพรภูมิพยายามที่จะนำเสนอความรู้เรื่องอีสาน อันเกิดจากการไต่ถามบุคคลที่เคยมีประสบการณ์การเดินทางไปยังพื้นที่อีสาน แม้หม่อมเจ้าประกายพรภูมิไม่เคยเดินทางไปยังบริเวณดังกล่าวเลยก็ตาม แต่ความรู้เรื่องอีสานที่ถูกสร้างขึ้นมานั้น ได้แสดงให้เห็นถึงวิธีการแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำสยามที่ได้มาจากคำบอกเล่าของผู้ที่มีประสบการณ์เชิงประจักษ์ การหาความรู้ในลักษณะนี้จึงเป็นวิธีการแสวงหาความรู้แบบเดียวกับ “คำให้การ” อันเป็นการเปิดพื้นที่ให้กับตัวความรู้ จนทำให้ความรู้เป็นสิ่งที่เคลื่อนไหวไม่หยุดนิ่งตายตัว⁷⁰ และยอมรับ “ให้ผู้ที่เคยได้ไปเห็น หรือได้ทราบ ช่วยแก้ไขเพิ่มเติม เพื่อเป็นเครื่องเจริญความรู้” ถือเป็นกรยอมรับถึงความไม่หยุดนิ่งของความรู้ทางโลกย์ที่ชนชั้นนำสยามพร้อมที่จะรับ และแลกเปลี่ยนระหว่างกัน ในหมู่ชนชั้นนำสยามด้วยกันเอง

ในบทความ “เมืองลาวแถบโขง” ผู้เขียนได้กล่าวพรรณนาถึงเมืองต่างๆ ในบริเวณอีสานไว้ถึง 9 เมือง อันประกอบด้วยเมืองนครพนม, เมืองสกลนคร, เมืองหนองหาน, เมือง

⁶⁹ หม่อมเจ้าประกายพรภูมิ, เมืองลาวแถบโขง, หน้า 541.

⁷⁰ ทวีศักดิ์ เผือกสม, การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411, หน้า 34.

กาฬสินธุ์, เมืองยโสธร, เมืองร้อยเอ็ด, เมืองภูแล่นช้าง, เมืองกมลาไสย, และอุบลราชธานี⁷¹ โดยอธิบายถึงที่ตั้ง, เมืองขึ้นสำคัญ, นามเจ้าเมืองตามสัญญาบัตร, รวมไปถึงความเป็นมาของแต่ละเมือง มากบ้างน้อยบ้างตามที่ผู้เขียนมีความรู้ ดังตัวอย่างที่ว่า

“...5) เมืองยโสธร ตั้งอยู่ริมน้ำชี เป็นเมืองเก่าตั้งมานาน มีป่าใหญ่ เรียกว่าดงบางอีเป็นสำคัญ ดงบางอีนี้อยู่ต่อภูพานๆ อยู่ต่อภูมโนๆ อยู่เหนือเมือง มุกดาหาร เดินตัดดงบางอีไปลงเมืองนครพนมก็ได้ เจ้าเมืองยโสธรนี้มีนามตามในสัญญา บัตรว่า พระสุนทรราชวงษา ในที่นี้จะได้นำเพลงขับสรรเสริญดงบางอี มากล่าวไว้พอเป็นที่ สำราญแห่งท่านผู้อ่านบ้าง เพลงขับนั้นเป็นคำถามว่า “ดงบางอีมีชีซอน เมืองนครมีกี่ศอก บางกอกกว้างวาดำมเท่าใด ถนนข้ามดงพระยาไฟมีกี่ปอง ผมบนหัวมีกี่เส้นเข้าที่ในก้องมี กี่เส้น” คำตอบว่า “ดงบางอีมี 2 ขอน เมืองนครมี 2 ศอก บางกอกกว้างวาดำม 2 วา หนทางเข้าดงพระยาไฟมี 3 ปอง ผมในหัว 2 เส้น แหเลน 2 ปอง เข้าในก้อง 2 เม็ด” เพลง ขับนี้ ส่อให้เห็นว่าดงบางอีมีไม้ที่พืงจะตัดมาก แลส่อให้เห็นว่าเมืองยโสธรกับเมือง นครพนม เป็นเมืองขึ้นเมืองบางกอกมานาน จนได้ผูกเพลงขับๆ ร้องกันจนข้าของ คน เมืองยโสธรเมืองนครพนม ได้เคยไปมาบางกอกด้วยราชการนั้นๆ โดยทางดงพระยาไฟจน คุ่นเคยมาแล้ว ตำบลเหล่านี้เป็นของขึ้นปากขึ้นใจมาก จึงได้ผูกเป็นเพลงขับขึ้นร้องเล่น”⁷²

ข้อความในข้างต้นนอกจากจะเป็นการให้ความรู้เรื่องอีสานแล้ว ยังแสดงให้เห็นถึง ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างส่วนกรุงเทพฯ กับพื้นที่อีสานด้วย เช่น การกล่าวถึงชื่อเจ้าเมือง ที่ปรากฏในสัญญาบัตร อันแสดงให้เห็นถึงการยอมรับความมีอำนาจของกรุงเทพฯ ที่มีเหนือ บริเวณอีสานผ่านการใช้อำนาจในการแต่งตั้งเจ้าเมือง นอกจากนั้นชนชั้นนำสยามยังพยายาม ชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางราชการระหว่างอีสานกับกรุงเทพฯ ด้วยการยกบทเพลงของคนใน ท้องถิ่นเพื่อแสดงให้เห็นถึงการเดินทางติดต่อราชการอย่างสม่ำเสมอ

ความพยายามของชนชั้นนำสยามในการแสดงถึงอำนาจของกรุงเทพฯ ที่มีเหนือ บริเวณอีสานและลุ่มแม่น้ำโขงทั้งหมด ได้ปรากฏในบทความ “เมืองลาวแถบโขง” ด้วย ซึ่งเป็น

⁷¹ หม่อมเจ้าประภากร, เมืองลาวแถบโขง, หน้า 541.-544, 557-558.

⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า 543-544.

ความพยายามของชนชั้นนำสยามที่จะชี้ให้เห็นว่าตนมีอำนาจอย่างชอบธรรมในการปกครองหัวเมืองอีสาน และดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมด ผ่านความสัมพันธ์ที่มีมาอย่างยาวนาน ว่า

“...เมืองจำปาศักดิ์ เดิมเรียกว่าเมืองจำปะ ตั้งอยู่ริมฝั่งโขงข้างนี้ ใต้แยกน้ำมูลไปไม่สู้มากนัก เป็นเมืองเจ้าประเทศ ตั้งแต่แรกขึ้นกรุงเทพฯ มาจนบัดนี้ มีเมืองขึ้น 14 เมือง คือ เมืองเซล้าเกา 1 เมืองสพังฎา 1 เมืองโดมประดิฐ 1 เมืองวารินชำราบ 1 เมืองธาราบรวิตร 1 เมืองทองค้ำน้อย 1 เมืองดพนทอง 1 เมืองบัว 1 เมืองมธุรสพล 1 เมืองอุทุมธานี 1 เมืองสุดตนคร 1 เมืองสุขุมา 1 เมืองสุวรรณคีรี 1 เมืองนครเพง 1... เมืองจำปาศักดิ์...เมื่อปีก่อนนี้ขึ้นไป 117 ปี ได้รับความตกลงใจแห่งเมืองนางรอง ซึ่งเป็นเมืองขึ้นเมืองนครราชสีมา ที่คิดแขงเมืองต่อกรุงเทพมหานคร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ยกพยุหโยธาหาร ขึ้นไปปราบปรามเมืองนางรองแล้วได้ปราบเมืองนี้ให้ขึ้นต่อกรุงเทพฯ สืบมา ในครั้งนั้นห้าเมืองลาวแถบใต้ๆ เมืองนครจำปาศักดิ์ลงไป แลเมืองเขมรป่าดอนซึ่งเรียกว่าชาติส่วย ที่มีได้อยู่ในบังคับเจ้าเมืองเขมรใหญ่ๆ (แท้) ได้มาสามีกัดดีต่อกรุงเทพฯ สืบมาทั้งสิ้น แต่เมืองซึ่งตั้งอยู่เหนือเมืองนครจำปาศักดิ์ขึ้นไป ซึ่งอยู่ในบังคับเมืองใหญ่ คือเมืองเวียงจันทน์ เมืองหลวงพระบาง ตลอดถึงผาบันได ต่อเมืองเชียงของ แผลออกไปข้างฝ่ายขวาเมืองพวนได้ขึ้นต่อกรุงเทพฯ... เมืองเหล่านี้ได้ตั้งอยู่ในความปกครองแห่งกรุงสยามมากาลนาน ที่ว่ากาลนานนี้ มีตกลงเป็นกาลนานเพียง 115 ปี 117 ปีล่วงแล้วเท่านั้น หรือเกินขึ้นไปบ้าง ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงจะได้นำคำเก่าๆ ซึ่งเป็นหลักฐานเป็นพยานได้ว่า เมืองเหล่านี้ได้เป็นเมืองประเทศราชแห่งกรุงสยามแต่กาลนาน ดึกดำบรรพ์ขึ้นไปมาก”⁷³

เรื่องราวเกี่ยวกับอีสานในข้างต้น นอกจากจะทำให้ชนชั้นนำสยามมีความรู้เกี่ยวกับอีสานเพิ่มมากขึ้นแล้ว ความรู้ดังกล่าวยังเป็นความพยายามของชนชั้นนำสยามที่จะแสดงออกถึงความสัมพันธ์ทางอำนาจของตนกับหัวเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เพื่อชี้ให้เห็นว่าพื้นที่เหล่านั้นอยู่ภายใต้ความปกครองของสยามมาอย่างยาวนาน ความรู้เกี่ยวกับอีสานที่ถูกสร้างขึ้นมา

⁷³ หม่อมเจ้าประภากร, เมืองลาวแถบโขง, หน้า 558, 570.

บทความนี้ จึงแสดงให้เห็นถึงนัยที่สอดคล้องกับเหตุการณ์กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเรื่องดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงในปี พ.ศ. 2436 (ร.ศ. 112) ที่เกิดขึ้นขณะนั้นได้อย่างชัดเจน

กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ในปี ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) เกิดขึ้นจากการที่ฝรั่งเศสอ้างว่า ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเป็นของญวนและเขมรมาก่อน เมื่อญวนและเขมรตกไปเป็นของฝรั่งเศสแล้ว ดินแดนดังกล่าวก็จะต้องตกเป็นของญวนและเขมรด้วย ฝ่ายไทยไม่ยอม เพราะถือว่าดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ไทยปกครองมาช้านานหลายแผ่นดินแล้ว ทางฝรั่งเศสก็จะเอาให้ได้ จึงเกิดการสู้รบกันขึ้น โดยฝรั่งเศสได้ส่งกำลังทหารทั้งฝรั่งเศสปนแขกมอรวอคโค และทหารญวน ทหารเขมรบุกรุกขึ้นมาตามลำแม่น้ำโขง และรบกันหนักที่แก่งหลีผี กรณีพิพาทดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงนี้ ยุติลงตามสัญญาสงบศึกไทยกับฝรั่งเศสฉบับลงวันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112 คือไทยยอมสละดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส ทำให้หัวเมืองขึ้นจำปาศักดิ์ทั้งหมดที่อยู่บนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตะวันออกก็ตกไปอยู่ในการบำรุงของฝรั่งเศส คงเหลือแต่หัวเมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองขึ้นนครจำปาศักดิ์ที่อยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงเท่านั้น⁷⁴

บทความเรื่อง “เมืองลาวแถบโขง” ที่ลงใน วชิรญาณวิเศษเดือนสิงหาคม ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ซึ่งเป็นช่วงของการเกิดกรณีพิพาทดังกล่าว ถือได้ว่าบทความนี้สามารถสะท้อนสภาพการณ์ และความรู้สึกของสยามที่ต้องเผชิญกับการคุกคามทางอำนาจจากฝรั่งเศสเหนือบริเวณแม่น้ำโขงในขณะนั้นได้เป็นอย่างดี ดังที่ปรากฏว่า

“...ถ้าใช้อำนาจข่มขู่แย่งชิงด้วยอย่างอื่น เปรตั้นว่า บ้านเมืองเขาตั้งอยู่ดี ๆ ถือว่ามีอำนาจใหญ่ยกไปปราบปรามเสียก็ดี หาเหตุขอร้องของมีวิญญานแลไม่มีวิญญานก่อน เมื่อเขาไม่ให้จึงยกทัพไปปราบปรามก็ดี กล่าวผู้ดินแดนที่มีใช้ของตนว่าเปนของตนก็ดี เหล่านี้ล้วนเปนการใช้อำนาจโดยไม่ชอบธรรม การแปรผันแห่งดินแดนด้วยเหตุนี้ ๆ เปนการแปรผันแห่งดินแดนโดยไม่ชอบธรรม...ดินแดนเหล่านี้ ตกอยู่ในความปกครองแห่งกรุงสยามสืบเนื่องมา...นับได้ถึง 117 ปี โดยการที่ข้าพเจ้าจะชี้แจงให้เห็นสืบไปนี้ มีหลักฐานแลพยานอ้างได้ทั้งสิ้น อนึ่งข้าพเจ้าอาจจะกล่าวได้ว่า เมื่อจะจัดโดยนิยมแห่งการผันแปรไปแห่งดินแดนดังกล่าวมานั้นแล้ว การที่ดินแดนเหล่านี้ ตกมาอยู่ใน

⁷⁴ เดิม วิชาคพจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, พิมพ์ครั้งที่ 4(กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์,

ความปกครองกรุงสยามซึ่งสืบเนื่องมาจนทุกวันนี้ เป็นการตกมาอยู่ในความปกครองโดยชอบธรรมทั้งสิ้น⁷⁵

จากกรณีพิพาทดังกล่าวทำให้ฝรั่งเศสกลายเป็นผู้ร้ายในสายตาของสยาม โดยถูกจัดให้อยู่ในกลุ่มของผู้ที่มีอำนาจแต่ใช้อำนาจในทางที่ไม่ชอบธรรมเพื่อให้ได้มาซึ่งดินแดนของผู้อื่น การใช้กำลัง และกองทัพเข้าแย่งชิงดินแดนที่ไม่ใช่ของตน รวมไปถึงการกล่าวอ้างดินแดนของผู้อื่นว่าเป็นของตน ล้วนสะท้อนให้เห็นถึงพฤติกรรมของฝรั่งเศสที่เป็นผู้คุกคามในสายตาของชนชั้นนำสยามทั้งสิ้น ในทางตรงกันข้ามสยามก็ถูกทำให้เป็นผู้ปกครองโดยชอบธรรมที่ถูกรุกราน เนื่องจากดินแดนเหล่านั้นล้วนอยู่ภายใต้การปกครองของสยาม และความประพฤติดันไม่ชอบธรรมของฝรั่งเศสเช่นนี้ ได้ส่งผลให้ "...คองเวนเมนต์สยาม ยอมสละเสียซึ่งข้ออ้างว่ามีกรรมสิทธิ์ทั้งสิ้นทั่วไปในดินแดน ณ ผังซ้ายปากตะวันออกแม่น้ำโขง แลในบรรดาเกาะทั้งหลายในแม่น้ำด้วย..."⁷⁶ ทำให้ชนชั้นนำสยามซึ่งเป็นผู้ปกครองอย่างชอบธรรม ต้องเสียสิทธิในดินแดนที่ได้ชื่อว่าเป็นของตนให้กับผู้รุกรานจากภายนอกอย่างฝรั่งเศส

จากทัศนะของชนชั้นนำสยามข้างต้น หากมองในทางตรงกันข้าม และมองผ่านบริบทที่แตกต่างกันออกไปพบภาพของสยามในความสัมพันธ์กับต่างชาติก็จะต่างไปด้วย ภายใต้บริบทพื้นถิ่นในขณะนั้นซึ่งความสัมพันธ์ทางอำนาจเป็นแบบลำดับชั้นที่ยังไม่มีภูมิภาคฯ ทั้งสยามและฝรั่งเศสต่างก็ถือเป็นพวกล่าดินแดนที่กำลังต่อสู้แย่งชิงเหยื่อตัวเดียวกัน แม้ว่าจะมีความสามารถไม่เท่ากันก็ตาม แต่ถ้ามองผ่านบริบทการเมืองระหว่างประเทศของยุคอาณานิคม ความขัดแย้งกลับกลายเป็นข้อพิพาทที่ไม่ยุติธรรมระหว่างมหาอำนาจกับชาติเล็กๆ ที่พยายามปกป้องตนเอง ทัศนะต่อต้านจักรวรรดินิยมที่นักประวัติศาสตร์ในยุคหลังอาณานิคมรับไปใช้อย่างภาคภูมิใจ และได้เปลี่ยนความหมายของความสัมพันธ์ดังกล่าว สยามในบริบทการเมืองตามทัศนะพวกเรามีได้เป็นคู่แข่ง หรือศูนย์อำนาจหนึ่งที่ครองความเป็นใหญ่ หรือนักล่าดินแดนระดับท้องถิ่นอีกต่อไป แต่สยามกลายเป็นลูกแกะแทนที่จะเป็นหมาป่าตัวเล็ก แทนที่จะเป็นประวัติศาสตร์การครองความเป็นใหญ่ในภูมิภาค กลับกลายเป็นประวัติศาสตร์ของการต่อต้าน

⁷⁵ หม่อมเจ้าประภากร, *เมืองลาวแถบโขง*, หน้า 570-571

⁷⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, *พ.18.2/5 สำเนาหนังสือสัญญากรุงสยามกับฝรั่งเศส* เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทร์ศก 112 (พ.ศ. 2436) อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, *วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112 การเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แสงรุ่งการพิมพ์, 2523), หน้า 384.

ลัทธิอาณานิคมอันทรงเกียรติที่นำเสนอโดยชนชั้นนำสยาม ภัยคุกคามจากมหาอำนาจชั่วร้าย กลายเป็นเหตุกระตุ้นให้แกการกระทำต่างๆ ของสยามในเวลานั้นและทำให้การกระทำของ สยามกลายเป็นการต่อสู้ที่ชอบธรรมเพื่อ “ความอยู่รอด” ของตน⁷⁷

นอกจากความสนใจเกี่ยวกับการอธิบายความรู้เรื่องพื้นที่แล้ว ชนชั้นนำสยาม ยังให้ความสนใจเกี่ยวกับความรู้เรื่องอาชีพของคนในพื้นที่อีสานด้วย โดยความสนใจในเรื่อง ดังกล่าวของชนชั้นนำสยามได้แสดงออกผ่านการบรรยาย และให้รายละเอียดเกี่ยวกับขั้นตอน การปฏิบัติ รวมไปถึงวิธีการในการประกอบอาชีพนั้นๆ ความสนใจเกี่ยวกับการประกอบอาชีพของคน ในท้องถิ่นเช่นนี้ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่เป็นผลมาจากการเข้าร่วมมหกรรมนานาชาติของ สยาม ครั้งแรกที่กรุงพลาเดียเพีย เพื่อฉลองครบรอบ 100 ปีการประกาศเอกราชของประเทศ สหรัฐอเมริกาในปี ค.ศ. 1876 (พ.ศ. 2419) รวมไปถึงมหกรรมครั้งสำคัญที่ปารีสปี ค.ศ. 1889 (พ.ศ. 2432) และปี ค.ศ. 1900 (พ.ศ. 2443), ที่ชิคาโก ปี ค.ศ. 1893 (พ.ศ. 2436), ที่เซนต์หลุยส์ ปี ค.ศ. 1904 (พ.ศ. 2447), ที่ตูริน ปี ค.ศ. 1911 (พ.ศ. 2454)⁷⁸ การเข้าร่วมมหกรรมในแต่ละครั้ง สยามต้องคัดเลือกผลิตภัณฑ์พื้นบ้านทั้งหัตถกรรมและผลผลิตธรรมชาติที่มาจากที่ต่างๆ ใน ราชอาณาจักร ซึ่งรัฐบาลที่กรุงเทพฯ มีคำสั่งให้หัวเมืองรวบรวมตัวอย่างของดีๆ ส่งให้กรุงเทพฯ คัดเลือก มีทั้งกระบุง ตะกร้า ผ้าทอ ผ้าเช็ดหน้า แร่ธาตุต่างๆ และของป่า แต่วิธีการสำคัญที่ ทางกรมมักกระทำคือให้ขุนนาง และเจ้านายรับผิดชอบไปจัดหาหรือจัดทำสิ่งของที่มอบหมายแบ่ง กันรับผิดชอบ มีตั้งแต่พลับพลา แพ เรือ รูปปั้น เครื่องเขียน วัดและบ้านจำลอง ผ้า เสื้อ อาวุธ ตลอดจนถึงเครื่องถม เครื่องมุก เครื่องหล่อ เครื่องไม้ หัวเขน เครื่องดนตรี เป็นต้น⁷⁹ ซึ่งล้วนแต่เป็น แรงผลักดันสำคัญให้กลุ่มชนชั้นนำสยามเริ่มให้ความสนใจกับวิถีชีวิต รวมไปถึงการประกอบอาชีพ ของคนในท้องถิ่นเพิ่มมากขึ้น จนถือได้ว่าการเข้าร่วมมหกรรมนานาชาติเป็นส่วนหนึ่งของ กระบวนการประเมินสถานะของชนชั้นนำสยามในโลกศิวิไลซ์ จนกลายเป็นความรู้ที่ยืนยันถึง ความสูงส่งศิวิไลซ์ของตนเอง ไม่ว่าโลกจะมองภายนอกจะมองสยามอย่างไรก็ตาม⁸⁰

⁷⁷ Thongchai Winichakul, *Siam Mapped : A History of the Geo-body of A Nation*, p. 147-148; ธงชัย วินิจจะกูล, “ภูมิทยาและประวัติศาสตร์,” แปลโดย พวงทอง ภวัครพันธุ์, *ฟ้าเดียวกัน* 6,3 (กรกฎาคม-กันยายน 2551): 97-98.

⁷⁸ ธงชัย วินิจจะกูล, *ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนผ่านการ เดินทางและพิธีกรรมที่ทั้งในและนอกประเทศ*, หน้า 24,26.

⁷⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, *ร.5 บ.11/17 ประกาศแจ้งความให้เอกชนส่งของเข้าร่วมและถวายพระนาม ถวายนาม และรายการ ผู้ซึ่งได้รับทำสิ่งของไปตั้งแสดงที่พิพิธภัณฑ์กรุงปารีส 1900*. อ้างถึงใน *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 28-29.

⁸⁰ *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 30

มหกรรมที่แสดงถึงความศิวิไลซ์ของชาติตะวันตกที่สยามได้เคยไปเห็น ถูกจำลองให้เกิดขึ้นในสยามครั้งแรกด้วยการจัด “เอกซฮิบิเชน” เพื่อฉลองครบรอบ 100 ปี กรุงรัตนโกสินทร์ ในปี พ.ศ. 2425 ซึ่งถือได้ว่าเป็นงานนิทรรศการครั้งใหญ่ ณ ท้องสนามหลวง โดยเรียกและเขียนชื่องานครั้งนั้นทับศัพท์เป็นภาษาอังกฤษว่า “เอกซฮิบิเชน” (Exhibition) หรือ “เอกซฮิบิเชอเน” ตามแต่ผู้เขียนแต่ละท่านจะสะกดได้⁸¹ นิทรรศการในครั้งจัดขึ้น ณ ท้องสนามหลวง โดยมีพิธีเปิด ณ วันพุธขึ้น 9 ค่ำ เดือน 6 พ.ศ. 2425 กำหนดเปิดเป็นระยะเวลา 3 เดือน โดยสิ่งของที่จัดแสดงส่วนใหญ่มาจากภายในประเทศ ทั้งพืชผลการเกษตร เครื่องมือทำมาหากิน และสิ่งของที่ชาวสยามผลิตขึ้น โดยการ “...จัดหาสิ่งของต่างๆ ซึ่งเป็นพืชพันธุ์เพาะปลูก อันเกิดขึ้นและเป็นอยู่ในกรุงสยามเป็นที่เลี้ยงชีวิต และซื้อขายราษฎรพลเมืองทั้งปวง และเครื่องมือซึ่งจะประกอบกรเหล่านั้นๆ อย่าง และสิ่งของซึ่งทำขึ้นด้วยฝีมือตัวเอง ใช้อู่ในกรุงสยามและขายไปต่างประเทศทั้งปวง...”⁸² โดยวัตถุประสงค์ของการจัดงานระบุไว้ชัดเจนว่า เพื่อแสดงให้เห็นความเจริญแห่งบ้านเมืองทั้งการเพาะปลูกค้าขายในโอกาสที่ล่วงมาได้หนึ่งร้อยปี⁸³ และต้องการให้นิทรรศการครั้งนี้เป็นสื่อแนะนำวิถี “ทำมาหากิน” เพื่อให้ประชาชน “...ได้มาดูมาเห็นสิ่งของทั้งปวงได้เลี้ยงตัวและซื้อขายเป็นประโยชน์ เพื่อจะเป็นที่แนะนำให้เห็นสิ่งทั้งปวงว่าอย่างไรดีอย่างไรไม่ดี อย่างไรควรจะใช้ได้ อย่างไรไม่ควรใช้ได้เป็นที่แนะนำแห่งคนทำมาหากิน และคนที่จะซื้อขายสินค้าทั้งปวง”⁸⁴ นอกจากนั้นจุดประสงค์ของการจัดงานนิทรรศการในครั้งนี้ ยังเป็นการฝึกฝนให้พระเจ้าองค์ยาเธอของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และข้าราชการสำนักรุ่นใหม่ให้มีความรับผิดชอบในหน้าที่เพื่อสนับสนุนระบบราชการในรัฐสมบูรณาญาสิทธิ ผ่านการเข้าร่วมทำกิจกรรมงานนิทรรศการทั้งการรวบรวมสินค้าและทรัพยากรธรรมชาติจากท้องถิ่น ซึ่งจะเป็นผลประโยชน์ต่อเศรษฐกิจของรัฐ ด้วยการรวบรวมสินค้าของสยามนับตั้งแต่รัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่มีทั้งสินค้าต้องห้ามในสมัยจารีต เช่น สินค้าของป่า กับสินค้าเบ็ดเตล็ดที่บริโภคในชีวิตประจำวัน

⁸¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5บ.11/6 เรื่องเอกซฮิบิเชอเน ร.ศ. 101 (พ.ศ. 2425) อ้างถึงใน ธวัชชัย องศ์วุฒิเวทย์, “นิทรรศการในสยาม ระหว่าง พ.ศ. 2425-2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาวัฒนธรรมศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, 2547), หน้า 21.

⁸² สมโภชพระนครครบร้อยปี(พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, 2503), หน้า 13,17 อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 35.

⁸³ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 10 ภาค 4 จ.ศ.1243 (พ.ศ. 2424), หน้า 39-42. อ้างถึงใน ธวัชชัย วินิจจะกุล, ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนผ่านการเดินทางและพิพิธภัณฑที่ทั้งในและนอกประเทศ, หน้า 31.

⁸⁴ สมโภชพระนครครบร้อยปี, หน้า 18. อ้างถึงใน ธวัชชัย องศ์วุฒิเวทย์, นิทรรศการในสยาม ระหว่าง พ.ศ. 2425-2475, หน้า 35.

ภายในประเทศ ได้แก่ ไข่ปลา กระเทียม พริกไทย หอมถั่วต่างๆ ฝ้าย น้ำตาล หวาย ยางไม้ และ เครื่องสมปักสรคือ พืชล้มลุกที่ให้ผลได้ครั้งเดียว ซึ่งประชาชนปลูกขายและต้องชำระภาษีสมปักสร สินค้าเหล่านี้ได้แก่ น้ำมันจากเมล็ดพืช ข้าวพรรณต่างๆ เครื่องมือทำนา ยาสูบ และขี้ผึ้ง⁸⁵

การจัดหาสิ่งของเพื่อจัดแสดงในนิทรรศการครั้งนั้น หน่วยงานหลักที่รับผิดชอบคือ กระทรวงมหาดไทย และกระทรวงกลาโหม ซึ่งมีหน้าที่กำกับดูแลหัวเมืองต่างๆ ด้วยการมีหนังสือ ไปยังเจ้าเมือง ให้เมืองเหล่านั้นจัดส่งสิ่งของตามบัญชีรายการสิ่งของที่กรุงเทพฯ ได้แนบไปด้วย โดยในบัญชีได้ระบุสิ่งของที่ต้องการไว้ 9 ชนิด คือ 1. สินค้าทุกอย่าง 2. สรรพวณยา 3. สรรพไม้ ต่างๆ 4. ศิลาและพลอยแร่ดินต่างๆ 5. สัตว์บกสัตว์น้ำ 6. เครื่องมือต่างๆ 7. เครื่องยานพาหนะ 8. อาวุธ 9. สิ่งของกระบวนกรชวง โดยสิ่งของที่ส่งเข้ามาต้องบอกรายละเอียดด้วยว่า "...สิ่งของอันนั้น เกิดที่ตำบลนั้น มาแต่ที่นั้น เกิดด้วยชาติอันนั้น ราคาซื้อขายกันเท่านั้นทุกอย่างทุกประการ ให้ถึ ถ้วนตลอดถึงตำราวิธีการที่ใช้ของนั้นๆ ซึ่งเป็นประโยชน์ตามสมควรชนิดนั้น..."⁸⁶

ความสนใจในทรัพยากรของท้องถิ่น รวมไปถึงรายละเอียดในการประกอบอาชีพ ของคนได้ปกครองที่เกิดขึ้นในชุมชนชั้นนำสยามในขณะนั้น เห็นได้ว่ากลุ่มชนชั้นนำจะได้รับ อิทธิพลความคิดดังกล่าวมาจากตะวันตกผ่านการเข้าร่วมมหกรรมนานาชาติในหลายครั้ง การได้เห็นมหกรรมต่างๆ ของชาติมหาอำนาจตะวันตกที่จัดแสดงผลภัณฑ์เกี่ยวกับอาณาจักรของตน นำจะเป็นเหตุผล และแรงบันดาลใจสำคัญที่ทำให้ชนชั้นนำสยามต้องการแสดงความเจริญรุ่งเรือง ของชาติตามอย่างตะวันตกด้วย จนนำมาสู่การจัดแสดงสิ่งของที่เกิดจากการรวบรวมผลิตภัณฑ์ ต่างๆ ที่มีในสยามประเทศ จนก่อให้เกิดต้องการแสวงหาความรู้ท้องถิ่นในลักษณะนี้เพิ่มขึ้น เพื่อ ตอบสนองกิจกรรมที่จะแสดงออกถึงความศิวิไลซ์ของสยามตามอย่างชาติตะวันตก

ความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นภายในสยาม จึงถูกชนชั้นนำสยามสร้างขึ้น และนำเสนอ เป็นความรู้เพื่อแลกเปลี่ยนกันในกลุ่มชนชั้นนำด้วยกันอย่างแพร่หลาย โดยความรู้เหล่านั้นถือเป็นสิ่ง แปลกใหม่ในสายตาของชนชั้นนำ การอธิบายและให้รายละเอียดเกี่ยวกับผลิตภัณฑ์, การประกอบ อาชีพ, รวมถึงทรัพยากรในท้องถิ่น จึงเป็นการแสดงออกถึงความสนใจในผลผลิตของความไม่

⁸⁵ กัญจิกา ศรีอุดม, "จาก "นาเซนแนล เอกซฮิบิเซน" ถึง "สยามรัฐพิพิธภัณฑ์" : ภาพสะท้อนประวัติศาสตร์สยาม ในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว," (วิทยานิพนธ์ปริญญาตรีบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549), หน้า 163-167

⁸⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ๑.5 ๑๓-กท.28/60 ประกาศส่งสารบัญชี่สิ่งของเครื่องเอกซฮิบิเซนให้เมืองไทย-แขก จัดส่งเข้า ณ กรุงเทพฯ ในกรสมโภชพระนคร. อ้างถึงใน ธวัชชัย องศ์วุฒิเวทย์, นิทรรศการในสยาม ระหว่าง พ.ศ. 2425-2475, หน้า 36

ศิริไลซ์ ซึ่งเป็นสิ่งที่หาไม่ได้ในราชสำนัก ยิ่งชนชั้นนำสยามนำเสนอความรู้เหล่านี้มากเท่าไร ยิ่งเป็นสิ่งช่วยตอกย้ำให้เห็นถึงความเจริญ และความเหนือกว่าของกรุงเทพฯ ที่มีต่อหัวเมืองมากเท่านั้น ความรู้เกี่ยวกับสิ่งแปลกๆ ในท้องถิ่นที่ชนชั้นนำสยามได้พบเห็น นอกจากจะเป็นการให้ความรู้เกี่ยวกับวิถีของกลุ่มคนที่ชนชั้นนำสยามเรียกว่าชาวบ้านนอกแล้ว ความรู้ดังกล่าวยังเป็นข้อมูลที่ช่วยเพิ่มจำนวนรายการสิ่งของที่สยามจะใช้แสดงออกถึงความศิวิไลซ์ของกรุงเทพฯ ผ่านการจัดนิทรรศการต่างๆ รวมไปถึงเป็นความรู้ที่ช่วยสร้างรายได้ในทางเศรษฐกิจให้แก่สยามได้อีกด้วย

ตัวอย่างบทความของชนชั้นนำสยาม ที่แสดงออกถึงความสนใจในความแปลกเกี่ยวกับประสบการณ์ที่ได้พบเห็นการประกอบอาชีพของคนในบริเวณอีสาน เช่น “เรื่องทำไรฝ้าย” ที่เขียนขึ้นในปี พ.ศ. 2433 ที่กล่าวว่า “...ฝ้ายเปนสินค้าอย่างหนึ่ง มีซื้อขายกันชุกชุมอยู่ในประเทศลาว แขวงหัวเมืองมุกดาหาร แลเมืองเขมราฐบุรีเปนต้น เพราะเมืองเหล่านี้ มีป่าไม้สูงเปนดงใหญ่ ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำของทั้ง 2 ฟากเปนที่สำหรับทำไรฝ้ายได้ดีมาก การซื้อขายกันก็ซื้อขายแก่พ่อค้าชาติเดียวกันบ้าง ชาติอื่นบ้าง”⁸⁷ ความสนใจในอาชีพดังกล่าวทำให้ชนชั้นนำสยามพยายามให้รายละเอียดเกี่ยวกับอาชีพเพื่อที่จะได้กลายเป็นความรู้ในกลุ่มของตน โดยเริ่มตั้งแต่ขั้นตอนในการปลูกฝ้ายอย่างละเอียดที่เริ่มตั้งแต่การหาสถานที่ที่เหมาะสม, การเตรียมสถานที่ การเตรียมเมล็ดพันธุ์, ขั้นตอนการปลูก, ระยะเวลาการเก็บเกี่ยว ไปจนถึงขั้นตอนในการแยกฝ้ายออกจากเมล็ดและปั่นเป็นเส้นด้ายเพื่อนำไปทอเป็นผ้าต่อไป ในสายตาของชนชั้นนำสยามแล้วอาชีพการทำฝ้าย “...ไม่สู้มีกำไรมากนักมาก ด้วยราคาฝ้ายถูกไม่เหมือนสินค้าอื่นๆ ผู้ทำฝ้ายขายได้ผลประโยชน์น้อย มีผลประโยชน์มากแต่ผู้รับซื้อไปขาย”⁸⁸ ความรู้ดังกล่าวนอกจากจะทำให้ชนชั้นนำมีความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นเพิ่มขึ้นแล้ว สยามยังได้ประโยชน์จากการประเมินมูลค่าทางรายได้ของท้องถิ่นอันจะมีประโยชน์ต่อการสร้างรายได้ทางเศรษฐกิจให้แก่รัฐอีกด้วย

การเลี้ยงไหมในอีสานถือเป็นอาชีพของท้องถิ่นอีกอาชีพหนึ่งที่ชนชั้นนำสยามให้ความสนใจ โดยมีการเขียนบทความ “เรื่องการเลี้ยงตัวไหม แลวิธีทำเส้นไหม” โดยผู้เขียนมีความเห็นว่า “ไหมเปนสินค้าอย่างดีในประเทศจีน แลหัวเมืองฝ้ายตะวันออกคือ เมืองอุบลราชธานี เปนต้น เป็นเมืองมีการเลี้ยงตัวไหม แลทำเส้นไหมไว้เป็นสินค้าสำหรับขายแก่พ่อค้าประเทศอื่น”⁸⁹ การให้ความรู้เกี่ยวกับอาชีพการเลี้ยงไหมของคนอีสาน ยังคงถูกชนชั้นนำสยามนำเสนอผ่านความ

⁸⁷ “เรื่องทำไรฝ้าย,” *วารญาณพิเศษ* 6,5 (12 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433): 174.

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 175.

⁸⁹ “เรื่องเลี้ยงตัวไหม แลวิธีทำเส้นไหม,” *วารญาณพิเศษ* 6,18 (วันพฤหัสบดีที่ 5 เดือนมีนาคม ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433): 206

สนใจด้วยการให้รายละเอียดในลักษณะเดียวกับอาชีพอื่นๆ ที่ได้พบเห็นคือ บรรยายรายละเอียด ตั้งแต่การเริ่มเพาะปลูกไปจนถึงการเก็บเกี่ยวผลผลิตของเส้นไหมและ“นำไปทำเป็นผ้าม่วงและแพรต่างๆ ซึ่งนำไปขายได้ราคาแพง”⁹⁰ ความรู้ในเรื่องการเลี้ยงไหมน่าจะอยู่ในความสนใจของชนชั้นนำสยามมากพอสมควร เพราะในระยะต่อมาชนชั้นนำสยามได้นำความรู้ดังกล่าวมาเป็นแนวทางต่อยอดทางเศรษฐกิจเพื่อสร้างรายได้ให้แก่รัฐ ด้วยการจ้างชาวญี่ปุ่น คือ นายโตยามา (Toyama) ผู้เชี่ยวชาญเรื่องการเพาะปลูกและเลี้ยงไหม เข้ามาช่วยให้ความคิดและเสนอแนะเกี่ยวกับการเลี้ยงไหมและเพาะปลูกในกระทรวงเกษตรราธิการ ซึ่งถือเป็นชาวเอเชียจำนวนไม่มากที่สยามว่าจ้างให้เข้ามาเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งในขณะนั้นที่ปรึกษาราชการส่วนใหญ่จะเป็นชาวตะวันตก⁹¹

ความสนใจดังกล่าวได้ส่งผลให้ในปี ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ พร้อมด้วยหลวงนรราชจ้านง พระศรีกาฬสมุท รวมทั้งนายโตยามา ไปตรวจการเลี้ยงไหมที่นครราชสีมา พบสาเหตุที่ทำให้การเลี้ยงไหมในบริเวณอีสานไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร จึงมีรายงานขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบ ดังความว่า

“การทำไหมในมณฑลนครราชสีมา...ถึงเดี๋ยวนี้การเจริญก็ถอยหลังลงทุกที คนทำไหมน้อย และไหมที่ทำได้ดีก็ไม่ได้ตามเวลาสมควร... ราษฎรทุกวันนี้คิดว่า การทำไหมจะเป็นสินค้าให้พอที่จะเลี้ยงชีพไม่ได้ เพราะไหมขายได้ราคาแพง ที่น้อยลงก็เพราะเหตุที่ไหมไทยของเราเส้นหยาบอย่างไรก็อย่างนั้น ส่วนประเทศอื่นเขาทำไหมมาขายได้เส้นบางกว่าของเรา ของเขาย่อมมีราคามากอยู่เองกว่าเรา ราคาไหมเราจึงลดลง... ไหมของเราไม่ใช่แต่ว่าหนาแลหยาบ เส้นไม่เท่ากันด้วย บางแห่งก็เส้นเล็ก บางแห่งก็เส้นโต... เหตุที่ไหมเราหนาแลหยาบ หรือบางแห่งบาง บางแห่งหนา ก็มีอีกหลายประการ 1.เป็นไรไหมของเรามีรูปร่างผิดปกติกักกับรังไหมประเทศอื่นๆ..ที่รังไหมเราไม่ดีเหมือนเขานั้นเพราะ

⁹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 222.

⁹¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้มเอกสารกระทรวงเกษตรราธิการ ที่ กษ. 8/2 เรื่องทำไหม อ้างถึงใน ปิยนาด บุนนาค, “พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : ปิยมหาราชผู้ทรงวางรากฐานระบอบราชการไทยและปฏิรูปประเทศแบบ “ผลึกแผ่นดิน”,” ใน เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระราชพิธีฉลองสิริราชสมบัติครบ 60 ปี และในมหามงคลวโรกาสทรงเจริญพระชนมพรรษา 80 พรรษา “เรื่อง 9 แผ่นดินของการปฏิรูประบอบราชการ,” ณ หอประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ตึกจักรพงษ์ และห้อง 105 อาคารมหาจุฬาลงกรณ์ วันที่ 16-17 สิงหาคม 2550.

เราเลี้ยงไม่ตี 2. ข้าพเจ้าได้กราบบังคมทูลแล้ว ว่ารังไหมของเรามีรุ เพราะฉะนั้นเส้นไหม จึงไม่ติดต่อกันดี อย่างของเขานั้นไม่มีรุ 3. วิธีสาวไหมของเขานั้นยังไม่ดี มักจะสาวไหม ใหญ่กับไหมยอคปนกัน จึงทำให้เส้นโตบ้างเล็กบ้าง แลใช้หลายเส้นควบกันเข้าไป... เมื่อ เรารู้ต้นสายปลายเหตุเหตุนี้แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าแลเห็นช่องได้ว่าเราพอที่จะคิดอ่าน แก้ไข แนะนำแลอุดหนุนได้”⁹²

ความบกพร่องดังกล่าว ส่งผลให้ชนชั้นนำสยามมีความคิดที่จะปรับปรุงอาชีพของ ราษฎรในท้องถิ่นต่างๆ ที่เคยอยู่ในความรู้นั้น ให้สามารถตอบสนองกับความต้องการของรัฐในทาง ที่จะสร้างรายได้ในเชิงการค้า และส่งเสริมให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าให้ได้มากที่สุด จึงนำไปสู่ แนวทางและวิธีการในการปรับโครงสร้างทางอาชีพของคนในท้องถิ่น ให้มีความสัมพันธ์กับระบบ เศรษฐกิจและผลประโยชน์ของส่วนกลาง ด้วยวิธีการ คือ

“...รัฐบาลจัดตั้งโรงสำหรับสาวไหมที่ในมณฑลนครราชสีมา รับซื้อรังไหม ของราษฎรให้มากที่สุดที่จะมากได้ แล้วเอามาสาวอย่างวิธีญี่ปุ่น แลด้วยเครื่องมือญี่ปุ่น ไหมที่สาวมานั้นก็จะเป็นสองชนิด ชนิดหนึ่งเป็นไหมยอค อีกชนิดหนึ่งเป็นไหมใหญ่ ใน มณฑลนครราชสีมาจะมีแต่ไหมเหล่านั้น แลไหมที่สาวอย่างเก่า คือ เอาไหมใหญ่ปนกับ ไหมยอคปนกันก็จะหมดไปทุกที เมื่อรัฐบาลจะขายไหมที่ทำนั้น ก็จะได้ราคามากขึ้น ผลประโยชน์ของรัฐบาลทางไหมที่เคยน้อยอยู่ก็อาจจะมากขึ้นอีกหลายเท่า เมื่อราษฎร เห็นว่าถ้าเลี้ยงไหมแล้วขายรังได้ก็จะพากันทำมากขึ้น ผลประโยชน์ของราษฎรในทางเลี้ยง ไหมก็จะมีมาก ผลประโยชน์ฝ่ายรัฐก็จะมีมากขึ้นเหมือนกัน

แต่ที่ทำดังนี้ เป็นแต่ไหมที่สาวมาเป็นชนิดดีแล้วได้ ส่วนรังไหมนั้น ถ้า ราษฎรไม่ได้รับคำแนะนำถึงการเลี้ยงดู รังไหมก็จะไม่ดีขึ้นกว่าเก่า เพราะฉะนั้นการสั่ง สอนราษฎรให้เลี้ยงไหมก็เป็นการจำเป็นเหมือนกัน ถึงโดยว่ารัฐบาลจะตั้งโรงเลี้ยงไหมจริง ก็ไม่เห็นเป็นการขัดข้องอันใด คนที่ทำการนั้น หาเอาผู้รู้ที่รู้การเลี้ยงไหมดี ๆ มาสอนขึ้นที่

⁹² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กส.13/37 เรื่องพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์ขึ้นรายงานตรวจการทำไหมนครราชสีมา ร.ศ.121 (พ.ศ.2445)

กรุงเทพฯ ก็ได้ ผู้ที่มารับจ้างเลี้ยงไหมให้รัฐบาลนั้น จะต้องทำตามบังคับของรัฐบาลทั้งสิ้น”⁹³

การจัดการของรัฐในเรื่องการประกอบอาชีพของคนอีสานในข้างต้น แสดงให้เห็นถึงความพยายามในการเข้าควบคุมทรัพยากรภายในท้องถิ่นให้มีระบบมากขึ้น เพื่อตอบสนองการผลิตเพื่อการค้า ด้วยการผลักดันคนอีสานให้เข้าสู่ระบบการเป็นแรงงานรับจ้าง เช่น การให้เงินเดือนสำหรับผู้หญิงที่รับจ้างทำไหม⁹⁴ และเห็นชัดในกรณีของการว่าจ้างแรงงานจากอีสานให้เข้ามาทำนาในมณฑลขึ้นในเพื่อรองรับการขยายตัวของปลูกข้าวที่เป็นไปอย่างรวดเร็ว โดยแรงงานส่วนใหญ่จะมาจากมณฑลอุดรและมณฑลอีสาน⁹⁵ โดยมี “นายฮ้อย” หรือ “นายร้อย” เป็นนายหน้าในการนำแรงงานอีสานเข้ามา ซึ่งนายฮ้อยคนหนึ่งจะคุมคนตั้งแต่ 17 - 120 คน และจะได้ค่าจ้างนำมาเป็นรายบุคคลตั้งแต่ 2 - 10 บาท⁹⁶ อันแสดงถึงการขยายตัวทางเศรษฐกิจที่เป็นไปเพื่อการสร้างรายได้ให้แก่รัฐในกระแสบทุนนิยมของสยามในขณะนั้น

การส่งเสริมการเลี้ยงไหมในอีสานให้เป็นธุรกิจนั้น ถือได้ว่าเป็นผลในระดับหนึ่งเห็นได้จากรายงานการตรวจราชการของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ในปี พ.ศ. 2449 ที่กล่าวถึงการทำไหมในเมืองชนบทว่า “ตั้งแต่ 2 ปีมานี้ ไหมได้ออกเป็นสินค้าสำคัญทางเมืองนครราชสีมาบ้าง ราคาขึ้นเป็นชั่งละ 7 บาท 32 อัฐ... และในเมืองยโสธร 5 ปีมานี้ สินค้าไหมทวี

⁹³ เรื่องเดียวกัน.

⁹⁴ จากการประเมินค่าใช้จ่ายในการทำไหมในมณฑลนครราชสีมาของนายโตยามา ได้คิดประมาณการค่าจ้างสำหรับการทำไหมให้มีน้ำหนัก 1 หนาบ ต้องใช้เงินในการจ่ายค่าจ้าง คือ เป็นเงินเดือนสำหรับผู้หญิงใช้ทำไหม 80 บาท เงินเดือนสำหรับนายผู้ดูแลการ 40 บาท หากเป็นไปตามประมาณการดังกล่าวแล้ว รัฐสยามจะมีกำไรจากการขายไหม 1 หนาบ สูงถึง 600 บาททีเดียว อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน.

⁹⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ๑.5 น.3.2ก/116 หนังสือพระยานนพบุรีศรีโกษนครรามถึงเจ้าพระยามรราช 14 พฤษภาคม ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2453) อ้างถึงใน ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, “การเคลื่อนย้ายแรงงานอีสานเข้าสู่สวนกลางในอดีต,” วารสาร มคอ. มหาวสารคาม 1,2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2525): 141-142.

⁹⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ๑.5 น.302ก/36 หนังสือลาวนายร้อย 5 คน ถึงผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลบุรี 19 มิถุนายน ร.ศ. 123 (พ.ศ. 2447) อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 142.

มากขึ้น”⁹⁷ แต่โดยสภาพทั่วไปแล้ว “การทำมาหาเลี้ยงชีพของราษฎร ทั้งการทำนา ทำไร่ ทำไรฝ้าย ทำไหม ฯลฯ ยังคงเป็นการทำเพื่อพอใช้เอง หรือซื้อขายกันเอง บางครั้งทำได้เองเกือบไม่ต้องซื้อหาสิ่งอันใด”⁹⁸

ในช่วงทศวรรษแรกของการส่งเสริมการผลิตไหม ระหว่าง ปี พ.ศ. 2444 - 2456 สยามได้พยายามนำเอาวิธีที่ทันสมัยแบบญี่ปุ่น เข้ามาใช้ในการผลิตแทนวิธีการเก่าๆ โดยมีเป้าหมายเพื่อที่จะให้ประชาชนผลิตไหมเพื่อเป็นอาชีพหลัก แต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จเพราะประชาชนส่วนใหญ่ยังคงมุ่งการผลิตเพื่อใช้ในครัวเรือนเป็นสิ่งสำคัญ ทำให้การค้าไหมยังอยู่ในวงจำกัด”⁹⁹ ถึงอย่างไรรัฐสยามก็ยังมีความคิดที่จะพัฒนาเรื่องการทำไหม เพื่อความหวังที่ว่า การทำไหมจะสามารถสร้างรายได้ให้แก่รัฐ ดังข้อความว่า

“...การทำไหมในบ้านเมืองเรา ทำแต่เพียงพอใช้เล็กน้อยเท่านั้น หาได้คิด ทำให้จนถึงเป็นประโยชน์เป็นสินค้าใหญ่โตอะไรไม่ ที่ได้มีอยู่บ้างแล้วตามรายงานของ ศุภกากร ก็โดยที่ส่งออกไปโดยเสียไม่ได้เพราะเป็นไหมเลว เหลือใช้เหลือสรอยแล้ว แต่ กระนั้นก็ดี ถ้าตรวจดูตามรายงานของศุภกากรตั้งแต่ ร.ศ. 114 (พ.ศ. 2438) ถึง ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446) จะเห็นได้ว่า ในปีหนึ่ง เมืองเราได้ส่งแต่สินค้าไหมอย่างเดียวออกไป เป็นราคาเกือบล้านบาท นี่ก็พอแลเห็นได้ว่า ถ้าบ้านเมืองของเราจะได้ทำนุบำรุงการพแนกนี้ ขึ้นบ้างแล้ว ก็คงไม่ต้องเป็นที่สงสัยเลยว่า ในต่อไปข้างหน้า งบประมาณจะไม่กระเถิบสูงขึ้นอีก...”¹⁰⁰

⁹⁷ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, จดหมายเหตุตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และหม่อมเจ้าจางจิตรถนอม ดิศกุลพระธิดา, 2538), หน้า 73,132.

⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 70,72,76-78.

⁹⁹ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน จารุพิชญ์ เรื่องสุวรรณ, “นโยบายของรัฐบาลไทยเกี่ยวกับการผลิตไหมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ระหว่าง พ.ศ. 2444-2503,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2535).

¹⁰⁰ นายแคว้ว นักเรียนโรงเรียนกระทรวงเกษตรธิการ, “พงษาวดารของไทย และการทำไหมของญี่ปุ่น และไทย,” วิทยาจารย์ 9,19 (2452): 607.

การสร้างความรู้เกี่ยวกับการทำไหมในอีสาน รวมถึงแนวคิดที่จะเสนอให้เกิดการพัฒนาเป็นอุตสาหกรรมเพื่อสร้างรายได้แก่รัฐ ยังคงถูกนำเสนอเป็นระยะๆ ดังเช่นในปี พ.ศ. 2462 นักเรียนครูศึกษารวมก็ได้เขียนบทความเรื่อง “การทำไหมในมณฑลอุบลราชธานี” เพื่อที่จะกระตุ้นให้เกิดความสนใจแก่ผู้ที่ต้องการจะหาความรู้ และลงทุน ไว้ว่า

“การทำมาหากินซึ่งเป็นลำไผ่ของชาวภูษานิมิต มณฑลอุบลราชธานี อย่างหนึ่ง ที่มีผู้ทำกันอยู่มากนั้นคือการเลี้ยงไหมวิธีที่ทำนั้นถึงแม้จะเป็นวิธีเก่าและไม่สู้จะเป็นวิธีที่ดีเท่าไรก็ดี ก็ยังเป็นประโยชน์อยู่มาก... นอกจากทำใช้ด้วยตัวเองแล้ว ก็ยังซื้อขายกันตามพื้นบ้านเมือง และได้จำหน่ายไหมดิบและฝืนผ้าที่ทำด้วยไหมไปขายถึงเมืองพม่า มีเมืองมระหม่งเป็นต้นปีละมากๆ ด้วย แต่ว่ายังไม่เคยมีใครตั้งหน้าตั้งตาทำจนเป็นการใหญ่โตได้ทำกันแต่เพียงคนละเล็กละน้อยเท่านั้น... ถึงแม้การทำไหมในมณฑลนี้ จะยังไม่เป็นการใหญ่โตได้ดี ก็คงมีประโยชน์อยู่มาก ข้าพเจ้าเห็นเช่นนี้ จึงลองเรียบเรียงมาลงในวิทยาสาร เพื่อผู้ที่ไม่มีโอกาสได้รู้เห็น แต่มีความสนใจในเรื่องนี้ จะได้อ่านทราบเค้าไว้บ้าง และบางทีจะได้เป็นทางดำริของท่านผู้หวังประโยชน์แก่พลเมืองด้วย”¹⁰¹

การนำเสนอความรู้เกี่ยวกับการเลี้ยงไหมในอีสานของชนชั้นนำ จนนำไปสู่แนวความคิดที่ทำให้รัฐมีความต้องการที่จะพัฒนาให้อาชีพดังกล่าวกลายเป็นอุตสาหกรรมในพื้นที่เพื่อความมุ่งหวังที่จะสามารถสร้างรายได้ให้แก่รัฐ นอกจากนั้นอาชีพอื่นๆ ที่ชนชั้นนำสยามได้พบเห็นในบริเวณอีสาน ยังถูกสร้างเป็นความรู้ และนำเสนอให้ชนชั้นนำในกรุงเทพฯ ได้รับรู้และหวังว่าความรู้ที่ตนได้พบเห็นมานั้น “จะมีนักปราชญ์ผู้สามารถในการเรื่องนี้ จะอธิบายให้พิศดารโดยละเอียดอีกได้”¹⁰² อันแสดงให้เห็นว่า ความรู้เป็นสิ่งที่กว้างขวางและไม่สิ้นสุด ความรู้ที่ชนชั้นนำสยามได้ไปประสบพบมานั้นจึงเป็นเพียงส่วนหนึ่งของความรู้เท่านั้น การยอมรับในลักษณะของความรู้เช่นนี้ น่าจะส่งผลอย่างมากต่อการทำให้ชนชั้นนำสยามในระยะต่อมาต้องเดินทางไปตรวจราชการในบริเวณอีสานเป็นระยะๆ เพื่อหวังว่าจะให้ได้ความรู้เกี่ยวกับพื้นที่ อันเป็นความรู้ที่มีความเปลี่ยนแปลงได้ตลอดเวลา

¹⁰¹ ผาย เทพสิทธิ์, “การทำไหมในมณฑลอุบลราชธานี,” *วิทยาสาร* 21,11 (พ.ศ. 2462): 845-846.

¹⁰² “เรื่องครั้ง,” *วชิรญาณ* ตอนที่ 45 (มิถุนายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441)): 808.

การสร้างความรู้เรื่องอาชีพ และทรัพยากรในพื้นที่อีสาน ยังเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสยามให้ความสนใจอยู่เสมอ เพราะมีความพยายามที่จะเขียนบทความเกี่ยวกับอาชีพอื่นในบริเวณอีสานออกมาเป็นระยะ เช่น ความรู้เกี่ยวกับการการเลี้ยงกุ้งของเมืองต่างๆ ในบริเวณอีสาน

“ครั้งเปนเครื่องย้อมผ้าอย่างหนึ่งมีแดงแก่จัด คนทั้งหลายผู้ทำผ้าห่ม ย้อมใช้ครั้งเปน เครื่องย้อมโดยมาก เพราะฉนั้นครั้งจึงเปนสิ่งที่ต้องการของคนทั้งหลาย อย่างหนึ่ง แลเปนสินค้าที่มีราคาอย่างหนึ่งด้วย สินค้าคือครั้งนี้มีอยู่ในเขตแขวงเมืองลาว ฝ่ายตะวันออกโดยมาก ... เมืองที่ถูกครั้งเปนคือ เมืองหล่มคักดี 1 เมืองเลย 1 เมืองมหาสารคาม 1 เมืองกาลสินธุ์ 1 ร้อยเอ็ด 1 ขอนแก่น 1 เมืองวาปี 1 ประทุม 1 เมืองกมะลาไสย 1 ยะโสธร 1 อำนาจ 1 เมืองมหาชนะไชย 1 เมืองอุบลราชธานี 1 เมืองเกษมสีมา 1 เมืองพิบูลย์มังสาหาร 1 เมืองตระการพิชผล 1 เมืองเดชอุดม 1 เมืองกุฉินท 1 เมืองสังขะ 1 เมืองสุรินแลเมืองชุมพลบุรี เปนต้น เมืองเหล่านี้เขาอย้อมปลูกครั้งได้ทุกปีมา มิได้ขาด”¹⁰³

ความพยายามของชนชั้นนำสยามเกี่ยวกับการแสวงหาทรัพยากรในท้องถิ่น ได้สะท้อนให้เห็นถึงความคิดเกี่ยวกับการจัดระเบียบทรัพยากรท้องถิ่น ไปพร้อมกับการแยกแยะ และแบ่งกลุ่มชาติพันธุ์ผ่านความถนัดในการประกอบอาชีพ เช่น “ครั้งเปนสินค้าของเมืองลาวฝ่ายตะวันออก” ซึ่งมีนัยสะท้อนถึงความศิวิไลซ์ของสยามผ่านการหาความรู้จากรวบรวมสินค้า และผลิตภัณฑ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ จากหัวเมืองในสยาม เพื่อแสดงถึงความแปลกของสิ่งของเหล่านั้นผ่านการจัดนิทรรศการที่เกี่ยวกับการแสดงมนุษย์เผ่าพันธุ์ต่างๆ ที่สยามเคยไปเห็นในมหกรรมนานาชาติก่อนหน้านั้น นอกจากนั้นความรู้ดังกล่าวยังแสดงให้เห็นถึงแผนการที่พยายามจะดึงกลุ่มคนเหล่านี้ให้เข้าสู่ระบบเศรษฐกิจของรัฐ ด้วยการจัดระเบียบความเชี่ยวชาญทางอาชีพ และทรัพยากรของการผลิตตามเขตพื้นที่ ซึ่งอาจจะเป็นการมองไปถึงการลดภาวะความซ้ำซ้อนด้านการผลิตสินค้าลักษณะเดียวกันในหลายพื้นที่ ด้วยความพยายามดึงจุดเด่นของแต่ละพื้นที่ขึ้นมาเป็นตัวขับเคลื่อน ซึ่งเห็นได้จากความรู้เกี่ยวกับทรัพยากรต่างๆ ในท้องถิ่นที่ชนชั้นนำสร้างขึ้นมา นอกจากจะแนะนำขั้นตอนการทำตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดกระบวนการแล้ว ในตอนท้ายยังกล่าวถึง

¹⁰³ เรื่องเดียวกัน, 800-801.

ผลประโยชน์และรายได้จากอาชีพที่นำเสนอเหล่านั้นด้วย เช่น “ครั้งในประเทศลาวลาว แลลาว พวนนี้...จะมีราคาเท่าใดดังนี้ไม่มีกำหนด...เมื่อจะเทียบคะเนที่เห็นว่าไม่ผิดนักจากความเป็นจริง นั้น พอจะเทียบได้บ้าง คือ ปีหนึ่งจะมีผู้ปลูกครั้งได้ ไม่ต่ำกว่าน้ำหนักร้อย 3 หรือ 4 หมื่นหาบ แลมี ราคาประมาณไม่ต่ำกว่าสองหรือสามร้อยชั่ง”¹⁰⁴ ข้อความดังกล่าวแสดงถึงการประเมินมูลค่าเพื่อใช้เป็นข้อมูลสำหรับการบริหารและจัดการกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของสยาม

ลักษณะของการประเมินผลประโยชน์จากอาชีพของราษฎรในบริเวณอีสาน ยังปรากฏเป็นระยะ เช่น ในเรื่อง “การทำแร่เหล็ก” ที่พรรณนาถึง “การถลุงเหล็กที่เมืองสุวรรณภูมิ อาณาสยามฝ่ายตะวันออกของแขวงลาวประเทศ”¹⁰⁵ นอกจากนี้ที่จะอธิบายถึงขั้นตอนในการถลุงเหล็กแล้ว ผู้เขียนบทความยังได้กล่าวถึง การค้าเหล็กในพื้นที่ว่า “เขาก็อาศัยอยู่ในบ้านเมืองเดียวกัน นั้นบ้าง ขายไปแก่คนอื่นที่อยู่ในประเทศที่ใกล้เคียงกัน เป็นต้นว่าเมืองยโสธร หรือเมือง อุบลราชธานี ประเทศเหล่านี้ ย่อมใช้เหล็กเมืองสุวรรณภูมิทั้งสิ้น ผู้ที่ซื้อเอาเนื้อเหล็กไปทำทั้งก้อนๆ นั้น เขาก็เอาไปตีแผ่ออกทำเป็นมีด, พร้า, จอบ, เสียม, ดาบ, ขวาน เป็นต้น สำหรับจะได้ซื้อขาย แก่ผู้ที่มีความต้องการ แลเป็นส่วนที่จะหาประโยชน์กำไรของพวกช่างเหล็กทั้งปวง”¹⁰⁶ ซึ่งจากการพบเห็นอาชีพการค้าขายเหล็กในเมืองสุวรรณภูมิ ทำให้ผู้เขียนบทความเกิดการประเมินศักยภาพของกิจกรรมดังกล่าวว่า “เหล็กบ่อเมืองสุวรรณภูมิ นี้ เป็นเหล็กไม่สู้ดีทีเดียวเมื่อทำเป็นอาวุธ, มีด เนื้อเหล็กค่อนข้างจะอ่อนมาก จึงไม่สู้คมถึงคมก็ไม่ทนได้นาน... เหล็กที่บ่อเมืองสุวรรณภูมิจึงไม่ค่อยแพร่หลายไปในประเทศต่างๆ ผู้ที่ถลุงแร่เหล็กแลหลอมเนื้อเหล็ก ในปีหนึ่งๆ จึงมีประโยชน์แต่น้อย ไม่สมควรแก่ความเหนื่อย ถึงอย่างนั้นในทุกปีล่วงแล้วมาจนเดี๋ยวนี้ ราษฎรในประเทศนั้น ก็ยังคงประกอบการถลุงเหล็กแลหลอมเนื้อเหล็กเสมอมามิได้ขาด ด้วยเป็นสิ่งหาผลประโยชน์ของเขาส่วนหนึ่ง”¹⁰⁷ ถือเป็นข้อมูลทางเศรษฐกิจในพื้นที่ที่สำคัญ ที่ทำให้ให้เห็นถึงแนวทางและความคุ้มทุนของรัฐที่จะส่งเสริมอาชีพดังกล่าว เพื่อสร้างรายได้ให้แก่รัฐหรือไม่

นอกจากนั้นยังพบบทความเรื่อง “วิธีทำดินประสิว” ที่เป็น “ลัทธิวิธีหรือเป็นวิชาหา เลี้ยงชีพของประชุมนชนพวกรวมหนึ่งที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ตามแขวงหัวเมืองที่มีถ้ำแลเขาใหญ่ซึ่งมีหม่องคาว แอบเอาไครยนอนได้ ที่เช่นนั้นก็มีผู้ประกอบการทำดินประสิวจ้างรายกันโดยมาก เช่น

¹⁰⁴ เรื่องเดียวกัน, 807.

¹⁰⁵ “การทำแร่เหล็ก,” *วารสารวิเศษ* 7,11 (วันพฤหัสบดีที่ 7 ธันวาคม ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)): 122.

¹⁰⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 148.

¹⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, 148-149.

ในเมืองนครราชสีมาที่เปนบางแลบ้านที่ราษฎรเรียกกันว่าบ้านลาดบัวขาว บ้านจันทึกคือเมืองนครจันทึก”¹⁰⁸ ผู้เขียนเริ่มอธิบายตั้งแต่การหามูลค่างคาว ที่ต้องมีพิธีการบวงสรวงเทพารักษ์ โดยได้ยกตัวอย่างคำอธิษฐานที่ผู้ออกไปหามูลค่างคาวต้องกล่าวด้วย เช่น “ขอเดชชะบาระมีพระนุเจ้า แลเจ้าทุ่งเจ้าท่าเจ้าป่าเจ้าดงแลนางไม้อะไรๆ ต่างๆ ตามความประสงค์ขอเชิญมารับเครื่องเส้นขอเดชชะบาระมีอำนาจปกครองรักษาสรรพไทยต่างๆ ที่ในถ้ำแลหนทางที่จะไปไม่ให้เบียดเบียนป้า”¹⁰⁹ ซึ่งแสดงถึงความสนใจของชนชั้นนำที่มีต่อพิธีกรรมและความเชื่อในวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่น ต่อจากนั้นก็อธิบายถึงการเผาต่าง, วิธีประสมต่าง, วิธีหุงหรือเคี้ยวดินประสิว และในส่วนสุดท้ายของบทความผู้เขียนก็ไม่ลืมที่จะคิดคำนวณถึงผลประโยชน์ที่จะได้รับจากการทำอาชีพดังกล่าว เช่น

“...กำหนดใส่น้ำมูลค่างคาวกะทะหนึ่งอยู่ใน 8 ครุ เคียวไปจนงวดลงไป 4 ครุ คงอยู่ 4 ครุ แล้วเติมอีก 4 ครุ มาณการที่เคี้ยวดินประสิวนี้ถ้าเคียวกะทะเดียวคงใช้ฟืนอยู่ใน 40 ดุ้น เวลาที่เคี้ยวนี้ก็คงอยู่ใน 9 ชั่วโมง หรือ 10 ชั่วโมง แต่เทใส่อ่างไว้เช่นนี้ทิ้งไว้คืนหนึ่งพอเวลารุ่งเช้าจึงเอาดินประสิวที่อยู่ในอ่างออกล้าง การที่ล้างนี้ใช้ผ้าขาวเนื้อบางถือ 4 มุม เอาดินประสิวนี้ใส่ลงในผ้าแล้วจึงเอาน้ำล้างแล้วใส่กระดั่งฝั่งแดดไว้วันหนึ่ง เปนใช้ได้ แต่การที่เคียวเช่นนี้วันหนึ่งคงเคียวได้อยู่ใน 6 กระทะ หรือ 7 กระทะ กระทะหนึ่งคงได้ดินประสิวหนักอยู่ใน 4 ชั่งไทย วันหนึ่งถ้าเคียว 7 กระทะคงได้ดินประสิวอยู่ใน 28 ชั่ง ราคาขายกันที่โรงขายนั้นขายกันชั่งละสลึงเพียงวันหนึ่งคงได้เงินอยู่ใน 10 บาท สลึง เดือนหนึ่งถ้าเคียวเสมอทุกวันคง ได้ดินประสิวอยู่ใน 840 ชั่ง คิดเปนราคาเงินอยู่ใน 316 บาท”¹¹⁰

แต่ในบทความดังกล่าวก็ไม่ปรากฏว่าผู้เขียนได้มีข้อเสนอแนะที่จะให้รัฐเข้ามาสนับสนุนให้เกิดการผลิตในเชิงอุตสาหกรรมหรือไม่ ปรากฏเพียงแต่ว่ารัฐจะมีส่วนแบ่งจากการขายดินประสิวจากการเสียภาษีโดย “ผู้ที่ซื้อมาจากผู้ที่ทำ ต้องมาเสียภาษีอีก ส่วนภาษีที่จะต้องเสียๆ กันเปนน้อ กำหนดอัตราที่จะต้องเสียๆ สิบห่อชั๊กห่อหนึ่ง ฝ่ายผู้ที่รับมาจากผู้ที่ทำมา

¹⁰⁸ “วิธีทำดินประสิว,” วชิรญาณวิเศษ 6,36 (วันพฤหัสบดีที่ 9 เดือน กรกฎาคม ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)): 431.

¹⁰⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 432-433.

¹¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 446.

ขายๆ กันซึ่งละสองสิ่งเพียงบ้าง สามสิ่งบ้าง”¹¹¹ การที่ผู้เขียนบทความไม่ได้เสนอให้รัฐเข้ามาจัดการกับอาชีพดังกล่าวเพื่อสร้างรายได้ อาจจะมีสาเหตุมาจากสินค้าดังกล่าวไม่เป็นที่ต้องการในตลาดมากพอที่รัฐจะสนใจ หรือส่งเสริมเพื่อเน้นการสร้างรายได้เหมือนอาชีพอื่นๆ เช่น การเลี้ยงไหม หรืออาจเป็นได้ว่ารัฐมีความพึงพอใจต่อผลประโยชน์และส่วนแบ่งจากรายได้ในส่วนนี้พอสมควร จึงทำให้รัฐไม่มีความจำเป็นที่จะเข้ามาส่งเสริม หรือจัดการกับโครงสร้างของอาชีพดังกล่าวเหมือนอาชีพอื่นๆ ที่มีจำนวนตัวเลขของรายได้เป็นที่น่าสนใจมากกว่า

การสร้างความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามไม่ได้จำกัดเพียงการสร้างความรู้เกี่ยวกับอาชีพและทรัพยากรในท้องถิ่นเท่านั้น หากแต่ความรู้เรื่องอีสานที่ถูกสร้างขึ้นนั้นยังรวมไปถึงความรู้ที่เกี่ยวกับประเพณีต่างๆ ในท้องถิ่นที่อยู่ในความสนใจผ่านการพบเห็นของชนชั้นนำสยาม ซึ่งการเกิดขึ้นของการความรู้ในลักษณะดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของการเดินทาง รวมไปถึงการท่องเที่ยวในกลุ่มชนชั้นนำสยามที่เริ่มขยายตัว ส่งผลให้มีโอกาสได้เดินทางไปยังที่แปลกใหม่มากขึ้น

ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 การเดินทางสำรวจภายในประเทศสยามได้ขยายตัวเพิ่มขึ้นอย่างไม่เคยมีมาก่อน บันทึกการเดินทางเหล่านั้นไม่ว่าจะเป็นบันทึกประจำวัน บันทึกความทรงจำหรือรายงาน (ไม่ใช่กวีนิพนธ์ หรือนิราศตามชนบโโบราณ) ตีพิมพ์ในวารสาร และหนังสือพิมพ์ต่างๆ เป็นประจำอย่างไม่เคยมีมาก่อน นักเดินทางท่องเที่ยวในช่วงดังกล่าวคือข้าราชการ ขุนนาง ปัญญาชนในและนอกราชสำนักหลายคนเดินทางไปตรวจราชการหรือไปทัพ แต่ก็มีจำนวนไม่น้อยไปเพื่อพักผ่อนหย่อนใจหรือ “เที่ยว” พวกเขาผลิตบันทึกการเดินทางออกมาเป็นจำนวนมาก ด้วยถือว่าสิ่งที่พบเห็นเป็น “ความรู้” บันทึกหลายฉบับอาจเรียกได้ว่าเป็นรายงานหรือบันทึกภาคสนามเชิงชาติพันธุ์วรรณา (ethnography)¹¹² ซึ่งความรู้เกี่ยวกับประเพณี และวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นที่ชนชั้นนำสยามได้พบเห็นก็ล้วนเป็นความรู้ส่วนหนึ่งที่เกิดขึ้นในบันทึกการเดินทางทั้งสิ้น

ทัศนคติเกี่ยวกับการเดินทางที่เปลี่ยนแปลงในข้างต้น เป็นผลสำคัญมาจากความพยายามที่ต้องการจะสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับตัวตนทางภูมิศาสตร์ (geo-body) ของสยามที่เพิ่งเกิดขึ้นในขณะนั้น ส่งผลให้เกิดการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองแบบใหม่ภายใต้ความคิดเรื่อง

¹¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 447.

¹¹² จงชัย วินิจจะกูล, ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนผ่านการเดินทางและพิพิธภัณฑที่ทั้งในและนอกประเทศ, หน้า 12.

พรมแดนชาติ ทำให้ผู้ปกครองชาวสยามต้องออกเดินทางภายในดินแดนของตนอย่างต่อเนื่องเพื่อ ก่อให้เกิดความรู้เกี่ยวกับความเป็นตัวตนในทางพื้นที่ของสยาม ก่อให้เกิดความอยากรู้อยากเห็น จนนำไปสู่ความพึงพอใจที่ผู้เดินทางต้องการหลีกเลี่ยงจากสิ่งเดิมๆ ที่คุ้นเคย ไปสู่การพบเห็นสิ่ง แปลกใหม่ที่ไม่คุ้นเคย ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดการเสด็จประพาส เพื่อให้พ้นเสียจากความเคร่งเครียดในพระราชกรณียกิจ ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงได้เสด็จประพาส อย่างกว้างขวางทั้งเอเชียและยุโรป เพื่อเป็นการได้ใช้เวลาว่าง และได้ผ่อนคลาย¹¹³ ซึ่งถือเป็น จุดเริ่มต้นที่นำไปสู่การเดินทางท่องเที่ยวในสยามอย่างกว้างขวางในเวลาต่อมา

การเดินทางท่องเที่ยวเพื่อการพักผ่อน ถือได้ว่าเป็นกิจกรรมของชนชั้นนำสยามที่ ประพฤติตามอย่างตะวันตก โดยเฉพาะการเดินทางเปลี่ยนอากาศยังชายทะเลเช่นเดียวกับที่ ชาวตะวันตกทำ พระเชื่อว่าสามารถรักษาสุขภาพได้เป็นอย่างดี การเดินทางในลักษณะนี้ ปรากฏ ให้เห็นดังเช่น ใน ปี พ.ศ. 2431 เมื่อพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธทรงพระประชวร ได้เสด็จ ไปเปลี่ยนอากาศที่เกาะที่เกาะสีชังตามคำแนะนำของหมอ พระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) เชิญ เสด็จมาประทับที่เกาะสีชังอยู่เรือนหลวงซึ่งเป็นฝรั่งเช่า... ด้วยเกาะสีชังเป็นที่ที่มีชาวต่างประเทศ ในสยามนิยมไปพักรักษาตัวอยู่เนืองๆ ในเวลาอันใกล้เคียงกันนี้เอง พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวีประประชวรจึงเสด็จพระราชดำเนินมาประทับรักษาพระองค์ที่เกาะสีชังด้วย¹¹⁴

สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพได้ทรงอธิบายการไปเที่ยว และกล่าวถึง ประโยชน์ของการเที่ยวไว้ในหนังสือวิจิตรนิพนธ์ ว่า

“การเที่ยวเตร่นี้ ว่าที่จริงใครๆ ก็ดูเหมือนจะได้เคยด้วยกันแทบทุกคน จะ ต่างกันก็ที่ได้ไปไกลบ้าง ใกล้บ้าง แลได้เที่ยวน้อยบ้างมากบ้าง ที่ว่านี้ประสงค์ไปเที่ยวเตร่ ต่างบ้านต่างเมือง หรือไปบ้านนอกคอกนา มิใช่เที่ยวเสเพลตามบ่อนเบี้ยหรือไปเที่ยวนอน

¹¹³ Thongchai Winichakul, The Others Within: Travel and Ethno-spatial Differentiation of Siamese Subjects 1885-1910, p.43.

¹¹⁴ “ประวัติพระราชวัง ณ เกาะสีชัง พระจุฬาราชานุฐาน,” ใน พระพรหม พุทธะกุลและคณะ, การสำรวจใช้ที่ดินจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยบนเกาะสีชัง เพื่อเสนอเป็นผังแม่บทเบื้องต้น (รายงานการวิจัยสถาบัน เอกสารหมายเลข 58 กองแผนงาน สำนัก อธิการบดีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กันยายน 2528), หน้า 11-12 อ้างถึงใน วีรยุทธ ศรีสุวรรณกิจ, “การพักผ่อนหย่อนใจแบบ ตะวันตกของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2445-2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549), หน้า 71.

เสียตามศาลาวัด...การเที่ยวเตร่นี้มีประโยชน์ว่ารวบยอดได้ 2 ประการ คือได้ความสุข สำราญประการ 1 ได้ความรู้ประการ 1 ...ในข้อที่ว่าได้ความรู้ นั้น เป็นข้อสำคัญควรจะอธิบายให้ชัดเจน...การต่างๆ ในภูมิประเทศบ้านเมือง อันเป็นเครื่องบังเกิดและประกอบความดีแก่ผู้รู้เห็นมีประโยชน์มากมิใช่น้อย นับตั้งแต่คนประกอบการค้าขายขึ้นไป ถ้าได้เที่ยวเตร่รู้ภูมิทำเลที่เพาะปลูก แลท่าทางสินค้าขึ้นล่องมากมายหลายตำบลก็อาจจะรู้เลือกสรรอันควรลงทุนให้เกิดผลยิ่งขึ้นได้โดยลำดับ ถ้าเป็นคนรับราชการบ้านเมือง การเที่ยวเตร่ก็ยิ่งเป็นประโยชน์สำคัญขึ้น เพราะราชการเป็นที่รวบยอดของสรรพการทั้งปวงอันจะมีในประเทศ ถ้าผู้ตรวจผู้ทำราชการได้เที่ยวเตร่ ได้รู้ได้เห็นภูมิทำเลบ้านเมือง แลความสุขทุกข์ของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ก็เหมือนหนึ่งมีทุน ในทางที่จะดำรงชีวิตราชการอันควรแก่หน้าที่ของตน”¹¹⁵

จากคำอธิบายเกี่ยวกับการท่องเที่ยวของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในข้างต้น แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการเที่ยวที่อยู่ในทัศนคติของชนชั้นนำสยามในขณะนั้น โดยการท่องเที่ยวมีความสำคัญ 2 ประการหลักๆ คือ ทำให้เกิดความสำราญ และก่อให้เกิดความรู้ โดยความรู้ที่เกิดจากการท่องเที่ยวนั้นนอกจากจะมีประโยชน์สำหรับผู้ทำการค้าขายแล้ว ความรู้จากการเดินทางท่องเที่ยวยังถือเป็นความรู้ที่สำคัญของกลุ่มข้าราชการ ที่สามารถนำมาใช้ในการปฏิบัติงานได้อีกด้วย ดังนั้นการเดินทางท่องเที่ยวของชนชั้นนำ จึงมีส่วนสำคัญที่ทำให้ชนชั้นนำสยามเกิดการแสวงหาความรู้เรื่องท้องถิ่น รวมถึงการสร้างความรู้เรื่องอีสาน

ตัวอย่างของความสนใจในประเพณีของคนต่างถิ่น ที่เกิดขึ้นในระหว่างการเดินทางของชนชั้นนำสยามนั้น ปรากฏชัดในบทความเรื่อง “ศักระวาเทียบคำแ่อว” ซึ่งเป็นความสนใจในประเพณีการเล่นของชาวลาวเมืองหลวงพระบางที่ชนชั้นนำสยามได้ไปพบเห็น ดังที่อธิบายว่า

“หนังสือเรื่องนี้ เป็นเรื่องราวแต่งเทียบกับบทลำๆ คำลาวซึ่งได้จดจำนำมาแต่เมืองหลวงพระบาง คือบรรดาชนชายหญิง ชาวเมืองนั้นประกอบการเล่น... ตาม

¹¹⁵ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “อธิบายการไปเที่ยว,” วรรณญาณ 2 (พฤศจิกายน ร.ศ. 113 (พ.ศ. 2437)): 173-175.

ถนนหนทางเป็นหมู่เป็นเหล่ากัน เสียงโห่ร้องทำทำนองโอดครวญรับกัน คล้ายกับในสยาม
 อย่างที่เล่นศักระวา ...ข้าพเจ้าได้จดจำสำเนาที่ชาวเมืองอ่านหนังสือมาเรียบเรียงแต่ง
 เทียบเป็นกลอนลำ กลอนศักระวาลงในหนังสือวชิรญาณวิเศษนี้ เพื่อประโยชน์จะให้ท่าน
 สมาชิกที่ยังไม่เคยได้ยินได้ฟัง ถ้อยคำสำนวนของชาวเมืองนั้น ทั้งจะได้เป็นเครื่องประดับ
 โสัดแห่งท่าน...”¹¹⁶

คำอธิบายของผู้เขียนในข้างต้นแสดงให้เห็นความสนใจเกี่ยวกับประเพณีของกลุ่ม
 ชนที่มีวัฒนธรรมต่างกับตน โดยความสนใจดังกล่าวของชนชั้นนำสยามไม่ได้เป็นเพียงแค่การ
 สังเกตพฤติกรรมแล้วจดบันทึกเท่านั้น แต่ผู้เขียนบทความแสดงออกถึงความสนใจในวรรณกรรมที่
 เป็นต่างชาติ (ลาว) อย่างชัดเจนด้วย การด้วยการจดบันทึกบทร้องดังกล่าว “โดยนำสำเนาของ
 ชาวเมืองอ่านหนังสือบทหนึ่ง สำนวนข้าพเจ้าที่แต่งเทียบเป็นกลอนศักระวาบทหนึ่ง”¹¹⁷ พร้อมทั้ง
 มีการอธิบายคำศัพท์ที่เป็นภาษาต่างประเทศ (ภาษาลาว) ในบทความดังกล่าวด้วย

“..อ้ายเฮย มักจิกินกินแล้ว คาตอคายบ่ออกเปนแล้ว อ้อยหากตกปากข้าง จิคายได้เมื่อใด

ศักระวาใคร่ถวิลกลืนกินหนอ ตกถึงคอแล้วจะคายอ้ออ้ายเหนียม

คำจิวว่าเขาจะภาเซ็ดชื่อเรียม ผิดธรรมเนียมมีรดคลองบ่อคลองครือ

อันลำอ้อยนั้นหากตกปากข้าง ไผจิง้างแงงง้อออกได้หรือ

เหมือนสิบแก่นแมนแลหนออยู่มมือ อย่าจับถือชาวไซ้ที่ไกล เอย

น้องเฮย แม่นว่าเจ้าคืดนั้น ชอบที่ทำงานงนั๊กแล้ว อ้ายจิปองปุ่นม๊ก ลอบเอาจนได้

ศักระวาช่างเปรียบธรรมเนียบเนาะ ฉลาดและเลมลมล่วนคมสัน

โดยมีรดคลองพร้องพรำที่รำพัน เจ้าคืดนั้นถูกทำงานงต้องตำนาน

¹¹⁶ “ศักระวาเทียบคำแล้ว,” *วชิรญาณวิเศษ* 6,22 (วันพฤหัสบดีที่ 2 เมษายน ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)): 261.

¹¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 261.

จีเนียงนำเสนห์เจ้าบ่อเศรำสุญ

อ้ายขอมปูนปานรักสมัครสมาน

จะมอบคิงเคียงเกล้าเยาวมาลย์

ถนอมนานแนบเนือบ่อเปือ เอย...

กีน, ว่ากลืน ช้าง, ว่าช้าง ไผ, ว่าใคร มอ, ว่าใกล้ มัก, ว่ารัก

เนียง, ว่าน้อม เว้าจา, ว่าพูด ชาว, ว่ายี่สิบ นำ, ว่าตา คิง, ว่าร่างกาย..."¹¹⁸

บทความเรื่อง “ศักระวะเทียบคำแอ่ว” นี้ แสดงถึงความสนใจของชนชั้นนำสยาม ที่มีต่อวรรณกรรมและการละเล่นของต่างชาติอย่างชัดเจน ผ่านการแปล (เรียบเรียงใหม่ให้เป็น ภาษาของตน) ซึ่งเป็นผลมาจากการได้เดินทางไปยังสถานที่แปลกใหม่ ทำให้สิ่งที่ได้พบเห็นใน สายตาของชนชั้นนำกลายเป็นสิ่งที่ตื่นเต้นจนต้องนำมาบอกเล่าในหมู่ของชนชั้นนำเพื่อเป็นความรู้ แต่การได้พบเห็นวัฒนธรรมที่แตกต่างไปจากตน ชนชั้นนำสยามก็ไม่ลืมที่จะแสดงทัศนะต่อการอ่าน หนังสือของชาวลาวว่าลาวชาวบ้านอ่านหนังสือยังไม่คล่อง ดูเหมือนจะเพ็งฝีกัด และพูดไปเรื่อย ๆ พอให้คล้องจองกันเท่านั้น และแสดงความคิดเห็นว่าคำในภาษาลาวและภาษาไทยมีหลายคำที่มี ความพร้อมกันมากทีเดียว¹¹⁹

การสร้างความรู้เรื่องประเพณีและวัฒนธรรมอีสานของชนชั้นนำสยามนั้น ยังคง ถูกนำเสนอเป็นระยะผ่าน หนังสือวชิรญาณ ซึ่งเป็นวารสารหลักที่ชนชั้นนำสยามในขณะนั้นใช้เป็น เวทีในการแลกเปลี่ยนความรู้ที่หลากหลายระหว่างกัน โดยบุคคลที่มีส่วนสำคัญในการสร้างความรู้ เรื่องอีสานให้แก่กลุ่มชนชั้นนำสยามคือ ชุนมหาวิไชย ที่บทความที่เกี่ยวกับอีสานของเขาหลายเรื่อง ได้ถูกเผยแพร่ในหนังสือวชิรญาณ

ชุนมหาวิไชย หรือหลวงผดุงแคว้นประจันต์ (จันทร์ อุดตวรรณคร) เป็นชาว อุบลราชธานี บวชเป็นสามเณรเข้ามาเรียนพระปริยัติธรรมที่กรุงเทพฯ อุปสมบทเป็นพระภิกษุอยู่ หลายพรรษา จึงลาสิกขาบทยออกมารับราชการในกระทรวงธรรมการ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เป็นขุนบรรหารวรรณคดี แล้วย้ายมาอยู่ในกระทรวงมหาดไทย ได้เป็นขุน

¹¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 274-275

¹¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 333.

มหาวิไชย ต่อมาจึงออกไปรับราชการหัวเมือง แล้วได้เป็นหลวงผดุงแคว้นประจันต์ และเป็น นายอำเภอเพ็ญ จังหวัดอุดรธานี¹²⁰ บทความที่ขุนมหาวิไชยเขียนส่วนใหญ่จึงอยู่ในช่วงที่รับราชการในกระทรวงมหาดไทย

บทความเรื่อง “ลัทธิธรรมเนียมคนชาติลาว” ขุนมหาวิไชยได้เล่าถึงลัทธิธรรมเนียมของคนคนชาติลาวชาวตะวันออก หรือบริเวณอีสาน โดยได้ให้เหตุผลของการเขียนเรื่องดังกล่าวว่า “เปนสิ่งที่เราท่านทั้งหลายควรรู้ไว้ พอเปนทางคำริในการงานทั้งปวงต่อไปด้วย”¹²¹ บทความนี้ได้กล่าวถึงประเพณีต่างๆ ในรอบ 12 เดือนของชาวอีสาน คือ การสงฆ์น้ำพระพุทธรูป (เดือน 5), การเล่นเกมขลุ่ยฝรั่ง (เดือน 5), เดือน 6-8 ประกอบด้วยการทำบุญบั้งไฟ, การบวชนาค, การหัดน้ำพระ (การสงฆ์น้ำพระสงฆ์), การขับแอ่วโหม่โหม่, การบุญเข้า (ข้าว) ประดับดิน (สลากภัต) (เดือน 9), การทำบุญข้าวสาก (เดือน 10), การทำบุญจุดประทัด (เดือน 11)¹²², การทำบุญปราสาทผึ้ง (เดือน 11), การทำบุญคูณลาน (ทำขวัญข้าว) (เดือน 12), ว่าด้วยพระสงฆ์อยู่ปริวาสกรรม (เดือน 1-2), บุญข้าวจี (เดือน 3-4), และจบด้วยการบรรยายค่านามที่ใช้เรียกพระสงฆ์¹²³

แม้ว่าขุนมหาวิไชยจะเป็นชาวอุบลราชธานีโดยกำเนิด แต่การที่เข้ามาศึกษาในกรุงเทพฯ ตั้งแต่เด็ก รวมไปถึงการรับราชการในกระทรวงมหาดไทยตามลำดับ ย่อมมีส่วนที่หล่อหลอมให้ความคิด และโลกทัศน์ของขุนมหาวิไชยมีความคิดแบบกรุงเทพฯ ไปด้วย จึงไม่แปลกที่ปรากฏข้อความแสดงออกถึงทัศนคติที่กรุงเทพฯ เป็นบรรทัดฐานความการเปรียบเทียบกับประเพณีในท้องถิ่นที่ได้พบเห็น

¹²⁰ กรมศิลปากร, “คำนำ,” ใน เรื่องลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาคที่ 1 ลัทธิธรรมเนียมราษฎรภาคอีสาน, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร: โรงพิมพ์ทรงธรรม, 2480), หน้า ข.

¹²¹ ขุนมหาวิไชย, “ลัทธิธรรมเนียมคนชาติลาว,” วชิรญาณ ตอนที่ 23 (เดือนสิงหาคม ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439)): 2302.

¹²² นอกจากประเพณีการจุดประทัด ซึ่งเป็นประเพณีที่ชาวอีสานนิยมทำกันในวันออกพรรษาแล้ว ยังพบว่าประเพณีอีกอย่างหนึ่งที่คนอีสานนิยมทำกันในช่วงเวลาดังกล่าว แต่ไม่ถูกนำเสนอในลัทธิธรรมเนียม คือ “เรื่องลอยเรือไฟ” ซึ่งเป็นประเพณีของชาวอีสานที่นิยมทำกันในวันออกพรรษา “เพื่อบูชาพระเขี้ยวแก้วของพระพุทธเจ้าซึ่งตกไปอยู่ในนาคภพ” โดยขุนมหาวิไชยได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับความเชื่อในเรื่องนี้ว่า “...แลเรือไฟที่กล่าวไว้เพื่อบูชาพระเขี้ยวแก้วนั้น จึงเห็นว่าไม่สมแก่เหตุผลเหมือนที่กล่าวไว้เพื่อ แสดงความยินดีรื่นเริง ต่อกนิหารของพระพุทธเจ้าที่จากไปจำพรรษาอยู่บนดาวดึงส์ ตลอดกาลนานถึง 3 เดือน แล้วจึงกลับมาสู่มนุษย์โลกในวันออกพรรษา” (ขุนมหาวิไชย, “เรื่องลอยเรือไฟ,” วชิรญาณ ตอนที่ 43 (เดือนเมษายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441)): 630-637.)

¹²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2302-2321; ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน หลวงผดุงแคว้นประจันต์, เรื่องลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาคที่ 1 ลัทธิธรรมเนียมราษฎรภาคอีสาน, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร: โรงพิมพ์ทรงธรรม, 2480), หน้า 1-20.

“...แต่ยังมีการสนุกในนักชกตฤกษ์สงครามตีก่ออย่างหนึ่ง คือหนุ่มสาวสาदन้ากัน การที่สาदन้ากันนี้ เล่นสกกกระปรกโสมมอย่างเอกคือ ไม่เลือกน้ำที่จะสาด สุดแล้วแต่ได้สิ่ง ที่จะทำให้เปื้อนเประอะเปนต้นว่าโคลนเลนหรือน้ำครำที่ได้ถูซึ่งมีกลิ่นเหม็น ก็เอาเปน ใช้ได้ ถ้าปะเปนเราที่ไม่เคยถู บางที่จะทำให้คลื่นเหียนได้ แต่เหตุการที่จะเกิดทะเลาะ วิวาทกัน เพราะการสาदन้านี้ไม่มีเลย การเล่นสนุกด้วยการสาदन้านี้ ตั้งแต่หนุ่มแลสาว ตลอดถึงผู้ใหญ่ไม่เลือกหน้า แม้ภิกษุสามเณรเดินไปพบเข้ากำลังเขาเล่นสาदन้าอยู่นั้น เขาก็ไม่ละเว้นให้เลย เว้นแต่จะรีบหนีไปเสียให้พ้นจึงจะไม่ถู”¹²⁴

ความรู้สึกดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงการใช้กรุงเทพฯ เป็นมาตรฐานของความ สะอาด และความดีงามอย่างชัดเจน ด้วยการแสดงทัศนคติต่อการพบเห็นประเพณีการเล่นที่เคย ชินของท้องถิ่นให้กลายเป็นความ “สกปรกโสมม” “เน่าเหม็น” และ “คลื่นเหียน” ซึ่งแสดงให้เห็นถึง ความเป็น “คนอื่น” ในทางวัฒนธรรม โดยลักษณะของความเป็น “คนอื่น” ที่ถูกสะท้อนผ่าน “ความ เน่าเหม็น”¹²⁵ เช่นนี้ ถือเป็นพรมแดนสำคัญของการแบ่งคนในออกจากคนนอกในสุนทรียศาสตร์ ทางชาติพันธุ์¹²⁶ ลักษณะของการปะทะกัน ณ พรมแดนของการกินยังปรากฏเป็นเรื่องราวที่สมเด็จ ๙ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้เมื่อความเสด็จตรวจราชการเมืองกุสุมาลย์ในปี พ.ศ. 2449 ว่า

“...มีเรื่องเล่ากันว่าเมื่อกรมหลวงประจักษ์ เป็นข้าหลวง พระอัญญาสา ผู้ว่า ราชการเมืองกุสุมาลย์คนนี้ไปเฝ้าฯ รับสั่งไต่ถามถึงขนบธรรมเนียมของพวกข้ากะไซ้ ได้ เลียงกันไปจนถึงอาหารที่ชอบบริโภค พระอัญญาสาทูลว่า “ชอบเจียะจ้อ” (คือบริโภคเนื้อ สุนัข) ไม่ทรงเชื่อพระอัญญาสาว่าจะบริโภคถวายทอดพระเนตร จึงให้ไปหาเนื้อ “จ้อ” มา

¹²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2305-2306.

¹²⁵ ยุคติ มุกดาวิจิตร เคยให้ความเห็นไว้ว่า “ความเน่าเหม็น” คือพรมแดนสำคัญของการแบ่งคนในออกจากคนนอกในสุนทรีย ศาสตร์ชาติพันธุ์ของการกิน อาหารเหม็นๆ ที่มีในทุกชาติเป็น “พรมแดนทางชาติพันธุ์” (ethnic boundary) การอ้วกที่เกิดจาก การกินอาหารต่างชาติ ต่างรส ผิดลิ้น เป็นการยืนยันถึงระดับความเนบชิดของอาหาร รสสัมผัส และความเป็นชาติ(พันธุ์) ได้ อย่างตียิ่ง และการอ้วกจากการกินอาหารต่างลิ้นนี้เองที่สะท้อนการปะทะกัน ณ พรมแดนระหว่างการกินได้เป็นอย่างดี (ยุคติ มุกดาวิจิตร, “รส รัฐ และชาติพันธุ์: สุนทรียศาสตร์การเมืองของอาหาร,” *นิภาษา* 2,8 (กุมภาพันธ์ 2552): 29.)

¹²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 30.

เลียง นัยว่า เมื่อพระอริยอุทสาธาภิเษกเมื่อครั้งนั้น พวกช่างในตำหนักอยู่ไม่ได้ ถึงต้องวิ่งหนี¹²⁷

อาการรู้สึกคลื่นเหียนของชนชั้นนำสยามเมื่อได้พบกับประเพณี หรือวิถีชีวิต รวมไปถึงการกินที่เป็นปกติของคนในท้องถิ่น แสดงออกถึงความแนบชิดทางวัฒนธรรมของความเป็นชาติพันธุ์ตน และระดับของความศิวิไลซ์ที่เหนือกว่าได้อีกด้วย การแสดงความชนชั้นนำสยามในข้างต้นยังมีนัยแสดงให้เห็นการแบ่งแยกระหว่างความเป็น “กรุงเทพฯ” กับ “บ้านนอก” ที่ชนชั้นนำสยามเห็นว่าเป็นสิ่งที่ผู้ศิวิไลซ์ไม่สามารถที่จะยอมรับได้

ความรู้เรื่องประเพณีการปกครองของคนในบริเวณอีสานในอดีต ก็ยังถูกนำเสนอผ่านบทความเรื่อง “การปกครองของคนชาติลาวชาวตะวันออก” เนื่องจาก “เรื่องเหล่านี้มิได้ปรากฏในจดหมายเหตุหรือไม่มีผู้ใดได้จารึกลงไว้ในที่ใดที่หนึ่ง หรือจะมีบ้างแต่สูญหายอะไรเสีย นั้น ก็เป็นเหตุที่จะทำให้เราทั้งหลายรู้ไม่ได้ในการเรื่องนี้เลยทีเดียว”¹²⁸ ที่เริ่มตั้งแต่มูลเหตุที่จะยกเป็นบ้านเมือง, ว่าด้วยการตั้งเมืองใหญ่ คือ ประเทศราช, ว่าด้วยเจ้าผู้ครองเมือง, ว่าด้วยตำแหน่งเจ้าผู้ครองเมืองลงมา, ตำแหน่งท้าวเพี้ยกรมการ 16 ตำแหน่ง, ตำแหน่งเจ้าเมืองและกรมการ, คำอธิบายซึ่งเรียกว่าท้าว, คำอธิบายซึ่งเรียกว่านาง, บุตรหลานของเจ้าผู้ครองเมืองเรียกว่า เจ้า, บุตรหลานราชบุตรผู้ชายเรียกอ้าย ผู้หญิงเรียกสาว, ตำแหน่งท้าวเพี้ยกรมการพิเศษ, ตำแหน่งท้าวฝ่ายตาแสง, วินิจฉัยคำว่าอุปฮาด, อธิบายคำว่าราชวงศ์ ราชบุตร, อธิบายคำว่าเพี้ย, ว่าด้วยอำนาจและหน้าที่กรมการสำหรับแขวง, และในตอนท้ายของบทความได้กล่าวถึง กฎหมายของอีสานที่ใช้ในอดีต อันประกอบด้วย ปาลกะธรรม ว่าด้วยการฝ่าฝืน, โยธายุตริกัจ การจับจองที่ดิน, ว่าด้วยรังผึ้งและหนองน้ำวังปลา, สัตวาทักษกิจ ว่าด้วยการปล่อยปลาสัตว์เลี้ยง¹²⁹

กฎหมายของอีสานในช่วงก่อนการปฏิรูปการปกครอง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื้อหาและประเด็นหลักๆ ของกฎหมายจะประกอบด้วย 4 ประเด็นใหญ่ๆ

¹²⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลคุณากร, จดหมายเหตุเจ้าพระยาพระยาธรรมาธิบดีศรีสมุทรวิเชียร มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ดของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลคุณากร, หน้า 110-111.

¹²⁸ ชุมมหาวิไชย, “การปกครองของคนชาติลาวชาวตะวันออก,” วชิรญาณ ตอนที่ 25 (ตุลาคม ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439)): 2493.

¹²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2493-2517; ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน หลวงผดุงแคว้นประจันต์, เรื่องลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาคที่ 1 ลัทธิธรรมเนียมราชูปถัมภ์ภาคอีสาน, พิมพ์ครั้งที่ 2, หน้า 22-44.

คือ 1. ประเด็นการลักทรัพย์ 2. ประเด็นสัตว์เลี้ยงกินและเหยียบย่ำพืชผล 3. ประเด็นผู้สาว 4. ประเด็นที่ดิน หากนำกฎหมายอีสานในช่วงก่อนการปฏิรูปการปกครองมาเปรียบเทียบกับกฎหมายตราสามดวงแล้ว พบว่าในช่วงก่อนที่ไทยมีอำนาจในบริเวณอีสาน (ก่อนพ.ศ. 2322) กฎหมายของอีสาน เช่น กฎหมายพิจารณาอาณาจักรและธรรมจักรเทียบกัน (ตราขึ้นราว พ.ศ. 2063-2090) ถือได้ว่าเป็นกฎหมายที่มีลักษณะเฉพาะตน คือ เป็นกฎหมายที่ไม่ได้ลอกเลียนกฎหมายอยุธยา และเป็นกฎหมายที่บังคับใช้ทั้งในอาณาจักรล้านช้าง ล้านนา และภาคอีสาน ส่วนกฎหมายอีสานที่ใช้ตั้งแต่ พ.ศ. 2322 จนถึงช่วงก่อนการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น กฎหมายหนองบัวลำภู เห็นได้ชัดว่าเป็นกฎหมายที่คัดลอกและดัดแปลงมาจากกฎหมายอยุธยา (กฎหมายตราสามดวง) อย่างชัดเจน แม้ว่าจะปรับเปลี่ยนแตกต่างกันไปจากกฎหมายตราสามดวงบ้างก็ตาม¹³⁰

ในส่วนของพัฒนาการของกฎหมายอีสานนั้น ถือว่าเริ่มปรากฏรูปร่างอย่างเป็นลายลักษณ์อักษรตั้งแต่ในสมัยพระเจ้าโพธิสาราช (พ.ศ. 2063-2093) เช่น กฎหมายโคศาราชฎูร์, ธรรมศาสตร์ปกรณ์ และ กฎหมายลักษณะพิจารณาอาณาจักรและธรรมจักรเทียบกัน และ กฎหมายพิจารณาอาณาจักรและธรรมจักรเทียบกัน ครั้นถึงพุทธศตวรรษที่ 22 ปรากฏว่ากฎหมายได้พัฒนาไปอีกขั้นหนึ่งกล่าวคือ จะตัดอุทหาหรือทางพุทธศาสนาออกไป แต่ยังคงมีการกำหนดมาตรากำกับ 1,2,3... โดยลำดับอีก ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ในช่วงเวลาดังกล่าว นอกจากจะมีการพัฒนาในเรื่องของภาษาที่ใช้ในตัวบทแล้ว ยังปรากฏว่ามีการจัดระเบียบตัวบทไปพร้อมๆ กันด้วย และความคิดเหล่านี้ยังสืบทอดกันมาในอีสานโดยตลอด¹³¹ จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่าปี พ.ศ. 2401 มีการตรากฎหมายหลักคำคลองเมืองว่าด้วยฮีต 12 คลอง 24 ขึ้น (กฎหมายดังกล่าวจารด้วยอักษรลาว คือมีตัวธรรมและไทยน้อยผสมกัน จำนวน 1 ผูก มีทั้งหมด 11 ลาน) และทรงประกาศใช้กฎหมายดังกล่าวเพื่อบังคับใช้ในหัวเมืองลาวไทยทั้งหมด แสดงให้

¹³⁰ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, "กฎหมายในภาคอีสานก่อนการปฏิรูปการปกครอง," วารสารสังคมลุ่มน้ำโขง 2,1 (มกราคม-เมษายน 2549): 143-159.

¹³¹ อรรถ นันทจักร, "ประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสาน : การศึกษาเชิงวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ที่ประวัตินิติศาสตร์หัวเมืองอีสานถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529), หน้า 97-98.

เห็นถึงอิทธิพลของกรุงเทพฯ ที่เริ่มมีบทบาทต่อการเปลี่ยนแปลงจารีตประเพณีกฎหมายของอีสาน¹³²

ความเปลี่ยนแปลงของกฎหมายอีสานในช่วงต้น ปรากฏในคำกล่าวของขุนมหาวิไชยว่า "กฎหมายสำหรับใช้ในการปกครอง ซึ่งเป็นดั้งเดิมของประเทศลาวชาวตะวันออกทั้งหลาย ได้ใช้สืบมาแต่โบราณนั้น จะเสื่อมสูญหายไปอย่างไรหาทราบไม่ ในกาลทุกวันนี้ก็คงใช้กฎหมายพิมพ์สำหรับกรุงเทพฯ ซึ่งโปรดฯ ให้ใช้ทั่วพระราชอาณาเขตรนั้น"¹³³ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของกรุงเทพฯ ที่เริ่มเข้ามาจัดการกับระบบการปกครองของอีสาน ผ่านการประกาศใช้กฎหมายที่ผู้ปกครองจากส่วนกลางเป็นผู้กำหนดขึ้น

นอกจากนั้นขุนมหาวิไชยยังได้เขียนบทความ "เรื่องไปเที่ยวหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก" ซึ่งเป็นบทความที่เล่าถึงการเดินทางไปอีสาน ของขุนมหาวิไชยร่วมกับเพื่อนอีก 2 คน ในช่วงปี ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435) โดยเริ่มเล่าการออกเดินทางตั้งแต่กรุงเทพฯ สมุทรปราการ บางปะกง ฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี ประจันตคาม กระบี่บุรี สระแก้ว วัฒนานคร อรัญประเทศ พังศรีโสภณ สารภี สวายเจ็ด ถมอพวก (หินกอง) เขาช่องเสม็ด ปากช่อง ปากดง สุรินทร์ ศรีสะเกษ จนถึงอุบล โดยใช้ระยะเวลาเดินทางทั้งสิ้น 28 วัน¹³⁴ นอกจากการบรรยายถึงการเดินทางแล้วขุนมหาวิไชยยังให้ความรู้เกี่ยวกับการประกอบอาชีพของชาวอีสานในรอบ 12 เดือน อันประกอบด้วย เดือนอ้ายถึงเดือนยี่ ทำแฝก หุงเกลือ¹³⁵ บั่นฝ้าย ปลูกยาสูบ เดือนสามเดือนสี่ ทอหูกฝ้าย ผู้ชายเข้าป่าหาที่ตัดไร่ (หาที่ทำกิน) เดือนสี่เดือนห้า เฝาสุมพื้นไร่ เดือนหก ลงมือปลูกพืชในพื้นที่ที่ถากถางมาได้ เช่น ปลูกอ้อย ข้าว ฝ้าย อุลิต (แตงโม) และแตงไทย ส่วนงานของผู้หญิงในเดือน 5 ถึง เดือน 6 คือ

¹³² หอวชิราวุธานุสรณ์, แผนกบริการอักษรโบราณ เลขที่ 39-9 ตู 108 ชั้น 1/4 ไม่มีมัด, กฎหมายหลักคำคลองเมือง ว่าด้วยฮีต 12 คลอง 24, หน้าลานที่ 1 อ้างถึงใน อรรถ นันทจักร, "กฎหมายอีสานกับการเปลี่ยนแปลงจารีตการจذبันที่กตามประเพณีนิยมราชสำนักกรุงเทพฯ : ศึกษากรณีกฎหมายหลักคำคลองเมืองว่าด้วยฮีต 12 คลอง 24," จุลสารวิชาการสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ฉบับการศึกษาเรื่องท้องถิ่น 2,2 (กรกฎาคม 2530): 58-59.

¹³³ ขุนมหาวิไชย, การปกครองของชนชาติลาวชาวตะวันออก, หน้า 2511.

¹³⁴ ขุนมหาวิไชย, "เรื่องไปเที่ยวหัวเมืองลาวตะวันออก," วชิราวุธานุสรณ์ ตอนที่ 25 (ตุลาคม ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439)): 2518-2528.

¹³⁵ แมคคาร์ธีย์ได้กล่าวถึงอาชีพการทำเกลือของคนในบริเวณอีสาน ขณะที่เดินทางผ่านโคราชไปสูหนองคาย ในปี พ.ศ. 2427 เมื่อคราวที่ทำการสำรวจเพื่อทำแผนที่สยาม ว่า "ที่นั่นมีการทำเหมืองเกลือซึ่งมีสะสมอยู่เป็นปริมาณมากในลาน...เขาจะต้องเอาน้ำดินเหล่านี้ใส่ลงในลำรางหยาบๆ ซึ่งโดยมากทำจากลำต้นไม้ซูดให้เป็นโพรง ด้านล่างเจาะช่องให้น้ำไหลได้ แล้วเอาน้ำที่ละลายผสมกับดินถ่ายจากรางลงภาชนะอื่นทางช่องนั้น ดำเนินกรรมวิธีดังนี้จนกว่าน้ำนั้นจะไม่มีรสเค็มอยู่อีกต่อไป แล้วนำน้ำในภาชนะนั้นไปทำให้ระเหยแห้งเหลือแต่ผงเกลือไว้" (พระวิภาคภูวดล, บันทึกการสำรวจและบุกเบิกในแดนสยาม, แปลโดย สุมาลี วีระวงศ์(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร, 2533), หน้า 44.)

ตัดต้นมอน (หม่อน) แลถางหญ้าในสวนมอน (หม่อน) บางทีก็ทอหูกผ้าทำเป็นผ้าชิ้น ผ่านุ่งผู้ชาย ผ้าขาวม้าบ้าง พอถึงเดือนเจ็ด เดือนแปด ก็จะลงมือดำนาทั่วกันทุกหมู่บ้าน จนถึงเดือนเก้าจึงเสร็จสิ้น ในระหว่างเดือนสิบและเดือนสิบเอ็ด ผู้หญิงจะนิยมเลี้ยงไหม ในช่วงเดือนสิบเอ็ดถึงเดือนสิบสองทุกบ้านทุกตำบลจะลงมือเกี่ยวข้าวเบาและข้าวหนัก พอถึงเดือนสิบสองก็ทำการนวดข้าวและขนข้าวขึ้นยุ้งฉาง ซึ่งถือเป็นการประกอบอาชีพในรอบหนึ่งปีของชาวอีสาน¹³⁶

การให้รายละเอียดเกี่ยวกับการประกอบอาชีพของคนอีสานเป็นเดือนๆ นอกจากจะทำให้กลุ่มชนชั้นนำสยามเห็นภาพของการประกอบอาชีพของคนอีสานในรอบหนึ่งปีแล้ว ยังทำให้ขุนมหาวีไชยได้ทราบถึงสาเหตุความยากจนของคนในพื้นที่ ดังที่กล่าวว่า

“เมื่อพิจารณาดูตามกิจการที่ประชุมชนเหล่านี้ได้ประกอบแล้ว ก็เห็นว่ามี ความเพียรหาเลี้ยงชีพโดยกวดขัน แต่ทำไมคนพวกนี้จึงมีความขัดสนชั้นจนนัก เป็นเพราะเหตุใด การหาเลี้ยงชีพที่พวกลาวชาวตะวันออกทั้งหลายได้ประกอบโดยความเพียรดังกล่าวแล้ว แต่พวกเหล่านี้มีความขัดสนชั้นจนนั้น เป็นเพราะสิ่งทั้งปวงที่ทำการขึ้นแลจำหน่ายขายไม่มีใครได้ ถึงจำหน่ายได้ก็ได้ราคาเต็มที ความจนเป็นเพราะหาเงินยากนี้เอง ไซ้จะจนเพราะความเกียจคร้านก็หาไม่ได้ ถ้าสิ่งที่เขาทำขึ้นนั้นขายได้ราคาแพงพอสมควรแลจำหน่ายขายได้คล่องแล้ว พวกเหล่านี้ก็ควรจะร่ำรวยมีเงินทองเป็นแน่”¹³⁷

ความคิดเช่นนี้แสดงให้เห็นภาพของการเป็นคู่ขนานระหว่าง “เมือง” กับ “ชนบท” หรือ “บ้านนอก” อย่างชัดเจน เพราะเมืองในฐานะที่เป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจแบบการตลาด ตัวเงินได้กลายเป็นสิ่งที่ใช้วัดสถานะความเป็นอยู่เป็นสำคัญ ดังนั้น “ความจน” รวมไปถึง ความไม่สำคัญของตัวเงินจึงเป็นสิ่งที่อยู่อีกด้านของความเป็นเมือง และสามารถหาได้ใน “ชนบท” และ “บ้านนอก”

ความยากจนของอีสานจึงกลายเป็นภาพของสิ่งที่เป็นปัญหาในสายตาของชนชั้นนำสยาม และเป็นสิ่งที่ຍอมรับไม่ได้เพราะความความยากจนเหล่านั้นเป็นภาพสะท้อนถึงความ

¹³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2529-2536.

¹³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2536.

ด้อยพัฒนาซึ่งอาจจะนำมาซึ่งปัญหาที่กระทบต่ออำนาจของสยามได้ ดังความเห็นของพระองค์เจ้าดิถนพรัฐว่า

“ปัญหาความยากจนต่างๆ ของชาวนาในสยามเกิดจากสภาพความล้าหลังของวิธีการผลิตที่ลอกเลียนมาจากอินเดีย, พึ่งน้ำฝนและน้ำจากแม่น้ำ, ใช้เทคโนโลยีและเครื่องมือโบราณ ไม่ใช่ปุ๋ย, ทำนาครั้งเดียวต่อปีแทบทุกแห่ง และที่อยู่ไกลออกไปก็ยังเป็นการผลิตไว้เพื่อบริโภคเอง นอกจากนี้ในสยามยังประกอบไปด้วยชนกลุ่มน้อยต่างๆ จำนวนมากซึ่งบางกลุ่มยังเป็นชนเผ่า แสดงถึงความล้าหลังในขั้นตอนของการพัฒนาภายใต้สภาพอันแร้นแค้นนี้ ครั้งหนึ่งในสมัยกรุงธนบุรี ชาวนาได้ลุกฮือขึ้นครั้งใหญ่... ปัญหาความยากจน, ความไม่เจริญของชาวนาสยาม เป็นผลมาจากพฤติกรรมของชาวนาเองด้วยคือในหลายกรณี ชาวนาใช้จ่ายเกินฐานะ, เล่นการพนัน และจัดงานสนุกสนานอย่างสิ้นเปลืองมาก, อีกทั้งศาสนาพุทธก็ทำให้ชาวนาไทยมักน้อย ไม่กระตือรือร้น และไม่แข่งขันกับผู้อื่น”¹³⁸

ปัญหาเหล่านี้จึงนำไปสู่ความคิดในการตั้ง “โรงเรียนเกษตรกรรม เพื่อที่จะมุ่งสอนวิชาเกี่ยวกับเกษตรกรรมโดยเฉพาะ และเน้นการทำนาและการเลี้ยงไหม เพราะการให้การศึกษเกี่ยวกับเกษตรยังมีน้อย ชาวนาก็ยังคงทำนาโดยวิธีเดียวกับที่บรรพบุรุษของเขาเคยทำ ดังนั้นจึงเป็นหน้าที่สำคัญของรัฐบาลที่จะต้องให้การศึกษแก่ชาวนาให้สูงขึ้น ตลอดจนเผยแพร่ความรู้ด้านเกษตรกรรมในหมู่ประชากร เพื่อเป็นการส่งเสริมอาชีพในทางการเกษตรกรรม”¹³⁹ อันจะเป็นหนทางที่จะขจัดปัญหาความล้าหลังต่างๆ ของชาวนาเหล่านั้นได้

ความคิดของการพัฒนาดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นถึงการสร้างสถานะความเป็นผู้เจริญของชนชั้นนำสยามที่พร้อมหยิบยื่นความศิวิไลซ์ รวมไปถึงการช่วยเหลือ (บนพื้นฐานของผลประโยชน์) แก่ท้องถื่นและบ้านนอก เพื่อให้หลุดพ้นจากสภาวะความล้าหลังดังกล่าว ความคิดในลักษณะเช่นนี้แสดงให้เห็นถึงความพยายามที่จะทำให้สยามกลายเป็นตะวันตก และทำให้

¹³⁸ วิจิตรวงศ์ ณ บ่อมเพ็ชร, เศรษฐกิจสยาม : บทวิเคราะห์ในพระองค์เจ้าดิถนพรัฐ กรมหมื่นสรวรวิสัยนรปดี ดุษฎีบัณฑิต ทางเศรษฐศาสตร์จากเยอรมนี องค์แรกของสยาม(กรุงเทพฯ: มติชน, 2544), หน้า 31- 32.

¹³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 38-39.

ชาวบ้านนอกเป็นตะวันออกที่ล้าหลังของสยาม ด้วยการปฏิบัติภารกิจเพื่อปลดชาว “บ้านนอก” ให้หลุดพ้นจากสภาวะแห่งความมืดมน และความล้าหลังป่าเถื่อน สิ่งเหล่านี้ล้วนมีลักษณะเป็น “ภารกิจของคนขาว”¹⁴⁰ อย่างชัดเจน ปฏิบัติการดังกล่าวนี้ได้ถูกชนชั้นนำสยามนำมาใช้ในรูปของการปฏิรูป รวมไปถึงการบริหารต่างๆ ที่อยู่ภายใต้อำนาจศูนย์กลางของกรุงเทพฯ ด้วย

3.2.2 การรวบรวมพงศาวดารและตำนานเมือง

อิทธิพลของลัทธิล่าอาณานิคมตะวันตก ถือเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชนชั้นนำสยามจำเป็นต้องเปลี่ยนโครงสร้างทางความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่น จนนำไปสู่การพัฒนาความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นที่อยู่ในเส้นเขตแดนการปกครองของตน เพื่อสร้างเรื่องราวเกี่ยวกับความเป็นมาอันยาวนานเพื่อรองรับและอธิบายความสัมพันธ์ของกลุ่มคนที่หลากหลาย ซึ่งมาอยู่รวมกันภายใต้หน่วยทางการเมืองแบบใหม่ที่เป็นผลมาจากแนวความคิดแบบลัทธิอาณานิคมตะวันตก

ธิดา สาระยา ตั้งข้อสังเกตว่า ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงเวลาที่ดินแดนของประเทศไทยถูกคุกคามอย่างมากจากภายนอก ความต้องการรีบด่วนคือ การเร่งสร้างรัฐที่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในทุกด้าน และเพื่อตอบโต้สถานการณ์ที่เป็นการคุกคามทางการเมืองนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพยายามสร้างสำนึกแห่งเอกภาพ (sense of unity) ขึ้น เริ่มมีการเน้นแนวความคิดเกี่ยวกับ “สยามประเทศ”¹⁴¹ และพร้อมกันไปได้สร้างองค์ความรู้อันเป็น “ชีวประวัติของชาติ” ขึ้น ซึ่งนับเป็นจุดเริ่มต้นของการกำหนดบทบาท ฐานะ ความสำคัญ ตลอดจนรวมถึงมาตรฐานเชิงศีลธรรมของผู้เฝ้า และบ้านเมืองในอุษาคเนย์รอบข้างรัฐชาติไทยพร้อมกันไป

ศูนย์วิทยพัทยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹⁴⁰ “ภารกิจของคนขาว” (the White Man's burden) เป็นวลีที่มาจากโคลงของ Rudyard Kipling (1865-1936) ชื่อ “The White Man's Burden” (1899). วลีนี้ถูกใช้ต่อมากันแพร่หลายเพื่อแสดงถึงความชอบธรรมของตะวันตกในการช่วยปลดปล่อย “คนป่าเถื่อน” (ตามทัศนคติของตะวันตก) ด้วยการรุกรานดินแดนป่าเถื่อนเหล่านี้ ให้อยู่ในปกครองของตะวันตกและนำความเจริญของตะวันตก รวมทั้งคริสต์ศาสนาไปสู่ดินแดนเหล่านั้น การเข้าไปบุกยึดดินแดนเหล่านี้มาเป็นอาณานิคมจึงถูกอธิบายว่า คือภารกิจอย่างหนึ่งของคนขาว (ทวีศักดิ์ เผือกสม, การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411, หน้า 98.)

¹⁴¹ ธิดา สาระยา, ตำนานและตำนานประวัติศาสตร์กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2525), หน้า 11.

ด้วยทัศนคติที่ประชาคมไทยมีต่อ “เพื่อนบ้าน” ในปัจจุบันมีต้นรากอันเกิดจากการวางรากฐานการรับรู้ ความเข้าใจจากองค์ความรู้ด้านประวัติศาสตร์ที่ถูก “จัดระบบ” ขึ้นในช่วงนี้เป็นปฐม¹⁴²

การเปลี่ยนแปลงของประเพณีการเขียนประวัติศาสตร์ในบริเวณอีสานนั้น เกิดขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 อันเป็นผลมาจากความพยายามในการขยายอำนาจเข้าสู่บริเวณในสมัยกรุงธนบุรี ทำให้บริเวณอีสานหันมารับจารีตแบบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา จากเดิมที่เคยใช้ประเพณีการจดบันทึกแบบล้านช้าง ส่งผลให้เกิดพัฒนาการของประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสานอย่างมาก เรื่อยมาจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ทำให้มองเห็นรูปแบบของจารีตประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสานอย่างหลากหลายทั้งในส่วนที่เห็นด้วย และพยายามปรับจารีตประวัติศาสตร์นิพนธ์ให้สอดคล้องกับความต้องการหรือเจตนาของศูนย์อำนาจลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา กับอีกส่วนหนึ่งที่ไม่เห็นด้วย ก็พยายามที่รักษาจารีตประวัติศาสตร์นิพนธ์ตามรูปแบบเดิมที่เคยปฏิบัติมา ครั้นถึงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงพยายามที่จะสร้างความเป็นเอกภาพของรัฐ โดยพยายามขยายการศึกษาแบบใหม่ที่เน้นภาษาไทยเข้าไปยังบริเวณอีสานจนประสบผลสำเร็จ จึงทำให้การเขียนจารีตประวัติศาสตร์อีสานหันมารับรูปแบบการจดบันทึกตามแบบอย่างศูนย์กลางอำนาจลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในที่สุด¹⁴³

การเข้ามาของลัทธิล่าอาณานิคมตะวันตกในช่วงเวลาดังกล่าว ได้ส่งผลให้ ชนชั้นนำสยามต้องเข้ามาจัดการกับประวัติศาสตร์อีสานที่ไม่ใช่เพียงแต่รูปแบบ หากรวมไปถึงเนื้อหา และการเป็นตีกรอบแนวคิดทางประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับกรุงเทพฯ อันแสดงให้เห็นถึงการเข้าครอบงำอีสานในรูปของการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ชนชั้นนำสยามได้ต้นแบบมาจากการได้ออกไปเยือนประเทศอาณานิคมต่างๆ รอบข้าง

อิทธิพลของสยามภายใต้การปกครองแบบรัฐสยามใหม่ ได้ส่งผลต่อการเขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสานอย่างชัดเจน เนื่องจากกรุงเทพฯ มีความพยายามที่จะสร้างประวัติศาสตร์รัฐชาติเพื่อรองรับและอธิบายการเกิดรัฐแบบใหม่ของสยาม ส่งผลให้ชนชั้นนำสยามมีความต้องการที่จะสร้างมิติใหม่ของการศึกษาประวัติศาสตร์ ด้วยการพยายามหาความรู้เกี่ยวกับ

¹⁴² สุเนตร ชุตินธรานนท์, “สถานะองค์ความรู้ด้านอุษาคเนย์ในสังคมไทย,” ใน *ชาตินิยมในแบบเรียนไทย* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2552), หน้า 63.

¹⁴³ ดูรายละเอียดการเปลี่ยนแปลงของประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสาน เพิ่มเติมใน อรรถ นันทจักร์, *ประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสาน: การศึกษาเชิงวิเคราะห์ประเพณีการจดบันทึกประวัติศาสตร์หัวเมืองอีสานถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20*.

อดีตของท้องถิ่นต่างๆ ที่อยู่ภายใต้การปกครองแบบสมัยใหม่ของตน จนนำไปสู่การผูกขาดจารีตของการบันทึกตำนาน และพงศาวดารของอีสานที่เกิดขึ้นโดยกลุ่มชนชั้นนำสยาม

ความพยายามในการรวบรวมตำนาน และพงศาวดารเมืองต่างๆ ในท้องถิ่นอีสาน ทำให้ชนชั้นนำสยามได้พบเอกสารของท้องถิ่น ซึ่งถือเป็นเอกสารสำคัญอีกชิ้นหนึ่งที่ทำให้ชนชั้นนำสยามมีความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์อีสานในแง่มุมใหม่ โดยเฉพาะเหตุการณ์ในเรื่องกรณีของเจ้าอนุวงศ์ ซึ่งเอกสารดังกล่าว คือ “พื้นเวียง” หรือ “พงศาวดารเจ้าอนุวงศ์” (หนังสือพื้นเวียงคำแ่อวลาว) ที่ให้ภาพเหตุการณ์การต่อสู้ของเจ้าอนุวงศ์กับพวกครัวไทยที่ทุ่งสัมฤทธิ์ในแง่มุมที่แตกต่างจาก พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ซึ่งเป็นเอกสารของฝ่ายไทย ความรู้เรื่องอีสานที่ปรากฏในเอกสารพื้นเวียงน่าจะอยู่ในความรับรู้ของชนชั้นนำสยามพอสมควร เพราะเอกสารนี้ได้รับการแปลตั้งแต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ดำรงราชานุภาพได้นำเอกสารนี้มาเก็บไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ และไม่ให้นำเผยแพร่ เนื่องจากข้อมูลในเอกสารนี้มีความขัดแย้งกับข้อมูล และความรู้ของชนชั้นนำสยามอย่างมาก¹⁴⁴

ในทางกลับกันสำหรับท้องถิ่นอีสานแล้ว เอกสารพื้นเวียงพบอยู่ทั่วไปในภูมิภาคอีสาน โดยเฉพาะจังหวัดที่อยู่บริเวณแถบลุ่มน้ำโขง มีการอ่านในที่ประชุมชนอยู่เสมอๆ ในสมัยก่อน โดยเฉพาะในจังหวัดเขื่อนขันธ์ (งานศพ แต่เรียกให้เป็นมงคลว่า “เวือนต์” ส่วน “เงิน” แปลว่า การสมโภช การฉลอง) เหมือนกับมหรสพประเภทหนึ่งเช่นเดียวกับการขับเสภาของภาคกลาง¹⁴⁵

ปัจจุบันต้นฉบับเอกสารพื้นเวียงฉบับที่อยู่หอสมุดแห่งชาติ ทำวาสุกรี กรุงเทพฯ เท่าที่พบในขณะนี้ คือ 1.ต้นฉบับใบลาน เป็นเอกสารใบลานที่เรียกว่าหนังสือผูก จำนวน 97 ลาน เจาะรูร้อยด้วยเชือกสายสนอง รวมกันเป็นมัดเขียนด้วยอักษรไทยน้อยทั้งสองด้าน ถือเป็นใบลานฉบับที่สมบูรณ์ที่สุดที่พบอยู่ในขณะนี้ 2.ต้นฉบับสมุดฝรั่งปรากฏว่ามีการถอดปริวรรตอักษรไทยน้อยมาเป็นอักษรไทยในเมื่อปี ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) ต้นฉบับคัดด้วยลายมือดินสอดำ พระวิจิตรธรรมปริวรรต (คำ) เป็นผู้คัดลอกเมื่อวันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2451 ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹⁴⁶ เมื่อเทียบเคียงสำนวนใจความกับฉบับใบลานแล้ว

¹⁴⁴ สายพิน แก้วงามประเสริฐ, การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี (กรุงเทพฯ: มติชน, 2538), หน้า 240.

¹⁴⁵ ธวัช ปุณโณทก, พื้นเวียง: การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอีสาน (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526), หน้า 1-2.

¹⁴⁶ หอสมุดแห่งชาติ, พงศาวดารเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ (หนังสือพื้นเวียง คำลาวแ่อวลาว), หนังสือสมุดฝรั่ง, อักษรไทย, เล่มดินสอด ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451) เลขที่ 20. อ้างถึงใน สายพิน แก้วงามประเสริฐ, การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี, 312.

พบว่ามีความเดียวกันตลอด มี 2 ฉบับ ฉบับที่ 1 มีความไม่จบตามเนื้อเรื่องในฉบับโบราณ ส่วนฉบับที่ 2 ถอดมาจากต้นฉบับโบราณ (ฉบับนี้จารบุตร เรื่องสุวรรณ ได้พิมพ์สำเนาเผยแพร่เมื่อปี พ.ศ. 2521 ในชื่อเรื่องว่า “พงศาวดารเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์”) โดยเอกสารพื้นเวียงทั้ง 3 ฉบับเป็นเอกสารสำนวนเดียวกันตลอดทั้งเรื่อง¹⁴⁷

เห็นได้ว่าการแสวงหาความรู้เรื่องตำนาน และพงศาวดารของเมืองในบริเวณอีสานของชนชั้นนำสยามนั้น ทำให้กลุ่มชนชั้นนำได้ข้อมูลความรู้เกี่ยวกับพื้นที่มากขึ้น แม้ในบางครั้งความรู้ที่ได้มานั้นจะขัดกับโลกทัศน์ และการรับรู้ที่มีผลกระทบต่ออำนาจของสยามบ้าง แต่ชนชั้นนำก็เลือกที่จะมองข้าม และเมินเฉยต่อข้อมูลเหล่านั้นไปเสีย เนื่องจากข้อมูลเหล่านั้นไม่ก่อประโยชน์ต่อการส่งเสริม และอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับส่วนกลางภายใต้การปกครองของรัฐสยามใหม่ที่เพิ่งถือกำเนิดขึ้น การเลือกที่จะปฏิเสธข้อมูลในเชิงลบต่อสถานะทางอำนาจของส่วนกลาง จึงเป็นทางเลือกที่ดี และเป็นสิ่งสำคัญที่สุดต่อการสร้างความมั่นคงทางอำนาจของสยาม

ดังนั้นสิ่งที่ทำให้รัฐสมัยใหม่มีชีวิตต่อไปได้ คือ การสร้างเรื่องราวเกี่ยวกับชาติที่ส่งเสริมสำนักแห่งความเป็นเอกภาพ เพื่อการเชื่อมโยงท้องถิ่นต่างๆ ที่เคยแปลกแยก ให้เป็นกลายหนึ่งเดียวกับสยาม ความจำเป็นดังกล่าวจึงนำไปสู่การเขียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของชนชั้นนำสยาม ด้วยการรวบรวมตำนานต่างๆ ของท้องถิ่น เพื่อสร้างเรื่องราวให้พื้นที่อีสาน กับส่วนกลางให้มีความสัมพันธ์กันผ่านเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของรัฐสยาม

พงศาวดารย่อเมืองจันทน์ เป็นเอกสารอีกชิ้นหนึ่งที่สร้างเพื่อให้ชนชั้นนำสยามเข้าใจเรื่องของเพื่อนบ้าน อันจะช่วยทำให้สยามสามารถสร้างเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของตนให้สัมพันธ์กับเรื่องราวของประเทศรอบข้างได้ พงศาวดารย่อเมืองเวียงจันทน์ เขียนขึ้นในปี พ.ศ. 2436 (จุลศักราช 1255)¹⁴⁸ มีลักษณะการจดบันทึกเป็นปุมโหระ คือเป็นการบันทึกเรื่องราวอย่างสั้นๆ ตามปีศักราช เอกสารชิ้นนี้น่าจะมีประโยชน์ต่อชนชั้นนำในแง่ของการสรุปเหตุการณ์อย่างคร่าวๆ อย่างต่อเนื่องเป็นปี ซึ่งสามารถนำมาประกอบการเขียนประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับ

¹⁴⁷ ธวัช ปุณโณทก, “บันทึกประวัติศาสตร์ของปราชญ์ชาวอีสาน,” เอกสารหมายเลข 18 ในการสัมมนาประวัติศาสตร์อีสาน เสนอที่ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม 16-18 พฤศจิกายน 2521. หน้า 4. (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่); ธวัช ปุณโณทก, พื้นเวียง: การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอีสาน, หน้า 20-21.

¹⁴⁸ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร, “พงศาวดารย่อเมืองเวียงจันทน์,” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9 (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2545), หน้า 175.

ดินแดนทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงได้พอสมควร แม้ว่าปีศักราชที่ปรากฏในเอกสารชิ้นนี้จะมีความเคลื่อนอยู่บ้าง

พงศาวดารเมืองยโสธร เขียนขึ้นเมื่อวันที่ 28 พฤศจิกายน พ.ศ. 2440 (ร.ศ. 116)¹⁴⁹ พงศาวดารนี้เกิดขึ้นภายหลังการเป็นรัฐสยามใหม่ ทำให้เห็นเนื้อหาในพงศาวดารเมืองยโสธร จึงเป็นเรื่องราวที่มีขึ้นเพื่ออธิบายพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์กับการปกครองของกรุงเทพฯ โดยเริ่มกล่าวถึงการอพยพจากเวียงจันทน์ด้วยการขัดแย้งเจ้าเมืองเวียงจันทน์ และเจ้านครจำปาศักดิ์ ทำให้จึงเข้ามาขอพึ่งอำนาจของสยามในสมัยรัชกาลพระเจ้าตากสิน จากนั้นก็เป็นเล่าเรื่องราวที่สัมพันธ์กับอำนาจของสยามเป็นส่วนใหญ่ ดังเช่น “ในปี พ.ศ. พ.ศ. 2355 (ศักราช 1174) ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงให้ยกบ้านสิงห์ท่าเป็นเมืองยโสธร แล้วพระราชทานสัญญาบัตรตั้งพระราชวงศ์สิงห์เป็นที่พระสุนทรราชวงศาเจ้าเมือง...ให้เมืองยโสธรผูกช่วยน้ำรั้ง 2 เลขต่อเบี้ยปาน 2 เลขต่อขอ”¹⁵⁰ หรือการกล่าวถึง หลวงศรีวรวงศาที่มีใบบอกเข้ามาเพื่อขอรับพระราชทานศิลาหน้าเพลิงเผาศพบิดาในปี พ.ศ. 2410 (ศักราช 1220)¹⁵¹ และการขอพระราชหีบศิลาหน้าเพลิงเผาศพพระสุนทรราชวงศา ในปี พ.ศ. 2421 (ศักราช 1240)¹⁵² ล้วนเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าเมืองยโสธรมีความสัมพันธ์กับกรุงเทพฯ ผ่านความสัมพันธ์ทางอำนาจของผู้ครองส่วนกลางกับผู้นำในท้องถิ่น และกล่าวได้ว่า พงศาวดารเมืองยโสธร เป็นเอกสารชิ้นแรกๆ ของอีสานที่มีการกล่าวถึงความสัมพันธ์กับกรุงเทพฯ ในลักษณะของการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล โดยกล่าวถึง “การเสด็จมาประทับ ณ เมืองอุบลฯ ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ในตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ผู้สำเร็จราชการมณฑลลาวท้าวปี เมื่อพ.ศ. 2434 (ร.ศ. 110) และกล่าวถึงการเสด็จประทับ ณ เมืองอุบลฯ ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ผู้สำเร็จราชการมณฑลลาวท้าว ในปี พ.ศ. 2437 (ร.ศ. 113)¹⁵³ โดยเรื่องราวใน พงศาวดารเมืองยโสธร แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความพยายามของชนชั้นนำสยามในการสร้างเรื่องราวให้เมืองยโสธรมีความสัมพันธ์และเกี่ยวข้องกับกรุงเทพฯ ทางด้านประวัติศาสตร์และการปกครอง

¹⁴⁹ กรมศิลปากร, “พงศาวดารเมืองยโสธร,” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, หน้า 463.

¹⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 467.

¹⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 471.

¹⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 472.

¹⁵³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 474-475.

พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน¹⁵⁴ ของหม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ปฐุม คเนจร) แต่งขึ้นในปี พ.ศ. 2447¹⁵⁵ ถือได้ว่าเป็นประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสาน ที่แสดงให้เห็นถึงการเข้ามาจัดการกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอีสานของผู้ปกครองจากศูนย์กลางอำนาจที่ชัดเจนที่สุดอีกชิ้นหนึ่ง แม้ว่าในคำนำของการพิมพ์ พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน ครั้งแรก ในปี พ.ศ. 2458 จะกล่าวว่า “หนังสือพงศาวดารมณฑลอีสานนี้ ไม่ได้มีผู้ใดสั่งให้หม่อมอมรวงศ์วิจิตรแต่ง หม่อมอมรวงศ์วิจิตรแต่งโดยอำเภอใจในเวลาว่างราชการ ด้วยรักวิชาความรู้ และเจตนาจะให้เป็นประโยชน์ต่อราชการบ้านเมือง เทียบสืบถามตามผู้รู้ในเวลาเที่ยวตรวจหัวเมืองบ้าง ดูจากหนังสือราชการที่มีอยู่ในมณฑลบ้าง และอาศัยหนังสือพงศาวดารต่างๆ ที่จะซื้อหาได้บ้าง”¹⁵⁶ แต่คำบอกเล่าของบำเพ็ญ ญ อุบลผู้สืบเชื้อสายเจ้าเมืองอุบลราชธานี ได้กล่าวถึงการรวบรวมพงศาวดารในครั้งนั้นไว้ว่า “พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือโปรดฯ ให้หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐุม คเนจร) รวบรวมประวัติศาสตร์อีสานขึ้นถวาย โดยหม่อมอมรวงศ์วิจิตรได้ขอยืมหนังสือบังจุ่ม ซึ่งเป็นหนังสือที่จดบันทึกเชื้อวงศ์เจ้านายเมืองอุบลราชธานี ตั้งแต่เดิมมานั้น ไปจากเจ้านายเก่า คือ จากพระอุบลเดชประชารักษ์ พระอุบลศักดิ์ประชาบาล พระอุบลการประชานิตย์ และพระอุบลกิจประชากร ไปตรวจสอบเพื่อแต่งใหม่ และนอกจากนั้นยังได้ขอยืมหนังสือตำนานการทำศพเจ้านายพื้นเมือง เมืองอุบลราชธานีไปตรวจสอบด้วย คือ ตำนานนกหัสดีลิงค์ แต่ยังไม่ส่งคืน ภายหลังท่านหม่อมอมรวงศ์วิจิตรก็สิ้นชีวิตเสียก่อนที่เมืองอุบลราชธานี หนังสือบังจุ่ม และตำนานดังกล่าวจึงสูญหายไป เป็นเหตุให้เมืองอุบลราชธานีไม่มีต้นฉบับประวัติศาสตร์แต่นั้นมา”¹⁵⁷

จุดประสงค์ในการเขียนพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสานในครั้งนั้น จึงน่าจะไม่ได้เกินไปกว่าคำอธิบายที่ว่าเป็นการเขียนขึ้นเพื่อสร้างความรู้ และตอบสนองความต้องการของรัฐ เพราะในที่สุดเมื่อหม่อมอมรวงศ์วิจิตรแต่งประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสานแล้ว ก็ได้นำต้นฉบับมอบให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในเวลาต่อมา แสดงให้เห็นถึงความพยายามของชนชั้นนำ

¹⁵⁴ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน,” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 2 ภาคที่ 4 (พระนคร : ก้าวหน้า, 2507).

¹⁵⁵ อุศนา นาศรีเคน, “อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2548), หน้า 307.

¹⁵⁶ “คำนำ,” ใน ประชุมพงษาวดาร ภาคที่ 4 (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2458),

¹⁵⁷ บำเพ็ญ ญ อุบล, เล่าเรื่องเมืองอุบลราชธานี (อุบลราชธานี: มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2545), หน้า 141-142.

สยามที่แสวงหาความรู้ และสร้างประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่สัมพันธ์กับรัฐส่วนกลาง อันเป็นการตอบสนองความต้องการของระบบบริหารราชการแบบใหม่ ที่สัมพันธ์กับการขยายอำนาจเพื่อครอบงำประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ถือเป็น การแสดงออกทางอำนาจอีกวิธีหนึ่งผู้ปกครองจากส่วนกลาง ในรัฐสยามใหม่

แนวคิดและอุดมการณ์ของหม่อมอมรวงศ์วิจิตร ที่ปรากฏใน พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน จึงถือเป็นประวัติศาสตร์นิพนธ์แบบใหม่ที่แสดงออกถึงอุดมการณ์ ของความเป็นรัฐแบบสมัยใหม่อย่างชัดเจน กล่าวคือมีการอธิบายถึงขอบเขต เขตแดน และที่ตั้งของบริเวณอีสาน ภายใต้การเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสยามใหม่ที่มีเขตแดนชัดเจนแน่นอน ดังข้อความว่า

“...ซึ่งที่ตั้งในระหว่าง แลจิจุต เหนือ 13 ดักรี้เศษ ถึง 16 ดักรี้เศษ ลงติจุต ตะวันออก 103 ดักรี้ ถึง 105 ดักรี้เศษ ตรงทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ของ กรุงเทพมหานคร (บางกอก) ซึ่งเรียกว่ามณฑลอีสานนั้น เป็นมณฑลใหญ่แห่งหนึ่งซึ่งนับเข้าในมาตราเป็นมณฑลชั้นที่ 1 เดิมมีอาณาเขตทางฝ่ายตะวันออก ข้ามแม่น้ำโขงไปจนถึงเขาบรรทัดต่อแดนญวน ครั้นเมื่อปี ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ประเทศสยามได้ยกอาณาเขตทางฝั่งโขงตะวันออกหรือฝั่งซ้าย และทั้งเกาะดอนในลำน้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส เพราะฉะนั้นอาณาเขตมณฑลอีสานข้างตะวันออกในปัจจุบันจึงคงเพียงจดลำน้ำโขงฝั่งตะวันตกเท่านั้น (และในที่ดินฝั่งแม่น้ำโขงตะวันตกหรือฝั่งขวาเข้ามา 25 กิโลเมตร หรือ 625 เส้นนี้ ประเทศได้ทำสัญญาแก่ฝรั่งเศสว่า จะไม่ตั้งป้อมค่าย และมีกำลังทหาร และเก็บภาษีสินค้าเข้าออกด้วย)”¹⁵⁸

ข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า อุดมการณ์เรื่องความเป็นรัฐสยามใหม่ได้เกิดขึ้นในพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน โดยระบุถึงความแน่นอนของเขตแดน และอธิบายถึงขอบเขตของอาณาจักรสยาม และที่ตั้งของมณฑลอีสาน อันแสดงให้เห็นถึงการสร้างความชัดเจนของอาณาเขตในระดับของศาลิบดา ซึ่งถือได้ว่าเป็นสิ่งสำคัญที่รัฐสยามใหม่จะต้องมี นั่นคือ ดินแดนที่แน่นอน โดยได้ประโยชน์จากการสำรวจข้อมูล เพื่อสร้างแผนที่ที่มีก่อนหน้านี้ ซึ่งแสดงให้เห็นถึง

¹⁵⁸ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน, หน้า 141.

ความคิดเกี่ยวกับรัฐชาติที่มีลักษณะทางความคิดแบบเดียวกับรัฐอาณานิคมของตะวันตก ถือเป็นลักษณะทางความคิดแบบตะวันตกที่ปรากฏในประวัติศาสตร์อีสาน

นอกจากนั้นยังพบแนวความคิด และอุดมการณ์การสร้างความเป็นประชากรของรัฐขึ้นในกลุ่มคนบริเวณอีสานด้วย โดยหม่อมอมรวงศ์วิจิตรได้กล่าวว่า “ส่วนอาณาเขตมณฑลอิสานฝ่ายทิศใต้นั้น... รวมหัวเมืองซึ่งอยู่ในมณฑลนี้ทั้งสิ้น 14 เมือง อำเภอ 78 อำเภอ ตำบล 2,367 ตำบล คนพื้นเมืองเป็นไทยเป็นพื้น นอกจากไทยมีเขมร ส่วย และละว้า และมีมีชนชาวประเทศอื่นคือ ฝรั่งเศส,ญวน,พม่า,ตองซู่,จีน เข้าไปอยู่บ้างแต่ไม่มากนัก...” และ “...เดิมพื้นที่ในมณฑลลาวกาวนี้...ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของคนป่าอันสืบเชื้อสายมาแต่ขอม ต่อมาเรียกกันว่าพวกข่า, ส่วย, กวย ซึ่งยังมีอยู่ในฝั่งโขงตะวันออก ณ บัดนี้ ครั้นเมื่อชนชาติไทยซึ่งอยู่ประเทศข้างเหนือ มีเมืองศรีสัตนคนหุต (เวียงจันทน์) เป็นต้น”¹⁵⁹ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความพยายามในการขจัดความเป็นลาวของกลุ่มชนชั้นนำสยามด้วยการพยายามใช้คำว่า “คนไทย” เข้ามาอธิบายกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในบริเวณอีสาน

การสร้างความเป็นหนึ่งเดียวในยุคประวัติศาสตร์ผ่านการสร้างความเป็นกลุ่มชนเดียวกับคนในภาคกลางยังปรากฏในประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสานอื่นๆ ของหม่อมอมรวงศ์วิจิตรอีกด้วย กล่าวคือ หากมีการพิจารณาข้อความในพงศาวดารอุบลราชธานี ภาคที่ 1 ซึ่งเป็นต้นฉบับตัวเขียนที่หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ปฐม คนจริง) ได้แต่งไว้ พบว่าส่วนกลางพยายามจะตัดข้อความบางข้อความที่แสดงถึงความขัดแย้ง หรือแสดงออกถึงความแตกต่างกันออกไป ตัวอย่างเช่น ในหน้าที่ 3 “พระครูโพนเสม็ดซึ่งเป็นลาวฝ่ายเหนือ” ถูกแก้เป็น “พระครูโพนเสม็ดซึ่งเป็นไทยฝ่ายเหนือ” หรือในหน้าที่ 4 “จึงแต่งให้ท้าวแสนพระยาลาว” มีการตัดคำว่า “ลาว” ทิ้งกลายเป็น “จึงแต่งให้ท้าวแสนพระยา” และข้อความในลักษณะเช่นนี้ยังปรากฏอีกหลายครั้ง ในหน้าที่ 5, 6, 8, 9, 11 ของเอกสารต้นฉบับด้วย¹⁶⁰

นอกจากนั้นยังพบความพยายามในการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองต่างๆ ในอีสานกับกรุงเทพฯ เพื่อสร้างจุดร่วมและความเป็นหนึ่งกันทางประวัติศาสตร์ โดยการเขียนเรียงลำดับเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในบริเวณอีสาน โดยให้ความสำคัญต่ออำนาจของราช

¹⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 141-142.

¹⁶⁰ หอสมุดแห่งชาติ, แผนกบริการงานเขียนโบราณ เลขที่ 001.3/43 พงศาวดารอุบลราชธานี ภาคที่ 1 และ เลขที่ 001.3/44 พงศาวดารอุบลราชธานี ภาคที่ 2 ซึ่งเป็นฉบับพิมพ์ดีด อ้างถึงใน อรรถ นันทจักร, ประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสาน : การศึกษาเชิงวิเคราะห์ประเพณีการจดบันทึกประวัติศาสตร์หัวเมืองอีสานถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20, หน้า 9, 247-248.

สำนักในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอย่างชัดเจน หม่อมอมรวงศ์วิจิตรได้บรรยายเรื่องราวของเมืองในอีสานที่สัมพันธ์ผู้ปกครองไทยในสมัยอยุธยา จากนั้นก็กล่าวถึงเหตุการณ์ในบริเวณอีสานเรียงตามรัชสมัย แสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญกับกษัตริย์ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอย่างชัดเจน เช่น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น

“จุลศักราช 1207 ปีมะเส็งสัปตศก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้หมื่นเดชอุดม ซึ่งพาครอบครัวยกจากบ้านห้วยนายม แขวงเมืองวัง (ฝั่งตะวันออก) มาพึ่งพระบรมโพธิสมภารตั้งอยู่บ้านภูแล่นช้างนั้น เป็นพระพิไชยอุดมเดชเจ้าเมือง ให้เพี้ยโคตรหลักคำเป็นอุปฮาด ให้เพี้ยมหาราชเป็นราชวงศ์ ให้เพี้ยพรหมดวงสีราชบุตร ยกบ้านภูแล่นช้างซึ่งอยู่เชิงเขาภูแล่นช้างขึ้นเป็น เมืองภูแล่นช้าง ขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ตามความสมัครของพระพิไชยอุดมเดชให้ผูกส่วยผลเร็วส่งเงินแทนปีละ 8 ชั่ง ในจำนวนเลข 314 คน...”¹⁶¹

การกล่าวถึงเหตุการณ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในข้างต้น แสดงให้เห็นว่าชนชั้นนำสยามพยายามนำความสัมพันธ์ที่มีต่อกันในยุคจารีต มาเป็นตัวขับเคลื่อนความสัมพันธ์ในยุคที่สยามก้าวเข้าสู่ความเป็นรัฐชาติ เพื่อทำให้เห็นว่าบริเวณอีสานกับกรุงเทพฯ มีความสัมพันธ์ทางการเมืองกับกรุงเทพฯ มาเป็นระยะเวลาาน ทั้งที่ความเป็นจริงแล้ว อำนาจของกรุงเทพฯ ที่มีเหนือบริเวณอีสานในช่วงก่อนการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435 นั้น เป็นเพียงการแต่งตั้งเจ้าประเทศราช และเรียกเกณฑ์บรรณาการ และส่วย เหมือนหัวเมืองประเทศราชอื่นๆ ทั่วไป ไม่ได้มีผลทำให้บริเวณอีสานเป็นส่วนหนึ่งของกรุงเทพฯ ตามที่ชนชั้นนำสยามพยายามอ้าง ซึ่งความพยายามแสดงความสืบเนื่องของความเป็นเจ้าของเหนือดินแดนประเทศราชดังกล่าว ได้นำมาสู่ความคิดว่าตนได้เสียดินแดนเหล่านั้นไปช่วงยุคล่าอาณานิคมของตะวันตก ทั้งที่ความเป็นจริงแล้วดินแดนเหล่านั้นไม่เคยถูกยอมรับให้เป็นส่วนหนึ่งของกรุงเทพฯ เลยด้วยซ้ำ

¹⁶¹ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน, หน้า 194-195.

พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน ได้รับการตีพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2458 โดย พระยาศรีสารวจ (ชื่น ภัทรนาวิก) ได้ขออนุญาตหอสมุดวชิรญาณเพื่อพิมพ์แจกในงานการทำบุญ ปลงศพของ พัน ภัทรนาวิก ผู้มารดา¹⁶² จึงกล่าวได้ว่าเป็นการสร้างความรู้เรื่องอีสานผ่าน พงศาวดารในยุครัฐชาติ ที่เผยแพร่ในหมู่ชนชั้นนำสยาม และกลุ่มบุคคลที่มาร่วมงานเท่านั้น สำหรับคนในบริเวณอีสานส่วนใหญ่จึงไม่มีสิทธิ์ได้อ่านพงศาวดารฉบับดังกล่าว เนื่องจากจารีตที่ใช้ในการบันทึกนั้นเป็นจารีตแบบภาคกลาง คือการใช้อักษรภาษาไทยในการจดบันทึก กลุ่มคนที่ไม่ได้รับการศึกษาผ่านระบบภาษาไทยกรุงเทพฯ จึงไม่สามารถที่จะอ่านออกได้ เนื่องจากบุคคลส่วนใหญ่ในอีสานหากได้รับการศึกษา ก็เป็นการศึกษาตามอิทธิพลของล้านช้างด้วยการศึกษา อักษรตัวธรรม และตัวไทยน้อยอย่างจารีตวัฒนธรรมของการศึกษาในท้องถิ่น พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสานที่ตีพิมพ์ในครั้งแรกจึงเป็นการสร้างความรู้เรื่องอีสานในหมู่ชนชั้นนำสยามเป็นสำคัญ

ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับหม่อมอมรวงศ์วิจิตร แต่งขึ้นในปี พ.ศ. 2450 (ร.ศ. 126)¹⁶³ การแต่งตำนานเมืองจำปาศักดิ์ หม่อมอมรวงศ์ใช้ลักษณะการแต่งเหมือนกับ พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน โดยเริ่มเรื่องด้วยการเล่าถึงประวัติการตั้งชุมชนของเมืองจำปาศักดิ์ และการอัญเชิญพระแก้วมรกิตมาประดิษฐาน ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ มีเนื้อหาในลักษณะเดียวกันกับ ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์ และเจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์ ต่างกันที่เรื่องราวในช่วงแรกของหม่อมอมรวงศ์จะใช้การอธิบายเรื่องราวให้สัมพันธ์กับ รัชกาลของกษัตริย์ในสมัยอยุธยา เช่น “ปี พ.ศ. 2186 (จุลศักราช 1005) ระหว่างรัชกาลสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 5 พระเจ้าปราสาททอง มีภิกษุรูปหนึ่งอยู่วัดโพนเสม็ดแขวงศรีสัตนาคนหุต ชาวเมืองเรียกว่า พระครูโพนเสม็ด”¹⁶⁴ การเล่าเรื่องของหม่อมอมรวงศ์วิจิตร จะใช้การเล่าเรื่องตามลำดับรัชกาลของกษัตริย์ไทยเพื่ออธิบายตำนานเมืองจำปาศักดิ์ เรื่อยไปจนจบที่รัชกาลของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่ ใน ปี พ.ศ. 2407 (จุลศักราช 1226) เป็นเหตุการณ์เกี่ยวกับ เจ้ายุติธรรมธรเจ้านครจำปาศักดิ์ที่ย้ายครอบครัวจากเมืองเก่าหนีรอดไปตั้งอยู่ที่ตำบลซึ่งอยู่ระหว่างโพนบกกับวัดละครริมแม่น้ำโขงฝั่งตะวันตก ซึ่งกลายเป็นเมืองจำปาศักดิ์ในปัจจุบัน

¹⁶² “คำนำ,” ใน ประชุมพงษาวดาร ภาคที่ 4 (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2458), หน้า ๓.

¹⁶³ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร, “ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับหม่อมอมรวงศ์วิจิตร,” ใน ประชุมพงษาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, หน้า 227-241

¹⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 227.

ภายหลังจากที่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์¹⁶⁵

พงศาวดารเมืองหลวงพระบาง ตามฉบับที่มีอยู่ในศาลาลูกขุน เรียบเรียงทูลเกล้าฯ ถวายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹⁶⁶ และ พงศาวดารเมืองหลวงพระบาง ภาค 11 ที่แต่งถวายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง¹⁶⁷ ข้อความข้างต้นของพงศาวดารทั้งสองฉบับนี้มีลักษณะเหมือนกันคือ น่าจะเป็นการเก็บความมาจากพงศาวดารล้านช้าง ตามถ้อยคำในฉบับเดิม แต่เนื้อหาของ พงศาวดารเมืองหลวงพระบาง ตามฉบับที่มีอยู่ในศาลาลูกขุน จบลงในปี พ.ศ. 2409 (ศักราช 1228) ด้วยการกล่าวถึงการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์เมืองหลวงพระบางอัญเชิญพระบางขึ้นไปยังเมืองหลวงพระบางตามเดิม¹⁶⁸ ส่วน พงศาวดารเมืองหลวงพระบาง ภาค 11 เนื้อหาจบลงในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยการกล่าวถึง พระเจ้าจันทระเทพประภาคุณเจ้าเมืองหลวงพระบาง ถึงแก่พิราลัย ในปี พ.ศ. 2413 (ศักราช 1232)¹⁶⁹

ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับพระยาอมตยาธิบติ ที่เรียบเรียงทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹⁷⁰ เอกสารชิ้นนี้ มีเนื้อหาย่างเดียวกันกับ ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับหม่อมอมรวงศ์วิจิตร คือการเล่าประวัติของเมืองจำปาศักดิ์ ตั้งแต่สมัยตำนานและมาจดเรื่องราวละเอียดในสมัยพระครูโพธิ์นเศมิต จนถึงสมัยเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร โดยเนื้อหาจบลงเพียงปี พ.ศ. 2281 (ศักราช 1100) แต่ ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับหม่อมอมรวงศ์วิจิตร ได้บรรยายต่อไปถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 241.

¹⁶⁶ กรมศิลปากร, “พงศาวดารเมืองหลวงพระบาง ตามฉบับที่มีอยู่ในศาลาลูกขุน,” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, หน้า 52.

¹⁶⁷ กรมศิลปากร, “พงศาวดารเมืองหลวงพระบาง ภาค 11,” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, หน้า 92.

¹⁶⁸ กรมศิลปากร, “พงศาวดารเมืองหลวงพระบาง ตามฉบับที่มีอยู่ในศาลาลูกขุน,” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, หน้า 83.

¹⁶⁹ กรมศิลปากร, “พงศาวดารเมืองหลวงพระบาง ภาค 11,” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, หน้า 133.

¹⁷⁰ ทรายละเอียดเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร, “ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับพระยาอมตยาธิบติ,” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, หน้า 211-224.

เห็นได้ว่าการรวบรวมพงศาวดารในช่วงหลังปี พ.ศ. 2433 ส่วนใหญ่ความรู้ที่ชนชั้นนำสยามสร้างขึ้นนั้น เป็นความรู้ที่ให้ความสำคัญกับอำนาจรัฐในส่วนกลาง ด้วยการเขียนพงศาวดารที่เกี่ยวกับอีสานในลักษณะที่อธิบายความสัมพันธ์ทางด้านอำนาจการปกครองที่ของชนชั้นนำสยามมีต่อหัวเมืองเหล่านั้นอย่างชัดเจน แม้ว่าในความเป็นจริงแล้ว ในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 24 อำนาจของสยามจะยังไม่สามารถแผ่ไปถึงหัวเมืองเหล่านั้นได้อย่างสมบูรณ์ก็ตาม แต่การอธิบายประวัติศาสตร์ของชนชั้นนำสยามในลักษณะดังกล่าว ช่วงหลัง พ.ศ. 2433 กลับมีอย่างเข้มข้นกว่างานเขียนลักษณะเดียวกันในช่วงก่อน ปี พ.ศ. 2433 แม้ว่าในเวลานั้นจะมีแนวคิดเกี่ยวกับการอธิบายความสัมพันธ์ของหัวเมืองแถบอีสานกับกรุงเทพฯ เริ่มเกิดขึ้นแล้วก็ตาม

ความรู้ของชนชั้นนำสยามที่ได้จากการรวบรวมพงศาวดาร และตำนานเมืองถือได้ว่ามีความสำคัญต่อการสร้างเรื่องราว และถ่ายทอดความรู้เรื่องประวัติศาสตร์ชาติไปสู่คนในท้องถิ่นต่างๆ ผ่านการจัดให้มีการเรียนการสอนประวัติศาสตร์ และพงศาวดาร ที่มีมาตั้งแต่ช่วง ปี พ.ศ. 2445 โดยความพยายามดังกล่าวปรากฏในประกาศกระทรวง ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) เรื่องการขยายความรู้นักเรียนให้กว้างขวาง ว่า

“...วิชาชั้นมัธยมศึกษาชั้นนั้น จะสอนและสอบได้ในวิชาแลฝึกหัดเช่นในประโยค 1 ทั้ง 8 ประเภทนั้น แต่ขยับความรู้ให้สูงขึ้นโดยลำดับให้พอแก่ที่จะเป็นเสมียนหรือทำการด้วยความรู้ได้ และเติมวิชาขึ้นนอกจากนั้นอีกอย่าง คือ ถ้าพอสอนพงศาวดารและวิชาที่บริหารการบำรุงกาย และความรู้ธรรมชาติ คือ Science ต่างๆ ขึ้น เมื่อใดก็สอน...”¹⁷¹

จากประกาศในข้างต้นของกระทรวงธรรมการเกี่ยวกับการขยายความรู้นักเรียนนั้น ทำให้เห็นได้ว่า รัฐเริ่มให้ความสำคัญแก่การศึกษาประวัติศาสตร์เป็นอย่างมากน้อยในปี พ.ศ. 2445 การสอนพงศาวดารของส่วนกลาง แสดงให้เห็นถึงความมุ่งหวังที่จะสร้างสำนึกของความเป็นพลเมืองของรัฐ ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวไว้ว่า “...ให้รับรู้พระราชพงศาวดารพิสดาร หมายความว่า ต้องรู้ในเรื่องความเป็นมาของบ้านเมือง... สอนให้รักบ้านเมือง

¹⁷¹ ไพฑูรย์ มีกุล, เอกสารชั้นต้นเกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2428-2465(กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ในพระบรมราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2525), หน้า 13.

แต่การจะรักนี้ต้องรู้จัก จึงรักได้ การที่จะให้รู้จักบ้านเมือง รู้ได้ด้วยการเรียนพงศาวดาร ให้รู้ว่าชาติเรามาจากไหน ก่อนนี้เด็กเท่านั้น แล้วโตขึ้นอย่างไร จึงเป็นทางปลุกน้ำใจ ให้ตั้งใจทำให้บ้านเมืองนั้นเจริญต่อไปอีก...เรื่องนี้จำเป็นแก่สำคัญยิ่งกว่าทั้งหมด ถ้าไม่สอนเรื่องนี้ อย่าสอนอะไรเลยดีกว่า..."¹⁷²

เห็นได้ว่า ชนชั้นนำสยามได้ให้ความสำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติมากขึ้นเรื่อยๆ จนอาจกล่าวได้ว่าในช่วงเวลาดังกล่าว เป็นช่วงที่ประวัติศาสตร์นิพนธ์ต่างๆ ที่ชนชั้นนำสยามเคยสั่งให้มีการรวบรวม หรือที่ชนชั้นนำสยามสร้างขึ้นในช่วงการก้าวสู่ความเป็นรัฐสยามใหม่นั้น ได้ถูกใช้เป็นส่วนหนึ่งของเครื่องมือของรัฐในการสร้างความเชื่อมโยง และความสืบเนื่องเป็นหนึ่งเดียวกันผ่านประวัติศาสตร์ชาติที่มีเส้นเขตแดนชัดเจน ซึ่งมีส่วนสำคัญในการสอดแทรกความคิดทางเมือง และวัฒนธรรมของส่วนกลางไปสู่ท้องถิ่นต่างๆ เพื่อกลบความเป็นท้องถิ่น และกระตุ้นให้เกิดความสำนึกในการเป็นพลเมืองของรัฐแบบสมัยใหม่ ที่จะช่วยส่งเสริมให้รัฐบาลกลางสามารถควบคุม และจัดการกับกลุ่มคนในเขตแดนของตนให้เป็นไปตามนโยบายทางอำนาจอย่างมีประสิทธิภาพ รวมไปถึงความมุ่งหวังในผลประโยชน์ของรัฐที่เกิดภายใต้การจัดการของรัฐบาลจากส่วนกลาง

3.2.3 การตรวจราชการในพื้นที่

หลังจากที่สยามต้องเผชิญหน้ากับลัทธิอาณานิคมตะวันตก จนส่งผลให้สยามมีความชัดเจนในเรื่องเขตแดน และตระหนักในอำนาจของตนภายใต้รูปแบบการปกครองแบบรัฐสมัยใหม่ ความชัดเจนของขอบเขตทางอำนาจในลักษณะของการเป็นรัฐชาติได้ส่งผลให้ชนชั้นนำสยามมีความคิดว่าพื้นที่เป็นส่วนหนึ่งของรัฐ ชนชั้นนำสยามหลายคนเริ่มให้ความสนใจเกี่ยวกับความรู้เรื่องอีสานมากยิ่งขึ้น จนนำไปสู่การออกไปแสวงหา และสร้างความรู้เรื่องอีสานในพื้นที่ด้วยตัวของชนชั้นนำสยามอย่างจริงจัง เพื่อให้เห็นถึงสภาพความเป็นจริงพื้นที่เชิงประสบการณ์มากขึ้น แมื่วก่อนหน้านี้ ชนชั้นนำสยามจะมีความรู้เรื่องอีสานผ่านประสบการณ์ของผู้เดินทาง บทความในวารสาร หรือแม้แต่จากการรวบรวมตำนาน และพงศาวดารพื้นเมืองบ้างแล้วก็ตาม แต่ความรู้ยังไม่สามารถตอบโจทย์ของการบริหารราชการแบบใหม่ที่เกิดขึ้นได้ ดังนั้นการแสวงหาความรู้เรื่องอีสานเพื่อใช้เป็นข้อมูลในการสนับสนุนส่งเสริมนโยบายต่างๆ ตลอดจน

¹⁷² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, สบ. 1/32 ความเห็นเรื่องหลักสูตรสำหรับสอนนักเรียนชั้นมูล ประถม มัธยม อุดมศึกษาสำหรับกรมศึกษาธิการ. อ้างถึงใน สายชล สัตยานุรักษ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ การสร้างอัตลักษณ์ "การเมือง" และ "ชน" ของชาวสยาม(กรุงเทพฯ: มติชน, 2546), หน้า 63.

การจัดการ ควบคุม รวมไปถึงการบริหารราชการเกี่ยวกับพื้นที่อีสานให้มีประสิทธิภาพ และประสิทธิผลในการดำเนินงานมากขึ้น

ความต้องการแสวงหาความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามในช่วงรัฐสมัยใหม่นั้น แสดงให้เห็นถึงความสอดคล้องกับขอบข่ายงานในระบบราชการที่กว้างขวาง และซับซ้อนมากขึ้น ระบบราชการแบบใหม่เป็นระบบของการแบ่งแยกงานกันทำเพื่อสะสมความเชี่ยวชาญเฉพาะอย่าง และเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพให้กับงานในระบบราชการที่ขยายตัว ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องการบริหาร สาธารณูปโภค การจัดการทางเศรษฐกิจ การรักษาความเป็นระเบียบในสังคม การบังคับใช้ กฎหมาย ฯลฯ ก็เป็นเรื่องที่จำเป็นต้องอาศัยความเชี่ยวชาญและเทคนิคเฉพาะ ซึ่งล้วนแต่เป็นกลไก ของระบบราชการแบบใหม่¹⁷³ การแสวงหาความรู้เรื่องอีสานภายใต้ระบบราชการแบบใหม่นี้ จึง เป็นไปเพื่อสร้างความเชี่ยวชาญเฉพาะให้เกิดขึ้นกับระบบสายงานของตน ที่ถูกแบ่งแยกหน้าที่ตาม ความรับผิดชอบของแต่ละกระทรวง ดังนั้นการแสวงหาความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามที่มี ส่วนสำคัญในการออกนโยบายของรัฐจึงเกิดขึ้น ในลักษณะของการตรวจราชการเพื่อให้ได้ความรู้ ที่ตอบสนองต่อระบบสายงานของตนให้มากที่สุด อันนำไปสู่การสร้างความชำนาญพิเศษขึ้นใน หน้าที่ของผู้บริหารในแต่ละกระทรวง ซึ่งมีความสำคัญอย่างมากต่อรัฐแบบสมัยใหม่ ทำให้รัฐสามารถ จัดการกับพื้นที่ผ่านการออกนโยบายต่างๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพนั่นเอง

การออกไปตรวจราชการในพื้นที่อีสานของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่จากกรุงเทพฯ ซึ่งมี อำนาจในการออกนโยบายนั้น ก่อนหน้านี้มีการส่งพระเจ้าน้อยยาเธอไปปกครองอีสานในช่วง ทศวรรษ 2440-2450 แต่ก็เพื่อประสิทธิภาพในการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าในพื้นที่เท่านั้น หรือแม้แต่ การส่งข้าราชการลงไปในพื้นที่ก็เป็นการรายงานสภาพ และผลการปฏิบัติงานที่เป็นนโยบายใน ภาพรวม ซึ่งกลุ่มข้าราชการเหล่านี้ไม่ได้มีผลต่อการกำหนดนโยบายของรัฐแต่อย่างใด สังเกตได้ว่า การเดินทางไปยังบริเวณอีสานของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่จากส่วนกลางช่วงครึ่งแรกของพุทธ ศตวรรษที่ 25 เป็นการเดินทางเมื่อมีราชการแล้วจึงไป แต่พอช่วงหลังของพุทธศตวรรษที่ 25 เป็น การไป (แล้ว) ได้ราชการ¹⁷⁴ อันแสดงให้เห็นถึงภาระหน้าที่ของชนชั้นนำสยามที่เปลี่ยนแปลงไป ตามระบบราชการแบบใหม่ที่มีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้น

¹⁷³ ฉลอง สุนทราวาณิชย์, การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ หลังการเข้ามาของระบบ อานานิคม, หน้า 56.

¹⁷⁴ อุศนา นาศรีเคน, "การสร้าง "ความเป็น (ไทย) อีสาน : ความคิด "การพัฒนา" อีสาน," ใน เอกสารการประชุมโครงการจัด ประชุมวิชาการระดับชาติ เวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2548), หน้า 16.

การแสวงหาความรู้เรื่องอีสานผ่านการตรวจราชการจึงถือได้ว่าเป็นการหาข้อมูลที่ “จำเป็นต่อรัฐ” มากกว่า “ควรที่จะรู้” ซึ่งการสร้างความรู้ของชนชั้นนำสยามในลักษณะนี้ ถือเป็น เรื่องที่จำเป็นต่องานราชการของรัฐแบบสมัยใหม่ ที่ทำให้ชนชั้นนำสยามผู้มีหน้าที่ในการออก นโยบายไม่สามารถนั่งเฉยรอรับความรู้อย่างใจเย็นได้อีกต่อไป จนนำไปสู่การออกไปสัมผัสและ แสวงหาความรู้ด้วยตัวเองในกรอบของงานที่ตนรับผิดชอบ ผ่านการเดินทางที่เรียกว่า “การตรวจ ราชการ” เพื่อประโยชน์ในการกำหนดนโยบายการปกครองให้สอดคล้อง และเหมาะสมกับความ ต้องการของรัฐจากส่วนกลางให้มากที่สุด

ความพยายามของชนชั้นนำสยามที่ต้องการจะ “ศิวิไลซ์” เหมือนตะวันตก ได้ทำ ให้ชนชั้นนำสยามมีความคิดที่จะพัฒนาประเทศให้มีความเจริญอย่างตะวันตก ด้วยการให้ความ สนใจต่อการศึกษาวิชาการ และความรู้ต่างๆ ของตะวันตกอย่างกว้างขวาง¹⁷⁵ โดยเฉพาะความรู้ ที่ชนชั้นนำคิดว่าจะนำไปใช้ในการพัฒนาความเจริญแก่สยาม เช่น วิชาการทหาร วิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ มานุษยวิทยา และกฎหมาย เป็นต้น¹⁷⁶ ซึ่งความเข้าใจต่อ ความรู้ต่างๆ เหล่านั้นของตะวันตก ได้ส่งผลสำคัญให้สยามสามารถปรับตัวให้เข้ากับระบบ การเมืองแบบใหม่ที่เข้ามาพร้อมกับการล้าหลังอาณานิคมตะวันตกได้อย่างรวดเร็ว และความรู้ ต่างๆ เหล่านั้นได้กลายเป็นแรงผลักดันสำคัญให้ความรู้เรื่องอีสาน ที่ชนชั้นนำสยามได้ออกไปแสวงหา นั้น มีลักษณะที่เป็นวิทยาศาสตร์มากยิ่งขึ้น ส่งผลให้ความรู้ที่ถูกสร้างขึ้นมีความสอดคล้อง และ สามารถเข้ากับระบบราชการของรัฐสมัยใหม่ได้เป็นอย่างดีด้วย

การเสด็จตรวจราชการของชนชั้นนำสยามระดับเจ้ากรมกระทรวงนั้น ปรากฏครั้ง แรกเมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้เสด็จตรวจราชการ มณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด ในปี พ.ศ. 2449 ถือได้ว่าการเสด็จเดินทาง ตรวจราชการในครั้งนั้น เป็นจุดเริ่มต้น และเป็นต้นแบบของเดินทางตรวจราชการในบริเวณอีสาน ของเจ้านายและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่¹⁷⁷ ในเวลาต่อมาด้วย

แม้ในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2449 ชนชั้นนำสยามจะพยายามสร้างความรู้เรื่องอีสาน ออกมาเผยแพร่และแลกเปลี่ยนกันในหมู่ชนชั้นนำด้วยกันอย่างสม่ำเสมอแล้วก็ตาม แต่ ความรู้

¹⁷⁵ ดูรายละเอียดเกี่ยวกับการรับวัฒนธรรมตะวันตกของชนชั้นนำสยาม เพิ่มเติมใน วิไลเลขา ถาวรธนาสาร, ชนชั้นนำไทยกับ การรับวัฒนธรรมตะวันตก(กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2545).

¹⁷⁶ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ประชุมนิพนธ์เบ็ดเตล็ด(กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2504), หน้า 108-110.

¹⁷⁷ เต็ม วิภาคพจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 463.

ดังกล่าวกลับยังไม่สามารถตอบสนองความต้องการของชนชั้นนำสยามในระดับสูงได้ อาจจะเป็นเพราะ ความรู้เรื่องอีสานเหล่านั้น เป็นความรู้ที่ยังไม่สามารถให้ความละเอียดที่สอดคล้อง และตรงกับความต้องการของระบบสายการปฏิบัติงานในแต่ละกระทรวงได้ การที่รัฐสยามสมัยใหม่จะคงอยู่ได้นั้น ก็ด้วยความสามารถในการบริหารงาน และจัดการกับพื้นที่ต่างๆ ที่อยู่ในรัฐเขตแดนของตนที่เพิ่งเกิดขึ้น ให้สามารถดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพได้ ดังนั้นความต้องการแสวงหาความรู้ที่ตอบสนองต่อระบบงานราชการที่ซับซ้อนขึ้นจึงเป็นเหตุผลประการสำคัญที่ส่งผลให้ชนชั้นนำสยามในระดับสูงของแต่ละกระทรวง ไม่สามารถที่จะนั่งรอข้อมูลบนโต๊ะทำงานได้อีกต่อไป การลงพื้นที่ตรวจราชการในบริเวณอีสานของเจ้ากระทรวงต่างๆ จึงเป็นวิธีการที่ดีที่สุด ที่จะนำมาซึ่งการได้ข้อมูลที่ตรงตามความต้องการ และหน้าที่ที่ตนรับผิดชอบได้ดีที่สุด

ข้อจำกัดของความรู้เรื่องอีสานในช่วงเวลาดังกล่าว ถือเป็นปัญหาสำคัญในการบริหารราชการของชนชั้นนำสยามเป็นอย่างยิ่ง และปัญหาเหล่านั้นก็ถูกชนชั้นนำสยามยอมรับอยู่บ่อยครั้ง แม้แต่สมเด็จพระปรมัยยิกายติราชานุภาพ ก็เคยปรารภถึงปัญหาดังกล่าวซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการวางนโยบายต่อพื้นที่ ในปี พ.ศ. 2446 ไว้ว่า

“...เรื่องราชการในมณฑลอุดรนั้น ข้าพเจ้าได้คิดจะแก้ไขอยู่เสมอ แต่ความยาก...ก็ด้วยไม่ทราบเกล้า การในท้องที่เพียงพอ จึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่ามีอย่างเดียว แต่ที่จะต้องหาเวลาไปดูเสียก่อน จึงจะจัดกะวางการให้เรียบร้อยเปนหลักถ่านลงได้...”¹⁷⁸

ซึ่งก่อนหน้านั้น ข้อจำกัดเกี่ยวกับความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม ได้ปรากฏในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) เมื่อครั้งที่พระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระปรมัยยิกายติราชานุภาพเกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย ไว้ว่า

¹⁷⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.59/41 เรื่อง รายงานมณฑลอุดร (7 สิงหาคม ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444)-7 ตุลาคม ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2453)).

“...ถึงเขตรแดนข้างมณฑลอีสาน ก็เป็นที่หนักใจอยู่เหมือนกัน ไม่รู้ว่าเขานั้น มีที่ราบชั้นอย่างไร ผู้คนตั้งอยู่ในระหว่างเขามีบ้างฤาไม่ การที่ย้าย เราจะรู้ว่าที่ไหนเป็นสันเขาแท้ จะมีความรู้ถึงฤาไม่ ถ้าทลายสันเขานอก มาเป็นสันเขาใน ที่ซับซ้อนกันอย่างไร จะเสียที่ไม่มีที่สุด ที่พูดทั้งนี้ก็เป็นกรหลับตาเพื่อ...”¹⁷⁹

ข้อความในข้างต้น แสดงให้เห็นถึงความคิดของชนชั้นนำสยามเกี่ยวกับข้อจำกัดในความรู้เรื่องอีสานของตน ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญ และความจำเป็นที่ชนชั้นนำสยามต้องมีความรู้ในเรื่องอีสาน เพื่อประโยชน์ต่อการบริหารราชการ ปกครอง รวมไปถึงการจัดการเรื่องผลประโยชน์ในท้องถิ่นที่จะสามารถสร้างรายได้ให้แก่รัฐด้วย

การเสด็จตรวจราชการบริเวณอีสานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพในปี พ.ศ. 2449 นั้น ทำให้พระองค์ได้ “ความรู้เห็นภูมิลำเนาหาก ถ้าไม่ได้เสด็จไปควรเสียพระไทย ภูมิลำเนาแลหัวเมืองทางนี้ผิดกับความคาดหมาย”¹⁸⁰ การได้พบเห็นกลุ่มชาติพันธุ์แสก ถือได้ว่าเป็นความรู้ทางชาติพันธุ์เกี่ยวกับคนในท้องถิ่นอีสานที่แตกต่างจากลาว และเขมรซึ่งเป็นกลุ่มคนที่ชนชั้นนำสยามคุ้นเคย แม้กลุ่มคนเหล่านี้จะเป็นกลุ่มคนที่สยามเคยจัดให้เป็น “คนป่า” และ “พวกบ้านนอก” ที่แตกต่างจากตน แต่การก้าวสู่รัฐสมัยใหม่ กลับทำให้ชนชั้นนำสยามไม่ลังเลที่จะยอมรับความแตกต่างเหล่านั้น ว่ามีลักษณะร่วมในการเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมทางภาษาของตน ผ่านการชมการละเล่นของชาวแสก เมืองอาจสามารถ ว่า

“...เวลาบ่าย 3 โมง หลวงเอกอาสา นายอำเภอเมืองอาจสามารถนำหญิงชาติแสกมา มีการเล่นซึ่งเรียกว่าเดินสากให้ดู มีหญิง 10 คู่ถือปลายไม้ยาวๆ พาดบนไม้ท่อนใหญ่ 2 ท่อนนั่งตรงกันเป็นคู่ๆ จับไม้ที่กระทบเป็นจังหวะพร้อมๆ กัน แล้วมีหญิงอีก 2 คู่ผลัดกันเดินข้ามไปในช่วงไม้ที่กระทบกันนั้น คนที่ถือไม้ร้องให้อิวชัดจังหวะไปด้วย พวกแสกนี้ว่าเดิมมาจากเมืองแสกอยู่ทางเขาบรรทัดต่อแดนญวน ได้ตั้งภูมิลำเนาอยู่

¹⁷⁹ ประมวลพระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทยเล่มที่ 2 ภาคที่ 3(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กรมการปกครอง, 2513), หน้า 201.

¹⁸⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, จดหมายเหตุตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ดของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า 50.

เมืองอาจสามารถมาช้านาน สืบกันมาหลายชั่วแล้ว แต่งตัวเป็นคนชาวเมืองพูดภาษา
ชาวเมือง และภาษาแสดนั้นก็เป็นภาษาไทยอย่างหนึ่งไม่ผิดกันนัก”¹⁸¹

การยอมรับให้ภาษาแสดว่าเป็นภาษาไทยอีกอย่างหนึ่งนั้น แสดงเห็นว่าเป็นการ
เปลี่ยนระนาบความสัมพันธ์ทางชนชาติจากการเป็นคนละพวกไปเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ และ/หรือ
วัฒนธรรม-ภาษาเดียวกัน เป็นการเมืองของประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ที่เปลี่ยนภูมิทัศน์ (landscape)
ไป แต่ไม่ใช่เพียงการเปลี่ยนแบบประวัติศาสตร์ส่วนกลางไปสู่ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น หากเป็นการ
เปลี่ยนจากประวัติศาสตร์กลุ่มชนที่จัดความสัมพันธ์ของกลุ่มชนใหม่ จากที่เคยจัดเป็นคู่ตรงข้าม
ของศูนย์กลาง-ชายขอบ หรืออารยะ-อนารยะ ไปสู่พี่น้อง หรือสายวิวัฒนาการของเผ่าพันธุ์
วัฒนธรรม หรือภาษาเดียวกัน¹⁸²

ความพยายามของชนชั้นนำสยามในการขจัดปัญหาความไม่รู้เกี่ยวกับอีสานไม่ได้
ถูกหยุดเพียงแต่ในสมัยที่สยามต้องเผชิญกับลัทธิอาณานิคมเท่านั้น หากแต่กิจกรรมดังกล่าวยังถูก
ดำเนินการ และส่งผ่านถึงผู้ปกครองในสมัยต่อมาด้วยความคิดที่ว่า การสร้างความรู้เรื่องอีสาน
สามารถช่วยตอบสนองความต้องการของชนชั้นนำสยามได้เป็นอย่างดี และมีส่วนสำคัญต่อการ
จัดการกับคนใต้ปกครองในบริเวณนั้นอีกด้วย

ความต้องการที่จะแสวงหาความรู้เรื่องอีสาน ที่เกี่ยวข้องกับระบบสายงานมากขึ้น
นั้น ทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิชณุโลกประชานาถ เสนาบดีกระทรวงกลาโหมจำเป็นต้อง
ออกไปตรวจราชการในบริเวณอีสาน ดังข้อความว่า

“...ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมลาไปตรวจราชการทหารบก ณ เมือง
นครราชสีมา และเมืองอุบลนั้นย่อมได้มีโอกาสศึกษาภูมิประเทศความเป็นไปของราษฎร
ในมณฑล ซึ่งมีได้เคยเห็นแต่ก่อนนั้น ทำให้เกิดความคิดบางอย่าง ซึ่งเห็นด้วยเกล้า

¹⁸¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 103-104.

¹⁸² ยุกติ มุกดาวิจิตร, “โครงร่างประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์นิพนธ์หลังยุคคลังชาติ คลังท้องถิ่น,” *ศิลปวัฒนธรรม* 25, 10 (สิงหาคม 2547): 162-163.

กระหม่อมว่าเป็นการสมควรที่จะนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละออง
ธุลีพระบาท”¹⁸³

การเสด็จตรวจราชการเมืองนครราชสีมา และเมืองอุบลราชธานีของสมเด็จพระเจ้า
ฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถในครั้งนั้น ทำให้พระองค์ได้รับความรู้แปลกใหม่หลายอย่าง และ
คิดว่าน่าจะมีประโยชน์ต่อการปกครองของส่วนกลาง จึงทรงมีรายงานการตรวจราชการเพื่อกราบบ
ทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบ ซึ่งพระองค์มีพระราชกระแสต่อรายงานการ
ตรวจราชการในครั้งนั้น ว่า

“รายงานนี้ อ่านแล้วได้ความรู้หลายประการที่อยากได้แล้ว แต่ยังมีได้เคย
มีใครเล่าให้ เมื่อทราบความเช่นนี้แล้วจะได้คิดการต่อไปสะดวกขึ้นอีก ให้ส่งสำเนา
รายงานนี้ไปยังเสนาบดีคลัง, เกษตร, คมนาคม, มหาดไทย ขอให้อ่าน แล้วแสดง
ความเห็นควรจัดการทำนุบำรุงอย่างไรได้บ้าง เราจะได้พิจารณาต่อไป”¹⁸⁴

เห็นได้ว่าความรู้เรื่องอีสานที่ชนชั้นนำสยามพยายามแสวงหา เพื่อที่จะใช้เป็น
ความรู้ในการบริหารราชการ และวางนโยบายต่อพื้นที่อีสานนั้น เป็นความรู้ที่ชนชั้นนำสยาม
ยอมรับว่าเป็นความรู้ที่ตนยังมีอยู่น้อยมาก แม้วก่อนหน้านั้นจะมีการสร้างความรู้เกี่ยวกับบริเวณ
อีสานออกเผยแพร่อย่างต่อเนื่อง แต่ความรู้เหล่านั้นก็ยังไม่สามารถที่จะตอบสนองของความต้องการ
ต่อการบริหารระบบราชการแบบใหม่ที่ซับซ้อนกว่าเดิมได้ จึงส่งผลให้ผู้ปกครองที่รับหน้าที่นั้นๆ
ต้องออกไปแสวงหาความด้วยตนเองเพื่อสร้างความเชี่ยวชาญ และชำนาญให้เกิดขึ้นในระบบสาย
งานของตนนั่นเอง

¹⁸³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.6ก/1 รายงานสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลก เสด็จตรวจราชการตะวันออก และมณฑล
พายัพ (15 ตุลาคม 2458- 24 เมษายน 2461).

¹⁸⁴ เรื่องเดียวกัน.

3.3 ความรู้เรื่องอีสานกับการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435

เมื่อชนชั้นนำสยามมีการแสวงหาความรู้เรื่องอีสานเพิ่มขึ้น ได้ส่งผลให้ชนชั้นนำสยามมีความรู้เรื่องท้องถิ่นเพิ่มมากขึ้นด้วย และทำให้ชนชั้นนำสยามตระหนักว่าความ “บ้านนอก” “ความล้าหลัง” และ “ความไม่ศิวิไลซ์” ของอีสาน เป็น “ข้ออ่อนด้อย” และเป็น “ปัญหา” เช่น เส้นทางคมนาคมที่ยากลำบาก รูปแบบการปกครองแบบเดิม ความยากจนขัดสน การไร้การศึกษา การไร้ประสิทธิภาพในการเก็บภาษี รวมถึงปัญหาโจรผู้ร้าย ล้วนเป็นเหตุปัจจัยที่นำไปสู่การปฏิรูป ในปี พ.ศ. 2435¹⁸⁵ สิ่งเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่จะกระทบต่ออำนาจ และผลประโยชน์ต่างๆ ของสยามที่มีเหนือบริวารอีสานทั้งสิ้น “ปัญหา” “ความอ่อนด้อย” และ “ความล้าหลัง” ดังกล่าวของคนในพื้นที่ ได้กลายเป็นความรู้สำคัญที่ส่งผลให้ชนชั้นนำสยามเกิดแนวคิดเกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครองของตน

การทำให้สยามมีความทันสมัยแบบตะวันตก เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่ชนชั้นนำสยามต่างมีความคิดว่าจะสามารถทำให้สยามสามารถมีที่ยืนในหมู่ชนานาประเทศที่เจริญแล้วได้ การยึดติดกับรูปแบบเดิมของการปกครองและระบบราชการในอดีตย่อมจะมีผลให้สยามต้องตกไปอยู่ในสภาวะล่อแหลมอันจะกระทบต่อความมั่นคงของรัฐในช่วงที่การล่าอาณานิคมของตะวันตกกำลังแผ่ขยายเข้ามา ดังนั้นการปรับปรุงสยามให้ทันสมัยแบบตะวันตก จึงเป็นวิธีที่จะทำให้สยามรอดพ้นจากภาวะเสี่ยงต่างๆ เหล่านี้ได้ ดังความเห็นที่ “...ประเทศทั้งหมดทางตะวันออกต่อไปนี้ ภายหน้าคงจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้นทุกที ถ้าไม่เปลี่ยนรัฐธรรมนูญในบายของประเทศสยามให้ฝรั่งนิยมว่า ไทยพยายามบำรุงบ้านเมืองให้เจริญตามอารยธรรมก็อาจจะไม่ปลอดภัยมั่นคงได้...”¹⁸⁶ การจะทำให้สยามมีความเจริญได้นั้น จึงจำเป็นที่จะต้องทำให้พื้นที่อันอ่อนด้อยเหล่านั้นสามารถอยู่ในขอบเขตของการควบคุมของสยามได้ด้วย

ปัญหาการคมนาคมในอีสานทำให้การติดต่อกับมณฑลชั้นในเป็นไปได้ยาก เพราะการเดินทางไปมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลอุบล ต้องข้ามดงพระยาไฟ (ดงพระยาเย็น) ด้วยการเดินเท้า¹⁸⁷ ทำให้เกิดความไม่สะดวกและเป็นความขัดข้องของเส้นทางไปมาระหว่าง

¹⁸⁵ พิชิต พิทักษ์, “ท้องถิ่น” ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทยช่วงสมัยปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435, (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540), หน้า 67, 75-89.

¹⁸⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาพิชัยดาบหัก, *ความทรงจำ* (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2510), หน้า 40.

¹⁸⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาพิชัยดาบหัก, *เที่ยวตามทางรถไฟ* (พระนคร: ตีรณสาร, 2498), หน้า 107.

กรุงเทพฯ กับบริเวณอีสาน¹⁸⁸ ส่งผลให้คนในพื้นที่อีสานมีความล้าหลังทางอารยธรรม ชนชั้นนำสยามต่างเห็นว่าการพัฒนาเส้นทางคมนาคม โดยเฉพาะการสร้างทางรถไฟจะสามารถ “ช่วยแก้ความอึดอัดขาดแคลนและทำนุบำรุงคนในบริเวณอีสานให้เงยหน้าอ้าปากได้บ้าง จึงจำเป็นต้องเร่งรัดจะได้ตัดสินใจเด็ดขาดกันเสียที มิฉะนั้นบริเวณอีสานก็จะไม่มีทางก้าวหน้าได้ และขอให้คิดถึงเรื่องยุทธศาสตร์ด้วย”¹⁸⁹ แม้ว่าชนชั้นนำสยามจะยอมรับว่าอีสานมีวัฒนธรรมเป็นของตนเอง¹⁹⁰ แต่วัฒนธรรมเหล่านั้นก็เต็มไปด้วยความด้อยกว่าในมุมมองของกรุงเทพฯ ดังนั้นสยามจึงจำเป็นต้องปรับให้วัฒนธรรมเหล่านั้นให้มีความเจริญขึ้น ด้วยการถ่ายทอดวัฒนธรรมของตนลงในพื้นที่อีสานเพื่อปรับให้มีกลิ่นอายของวัฒนธรรมส่วนกลาง ถือเป็นกระบวนการทางการเมืองชนิดหนึ่งของกรุงเทพฯ ที่ต้องการจะกลืนกลายวัฒนธรรมท้องถิ่นผ่านการเชิดชูวัฒนธรรมของศูนย์อำนาจ แม้ว่าสยามจะไม่สามารถเปลี่ยนแปลงประเพณีของอีสานให้เป็นกรุงเทพฯ ได้ทั้งหมด แต่กระบวนการดังกล่าวได้แสดงให้เห็นถึงผลการเข้าจัดการกับความคิดและความเชื่อของท้องถิ่นอย่างชัดเจน ด้วยความพยายามที่จะสร้างวัฒนธรรมที่เป็นแบบฉบับเดียวกันผ่านการกลืนกลายระหว่างวัฒนธรรมหลักกับวัฒนธรรมรองอย่างที่ศูนย์กลางอำนาจรัฐพยายามทำทุกยุคสมัย

ความอ่อนด้อย แยกแยก และล้าหลังของบริเวณอีสานล้วนเป็นเหตุผลสำคัญและจำเป็นที่ทำให้ชนชั้นนำสยามมีความคิดที่จะทำการปฏิรูป และแก้ไขการปกครองในอีสาน ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายไว้ในนิทานโบราณคดี ว่า

“...ลักษณะการปกครองแบบเดิมนิยมให้เป็นอย่างประเทศราชธานี (Empire) อันมีเมืองคนต่างชาติต่างภาษาเป็นเมืองขึ้นอยู่ในพระราชอาณาเขต จึงถือว่าเมืองชายพระราชอาณาเขต 3 มณฑลนั้นเป็น “เมืองลาว” และเรียกชาวเมืองซึ่งอันที่จริงเป็นชน “ชาติไทย” ว่าลาวแต่ลักษณะการปกครองอย่างนั้นพันเวลาอันควรเสียแล้ว ถ้าคงไว้จะกลับให้โทษแก่บ้านเมือง จึงทรงพระราชดำริให้แก้ลักษณะการปกครองเปลี่ยนเป็นอย่างพระราชอาณาเขต (Kingdom) ประเทศไทยรวมกัน เลิกประเพณีที่เมืองประเทศราชถวาย

¹⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 127.

¹⁸⁹ พระยาสุนทรพิพิธ, บันทึกความทรงจำ เล่ม 4 : เมื่อเป็นปลัดมณฑลอุดรราชธานี(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, 2516), หน้า 102.

¹⁹⁰ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน พระโพธิวงศาจารย์, “ภาคที่ 18 ว่าด้วยชนชาติไทยและชาติญ้อ, ว่าด้วยอาชีพของชนชาวเมืองในท้องที่จังหวัดกาฬสินธุ์, ว่าด้วยประเพณีของชนชาวเมืองอีสาน,” ใน ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่ม 2, พิมพ์ครั้งที่ 5(กรุงเทพฯ: เจริญรัตน์การพิมพ์, 2515); หลวงผดุงแคว้นประจันต์, เรื่องลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาคที่ 1 ลัทธิธรรมเนียมราษฎรภาคอีสาน, พิมพ์ครั้งที่ 2(พระนคร: โรงพิมพ์ทรงธรรม, 2480),

ต้นไม้ทองเงิน และให้เปลี่ยนนามมณฑลลาวเฉียงเป็น “มณฑลพายัพ” และเปลี่ยนนามมณฑลลาวพวนเป็น “มณฑลอุดร” และเปลี่ยนนามมณฑลลาวกาวเป็น “มณฑลอิสาน” ตามทิศของพระราชอาณาเขต ทั้งให้ยกเลิกเรียกไทยชาวมณฑลทั้ง 3 นั้นว่าลาวด้วย แต่นั่นก็เรียกรวมกันว่า “ไทยเหนือ” แทนเรียกว่า “ลาว” ถ้าเรียกแยกกันก็เรียกตามมณฑลที่อยู่ว่าชาวมณฑลพายัพ ชาวมณฑลอุดร และชาวมณฑลอิสาน...”¹⁹¹

เห็นได้ว่า ในขณะนั้นชนชั้นนำสยามมีความคิดเกี่ยวกับการปกครองของตนว่าเป็นสิ่งที่ล้มหลังไม่ทันกับยุคสมัย การที่จะทำให้สยามสามารถรักษาผลประโยชน์ต่างๆ ที่เคยได้รับบนพื้นฐานของรัฐจารีตไว้ให้ได้มากที่สุดนั้น คือ การพยายามปรับเปลี่ยนรูปแบบการปกครองแบบเดิมของตนให้ทันกับสภาวะการณ์ที่เกิดขึ้น เช่น การแก้ไขลักษณะการปกครองใหม่ การยกเลิกประเพณีการถวายต้นไม้เงินต้นไม้ทอง การเปลี่ยนชื่อมณฑล รวมถึงการเรียกกลุ่มคนในท้องถิ่นต่างๆ ว่าไทย สิ่งเหล่านี้ล้วนแสดงออกถึงพื้นฐานทางความคิดของชนชั้นนำสยามเกี่ยวกับลักษณะการปกครองแบบเดิมของตน ที่มีส่วนสำคัญนำไปสู่การปฏิรูปการปกครองของสยามที่สามารถถึงอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางในรูปของการปกครองแบบรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้จนเป็นผลสำเร็จ

การปฏิรูปการปกครองของชนชั้นนำสยามที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวได้ว่า ความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นของชนชั้นนำสยาม ได้ทำให้ชนชั้นนำสยามต้องตระหนักถึงปัญหา และข้ออ่อนด้อยต่างๆ ของท้องถิ่นอันจะก่อให้เกิดผลกระทบต่ออำนาจของตน ในช่วงที่ลัทธิอาณานิคมตะวันตกกำลังคุกคาม ความรู้เรื่องอิสานได้มีส่วนสำคัญที่ทำให้ชนชั้นนำสยามเห็นว่าข้ออ่อนด้อย และความแปลกแยกของอิสาน รวมถึงระบบราชการแบบเดิมในหัวเมืองล้วนเป็นปัญหาและอุปสรรคสำคัญต่อการพัฒนารัฐสยามใหม่ ซึ่งหากปล่อยให้สถานการณ์เป็นไปตามแบบเดิม ย่อมจะส่งผลร้ายต่ออำนาจของสยาม เพราะจะเป็นช่องทางให้ประเทศอื่นโดยเฉพาะมหาอำนาจตะวันตกยุ่งปลุกปั่นราษฎรในท้องถิ่นนั้นๆ ให้แตกความสามัคคีเอาใจออกห่างไปฝักใฝ่กับฝ่ายตรงกันข้าม แล้วจะหาทางเข้ายึดครองดินแดนนั้นๆ ได้โดยง่าย¹⁹² ทำให้กลุ่มชนชั้นนำสยามพยายามหาทางออกเพื่อรักษาอำนาจของตนเหนือหัวเมืองต่างๆ ด้วยการรวมตัวกันของเจ้านายและข้าราชการ เพื่อกราบบังคมทูลความคิดเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน พ.ศ. 2427 (ร.ศ. 103) และในปี พ.ศ. 2428 จมื่นไวยวรนาถ (เจิม แสงชูโต) ได้ถวายความเห็นเรื่องจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน แต่ด้วยระบบราชการของสยามในขณะนั้นทำให้ไม่

¹⁹¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี(กรุงเทพฯ: ดอกรัญญา, 2545), หน้า 253-255.

¹⁹² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล(พระนคร: เจริญธรรม, 2495), หน้า 99-100.

สามารถจัดการปกครองได้ทันที เนื่องจากหน่วยงานต่างๆ ในระบบราชการแบบเดิมยังมีความสับสนและทำหน้าที่ปะปนกันอยู่มาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แยกงานที่ปะปนกันให้เป็นสัดส่วนด้วยการแบ่งการปกครองออกเป็น 12 กรม แล้วให้เริ่มทดลองปฏิบัติตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2431 เมื่อการจัดการปกครองในส่วนกลางเรียบร้อยแล้ว สยามจึงเริ่มจัดระเบียบราชการในหัวเมืองด้วยการส่งข้าราชการออกไปประจำยังหัวเมืองชั้นนอก¹⁹³ ทำให้ชนชั้นนำสยามมองเห็นปัญหาที่เป็นข้ออ่อนด้อยของท้องถิ่นชัดเจนขึ้น ดังนั้นปัญหาต่างๆ ที่อยู่ในความรู้ของชนชั้นนำสยามจึงถูกประมวลเป็นสาเหตุสำคัญที่นำไปสู่การปฏิรูปการปกครองในปี พ.ศ. 2435 ดังนี้

1. ปัญหาการคมนาคมและการสื่อสาร

การเดินทางติดต่อและประสานงานระหว่างกรุงเทพฯ กับบริเวณอีสานถือได้ว่าเป็นปัญหาที่ทำให้การบริหารราชการของกรุงเทพฯ เป็นไปด้วยความล่าช้าและยากลำบาก สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นไปทรงตรวจตราเมืองนครราชสีมาพร้อมกับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาที่สมุหพระกลาโหม) ทรงกล่าวถึงความขัดข้องของเส้นทางไปมาระหว่างนครราชสีมากับกรุงเทพฯ ว่ายังกันดารนัก¹⁹⁴ การบอกเล่าถึงสภาพความลำบากเกี่ยวกับการเดินทางไปยังบริเวณอีสานในนิราศหนองคายของหลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์) เมื่อครั้งติดตามกองทัพของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงไปปราบฮ่อ¹⁹⁵ และเมื่อครั้งที่กรุงเทพฯ ส่งให้หลวงสมเษก และหลวงพิชณูเทพเดินทางขึ้นไปทำแผนที่ระยะทางในบริเวณอีสาน ก็ได้กล่าวถึงความลำบากในการเดินทางว่ากว่าจะถึงเมืองนครราชสีมาได้ “ต้องขึ้นเขาข้ามห้วยแลเลียบเหวลหลายแห่ง ถ้าเป็นเทศกาลฝนน้ำก็นองทุ่งเป็นหล่มเป็นโคลนไปมายาก”¹⁹⁶ แสดงให้เห็นถึงปัญหาและความลำบากของเส้นทางคมนาคมไปยังบริเวณอีสานทั้งสิ้น

นอกจากนี้ปัญหาที่ทำให้การบริหารราชการของกรุงเทพฯ ต่อหัวเมืองเป็นไปอย่างล่าช้าคือ ปัญหาในระบบการสื่อสารที่ทำให้การส่งข่าวสาร ข้อมูล รวมถึงคำสั่งต่างๆ ที่มีไปมา

¹⁹³ ไพฑูรย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 35-38.

¹⁹⁴ สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์, เที่ยวตามทางรถไฟ, หน้า 127.

¹⁹⁵ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน หลวงพัฒนพงศ์ภักดี, นิราศหนองคาย, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2544); สิทธิศรีสยาม, นิราศหนองคาย วรรณคดีที่ถูกสั่งเผา, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: ส่องสยาม, 2533).

¹⁹⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกรมมหาดไทย จ.ศ. 1238 (พ.ศ.2419) เล่ม 11 เรื่องให้หลวงสมเษก หลวงพิชณูเทพ กับต้นลบเด็ก ขึ้นไปทำแผนที่ระยะทาง.

ระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองต้องเสียเวลาเป็นอันมาก เช่น หนังสือราชการจากเมืองจำปาศักดิ์ ลงวันที่ 29 มิถุนายน ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) ถึงกรุงเทพฯ และนำขึ้นทูลเกล้าฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในวันที่ 15 ตุลาคม ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) ใช้เวลา 108 วัน และหนังสือจากจำปาศักดิ์อีกฉบับหนึ่งที่ลงวันที่ 29 กรกฎาคม ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2436) นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 14 พฤศจิกายน ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) ใช้เวลา 115 วัน¹⁹⁷ หรือคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาวที่เมืองอุบลราชธานี ใช้เวลาในการเดินทางรวมทั้งสิ้น 77 วัน¹⁹⁸

ดังนั้นปัญหาเกี่ยวกับการคมนาคมและการสื่อสารในบริเวณอีสาน จึงกลายเป็นความรู้ของชนชั้นนำสยามที่ไม่สามารถจะนิ่งเฉยได้ จนนำไปสู่การปฏิรูปการสื่อสารที่เริ่มทำขึ้นในปี พ.ศ. 2428 ด้วยการสร้างทางโทรเลขระหว่างนครจำปาศักดิ์ – ชุขันธ์ - เสียมราชู และในปี พ.ศ. 2435 ก็ได้เปิดใช้โทรเลขระหว่างนครจำปาศักดิ์ – อุบลราชธานี – กรุงเทพฯ¹⁹⁹ นอกจากนี้สยามยังให้ความสำคัญกับการสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-นครราชสีมา เพื่อใช้เป็น “หนทาง คนจะได้ไปมาได้ง่าย ได้ไกล ได้เร็วขึ้น เป็นการขยายประชุมชนให้ไพศาลยิ่งขึ้น บรรดาการค้าขายอันเป็นสมบัติของบ้านเมืองจะรุ่งเรืองวัฒนาขึ้น จึงได้อุตสาหะคิดทำการรถไฟ”²⁰⁰ รถไฟสายนี้แล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2443 และกล่าวได้ว่าเป็นการสร้างทางรถไฟสายยุทธศาสตร์ขึ้นเป็นสายแรก²⁰¹ ทำให้การคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับอีสานสะดวกขึ้น การบริหารราชของส่วนกลางเป็นไปอย่างรวดเร็วรวมทั้งส่งผลดีต่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจของบริเวณอีสาน อันเป็นผลมาจากความพยายามในการแก้ปัญหาเส้นทางคมนาคมและระบบการสื่อสารในบริเวณอีสานที่ชนชั้นนำสยามเห็นเป็นข้อบกพร่องและจำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงแก้ไข

2. ปัญหาเรื่องอำนาจการปกครองของสยามจากระบบการปกครองแบบดั้งเดิม

¹⁹⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 62.1/27 ปีก 2 หนังสือมหาดไทยบอกเมืองนครจำปาศักดิ์ ระหว่าง 15 พฤษภาคม ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) ถึง 12 กันยายน ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433). อ้างถึงใน ไพฑูรย์ มีกุศล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 42.

¹⁹⁸ ไพฑูรย์ มีกุศล, เรื่องเดียวกัน, หน้า 46.

¹⁹⁹ สุวิทย์ วีระศาสตร์, รายงานการวิจัยประวัติศาสตร์อีสาน 2322-2488(ขอนแก่น: ศูนย์วิจัยพหุศึกษาศาสตร์สังคมผู้นำโขง มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2549), หน้า 284-285.

²⁰⁰ พระราชดำรัสและพระบรมราชโองการ : พระจอมเกล้า พระพุทธเจ้าหลวง พระมหาธีรราชเจ้า พระปกเกล้า พระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช, ทวน วิริยาภรณ์, รวบรวม. (ธนบุรี: ป. พิศนาคะการพิมพ์, 2507), หน้า 43.

²⁰¹ พิชิต เดชนีรนาท, “รัชกาลที่ 5 กับการส่งเสริมการลงทุน,” วารสารส่งเสริมการลงทุน 10,10 (ตุลาคม 2542): 27.

อำนาจการปกครองของกรุงเทพฯ ที่มีต่อหัวเมืองอีสาน ในช่วงก่อนการปฏิรูปการปกครองปี พ.ศ. 2435 นั้น กรุงเทพฯ ไม่ได้มีอำนาจเบ็ดเสร็จในการควบคุมหัวเมืองต่างๆ เหล่านี้ หากแต่ความสัมพันธ์ทางการเมืองที่กรุงเทพฯ มีต่อหัวเมืองต่างๆ ในบริเวณอีสานเป็นไปในลักษณะความสัมพันธ์ทางการเมืองที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานผลประโยชน์ผลประโยชน์ของกรุงเทพฯ เป็นสำคัญ กล่าวคือ อำนาจของกรุงเทพฯ จะจำกัดอยู่เพียงการแต่งตั้งเจ้าเมืองและเจ้าประเทศราช การเรียกส่วย บรรณาการ และการเกณฑ์แรงงานในบางครั้ง อำนาจการบริหารทั่วไปในพื้นที่จึงเป็นของผู้ว่าในท้องถิ่นอย่างสมบูรณ์ตามรูปแบบการปกครองเดิม แต่หากการกระทำของผู้ว่าเหล่านั้นกระทบต่อผลประโยชน์ของกรุงเทพฯ เมื่อใด กรุงเทพฯ จึงจะเข้ามาจัดการกับปัญหาต่างๆ เหล่านี้อย่างใกล้ชิด อันแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในระบบการเมืองแบบจารีตที่กรุงเทพฯ และหัวเมืองต่างๆ มีต่อกัน

ความสัมพันธ์ของการเมืองแบบจารีตที่เกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ผ่านการส่งเครื่องราชบรรณาการ ถือเป็นจุดอ่อนอีกอย่างหนึ่งของการปกครองแบบเดิมของสยาม เพราะหัวเมืองต่างๆ ที่ส่งบรรณาการให้สยามในขณะเดียวกันก็ส่งบรรณาการให้รัฐอื่นด้วยเช่น เวียดนาม และ เวียดนาม ก่อให้เกิดความสัมพันธ์ทางการเมืองที่เรียกว่า “เมืองสามฝ่ายฟ้า” โดยความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ได้กระทบต่อผลประโยชน์ของสยามเป็นอันมาก ในช่วงที่ลัทธิอาณานิคมตะวันตกเข้ามา เพราะเวียดนามได้ใช้ความสัมพันธ์ทางการเมืองในลักษณะดังกล่าวเป็นข้ออ้างและชี้แจงต่อฝรั่งเศสว่าล้านช้างทั้งหมดเคยเป็นของเมืองขึ้นของตนมานานแล้วพร้อมทั้งเสนอให้ผนวกเขมรเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอินโดจีนฝรั่งเศส²⁰² หรือแม้แต่ในกรณีของพระเจ้าอู่คำกษัตริย์หลวงพระบางที่ยอมมอบสิทธิการปกครองลาวให้แก่ฝรั่งเศส ในวันที่ 10 มิถุนายน พ.ศ. 2430 (ค.ศ. 1887)²⁰³ เหตุการณ์ครั้งนั้นสร้างความไม่พอใจให้แก่สยามเป็นอย่างมาก “จึงให้มีการนำตัวเจ้าอู่คำลงมากรุงเทพฯ เพื่อให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตัดสินลงโทษด้วยการปลดออกจากตำแหน่งในความผิดฐานที่ยกลาวให้กับฝรั่งเศส อันถือเป็นความผิดที่ร้ายแรงและมีผลเสียหายใหญ่หลวงแก่

²⁰² งามแดน ถนิมแก้ว, สงครามพันปีระหว่างลาวกับแคว: เอกสารประวัติศาสตร์การเมืองลาว จากปี ค.ศ. 700 ถึงปี ค.ศ. 1960, พิมพ์ครั้งที่ 2 แปลโดย บุญส่ง สิริขรรค์ (ม.ป.ท.: ม.ป.ท., 2542), หน้า 40-41.

²⁰³ สะถาบันค้นคว้าวิทยาศาสตร์กานศึกษาแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, แบบเรียนวิทยาศาสตร์สังคมชั้นมัธยมศึกษาปีที่หนึ่ง (เวียงจันทน์: วิทยาลัยพิมพ์ศึกษา, 2539), หน้า 65-66. อ้างถึงใน ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ และกิตติรัตน์ สืบพันธ์, รัชกาลที่ 5 กับฝรั่งเศส และลาว: ไทยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากหลักฐานประวัติศาสตร์ลาว (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2546), หน้า 10.

สยาม”²⁰⁴ การปลดเจ้าเมืองหลวงพระบางจากกรณีดังกล่าว แสดงให้เห็นชัดถึงอำนาจของสยามที่มีต่อหัวเมือง จำกัดอยู่เพียงการแต่งตั้งหรือถอดถอนเจ้าเมืองและเจ้าประเทศราชเท่านั้น ส่วนอำนาจการตัดสินใจในท้องถิ่นเป็นของเจ้าเมืองต่างๆ อย่างเบ็ดเสร็จโดยไม่ต้องแจ้งให้สยามทราบเรื่องก่อนตัดใจ กว่าสยามจะรับรู้เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นก็ต่อเมื่อการตัดสินใจของเจ้าหัวเมืองต่างๆ ได้สิ้นสุดไปแล้ว

ลักษณะการปกครองแบบจารีต มีผลให้อำนาจของสยามไปไม่ถึงถึงในท้องถิ่น ทำให้ส่วนกลางไม่สามารถดูแลความปลอดภัยในท้องถิ่นได้ใกล้ชิด ก่อให้เกิดปัญหาการปล้นของโจรผู้ร้ายบ่อยครั้งเช่น ในปี พ.ศ. 2418-2432 เมืองหลวงพระบางถูกโจรฮ่อเข้าปล้นถึง 4 ครั้ง หรือปัญหาแม้แต่ปัญหาผู้ร้ายลักปล้นช้าง ม้า วัว ควายของชาวบ้าน เจ้าหน้าที่ในท้องถิ่นก็ไม่สามารถตามวัว ควายหรือจับผู้ร้ายได้ หรือบางที่เจ้าหน้าที่จับผู้ร้ายได้ แต่ตุลาการก็ปล่อยไปเมื่อได้รับสินบน²⁰⁵ ดังนั้นการส่งกองข้าหลวงไปในพื้นที่อีสาน จึงไปเพื่อการจัดบ้านเมืองให้ดีขึ้น และระงับโจรผู้ร้าย²⁰⁶ นำไปสู่การตั้งกองปราบปรามขึ้นในอีสานปี พ.ศ. 2437 โดยมีร้อยเอกสาย ธรรมานนท์ เป็นแม่กองใหญ่²⁰⁷ ทั้งหมดล้วนเป็นปัญหาที่เกี่ยวข้องเนื่องจากการปกครองรูปแบบเดิมที่ชนชั้นนำสยามเห็นว่าเป็นปัญหาที่ต้องปรับปรุงเพื่อให้เกิดความมั่นคงทางอำนาจขึ้นในพื้นที่ และเพื่อรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง อันเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสยามเห็นว่ามีสำคัญและไม่สามารถละเลยได้

3. ปัญหาการเก็บภาษี และรายได้จากท้องถิ่น

การเก็บภาษีจากหัวเมืองต่างๆ ในบริเวณอีสานถือได้ว่าเกิดการร่ำไห้หลมาก จากจุดอ่อนเรื่องขาดระบบบัญชีและความโลภของเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง ปัญหานี้เกิดขึ้นและมีมานานตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สยามเริ่มทราบและระแคะระคาย ส่วยที่ร่ำไห้และคั่งค้างอยู่กับเจ้าเมืองกรมการเมืองมาตลอด แม้จะแก้ปัญหาดังกล่าวด้วยการสักเลกเป็นระยะๆ และแบ่งเปอร์เซ็นต์ส่วยให้กับเจ้าเมืองกรมการเมือง แต่ปัญหาส่วยร่ำไห้ก็ยังมีได้รับการ

²⁰⁴ กะซวงทะแห่งข่าวและวัดทะนะท่า, ประวัติศาสตร์ลาว (ศึกดำบัน-ปะจัน) (เวียงจันทน์: โรงพิมพ์แห่งลัด, 2543), หน้า 475-476. อ้างถึงใน ทวีศิลป์ สืบวัฒน และกิติรัตน์ สืบพันธ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 8.

²⁰⁵ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, รายงานการวิจัยประวัติศาสตร์อีสาน 2322-2488, หน้า 266-267.

²⁰⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.46/1 หนังสือราชการมหาดไทยบอกข้าหลวงเมืองนครราชสีมา กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ถึงพระประสิทธิ์ศัลยการ วันที่ 20 มิถุนายน ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435).

²⁰⁷ ไพฑูรย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 102.

แก้ไข ในบางเมือง เช่น เมืองกมลาลัย มีส่วยค้างอยู่กับเจ้าเมืองถึง 10 ปี²⁰⁸ หรือบางเมืองเจ้าเมืองมีเจตนาเบียดบังส่วยมาเป็นของตน มีหลักฐานหลายชิ้นที่จับได้ว่าคนเหล่านี้เบียดบังเอาส่วยไปใช้แล้วอ้างกับกรุงเทพฯ ว่าไพร่ส่วยค้างชำระ เช่น ในปี พ.ศ. 2373 หลวงประสิทธิสงครามเป็นนายกองไพร่ส่วย มีในความแล 116 คน ทำบัญชีว่ามีไพร่ 67 คน จำหน่ายอ้างว่าตาย 20 คน หนีตามตัวไม่ได้ 25 คน พิการ 6 คน บวช 6 คน จึงไม่ส่งส่วย แต่ผลการสอบสวนปรากฏว่าทำรายงานเท็จเพื่อเอาเงินส่วยไปใช้ส่วนตัว²⁰⁹ จึงทำให้เกิดปัญหาการค้างส่วยในบริเวณอีสานมากขึ้น ในปี พ.ศ. 2396 กรุงเทพฯ ได้ส่งพระราชวรินทร์รักษ์ เป็นข้าหลวงขึ้นมาชำระเร่งรัดส่วย ในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกและหัวเมืองเขมรป่าดง²¹⁰ แม้ว่าส่วนกลางจะใช้วิธีให้ข้าหลวงขึ้นมาเร่งรัดส่วยในส่วนที่ค้าง แต่ก็พบว่าไม่สามารถที่จะแก้ปัญหาการค้างส่วยได้ ดังเช่น การเร่งรัดส่วยเมืองเดชอุดม เมืองเขมรราชู เมืองคำเขื่อนแก้ว และเมืองกาฬสินธุ์ ที่มีการเร่งรัดส่วยจากกรุงเทพฯ อยู่เสมอแต่ก็ไม่เป็นผล จนต้องมีการให้ข้าหลวงออกไปเร่งรัดการเก็บส่วยอีกครั้งในปี พ.ศ. 2403²¹¹ แต่กรุงเทพฯ ก็ยังเผชิญกับปัญหาการค้างส่วยของหัวเมืองในบริเวณอีสานอยู่เสมอ

ปัญหาการค้างส่วยจำนวนมากในบริเวณอีสานส่วนหนึ่งเกิดจากการเก็บเงินส่วยไปใช้ส่วนตัวของกรมการเมืองเปรียบเสมือนการขอราษฎรบังหลวง กรณีเช่นนี้ถือได้ว่าเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสยามเห็นว่าเป็นปัญหาทั้งสิ้น การสร้างรัฐสยามสมัยใหม่ที่ให้ความสำคัญกับการเสียภาษีอากรของราษฎรเพื่อความมั่นคงและเจริญก้าวหน้าของรัฐ จึงเห็นว่าระบบการเก็บภาษีก่อนหน้านี้เป็นปัญหา และถือเป็นความไร้ประสิทธิภาพในการจัดเก็บภาษีของระบบการปกครองเดิม²¹² การแก้ปัญหาการเก็บภาษีได้เริ่มให้ความสำคัญอย่างจริงจังในสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรเดินทางมาเป็นข้าหลวงสำเร็จราชการมณฑลลาวกาวที่เมืองอุบลราชธานี พระองค์พบว่ามีการค้าส่วยเป็นจำนวนมากเหตุเพราะเจ้าเมืองนำเอาเงินไปใช้เอง จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีหมายประกาศบังคับมายังเจ้าเมืองกรมการเมืองต่างๆ ให้ทราบทั่วกันตั้งแต่นั้นปี พ.ศ. 2434 (ร.ศ. 110)

²⁰⁸ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, รายงานการวิจัยประวัติศาสตร์อีสาน 2322-2488, หน้า 267.

²⁰⁹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, "ปัญหาการเก็บส่วยในภาคอีสานก่อนสมัยปฏิรูปการปกครองในรัชกาลที่ 5," วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ 29 (2550): 110.

²¹⁰ หอสมุดแห่งชาติ, ร.4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 194 เรื่องตั้งพิภักด์ตราค่าธรรมเนียมให้ข้าหลวงขึ้นไปเร่งรัดส่วยค้างเมืองลาวเขมร. อ้างถึงใน ธีรชัย บุญมาธรรม, "การเก็บส่วยในหัวเมืองฝ่ายตะวันออกในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์," วารสารธรรมศาสตร์ 12,4 (ธันวาคม 2526): 162.

²¹¹ หอสมุดแห่งชาติ, ร.4 จ.ศ. 1222 เลขที่ 311 ร่างตราอนุญาตให้ข้าหลวงขึ้นไปเร่งส่วยค้าง. อ้างถึงใน ธีรชัย บุญมาธรรม, เรื่องเดียวกัน, หน้า 163.

²¹² พิชิต พิทักษ์, "ท้องถิ่น" ในการรับรัฐของชนชั้นนำไทยช่วงสมัยปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435, หน้า 85.

ห้ามไม่ให้เจ้าหมื่นนายกอง ผู้ใดเก็บเงินส่วย เงินค่าราชการ หรือค่าอันใดสิ่งใดแก่ตัวไพร่ตั้งแต่อุษูหนึ่งขึ้นไปไม่ว่าจะเป็นเงินค้ำเงาหรือใหม่จำนวนหนึ่งใดเป็นอันขาด และให้ข้าหลวงชำระบัญชีส่วยอากรต่างๆ ที่เมืองในบริเวณอีสานค้ำเงาให้แล้วเสร็จก่อนวันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ. 2435 แล้วจึงประกาศให้มีการเก็บเงินส่วยอีกครั้ง²¹³ ถือเป็นวิธีการของกรุงเทพฯ ในการกำกับเพื่อเรียกเก็บภาษีและรายได้ที่รัดกุมยิ่งขึ้น ทำให้สยามมีรายได้เข้าสู่ส่วนกลางเพิ่มมากขึ้นทุกปี²¹⁴ แสดงให้เห็นถึงความพยายามในการบั่นทอนผลประโยชน์ของกลุ่มผู้นำท้องถิ่น และในขณะเดียวกันก็เป็นการสร้างและวางระบบเก็บภาษีของส่วนกลางให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้นด้วย

4. ปัญหาความแตกทางวัฒนธรรมระหว่างส่วนกลางกับอีสาน

ความรู้เรื่องวัฒนธรรมของอีสาน ถือได้ว่าเป็นความรู้ที่ชนชั้นนำสยามได้รับรู้ผ่านการเผยแพร่ในวารสารวชิรญาณ รวมถึงในรายงานของข้าหลวงต่างๆ ที่ส่งเข้ามาในกรุงเทพฯ ล้วนให้ภาพของวัฒนธรรมในอีสานที่เป็นไปในทิศทางที่ตรงกันคือ ชนชั้นนำสยามต่างมองเห็นว่าวัฒนธรรมของอีสานเป็นสิ่งที่ดูด้อยและล้าหลังกว่าวัฒนธรรมของกรุงเทพฯ ดังที่ปรากฏในรายงานของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวท้าวกรมถึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ว่า “ความเป็นไปของชาวประเทศนี้ ตั้งแต่ศาสนาและความปกครองลงไปถึงประเพณี จะนับว่ายกอันใดขึ้นสรรเสริญว่าเป็นการดีหรือยังดีไม่มีแล้ว ที่สุดแต่เครื่องนุ่งห่มก็หยาบคาย แลส่อถึงความกัณดารของผู้บริโภค ดูน่าสังเวชยิ่งนัก”²¹⁵ และเห็นว่า “คนพื้นเมืองมีแต่คนลำบากยากจนและขลาดคร้าน ป่าเถื่อนมีนิสัยด่าซ้ำ คบหาใครไม่ใครได้ ทั้งไพร่ผู้ดีตลอดกัน เหมือนดังที่เป็นมนุษย์อยู่แต่ผู้ที่ไม่แต่กรุงเทพฯ นั้น เป็นที่น่ารำคาญใจยิ่งนัก”²¹⁶ จากรายงานที่ชนชั้นนำสยามได้บอกมาถึงกรุงเทพฯ นั้น แสดงให้เห็นว่าประเพณีและวัฒนธรรมของอีสานที่ชนชั้นนำสยามได้พบเห็นนั้น ล้วนเป็นสิ่งที่แสดงออกถึงความไม่เจริญทั้งสิ้น ดังนั้นข้อบกพร่องซึ่งเป็นความข้ออ่อนด้อยเหล่านี้จึงเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสยามต้องการกำจัดออกไป การ

²¹³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม. 62.1/34 กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงประกาศห้ามไม่ให้เก็บเงินภาษีอากรแก่ราษฎร เมื่อวันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435).

²¹⁴ Michael Vickery, “Thai Regional Elites and the Reforms of King Chulalongkorn,” *The Journal of Asian Studies* 29, 4 (August 1970): 877

²¹⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.62.1/32 กรมหลวงพิชิตปรีชากรกราบบังคมทูลกรมหลวงเทเวศร์วโรปการ เมื่อวันที่ 28 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434).

²¹⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 57/10 กรมหลวงพิชิตปรีชากร กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 22 พฤศจิกายน ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435).

ปลูกฝังวัฒนธรรมของศูนย์กลางที่ถูกยกให้เป็นตัวอย่างแบบฉบับของความถูกต้องและดีงาม จึงเป็นสิ่งชนชั้นนำสยามใช้เพื่อยกระดับความเจริญของอีสาน

ความล้มเหลวของต่างๆ ของกลุ่มคนในบริเวณอีสาน ทำให้ชนชั้นนำสยามเห็นว่า สิ่งเหล่านั้นเป็นสิ่งที่จะเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการสร้างรัฐสยามใหม่ เนื่องจากราษฎรส่วนใหญ่ยังไม่ใส่ใจใฝ่หาการศึกษา²¹⁷ “เป็นคนป่าเถื่อน ไร้เวลา ยังไม่มีความสามารถประพฤติตามขนบธรรมเนียมแบบแผนอย่างหัวเมืองชั้นในได้”²¹⁸ นำไปสู่ความคิดที่ว่า “การที่จะทำนุบำรุงบ้านเมืองต่อไป ถ้าได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นเสียโดยตลอดทั่วถึงกันแล้ว ราษฎรได้พากันศึกษาหนังสือเจริญขึ้นเมื่อใดการบ้านเมืองก็จะเจริญตาม”²¹⁹ การวางรากฐานทางการศึกษาในอีสานจึงมีจุดมุ่งหวังเพื่อเป็นแหล่งถ่ายทอด และเป็นเป้าหมายของความเจริญรุ่งเรือง สู้ท้องถิ่น ความพยายามของชนชั้นนำสยามในการสร้างระบบการศึกษาในท้องถิ่นนั้น นอกจากจะเป็นการขจัด “ปัญหา” และ “ความล้มเหลว” ของอีสานแล้ว กระบวนการนี้ยังเป็นเครื่องมือทางการเมืองเพื่อถ่ายทอดอุดมการณ์ของรัฐไปสู่คนในสังคมด้วย

เห็นได้ว่า ปัญหาต่างๆ ในพื้นที่อีสานได้กลายเป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้ชนชั้นนำสยามต้องทำการปฏิรูปการปกครองในปี พ.ศ. 2435 โดยในปี พ.ศ. 2434 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นอธิบดีข้าหลวงหรือข้าหลวงใหญ่ หัวเมืองลาวกาว โดยมีกองบังคับที่เมืองอุบลราชธานี ดูแลเมือง 78 เมือง ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม (พระองค์ทองกองก้อนใหญ่ ต่อมาได้เป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม) เป็นข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวพวน มีเมืองหนองคายเป็นกองบัญชาการ ดูแลเมือง 54 เมือง ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ (พระองค์เจ้าชุมพลสมโพธิ ต่อมาได้เป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์) เป็นข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกลาง มีกองบัญชาการอยู่ที่เมืองนครราชสีมา 15 เมือง นับเป็นครั้งแรกตั้งแต่ตั้งราชวงศ์จักรี ที่ส่งเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงไปปกครองหัวเมืองห่างไกล²²⁰ ถือเป็นจุดเริ่มของระบบการบริหารราชการแบบใหม่ของสยามที่เกิดขึ้นในช่วงการสร้างรัฐสยามใหม่

²¹⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เทศาภิบาล (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545), หน้า 159.

²¹⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.57/18 กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 22 มีนาคม ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444).

²¹⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.18/11 พระยาสุรเดชวิเศษฤทธิพิศวิไชยกราบบังคมทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ สำเนาที่ 249/3956 ลงวันที่ 11 สิงหาคม ร.ศ. 121 (พ.ศ. 121).

²²⁰ สุวิทย์ วีระศาสตร์, รายงานการวิจัยประวัติศาสตร์อีสาน 2322-2488, หน้า 269.

ความรู้เรื่องอีสานกับการบริหารการปกครองของไทย

ภายหลังการเผชิญหน้าระหว่างสยามกับฝรั่งเศสในกรณีการแย่งชิงเพื่อขยายดินแดน และสถาปนาอำนาจเหนือบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงเริ่มผ่อนคลายลง ความชัดเจนในเรื่องเขตแดนของรัฐสยามแบบสมัยใหม่จึงเริ่มปรากฏขึ้น ส่งผลให้หัวเมืองต่างๆ ในบริเวณอีสาน ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทย และอยู่ภายใต้ระบบการบริหารราชการของกรุงเทพฯ อย่างสมบูรณ์ อีสานจึงกลายเป็นดินแดนที่อยู่ภายใต้ขอบเขตของคำว่ารัฐชาติไทยสมัยใหม่ หรือในฐานะชุมชนจินตกรรม¹ ของชนชั้นนำสยาม ถือเป็นปริวิตที่ไม่สามารถแบ่งแยกออกจากตัวตนของสิ่งที่เรียกว่า “ชาติ” ซึ่งเป็นผลผลิตทางจินตนาการของชนชั้นนำสยามได้

จากบริบททางความคิดดังกล่าวเกี่ยวกับบริเวณอีสาน และอำนาจของสยาม ได้นำไปสู่เหตุผลของการสร้างความรู้ผ่านการตรวจราชการในพื้นที่ด้วยตัวของกลุ่มชนชั้นนำสยามในระดับผู้วางนโยบายเอง เพื่อความสามารถที่จะจัดการกับปัญหา และอุปสรรคต่างๆ เกี่ยวกับบริเวณอีสาน ได้อย่างเข้าใจ โดยความรู้ที่ชนชั้นนำสยามได้รับผ่านประสบการณ์ตรงเหล่านั้น ล้วนมีความสำคัญต่อการวางนโยบายที่ส่งผลต่อการครอบครอง และพัฒนาอีสานให้เป็นไปตามความต้องการของตนได้อย่างมีระบบระเบียบ อันถือเป็นความพยายามที่จะมุ่งแสวงหาผลประโยชน์ทางด้านวัตถุจากดินแดนที่อยู่รอบนอก ผ่านการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองอีสาน² เพื่อให้สามารถบรรลุจุดประสงค์ดังกล่าว ชนชั้นนำสยามจึงไม่สามารถที่จะนิ่งเฉยอยู่เพียงแค่การปฏิบัติราชการบนโต๊ะในกระทรวง หรือรอรับข้อมูลจากท้องถิ่นเช่นที่เคยเป็นมาได้อีกต่อไป การแสวงหาความรู้เกี่ยวกับอีสานของชนชั้นนำระดับสูงจึงเป็นสิ่งที่จะช่วยให้เหล่าชนชั้นนำสยามที่ดูแลรับผิดชอบงานในแต่ละสายงานสามารถบริหารราชการ และปกครองบริเวณอีสานได้อย่างมีประสิทธิภาพ และประสบผลสำเร็จยิ่งขึ้น

¹ เบน แอนเดอร์สัน, ชุมชนจินตกรรม : บทสะท้อนว่าด้วยกำเนิดและการแพร่ขยายของชาตินิยม, แปลโดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2552).

² สุเทพ สุนทรภัสสข, “ระบบอาณานิคมภายใน กับภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : ตัวแบบเพื่อศึกษาความสัมพันธ์ทางด้านสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองของอีสานของอีสานกับรัฐบาลกลางของประเทศไทย,” ใน มานุษยวิทยากับประวัติศาสตร์ (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2540), หน้า 389, 397.

4.1 ความรู้เรื่องอีสาน : การรักษาอำนาจ และบริหารการปกครองเหนือพื้นที่

การเกิดขึ้นของความรู้เรื่องอีสานนั้น ถือได้ว่าเป็นความพยายามของชนชั้นนำสยามที่ต้องการแก้ไขจุดบกพร่องของตนในเรื่องข้อมูลเกี่ยวกับท้องถิ่น เนื่องด้วยการปกครองแบบรัฐสมัยใหม่ เป็นสิ่งที่จะตั้งอยู่ได้บนพื้นฐานของการบริหารจัดการ การกำหนดนโยบายหรือแผนงานของตนมากกว่า การใช้พิธีกรรมเป็นกิจกรรมเพื่อการดำรงอยู่และสืบเนื่องของตน³ ดังนั้นข้อมูลที่จะเป็นความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นจึงกลายเป็นสิ่งที่มีความสำคัญต่อระเบียบแบบแผนของรัฐสมัยใหม่ ในการปกครองและควบคุมท้องถิ่นให้อยู่ภายใต้ระบบการบริหารแบบเดียวกันอย่างราบรื่น

แม้ว่าการแข่งขันกันขยายอำนาจจะหว่างสยามกับจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสจะคลี่คลายลงบ้างแล้ว แต่ความรู้สึกมั่นคงในอำนาจของสยามเหนือพื้นที่บริเวณอีสานก็ยังคงมีอย่างไม่เต็มที่หลังจากที่ต้องเผชิญกับสูญเสียความมั่นใจครั้งใหญ่ในหมู่ของชนชั้นนำสยาม ซึ่งเป็นผลพวงมาจากเหตุการณ์ที่กระทบต่ออำนาจอธิปไตยของสยามอย่างรุนแรงจากกรณีเหตุการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ที่ก่อให้เกิดความขัดแย้งอย่างรุนแรงระหว่างสยามกับฝรั่งเศส จนนำไปสู่ “การสูญเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง” รวมไปถึงผลประโยชน์ต่างๆ ที่สยามเคยมีเหนือบริเวณดังกล่าวให้แก่ฝรั่งเศส⁴ ปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองที่สืบเนื่องมาจากวิกฤตการณ์ดังกล่าวจึงกลายเป็นต้นเค้าของการเสด็จประพาสยุโรปในปี พ.ศ. 2440 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ปัญหาดังกล่าวก็คงดำรงอยู่ หากเมื่อพิจารณาผลของการเสด็จประพาสโดยรวมแล้ว อาจกล่าวได้ว่า การเสด็จประพาสยุโรปครั้งนี้บรรลุเป้าหมายของการสร้าง “ภาพลักษณ์” ของ “ความศิวิไลซ์” ของสยาม ในฐานะของรัฐอธิปไตยให้เป็นที่ยอมรับของสาธารณชนในยุโรป และรวมทั้ง “การเรียนรู้” ความเจริญก้าวหน้าใหม่ๆ ของชาติมหาอำนาจเหล่านั้น เพื่อนำมาเป็นแบบอย่างของการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย และในด้านหนึ่งการเสด็จประพาสครั้งนี้ยังสะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลของอังกฤษต่อแนวนโยบายด้านการต่างประเทศของสยามที่มีต่อปัญหาความขัดแย้งระหว่างสยามกับฝรั่งเศสภายหลังจากวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ด้วย⁵

³ สมเกียรติ วันทะนะ, “รัฐไทย : นามธรรมและรูปธรรม,” รัฐศาสตร์สาร 14,3 (กันยายน 2531-เมษายน 2532): 195-198.

⁴ เกี่ยวกับการณวิกฤตการณ์ปากน้ำ ร.ศ. 112 และผลกระทบ รวมถึงความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศสในขณะนั้น ดูรายละเอียดใน จีราภรณ์ สถาปนะวรรณะ, วิกฤตกาลสยาม ร.ศ. 112 (กรุงเทพฯ: หนวยศึกษานิตเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519); สุวิทย์ ธีรศาสตร์, เบื้องลึกการเสียดินแดนและปัญหาปราสาทพระวิหาร จาก ร.ศ. 112 ถึงปัจจุบัน (กรุงเทพฯ: พิมพ์ดี, 2553).

⁵ ฉลอง สุนทรวานิชย์, “การเมืองเบื้องหลังรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสยุโรป,” ศิลปวัฒนธรรม 23,12 (ตุลาคม 2545): 88, 101.

แม้สยามจะสามารถผ่านพ้นวิกฤตการณ์ความขัดแย้งกับฝรั่งเศสจากกรณีพิพาท ร.ศ. 112 มาได้ด้วยการยินยอมในสนธิสัญญา 3 ตุลาคม ค.ศ. 1893⁶ (พ.ศ. 2436) แต่การลงนามในสนธิสัญญาดังกล่าวกลับได้สร้างปัญหาให้สยามอีกเป็นเวลากว่า 10 ปี โดยเฉพาะปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศส ปัญหาจันทบุรี ปัญหาหลวงพระบาง ปัญหาเขต 25 กิโลเมตรทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง และปัญหา และปัญหามณฑลเขมร (มณฑลบูรพา)⁷ ซึ่งปัญหาที่เกิดขึ้นจากสนธิสัญญาในปี พ.ศ. 2436 เหล่านี้ได้ทำให้สยามและฝรั่งเศสพยายามที่จะเจรจากันเพื่อแก้ปัญหาที่เกิดจากสนธิสัญญาดังกล่าว จนถึงปี ค.ศ. 1902 (พ.ศ. 2445) การเจรจาจึงสำเร็จและมีการลงนามกันเมื่อวันที่ 7 ตุลาคม พ.ศ. 2445⁸ แต่ในที่สุดสนธิสัญญาฉบับนี้ก็ต้องหมดสภาพไปโดยปริยาย เพราะไม่มีการนำร่างสนธิสัญญาเข้าสู่รัฐสภาเพื่อให้สัตยาบัน ทั้งนี้เพราะเสียงคัดค้านจากพรรคนิยามอานานิคม และหนังสือพิมพ์ในฝรั่งเศส ดังนั้นปัญหาที่เป็นผลมาจากสนธิสัญญาและอนุสัญญา 3 ตุลาคม ค.ศ. 1893 (พ.ศ. 2436) จึงเป็นปัญหาที่ยืดเยื้อสำหรับสยามกับฝรั่งเศสต่อไป⁹

ในปี ค.ศ. 1904 (พ.ศ. 2447) สยามและฝรั่งเศสก็ได้ลงนามร่วมกันอีกครั้งซึ่งการลงนามในครั้งนี้ช่วยแก้ไขปัญหาหาที่เรื้อรังหลายประการ เช่น ปัญหา 25 กิโลเมตรทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง ปัญหาเกี่ยวกับคุณสมบัติของคนในบังคับฝรั่งเศส เพื่อแลกกับข้อตกลงดังกล่าวสยามต้องยอมยกตราด ด้านซ้าย มโนไพร จำปาศักดิ์ และหลวงพระบางฝั่งขวาให้กับฝรั่งเศส¹⁰ ซึ่งในเดือนธันวาคมของปีเดียวกันนี้เอง ฝรั่งเศสก็ได้ยอมถอนทหารออกจากจันทบุรี¹¹ แม้ว่าสนธิสัญญาที่ลงนามในปี พ.ศ. 2447 จะช่วยแก้ปัญหาความขัดแย้งระหว่างสยามกับฝรั่งเศสได้บ้าง แต่ปัญหาความขัดแย้งต่างๆ ก็ยังคงมีอยู่เรื่อยมา ส่งผลให้ทั้งสยามและฝรั่งเศสเกิดเจรจาและตกลงทำสนธิสัญญาไทย

⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ฝ.18.2/5 สำเนาหนังสือสัญญากรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436).

ดูรายละเอียดสนธิสัญญาเพิ่มเติมใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112, หน้า 223-224; สุวิทย์ ธีรศาสตร์, เบื้องลึกการเสียดินแดนและปัญหาปราสาทพระวิหาร จาก ร.ศ. 112 ถึงปัจจุบัน, หน้า 409-411.

⁷ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 176-193; สุวิทย์ ธีรศาสตร์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 56-57.

⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ฝ.19/4 อนุสัญญาสยาม-ฝรั่งเศส 7 ตุลาคม ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445), อ้างถึงใน สุวิทย์ ธีรศาสตร์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 161.

⁹ เรื่องเดียวกัน, 168-170.

¹⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ฝ.19/10 ประกาศเรื่องยกดินแดนให้แก่ฝรั่งเศส 29 ธันวาคม 123 (พ.ศ. 2447).

¹¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ฝ.19/17 กรมหลวงเทเวศร์วงศวิโรปกรณ์-นายบัวซอนนาศ์ ที่ 39/9624 27 ธันวาคม 123 (พ.ศ. 2447).

ฝรั่งเศส พ.ศ. 2450 (ค.ศ. 1907)¹² โดยผลจากสนธิสัญญานี้ทำให้สยามได้เมืองด่านซ้าย ทรายลาด และบรรดาเกาะใต้แหลมสิงห์ไปจนถึงเกาะกูดคืนจากฝรั่งเศส และช่วยขจัดปัญหาความขัดแย้งระหว่างสยามกับฝรั่งเศสได้หลายประการ แต่ในแง่ของเอกสารทางการศาลและศุลกากร สยามยังเสียเปรียบฝรั่งเศสรวมทั้งประเทศอื่นๆ อีก 15 ประเทศ ซึ่งเป็นภาระให้รัฐบาลสมัยต่อมาต้องทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศสอีกครั้งในปี ค.ศ. 1925 (พ.ศ. 2468) แต่เอกสารทางการศาลและศุลกากรของสยามก็ยังไม่สมบูรณ์ หลังจากที่ประมวลกฎหมายใหม่ของไทยประกาศออกมาใช้ครบชุด ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ปี ค.ศ. 1935 (พ.ศ. 2478) สยามก็ลงนามในสนธิสัญญาฉบับใหม่กับฝรั่งเศส ในวันที่ 7 ธันวาคม ค.ศ. 1937 (พ.ศ. 2480) สนธิสัญญานี้มีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ 27 มกราคม ค.ศ. 1938 (พ.ศ. 2481) ส่วนประเทศอื่นกว่าจะเรียบร้อยก็ล่วงถึงเดือนพฤศจิกายนปีเดียวกัน จึงนับได้ว่าสยามมีเอกสารทางการศาล และศุลกากรโดยสมบูรณ์ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2481 เป็นต้นมา¹³

ในช่วงที่อำนาจของสยามในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงต้องกระทบกับอำนาจของฝรั่งเศสจนก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างกันนั้น การย้ายและแสดงออกถึงอำนาจของตนเหนือบริเวณอีสานก็เป็นสิ่งที่มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะทำให้สยามมีตัวตนในปริมนทลดังกล่าว การเข้ามายังพื้นที่อย่างสม่ำเสมอของชนชั้นนำสยาม นอกจากจะทำให้รู้ความเป็นไปของพื้นที่บริเวณนี้อย่างใกล้ชิดแล้วยังทำให้ชนชั้นนำสยามมีความรู้ และข้อมูลเกี่ยวกับท้องถิ่นมากขึ้น ซึ่งจะสามารถนำไปใช้เป็นพื้นฐานในการบริหารราชการ รวมไปถึงการพัฒนาบริเวณอีสานตามแนวทางการคิดของกรุงเทพฯ เพื่อให้ตอบสนองต่อความต้องการของส่วนกลางให้มากที่สุด

ชนชั้นนำสยามในระดับเจ้ากระทรวงต่างๆ ล้วนมีความจำเป็นที่จะเดินทางสู่บริเวณอีสานเพื่อตรวจราชการตามระบบสายงานราชการของตน อันเป็นความมุ่งหวังที่จะได้ศึกษาภูมิประเทศและพฤติกรรมแห่งท้องถิ่นนั้น เพื่อเขียนเป็นรายงานการตรวจราชการนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย¹⁴ ช่วงเวลาของการเสด็จตรวจราชการ / ตรวจราชการ ของพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการชั้น

¹² กองบรรณสาร แฟ้มที่ 2.29 หมวดสนธิสัญญา (การเจรจาทำสนธิสัญญาเขตแดนไทยฝรั่งเศส ค.ศ. 1907); ดูรายละเอียดของสนธิสัญญาเพิ่มเติมใน สุวิทย์ ธีรศาสตร์, เบื้องลึกการเสียดินแดนและปัญหาปราสาทพระวิหาร จาก ร.ศ. 112 ถึงปัจจุบัน, หน้า 422-425.

¹³ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 258, 272-273.

¹⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม-สบ.2/37 รายงานการตรวจราชการจังหวัดหล่มสักดี, เลย, เพ็ชรบูรณ์ ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (16 กันยายน 2470).

ผู้ใหญ่อยังบริเวณอีสานนั้น เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2449 – 2472¹⁵ จะเห็นได้ว่าการเสด็จพระดำเนิน / เดินทางมาของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่จากส่วนกลางเกือบทุกปี และบางปีมีมากกว่าหนึ่งครั้ง เช่น ใน ปี พ.ศ. 2460 2461 และ 2472 โดยไม่มีช่วงไหนที่มีการทิ้งระยะห่างเกินสามปี ลักษณะเช่นนี้ สะท้อนให้เห็นว่า ข้อมูลที่จะได้จากในพื้นที่ได้กลายเป็นความรู้ที่อยู่ในความสนใจของชนชั้นนำสยามอย่างยิ่ง ซึ่งความรู้ที่เกิดจากข้อมูลระดับลึกจากพื้นที่ล้วนมีความสำคัญต่อการวางทิศทางการดำเนินการเชิงรุกต่อบริเวณอีสาน ที่มีใช่เพียงแต่การรอกแก้ไขปัญหบนพื้นฐานของข้อมูลจากข้าราชการระดับปฏิบัติการอย่างที่ผ่านมา¹⁶

การเดินทางตรวจราชการในบริเวณอีสานของชนชั้นนำสยามระดับสูง และข้าราชการในระดับผู้วางนโยบายของกระทรวงต่างๆ นั้น แสดงให้เห็นถึงปฏิบัติการของผู้ปกครองที่เชื่อมโยงกับอำนาจของส่วนกลาง โดยมุ่งหวังที่จะสร้างความรู้และเข้าใจใน “อีสาน” เพื่อนำความรู้เหล่านี้ไปใช้ในการควบคุมอำนาจของตนเหนือพื้นที่ ทั้งการรักษาความปลอดภัย การปราบโจรผู้ร้าย รวมไปถึงการสร้างเส้นทางคมนาคมเพื่อความรวดเร็วในการบริหารอำนาจของตนเหนือพื้นที่อีสาน และความมุ่งหวังทางเศรษฐกิจ ตลอดจนทำให้ชนชั้นนำสยามรู้วิธีการป้องกันกับเหตุการณ์ที่จะกระทบต่ออำนาจของตนได้ดียิ่งขึ้น ซึ่งปฏิบัติการเหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นถึงความพยายามของชนชั้นนำสยามที่จะสนับสนุนระบบการประสานงานระหว่างกับภูมิภาคให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น อันเป็นลักษณะที่แสดงให้เห็นถึงรูปแบบความสัมพันธ์ที่อยู่บนพื้นฐานความคิดของระบบอาณานิคมภายใน (Internal Colonialism)¹⁷ ที่จะช่วยให้กรุงเทพฯ สามารถเข้าไปปกครองอีสานได้อย่างใกล้ชิด อันเป็นอุดมการณ์ของชนชั้นนำสยามที่นำไปสู่การปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การตรวจราชการในพื้นที่อีสานนอกจากจะเป็นการสร้างความรู้เรื่องอีสานให้แก่ชนชั้นนำสยามแล้ว การปรากฏตัวของชนชั้นนำสยามบริเวณอีสานในลักษณะพื้นที่เช่นนี้ยังถือเป็นความพยายามในการรักษาอำนาจของตน ควบคู่กับการบริหารปกครองเหนือพื้นที่อีสานด้วย แม้การปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะสามารถดึงอำนาจเข้าสู่

¹⁵ เต็ม วิภาคพจนกิจ, *ประวัติศาสตร์อีสาน*, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2546), หน้า 462-485; อุศนา นาศรีเคน, “อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2548), หน้า 316-318.

¹⁶ อุศนา นาศรีเคน, *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 195.

¹⁷ สุเทพ สุนทรภัสร์, *ระบบอาณานิคมภายใน กับภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : ตัวแบบเพื่อศึกษาความสัมพันธ์ทางด้านสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองของอีสานของอีสานกับรัฐบาลกลางของประเทศไทย*, หน้า 388, 400.

ส่วนกลางผ่านการจัดตั้งกระทรวง ทบวง กรม ตลอดจนมณฑลเทศาภิบาลได้อย่างราบรื่น และเข้มขันนั้น ใ้ว่าสยามจะสามารถวางใจในปริณทลทางอำนาจของตนในพื้นที่บริเวณอีสานที่เกิดขึ้นจากผลของการยุติข้อขัดแย้งระหว่างสยามกับฝรั่งเศสอันเนื่องจากกรณีวิกฤติการณ์ปากน้ำ ในปี พ.ศ. 2436 ได้ แม้ว่าความมั่นคงของสยามจะถูกค้ำประกันผ่านแถลงการณ์ที่เกิดจากหนังสือปฏิญญาระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศสที่ได้ทำไว้ ณ กรุงลอนดอน เมื่อวันที่ 15 มกราคม พ.ศ. 2439 ที่ส่งผลให้สยามกลายเป็น “รัฐกันชน” (Buffer state) ระหว่างมหาอำนาจทั้งสอง¹⁸ก็ตาม แต่สยามยังต้องเผชิญกับความพยายามของฝรั่งเศสในการคุกคามต่ออำนาจสยามเหนือบริเวณอีสานอยู่เสมอ อาทิ การเสนอต่อสยามเพื่อขอทำทางรถไฟในฝั่งขวาแม่น้ำโขง และขอที่ดิน 7 แปลงในฝั่งขวา คือ 1. เชียงคาน 2. หนองคาย 3. สันยบุรี (ไชยบุรี) 4. ปากน้ำคำ (น้ำก่ำ) ทั้งฝั่งซ้ายและขวา 5. มุกดาหาร 6. เขมราฐ 7. ปากน้ำมูลทั้งฝั่งซ้ายและขวา¹⁹ หรือแม้แต่ความพยายามที่จะทำแผนที่เอาเขตแดนเมืองอุบล และนครราชสีมาเป็นดินแดนของฝรั่งเศส และส่งคนเข้าไปอยู่ในสองเมืองนี้²⁰ นอกจากนี้ฝรั่งเศสยังแสดงท่าทีหวงแหนดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงอย่างเปิดเผยกับสยาม เมื่อปรากฏว่ามีชาวต่างประเทศ เช่น ชาวอังกฤษ ชาวญี่ปุ่น และชาวเยอรมัน รวม 3-4 คน ไปประกอบอาชีพอยู่ในบริเวณพื้นที่อีสาน ราชทูตฝรั่งเศสประจำสยามในขณะนั้น คือ นายโคลบูเกาสกี (Klobukowsky) ได้แจ้งให้สยามได้ทราบ ว่า ฝรั่งเศสไม่พอใจที่มีชาวต่างประเทศที่ไม่ใช่ชาวฝรั่งเศสเข้าไปทำประโยชน์ในบริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขง²¹ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ล้วนแต่เป็นสิ่งที่ทำให้ชนชั้นนำสยามไม่สามารถนิ่งนอนใจกับอำนาจของตนที่มีเหนือพื้นที่บริเวณอีสานได้

ความรู้ที่เกิดจากลงพื้นที่ ทำให้ชนชั้นนำสยามมีความคิดที่จะพัฒนาเรื่องการค้าคมนาคมในบริเวณอีสานระหว่างนครราชสีมากับอุบลราชธานี ดังรายงานการตรวจราชการทหารบก ณ เมืองนครราชสีมาและเมืองอุบลราชธานีของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิชณุโลกประชานาถ ว่า “*เป็นสิ่งที่จำเป็นทั้งในทางบำรุงราษฎร และในทางยุทธศาสตร์ จึงเห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมว่าเป็นการ*

¹⁸ ดูรายละเอียดแถลงการณ์ร่วมดังกล่าวใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, *วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112*, หน้า 235-236.

¹⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, *ร.5 ฝ.19/6 พระยาสุริยานุวัตร-กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ* ที่ 23 15 พ.ศ. 122 (พ.ศ. 2446) อ้างถึงใน สุวิทย์ ธีรศาสตร์, *เบื้องลึกการเสียดินแดนและปัญหาปราสาทพระวิหาร* จาก ร.ศ. 112 ถึงปัจจุบัน, หน้า 208.

²⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, *ร.5 ฝ.19/7 พระยาสุริยานุวัตร-กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ* ที่ 2 6/2723 19 มี.ค. 122 (ค.ศ. 1904) และที่ 276/2724 19 มี.ค. 122 (1904) อ้างถึงใน *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 229.

²¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, *ร.5 ฝ.1/50 ม. โคลบูเกาสกี-กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ* 15 พ.ศ. 1902 (พ.ศ. 2445). อ้างถึงใน *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 224.

สมควรอย่างยิ่ง น่าจะทำก่อนที่หมด”²² แสดงให้เห็นว่าความคิดในการสร้างเส้นทางคมนาคมในบริเวณอีสานโดยเฉพาะทางรถไฟนั้นเป็นไปเพื่อผลประโยชน์ทางการเมืองเป็นสำคัญ จนถึงกับกล่าวว่ารไฟสยามเป็น “รถไฟเพื่อการเมือง” แม้ว่าเอกสารของกรุงเทพฯ จะให้เหตุผลว่าเป็นไปเพื่อการบำรุงรักษาราษฎร และผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ²³ ของรัฐก็ตาม เห็นได้ชัดว่าความรู้เรื่องอีสานที่ชนชั้นนำสยามนั้น มีความสัมพันธ์กับการพัฒนา และวางนโยบายต่างๆ ของกรุงเทพฯ อย่างชัดเจน ทั้งการพัฒนาคน รวมไปถึงพื้นที่อีสานให้เป็นไปตามความต้องการของรัฐ นอกจากนั้นความรู้เหล่านี้ยังเป็นพื้นฐานสำคัญของชนชั้นนำสยามในการวางแผนการปกครอง รวมถึงใช้เป็นข้อมูลเพื่อการรักษาอำนาจเหนือพื้นที่ด้วย

4.2 ความรู้เรื่องชาติพันธุ์: อีสานกับการสร้างความเป็นพลเมืองของรัฐสยาม

ในช่วงก่อนการเกิดขึ้นของรัฐสยามใหม่ ความแตกต่างและหลากหลายทางชาติพันธุ์ ถือเป็นสิ่งที่ผู้ปกครองในรัฐแบบจารีตสามารถที่จะยอมรับได้ และไม่ใช้ประเด็นสำคัญในทางเมืองการปกครองของสยามตราบไคที่พันธสัญญาแบบรัฐจารีตของหัวเมืองและกลุ่มชาติพันธุ์เหล่านั้น มีต่อสยามยังสามารถดำเนินไปอย่างราบรื่น ชนชั้นนำสยามจึงพร้อมที่จะยอมรับความแตกต่างดังกล่าวตลอดจนแบ่งแยกและจำแนกชาติพันธุ์ต่างๆ ที่อยู่ภายใต้อำนาจรัฐจารีตของตนอย่างเปิดเผย เช่น “ลาวเฉียง ลาวกาว แลกัมพูชา มาลาญ กระเหรี่ยงและอื่นๆ ในทิศต่างๆ โดยรอบขอบขันตสิมาอาณาจักรสยาม”²⁴ แสดงให้เห็นความคิดทางการเมืองและการปกครองในระบอบ “ราชาธิราช” ซึ่งเป็นระบอบที่นิยมให้มีเมืองคนต่างชาติต่างภาษาเป็นเมืองขึ้นอยู่ในพระราชอาณาเขต ซึ่งแตกต่างจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ไม่นิยมลักษณะการปกครองเช่นนั้น แต่ต้องการบูรณาภาพแห่งดินแดน และเอกภาพของประชากรแห่งรัฐและด้วยตรรกะนี้ รัฐสยามใหม่จึงพยายามที่จะสร้าง

²² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, สบ. 1/15 ส่วนพระองค์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิชณุโลกประชานาถ เรื่องรายงานการตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา และมณฑลภาคพายัพ พ.ศ. 2458 (15 ต.ค. -10 ม.ค. 2458).

²³ ชุมพล แนวจำปา, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529), หน้า 138-139; ศรีญา มุลมา, “รถไฟสายการค้า รถไฟสายการเมือง,” *ฟ้าเดียวกัน* 4,4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2549): 46.

²⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหา มกุฎราชวิทยาลัย, 2521), หน้า 603; *เอกสารการเมือง-การปกครองของไทย พ.ศ. 2417-2477*, ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชติยา กรรสูต, รวบรวม. (กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2518), หน้า 20.

ความเป็นเอกภาพของประชากรในรัฐให้เกิดขึ้น²⁵ เมื่อรัฐสยามเกิดขึ้นจากผลการคุกคามของชาติตะวันตกจนทำให้สยามมีรูปแบบการปกครองลักษณะใหม่ที่มีดินแดนแน่นอน ประชากรชาติพันธุ์ต่างๆ ที่อยู่เขตแดนแบบใหม่ที่เกิดขึ้นนี้ จึงมีสภาพกลายเป็นคนในปกครองของรัฐสยามใหม่ไปโดยปริยาย ดังนั้นความแปลกแยกต่างๆ อาจะกลายเป็นสิ่งที่จะก่อให้เกิดปัญหาความมั่นคงต่อศูนย์กลางอำนาจรัฐได้ การแสวงหาความรู้เพื่อที่จะทำให้กลุ่มต่างๆ เหล่านี้กลายเป็นคนของสยามจึงเกิดขึ้น แม้ในส่วนลึกแล้วสยามอาจจะยังไม่ยอมรับชาติพันธุ์เหล่านั้นเข้าเป็นสมาชิกและพวกเดียวกันตนอย่างแนบสนิทก็ตาม หากแต่รัฐสยามใหม่ได้บังคับให้ชนชั้นนำสยามต้องยอมรับและดำเนินการทุกวิถีทางเพื่อที่จะรักษาไว้ซึ่งอำนาจ รวมไปถึงทรัพยากรในพื้นที่ของกลุ่มชาติพันธุ์เหล่านั้นเอาไว้ให้ได้มากที่สุด ดังนั้นความพยายามที่จะทำให้คนที่เคยแตกต่างเหล่านั้นกลายเป็นไทยจึงเกิดขึ้น ผ่านกระบวนการต่างๆ ที่ถูกดำเนินการโดยรัฐสยามแบบสมัยใหม่

4.2.1 การศึกษา

การผนวกดินแดนด้วยรูปแบบการปกครองแบบรัฐสยามใหม่ อาจะกล่าวได้ว่าชนชั้นนำสยามประสบความสำเร็จเพียงการผนวก “กาย” เท่านั้น หากแต่ยังจำเป็นต้องผนวก “ใจ” หรือ “ความคิด” ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันด้วย โดยเฉพาะความมีใจภักดีต่อกษัตริย์ ศาสนา และชาติอันเป็นอุดมการณ์ของรัฐประชาชาติ ดังนั้นตั้งแต่กลางรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การศึกษาในระบบโรงเรียนจึงมีบทบาทสูงยิ่งทั้งในการผลิตคนป้อนระบบราชการ ระบบเศรษฐกิจที่กำลังขยายตัวและในการถ่ายทอดอุดมการณ์ของรัฐไปสู่เยาวชนในสังคมไทยด้วย²⁶

แม้การออกตรวจราชการของชนชั้นนำสยาม จะทำให้กลุ่มชนชั้นนำมีความรู้เกี่ยวกับพื้นที่อีสานมากขึ้น แต่ความรู้เหล่านั้นก็ไม่ใช่ความรู้ที่สร้างขึ้นเพื่อที่จะส่งเสริมและเข้าใจในลักษณะมุมมองของความเป็นท้องถิ่น หากแต่ความรู้เหล่านั้นเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสยามจะใช้เพื่อวางนโยบายในการลดสำนักความเป็นท้องถิ่น และสร้างสำนักความเป็นส่วนกลางขึ้นในพื้นที่ โดยความพยายามดังกล่าวปรากฏชัดผ่านการถ่ายทอดวัฒนธรรมทางด้านภาษา ซึ่งส่วนกลางใช้เป็น

²⁵ สมเกียรติ วันทะนะ, “เมืองไทยยุคใหม่: สัมพันธภาพระหว่างรัฐกับประวัติศาสตร์สำนัก,” ใน *อยู่เมืองไทย, สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยวัฒน์ สถาอานันท์, บรรณาธิการ*. (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530), หน้า 79.

²⁶ สมโชติ อ่องสกุล, “การศึกษาชนบทไทย: หนึ่งศตวรรษแห่งการจัดการศึกษาของรัฐ,” *ศึกษาศาสตร์สาร* 15,1 (ตุลาคม 2532-มีนาคม 2533): 3.

กระบวนการสร้างความเป็นพลเมืองที่อยู่ภายใต้อำนาจของสยาม ไปสู่กลุ่มคนในท้องถิ่นที่แตกต่างจากส่วนกลางผ่านระบบการศึกษา

การจัดการเรียนภาษาไทยในบริเวณอีสานเริ่มมีตั้งแต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ ในปี พ.ศ. 2400 ได้ตั้งโรงเรียนขึ้นที่วัดสุปฏิญนาราม เมืองอุบลราชธานี เป็นโรงเรียนของธรรมยุติกนิกาย ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้ทรงให้การสนับสนุนธรรมยุติกนิกายที่วัดสุปฏิญนารามเหมือนกับพระราชบิดา ด้วยทรงตระหนักถึงความสำคัญในบทบาทของพระสงฆ์ที่จะช่วยสร้างสำนึกความเป็นไทยให้กับคนลาวในหัวเมืองอีสาน²⁷ และบทบาทของสถาบันสงฆ์ในท้องถิ่น ที่มีส่วนร่วมสร้างความมั่นคงให้กับพระราชอาณาจักร รวมถึงสร้างความเป็นปึกแผ่นให้กับประเทศ ทำให้พระองค์ทรงริเริ่มที่จะจัดการปกครองคณะสงฆ์ในภูมิภาค เพื่อรวมเข้ากับส่วนกลาง และทรงแต่งตั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นผู้รับผิดชอบด้านการคณะสงฆ์และให้คำปรึกษานโยบายทางการเมืองที่เกี่ยวกับพระสงฆ์ รวมถึงการจัดการศึกษาในหัวเมือง²⁸ อันเป็นความพยายามของสยามที่จะจัดการกับลักษณะทางสังคมของท้องถิ่น ควบคู่ไปกับการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล

ในปี พ.ศ. 2441 ภายหลังจากที่มีการประกาศใช้แผนการจัดการศึกษาหัวเมือง ร.ศ. 117 ได้มีการแต่งตั้งพระสงฆ์ผู้อำนวยการศึกษาและว่าการในหน้าที่เจ้าคณะมณฑล จากกรุงเทพฯ เข้ามาดำเนินการจัดระเบียบการปกครองพระสงฆ์ในหัวเมืองอีสาน โดยแบ่งการปกครองออกเป็น 3 มณฑล คือ มณฑลอีสาน มณฑลนครราชสีมา และมณฑลอุดร สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้อำนวยการศึกษาทรงแต่งตั้งพระครูวิจิตรธรรมภาณี (สิริจันโท จัน) ขึ้นเป็นพระญาณรักขิตตำแหน่งผู้อำนวยการศึกษามณฑลอีสาน มณฑลนครราชสีมาทรงตั้งให้พระราชกวี (แก้ว) เป็นผู้อำนวยการศึกษา ส่วนในมณฑลอุดรไม่มีการแต่งตั้งตัวแทนออกมามีการศึกษาหรือการคณะสงฆ์ ต่อมาในปี พ.ศ. 2445 ภายหลังจากที่ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้ในบริเวณอีสานเพียง 2 มณฑลคือ มณฑลอีสานมีพระศาสนดิลก (ติสโส อ้วน) เป็นเจ้าคณะมณฑล และมณฑล

²⁷ พิเชิต พิทักษ์, “ ‘ท้องถิ่น’ ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทยช่วงสมัยปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435,” (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540), หน้า 144-145.

²⁸ กิติรัตน์ สีสันต์, “การรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ. 2434-พ.ศ. 2468,” (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532), หน้า 41.

นครราชสีมาที่มีพระเทพมุนีเป็นเจ้าคณะมณฑล ส่วนมณฑลอุดรมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับดังกล่าวในปี พ.ศ. 2451 และให้พระราชโมฬี วัดบพิตรพิมุข เดินทางจากกรุงเทพฯ ไปเป็นเจ้าคณะมณฑลอุดร²⁹ มีหน้าที่กำกับดูแลการปกครองคณะสงฆ์ในหัวเมือง และจัดการศึกษาในมณฑลให้เป็นไปตามนโยบายของกรุงเทพฯ ถือเป็นความพยายามของสยามที่จะจัดการการศึกษาในบริเวณอีสานอย่างใกล้ชิด

รายงานตรวจการจัดการพระศาสนา และการศึกษามณฑลตะวันออกเฉียงเหนือของพระญาณรักขิต ผู้อำนวยการศึกษามณฑลตะวันออกเฉียงเหนือที่มีถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย และเป็นผู้ดูแลการศึกษาและการพระศาสนาในหัวเมืองกรุงเทพฯ และมณฑลหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร ในปี พ.ศ. 2443 (ร.ศ. 119) ได้รายงานสภาพการณ์การเล่าเรียนและผู้รู้หนังสือไทยในมณฑลอีสานไว้ว่า

“การเล่าเรียนตามพื้นเดิมของมณฑลนี้ มีแต่หนังสือลาวกับเขมร หนังสือไทยจะพออ่านออกเขียนได้ ก็มีแต่บุตรหลานผู้ว่าราชการเมืองกรรมการหรือภิกษุสามเณรที่แก้ววัดเท่านั้น ครั้นมาถึงสมัยในระวางสิบปีเข้านี้ ข้าหลวงในกรุงออกไปรักษาราชการบ้านเมืองมากขึ้น ค่อยมีคนนิยมหนังสือไทยมากขึ้น แต่อย่างนั้น ก็ยังนิยมแต่ที่เมืองใหญ่ คิดประมาณการณ์ผู้อ่านเขียนหนังสือได้ ในมณฑลนี้ชายฉกรรจ์อยู่ในร้อยละหนึ่งหรือสอง ที่รู้วิชาเลขอยู่ในพันละสองหรือสามเท่านั้น การเล่าเรียนซึ่งเป็นอยู่ทุกวันนี้ ที่เมืองอุบลราชธานีนับเป็นที่หนึ่ง เพราะผู้ที่นิยมในการเล่าเรียนมีมาก การเรียนหนังสือไทยตามวัดก็มักมีอยู่ไม่ขาด ตามบ้านก็มักมีผู้สอนอยู่เสมอ”³⁰

จากรายงานของพระญาณรักขิต ทำให้เห็นว่า การรู้หนังสือไทยของคนในอีสานมีมากขึ้นกว่าแต่ก่อน โดยเฉพาะภายหลังจากที่มีการส่งข้าหลวงเข้ามาจัดการปกครองในบริเวณอีสาน ทำให้การเรียนภาษาไทยได้รับความนิยมมากขึ้น โดยมีผู้เรียนจำนวนมากทั้งที่ศึกษากันในวัดและตามบ้าน แสดงให้เห็นว่าการเข้ามาของผู้ปกครองในส่วนกลางภายหลังการปฏิรูปการ

²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 54, 70, 74, 89.

³⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5ศ/39 ศ.12/18 รายงานการจัดการพระศาสนา และการศึกษาในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือของพระญาณรักขิตผู้อำนวยการ ร.ศ. 119 (2443) (8 ก.ย. 119 (2443)-14 ก.พ. 120 (2444)).

ปกครอง มีส่วนสำคัญที่ทำให้ภาษาไทยสามารถแทรกซึมสู่ท้องถิ่นไปพร้อมๆ กับอำนาจทางการปกครองของสยามที่มีเหนือพื้นที่ด้วย

การจัดการศึกษาจึงกลายเป็นเครื่องมือ และกระบวนการของชนชั้นนำสยามในการสร้าง และกำกับจินตนาการต่อรัฐสยามใหม่ในหมู่ราษฎรให้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน เพื่อประโยชน์ในการปกครองรัฐรูปแบบแบบใหม่ ดังปรากฏมาตลอดตั้งแต่มีการสร้างการศึกษาอย่างเป็นระบบตั้งแต่ พ.ศ. 2435 การศึกษาจึงถูกใช้เป็นเครื่องมือในการถ่ายทอดทักษะ และอุดมการณ์ของรัฐตามที่ชนชั้นนำปกครองต้องการ³¹ การสอนภาษาไทยของรัฐในหัวเมืองอีสาน ถือได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งที่รัฐสามารถสร้างความยำเกรงและความเชื่อฟังให้แก่คนในบริเวณอีสานได้เป็นอย่างดี ดังพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเกี่ยวกับความเห็นเรื่องการศึกษา ปี พ.ศ. 2449 ว่า

“...เมื่อสัก 2 ปีมาแล้ว หนังสือพิมพ์ฝรั่งเศสที่เมืองตั้งเกียลงพิมพ์กล่าวถึง...
รัฐบาลในกรุงเทพฯ จัดการหาอำนาจในการปกครองหัวเมือง (ทางลุ่มแม่น้ำโขง) ทางนั้น
ด้วยอุบายอันสุขุม... และคิดให้พระจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือและภาษาแพร่หลายไปใน
หมู่พลเมืองขึ้นทุกที ด้วยอุบายอันนี้มีผลทำให้ไพร่บ้านเมืองนิยม และยำเกรงรัฐบาลไทย
ทุกวันนี้จึงมีอำนาจบัญชาหัวเมืองเหล่านั้นได้ทั่วไป... ความจริงที่มีอยู่ในข้อความที่เขาว่า
นั้นมาก... จะต้องตั้งใจสอนหนังสือและภาษาไทยเป็นสำคัญยิ่งกว่าภาษาและหนังสือ
พื้นเมือง...”³²

ภาษาไทยจึงกลายเป็นสิ่งที่ผู้ปกครองจากส่วนกลางใช้ในการปลูกฝังให้แก่คนใน
อีสาน การปลูกฝังดังกล่าวนี้ประสบผลสำเร็จ เนื่องจากคนในพื้นที่ได้ปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัดและ
มีการใช้ภาษาไทยในการสื่อสารในท้องถิ่นด้วย หากแต่สำเนียงนั้นยังมีเสียงเพี้ยนจากสำเนียงใน

³¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “การศึกษาของการเมืองไทย.” *ศึกษาศาสตร์สาร* 1,4 (กันยายน 2535): 7-18.

³² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, *ร.5 ศ.2/5 หนังสือกราบบังคมทูลเรื่องการศึกษาของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ*. อ้างถึงใน สายชล สัตยานุรักษ์, *สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ การสร้างอัตลักษณ์ “การเมือง” และ “ชน” ของชาวสยาม* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546), หน้า 13-15

ภาคกลางบ้าง ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้อธิบายถึงการให้ภาษาไทยของคนในบริเวณนี้ว่า

“...ฉันเดินทางทางบกไป จากเมืองนครราชสีมา 5 วัน เข้าเขตมณฑลอุดร ที่เมืองชนบท พอถึงเมืองชนบทก็เห็นชาวเมืองนครราชสีมา ทั้งเครื่องแต่งกาย และสำเนียงภาษาไทยแปร่งอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งชาวกรุงเทพฯ สำคัญกันมาแต่ก่อนว่าเป็นลาว แต่เดี๋ยวนี้รู้กันมากแล้วว่า เป็นไทย มิใช่ลาว... และเรียกชาวเมืองซึ่งอันที่จริงเป็น “ชาติไทย” ว่า “ลาว”...”³³

การปลูกฝังวัฒนธรรมทางด้านภาษาของชนชั้นนำสยาม แสดงให้เห็นถึงการพยายามดึงคนเข้าสู่จุดร่วมของรัฐผ่านภาษา ถึงแม้ว่าสำเนียงภาษาที่ใช้สื่อสารจะดูเพี้ยนไปบ้าง แต่ก็สามารถบ่งบอกได้ถึงการเข้าทำลายวัฒนธรรมของท้องถิ่นเพื่อสร้างวัฒนธรรมร่วมของชาติได้อย่างชัดเจน

การส่งเสริมการศึกษาในบริเวณอีสานถือได้ว่า ประสบความสำเร็จในระดับหนึ่ง สังเกตได้จากความนิยมในหนังสือภาษาไทยของคนในพื้นที่ ดังปรากฏในรายงานของเจ้าคณะมณฑล เรื่องการตรวจจัดการศึกษาในมณฑลอิสาน พ.ศ. 2450 (ร.ศ. 126) ว่า

“...ได้สังเกตดูการศึกษาบางแห่งเจริญขึ้นโดยลำดับ คือ ชาวจีนซึ่งเป็นผู้ขายแบบเรียนต่างๆ ในปีหนึ่งๆ เขาซื้อแบบเรียนจากกรุงเทพฯ ราคา 2000 บาท ถึงอย่างนั้นก็ขาด ผู้ซื้อจะเป็นนักเรียนทั้งหมดก็หาไม่...ผู้ซื้อโดยมากเป็นจังหวัดอุบลและร้อยเอ็ด...ผู้อยู่ต่างเมืองที่ไกล มาเข้าเรียนที่อุบลฯ มาก...สังเกตทะเบียนบัญชีที่ส่งมาทั้งหลาย อักษรเดิมที่ใช้กันน้อยลง”³⁴

³³ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี (กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า, 2545), หน้า 253.

³⁴ “การศึกษาในมณฑลอิสาน ประจำปี 126 (พ.ศ. 2450),” วิทยากรย์ เล่ม 9 ตอนที่ 7 (ร.ศ. 128/พ.ศ.2452): 226.

เห็นได้ว่า การศึกษาแบบส่วนกลางที่ได้จัดขึ้นในพื้นที่อีสานนั้น เป็นไปอย่างราบรื่น ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความสำเร็จของในการปลูกฝัง และควบคุมคนผ่านระบบการศึกษา อันเป็นการกล่อมเกล่าและสร้างสำนึกให้คนในบริเวณนี้กลายเป็นคนไทยเช่นเดียวกับคนในส่วนกลาง ซึ่งการขยายตัวทางการศึกษาในอีสานอย่างกว้างขวางนั้น สะท้อนให้เห็นถึงการทำให้ลายจารีตการศึกษาของท้องถิ่นอย่างเด่นชัด นอกจากการจะยืนยันได้ถึงอำนาจของรัฐไทยที่มีเหนืออีสานแล้ว ยังแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลทางวัฒนธรรมของภาคที่เริ่มเข้ามาบดบังทาบทานในอีสานผ่านระบบการศึกษาซึ่งเป็นที่ยอมรับของรัฐบาลสยามว่าจะสามารถรวมกลุ่มคนต่างๆ ที่หลากหลายเหล่านั้นให้กลายเป็นหนึ่งเดียวกันภายใต้การปกครองของรัฐบาลสยามใหม่ของชนชั้นนำสยาม

นับตั้งแต่การปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา อุดมคติและอำนาจของรัฐบาลสยามใหม่ (รัฐชาติ) ได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับภาษา เริ่มด้วยการเลือกเอารูปแบบของภาษาภาคกลาง (โดยเฉพาะภาษาของชนชั้นปกครองในกรุงเทพฯ) มาสถาปนาขึ้นเป็นภาษามาตรฐาน แล้วเผยแพร่ออกไปสู่คนไทยทุกหมู่เหล่าผ่านระบบโรงเรียนและระบบราชการ พร้อมกันนั้น รัฐก็ได้ตั้งองค์กรขึ้นมาทำหน้าที่ควบคุม ชำระ และบัญญัติภาษา ในบางครั้งกิจกรรมของสถาบันเหล่านั้นได้แผ้วถางชาติแห่งความหลากหลายของภาษา เช่น การออกเสียง ร เรือ ล ลิง ด้วยเหตุที่หน่วยเสียง /ร/ นั้น ไม่มีในหลายท้องถิ่นของประเทศ อันเป็นการเพิ่มความเคยชินทางสัทศาสตร์ของคนจำนวนมาก³⁵ ลักษณะเช่นนี้ปรากฏชัดในกรณีของอีสาน เพราะในรายงานตรวจการคณะกรรมการศึกษามณฑลอีสาน ในปี 2444 (ร.ศ. 120) ได้กล่าวถึงพื้นเดิมของภาษาลาวที่ใช้ในท้องถิ่นว่า “อักษรใช้อยู่ 25 ตัว คือ ก ข ค ง จ ช ด ต ถ ฒ น บ ป ผ ฝ พ ฟ ม ย ล ว ส ห อ ฮ เท่านั้นเป็นพอแก่คำพูดตามภาษา”³⁶ ทำให้พบว่า ในบริเวณอีสานก่อนการปฏิรูปการปกครองไม่พบการใช้อักษร ร เรือ ในภาษาพูดและเขียนของคนท้องถิ่นมาก่อน

การให้ความสำคัญต่อการใช้ ร เรือ ล ลิง ของชนชั้นนำสยาม ปรากฏชัดในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ (หม่อมราชวงศ์เปี้ย มาลากุล และได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ในปี พ.ศ. 2456) ปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ ถึงปัญหาการละเลยใช้ ร เรือ ของคนในขณะนั้น ว่า

³⁵ นพพร ประชากุล, ยอกอักษร ย้อนความคิด เล่ม 1 ว่าด้วยวรรณกรรม (กรุงเทพฯ: อาน, 2552), หน้า 367.

³⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5ศ/39 ศ.12/58 รายงานพระญาณรักขิต มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ (20 ส.ค.-14 ก.ย. ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444).

“...ทุกวันนี้ เกิดการเรียกได้แต่ตัว ร. หรือตัว ล. อย่างเดียว ทั้งเสียงอย่าง 1... เกือบจะว่าเด็กหนุ่มแผลสาวทุกวันนี้ ได้เลิกอักษรไทยเสีย 1 ตัว เป็นเหตุให้ทั้งภาษาไทย เสียหลายร้อยคำไม่พุดลง เรียกคำเดียวหมายความเป็นสองอย่าง ทำให้ภาษาแคบเข้าอีก มาก เห็นว่าเป็นทั้งนี้ น่าจะด้วยครูเป็นคนเดียว อาจจะเพาะเด็กให้ตามไปได้ตั้งร้อย อย่าง ต่ำก็ไม่สังเกตรู้่านักเรียนพุดผิดหรือถูก จึงเห็นว่าควรจะต้องสอบไล่ครู อาจารย์ ให้รู้จัก อักษรทั้งสองตัวนี้ให้ชัดเจน ถ้าผู้ใดเรียกไม่ได้ หรือเรียกได้แต่อย่างเดียว ให้หยุดเงินเดือน แขนงไว้เสีย 1 เดือน ให้ซ่อมตัวเอง หรือตั้งโรงเรียนอาจารย์ขึ้นซ่อมใช้ตัวอักษรให้ถูก ถึง กำหนดเดือนให้เอามาสอบ หากว่าดัดเสียงเรียกอักษรให้ถูกต้องไม่ได้ ให้ออกเสียจาก อาจารย์ไปปรับจ้างเขาเขียนหนังสือ หรือแจวเรือดีกว่า ไม่เป็นการหากินด้วยมิฉะฉินจะ ล่อลวงเด็กให้เสื่อมจากภาษาของปู่ย่าตายาย”³⁷

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฉบับข้างต้น แสดงให้เห็นถึงความจริงจางของชนชั้นนำสยามที่จะจัดการกับลักษณะอันหลากหลายของการใช้ ภาษาไทยให้อยู่ในแบบฉบับของความถูกต้อง ผ่านการออกเสียง ร. เรือ และ ล. ถึง บุคคลที่ไม่ สามารถปฏิบัติตามได้ จะถูกนับเข้าเป็นความบกพร่องที่รัฐไม่สามารถจะยอมรับได้ โดยเฉพาะ อย่างยิ่ง “ครู” ซึ่งถือเป็น “คนกลางทางวัฒนธรรม” (cultural broker) ระหว่างรัฐกับชาวบ้าน ซึ่งมี หน้าที่สำคัญในการนำการถ่ายถอดวัฒนธรรมของรัฐไปสู่ชาวบ้าน³⁸ ดังนั้นเป้าหมายหลักของ กระบวนการสร้างเอกลักษณ์ทางภาษาในระยะแรกจึงเป็นการบังคับควบคุมให้ “ครู” อยู่ในกรอบ ของแบบฉบับที่ผู้ปกครองเห็นว่าถูกต้องและดีงาม อันเป็นความพยายามของรัฐที่จะใช้อำนาจเข้า ควบคุมคนในสังคม ด้วยรูปแบบและวิธีการต่างๆ เพื่อให้อุดมการณ์ และนโยบายต่างๆ สามารถ ดำเนินต่อไปได้อย่างราบรื่น

แม้ว่าชนชั้นนำสยามจะให้ความสำคัญกับการเรียนการสอนภาษาไทยในบริเวณ อีสานอย่างใกล้ชิด แต่ในรายงานการตรวจราชการการศึกษาเมืองชัยภูมิ มณฑลนครราชสีมา

³⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ๖.5 ศ.2/6 แผนจัดการศึกษา (30 ก.ค. 117 (พ.ศ.2441) -17 ก.ย. 127 (พ.ศ. 2451).

³⁸ ประสิทธิ์ ปรีชา, “ระบบการศึกษาและภาษาในกระบวนการสร้างรัฐชาติไทย,” วารสารสังคมศาสตร์ ฉบับพิเศษ 19,1 (2550): 285.

ปี พ.ศ. 2453 (ร.ศ. 129) ของขุนวิเทศธุณการ ที่รายงานถึงพระยาจำแสนบดี ข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลนครราชสีมา พบว่า

“...ในมณฑลนครราชสีมา นอกจากลาวซึ่งมีอยู่เป็นพื้นยังมีเขมรอยู่ด้วยมาก ครูจึงพูดไทยใครไม่ได้ การเรียนหนังสือไทยกลายเป็นเรียนอย่างนกแก้ว คืออ่านได้ตามตัวหนังสือ แต่ไม่รู้เรื่อง ข้อนี้สำคัญมาก ควรต้องรีบแก้โดยเร็ว วิธีแก้มีอยู่คือ ให้ครูพูดไทยกับเด็กการสอนก็สอนให้หัดพูดไทยไปด้วย ทำนองเดียวกับสอนนักเรียนไทย ให้หัดพูดภาษาฝรั่ง”³⁹

รายงานการตรวจการศึกษาในมณฑลนครราชสีมา ปี พ.ศ. 2454 (ร.ศ. 130) ของ หลวงอนุกิจวิธูร ที่มีถึงพระยาไพศาลศิลปศาสตร์ ผู้รั้งปลัดมณฑลของกระทรวงธรรมการ ทำให้พบว่าการเรียนการสอน รวมไปถึงการพูดภาษาไทยของคนในพื้นที่ยังเป็นปัญหา ซึ่งรายงานการตรวจราชการฉบับนี้มีความสอดคล้องกับรายงานการศึกษาในมณฑลนครราชสีมา ปี พ.ศ. 2453 ที่ได้รายงานปัญหาการศึกษาไปก่อนหน้านี้ ดังข้อความว่า

“...เมืองนครราชสีมา กับเมืองไชยภูมิมีไทยกับลาวปนกัน แต่เมืองบุรีรัมย์มีเขมรปนอยู่ด้วยอีกมาก เด็กอายุ 14 ปีลงมายังพูดไทยไม่ได้ก็มี เป็นด้วยเขมรอยู่กันเป็นหมู่ ถ้ามีไทยไปแทรกบ้าง 4-5 คน ก็มักเลยพลอยพูดเขมรไปตามหมู่ด้วย ตามโรงเรียนยังมีเด็กพูดไทยไม่ได้อีกมาก พระสงฆ์สามเณรที่เป็นครูพูดได้บ้าง เมื่อพูดกับเด็กก็พูดเป็นภาษาเขมรเพราะคล่องปาก บางแห่งทั้งครูทั้งเด็กพูดไม่ได้เลย ครูอ่านหนังสือไทยออกแต่ไม่เข้าใจเรื่องราวอะไร เช่น วัดบ้านยางอำเภอเมือง เมืองบุรีรัมย์ เป็นต้น เด็กยังฟังเรียน ก. กา และที่อำเภอประโคนไชย เมืองบุรีรัมย์ ครูพูดภาษาไทยได้และสอนให้เด็กอ่านหนังสือออกก่อนพูดไทยได้ ข้าพเจ้า (หลวงอนุกิจวิธูร) ลองให้อ่านหนังสือทั้งตัวพิมพ์และตัวเขียนอย่างสมุดไทยโบราณ ก็อ่านฟังได้ความทั้งสองอย่าง แต่ตัวผู้อ่านไม่เข้าใจเรื่อง จึงน่าประหลาดใจ หนังสือตัวเขียนโบราณเด็กไทยที่อ่านตัวพิมพ์ยังอ่านไม่ใคร่ออก เพราะไม่เข้าใจสังเกตความ แต่เหตุไหนเด็กเหล่านี้จึงอ่านได้ถูกมาก น่าจะเป็นด้วยเคยเรียนอย่างสมุดไทยชินตามาก่อน แล้วอ่านตัวพิมพ์ให้คล่องต่ออีก จึงอ่านได้ทั้งสองอย่าง”⁴⁰

³⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.6ศ/10 รายงานตรวจราชการศึกษาเมืองไชยภูมิ มณฑลนครราชสีมา (5 พ.ย. - 7 ธ.ค. 2453).

⁴⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 43/12 หลวงอนุกิจวิธูร นายเฉยไปตรวจการศึกษานครราชสีมา (13 พ.ค. - 16 ต.ค. 2454).

การตรวจการศึกษาของหลวงอนุกิจวิธูรในครั้งนั้น ทำให้พบปัญหาเกี่ยวกับการสอน และการใช้ภาษาไทยในพื้นที่เป็นอันมาก หลวงอนุกิจวิธูร จึงได้มีข้อเสนอแนะเกี่ยวกับการปัญหาดังกล่าว ไว้ว่า

“...เรื่องนี้ควรแก้ จะปล่อยให้อ่านออกเปนนกแก้วก็ไม่ได้ประโยชน์อันใด ฝ่ายบ้านเมืองก็คอยห้ามกันอยู่เสมอให้ครูพูดไทยกับเด็ก และกำนันผู้ใหญ่บ้านก็ให้พูดไทยกับลูกบ้าน บนที่ว่าการก็ห้ามไม่ให้พูดภาษาเขมรเลย วิธีแก้ดังนี้แก้ได้แต่คนโตแล้วที่มีฐานะเกี่ยวข้องต้องไปที่ว่าการ แต่พวกอยู่บ้านเช่น เด็กก็ยังพูดเขมรอยู่ เพราะผู้หญิงยังพูดไทยไม่ได้มากกว่าผู้ชาย จึงเห็นว่าควรแก้ทางขอให้เจ้าคณะผู้ปกครองสงฆ์แนะนำพระให้พูดกับศิษย์เป็นภาษาไทยให้มากที่สุดด้วยอีกอย่างหนึ่ง และครูควรพูดไทยกับเด็กเสมอ การสอนก็ให้สอนพูดภาษาไทยไปด้วย คือสอนอย่างทีสอนนักเรียนไทยให้พูดภาษาฝรั่ง ที่เรียกว่า คอนเวอเซชัน ถ้าช่วยกันเข้าทั้ง 2 ฝ่ายดังนี้ คงจะทำให้คนพูดไทยได้เร็วมากขึ้น”⁴¹

ในรายงานจัดการศึกษา เมืองบุรีรัมย์ ของผู้ว่าราชการเมืองบุรีรัมย์ ที่มีถึงพระยาจำแนบตีศรีบริบาล ข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จการมณฑลนครราชสีมา ในปี พ.ศ. 2453 (ร.ศ. 129) ได้กล่าวถึงปัญหาการศึกษาของเมืองบุรีรัมย์ว่า ส่วนหนึ่งเกิดจากการไม่ให้ความร่วมมือกับรัฐของบุคคลชั้นปกครองในพื้นที่ ว่า “เจ้าคณะเมืองบุรีรัมย์จะเป็นอย่างไร เป็นที่ทราบกันอยู่แล้วถึงท่านจะไม่เอาธุระ แลย้า ก, ข, ค, เป็นแบบเรียนที่ถูกกว่าที่รัฐกำหนดอยู่ในเวลานี้ อย่างไรก็ตามขอแต่ให้ท่านอยู่หนึ่งๆ เกิด นี้ท่านวุ่นวายเสียด้วยจนถึงเมื่อเร็วๆ นี้ ก็ได้ยุแฉกสอนนักเรียนซึ่งเป็นสามเณรแลเด็กวัดซึ่งเคยเรียนอยู่ในโรงเรียนให้ออกเสียจากโรงเรียน ถ้าหวังความเจริญในการศึกษาของเมืองนี้ให้ยิ่งขึ้น ก็นำคตินักที่จะหาเจ้าคณะเมืองที่เหมาะสมกว่านี้”⁴² พระยาจำแนบตีศรีบริบาล จึงมีความคิดเห็นเกี่ยวกับปัญหาดังกล่าวไว้ว่า “ถ้าขึ้นตั้งพระครูแขวงเช่นนี้ ภาษาไทยก็คง

⁴¹ เรื่องเดียวกัน.

⁴² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.43/7 รายงานจัดการศึกษา เมืองบุรีรัมย์ (17 พ.ย. - 21 ธ.ค. 2453).

จะไม่แพร่หลายรวดเร็วดังที่ควรจะเป็น ให้คัดบอกกระทรวงธรรมการขอเปลี่ยนแปลงเสียทั้งคณะเมืองด้วยทีเดียว”⁴³

ส่วนปัญหาการศึกษาในมณฑลอีสานนั้นพบว่า มีความแตกต่างจากปัญหาการศึกษาในมณฑลนครราชสีมา คือ ครูผู้สอนไม่ค่อยเอาใจใส่ในการสอน และผู้ปกครองขอลาหยุดให้เด็กออกไปช่วยทำนา และเลี้ยงสัตว์อยู่บ่อยครั้ง ดังปรากฏในรายงานของรองอำมาตย์เอก หลวงจรูญชวนะพัฒน์ ข้าหลวงธรรมการ ว่า

“อำเภอสวรรณภูมิ การสอนอยู่ข้างอ่อนแอ ในขณะที่ข้าพเจ้า (รองอำมาตย์เอก หลวงจรูญชวนะพัฒน์) ไปตรวจ เวลานั้นเพิกเฉยครูใหญ่ไปธุระส่วนตัวเสียในระหว่างสอน พบแต่ครูรองหลังอยู่กับโต๊ะ นักเรียนนั่งเขียนหนังสืออยู่ก็มีที่กำลังหลอกเข้าเล่นกันอยู่ก็มี ที่ครูได้กระทำเช่นนี้ เป็นการไม่ควรมาก ข้าพเจ้าก็ได้ว่ากล่าวและภาคทัณฑ์เพื่อไม่ให้ประพฤติต่อไปแล้ว...แขวงอำเภอบุรพาอุบลได้หยุดการสอนการสอนมาก่อนที่ข้าพเจ้าไปตรวจพบถึง 2 วัน โดยเหตุที่ครูใหญ่อาพาธ ส่วนครูรองเลยพลอยหยุดการสอนไปเปล่าๆ ด้วย เรื่องนี้เป็นความเข้าใจผิดจึงได้แนะนำให้เข้าใจว่าต่อไปถ้าครูใดอาพาธหรือมีกิจธุระครูรองต้องสอนเรื่อยไป แต่ถ้าครูรองอาพาธหรือมีกิจธุระบ้างครูใหญ่ก็ต้องสอนเสมอไป ไม่ควรหยุดการสอนให้เสียเวลาของผู้เรียนโดยไม่จำเป็น...ข้าพเจ้าได้ไปตรวจตามโรงเรียนตำบลโดยมาก ยังมีจำนวนเด็กเรียนน้อยนัก บางโรงเรียนมีเด็กเข้าเรียน 5-8 คน ทั้งนี้เป็นด้วยเมื่อตอนกลางปีเป็นฤดูทำนา ผู้ปกครองขอลาออกไปช่วยเลี้ยงโคกระบือชั่วคราว ครั้นว่างธุระในการทำนาแล้วก็เลยเรื่อยไปเสีย... จึงได้แจ้งแก่ผู้ใหญ่บ้าน กำหนดและนายอำเภอบางแห่งไว้ว่า เวลานี้เป็นเวลาธุระในการทำไร่ไถนาแล้ว ขอให้บุตรตอนเด็กที่มีอายุอยู่ในระหว่างเล่าเรียนให้เข้าเล่าเรียนเสียจงสิ้น และผู้ปกครองคนใดที่มีเด็กอายุประมาณระหว่างเล่าเรียนอยู่ตั้งแต่ 2 คนขึ้นไปก็ต้องให้ส่งเด็กเข้าเล่าเรียนให้หมด เมื่อผู้ปกครองมีความลำบากในการเลี้ยงโคกระบือซึ่งจำเป็นจะต้องเอาไครย์เด็กไปช่วยบ้างก็ได้ แต่ต้องบันเวยสำหรับผลัดเปลี่ยนกันไปตามความมุ่งหมายของข้าพเจ้า ทั้งนี้ก็เพื่อหาโอกาสสำหรับให้เด็กได้เข้าเล่าเรียนได้ทั่วถึงกัน...”⁴⁴

⁴³ เรื่องเดียวกัน.

⁴⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 43/13 รายงานหลวงจรูญฯ ตรวจการศึกษามณฑลอีสาน (22 เม.ย. - 4 ก.ค. 2455).

ปัญหาและอุปสรรคสำคัญของการส่งเสริมการศึกษาในบริเวณอีสาน คือ ผู้คนส่วนใหญ่ในพื้นที่ยังไม่เห็นประโยชน์ของการศึกษา โดยให้ความสำคัญกับการทำมาหาเลี้ยงชีพมากกว่าการที่จะส่งบุตรหลานไปเรียน เห็นได้จากที่ผู้ปกครองของเด็กหลายคนให้เด็กหยุดเรียนเพื่อไปช่วยประกอบอาชีพต่างๆ ปัญหาเหล่านี้เป็นสิ่งที่กระทบต่อการวางแผนการศึกษาในอีสาน จนทำให้ชนชั้นนำสยามเห็นว่า “...คนประเทศนี้เป็นพื้นป่าดง ไม่เคยเห็นคุณประโยชน์ของหนังสือ เคยเห็นแต่การทำนาเลี้ยงโคกระบือขายได้เงิน จึงถือว่าให้บุตรหลานไปเลี้ยงโคกระบือขายได้เงินดีกว่าที่จะไปเรียนให้เสียเวลาเลี้ยงสัตว์”⁴⁵ จากรายงานการตรวจราชการในมณฑลอีสานทำให้เห็นได้ว่า “ราษฎรยังไม่ค่อยจะนิยมการเล่าเรียนนัก โรงเรียนประจำอำเภอยังต้องใช้วิธีการบังคับให้เด็กเข้าเล่าเรียนอยู่ ปิดโรงเรียนคราวหนึ่งเด็กมักจะหายๆ ไป ถ้าให้หยุดมากและหยุดบ่อยๆ จะลำบากแก่การขับต้อนนักเรียนเข้าเล่าเรียนประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งนักเรียนในมณฑลนี้เป็นคนป่าสติปัญญาที่บดอบเหมือนกลิ้งครกขึ้นภูเขา ถ้าหยุดบ่อยๆ มักจะลืมเสีย หรือได้เรียนน้อยไม่ทันหลักสูตร”⁴⁶

กล่าวได้ว่าราษฎรในพื้นที่อีสานจะยังมองไม่เห็นความสำคัญของการศึกษา การมีส่วนร่วมในชุมชนเพื่อส่งเสริมการศึกษาของรัฐก็ยังไม่ได้รับความร่วมมือเท่าที่ควร เพราะเมื่อมีการเรียกรายจากราษฎรในพื้นที่เพื่อสนับสนุนโรงเรียนประชาบาล ก็พบว่าหลายคนไม่ได้ให้ความช่วยเหลือ ดังปรากฏในรายงานตรวจการศึกษามณฑลนครราชสีมาของหลวงวิเทศธุณการ ธรรมการมณฑลนครราชสีมา ที่กล่าวถึงเรื่องดังกล่าวว่า “...ผู้ที่ไม่มีบุตรหลานจะให้เข้าเล่าเรียนไม่ออกเงินช่วยเรียกรายหลายคน ข้าพเจ้าได้ชี้แจงในที่ประชุมว่า คนเราเกิดมาย่อมต้องเอาไครยซึ่งกันและกัน จะทำเป็นคนใจดำเอาแต่ตัวรอดคนเดียวเช่นนี้ไม่ได้...ถ้าใครจะทำตัวเป็นคนใจดำเอาแต่ตัวรอดไม่ยอมทำประโยชน์ให้แก่ผู้อื่นบ้างก็ควรจะปลีกตัวไปอยู่เสียคนเดียวที่ในดง...ที่บ้านแฉ่งอำเภอสนธิ์เตี้ย เวลาที่เปิดการเรียกราย มีราษฎรคนหนึ่งมาร้องว่าไม่มีบุตรจะขอไม่เข้าเรียกราย พอข้าพเจ้าอธิบายถึงว่าไม่ควรอยู่ในบ้านช่องควรปลีกตัวไปอยู่เสียในป่าคนเดียว เขาผลุนผลันออก

⁴⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศส. 44/16 รายงานการศึกษามณฑลอุดรธานี ประจำปีศก 2454.

⁴⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศส. 43/25 มณฑลร้อยเอ็ดส่งรายงานตรวจราชการของขุนนิพนธ์นิติศาสตร์ ธรรมการมณฑลร้อยเอ็ด (2 ก.ย.-9 ก.ย. 2459).

จากที่ประชุมไปหิยีสตางค์มาให้สองสิ่งทันที จะเป็นด้วยกลัวจะต้องไปอยู่ในดง หรือจะเห็นประโยชน์อย่างไรขึ้นมากก็ไม่ทราบ”⁴⁷

นอกจากการให้ความสำคัญกับการสอนภาษาไทยในอีสานแล้ว ยังพบว่าชนชั้นนำสยามมีความคิดที่จะสอนวิชาที่เกี่ยวข้องกับการประกอบอาชีพด้วย เช่น การสอนวิชาสิกขารวมถึงการสอนทักษะอื่นๆ ที่เป็นงานฝีมือด้วย ซึ่งสามารถนำไปใช้ในชีวิตรประจำวัน ดังรายงานตรวจการของหลวงวิเศษวิสัยการ ธรรมการมณฑลอุบลราชธานี ในปี 2459 ความว่า

“...ครูได้เตรียมการสอนตามหลักในประมวลการสอนของโรงเรียนมาสอนนักเรียนอยู่เสมอ แต่วิธีการสอนของครูอ่อน ครูที่เป็นคนพื้นเมืองนี้ใช้กิริยาและภาษายังติดพื้นเมืองอยู่มาก ข้าพเจ้าได้ชี้แจงให้กรรมการจังหวัดคอยดัดแปลงด้วยแล้ว ส่วนการสอนวิชาสิกขารวมในเวลานี้ยังไม่มีพื้นที่ที่จะทำการเพาะปลูก กรรมการจังหวัดรับรองว่า เมื่อได้สร้างโรงเรียนใหม่แล้ว จะได้เริ่มสอนให้นักเรียนทำการเพาะปลูกต่อไปภายหลัง แต่วิชาหัตถกรรมได้เห็นพระแสง เป็นครูให้นักเรียนทำเครื่องจักรสานอยู่บ้าง เช่น ทำครุฑก้น้ำขนาดเล็กสำหรับเด็กเล่นไว้แล้วสัก 20 ใบ เป็นต้น ฝีมือทำยังไม่สู้ดีนักแต่ในชั้นต้นเด็กทำได้เช่นนี้ควรนับว่าพอใช้ได้ การที่จะทำไปข้าพเจ้า (ขุนวิเศษวิสัยการ) ได้ชี้แจงให้ครูใหญ่ทำสิ่งที่จะได้ใช้ประโยชน์ดีกว่าทำของสำหรับเด็กเล่น เช่น สานกระบุง ตะกร้า กระเช้า หรือครุฑก้น้ำขนาดใหญ่ที่ใช้ได้เป็นต้น”⁴⁸

แม้ว่าชนชั้นนำสยามจะให้ความสำคัญกับการจัดการศึกษาในบริเวณอีสาน แต่จากรายงานการตรวจราชการของอำมาตย์โท พระสุรราชภักดี ผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลราชธานี ในปี พ.ศ. 2460 ทำให้ชนชั้นนำสยามรู้ว่ายังมีข้อขัดข้องเกี่ยวกับการศึกษาในบริเวณอีสานอีกมาก ที่ตนยังไม่สามารถจัดการให้เรียบร้อยได้ เช่น

⁴⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 43/24 รายงานตรวจการศึกษา มณฑลนครราชสีมา (8 ก.ค.-30 ส.ค. 2459).

⁴⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 43/23 มณฑลอุบลราชธานี รายงานตรวจราชการหลวงวิเศษวิสัย ธรรมการมณฑลอุบลราชธานี (21 มิ.ย. 2459- 7 พ.ค. 2460).

“...ในอำเภอสุวรรณวาริตำบลหนามแท่ง นาโพกลาง นาหว่า สำโรง ลาดควาย สงยาง 6 ตำบลนี้ไม่มีโรงเรียน ราษฎร พระสงฆ์ สามเณรไม่รู้หนังสือโดยมากวัดหนึ่งมีเด็กหลายๆ คนแต่ไม่ได้เล่าเรียนอย่างไร พระสงฆ์มีวัดละ 3 รูปเป็นอย่างมากที่เห็น 3 วัดมีพระ 6 รูป แต่สามเณรวัดละ 10 11 รูป ตำบลเหล่านี้เป็นที่ระหว่งดงแลภูเขากันดารมาก ผู้คนพุดจาไม่มีใครจะเข้าใจ ภาษาที่ใช้เจือไปทางข่าโดยมาก... การที่ไม่ได้จัดโรงเรียน ตำบลขึ้นหรือเพราะหาครูไม่ได้ ด้วยท้องที่เหล่านี้ไม่มีคนรู้หนังสือ จำเป็นจะต้องพยายามจัดตั้งโรงเรียนโดยวิธีอย่างหนึ่งอย่างใดให้จงได้ ไม่ควรปล่อยให้เด็กโง่อยู่”⁴⁹

หลังจากอ่านรายงานการตรวจการดังกล่าวแล้ว พระยาศรีธรรมศกราช สมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลอุบลราชธานี ได้มีความเห็นว่า “ความขัดข้องในเรื่องหาครูสอนไม่ได้อำเภอนี้ตกอยู่ในที่ขัดข้องมากกว่าอำเภออื่น คงจะเป็นด้วยท้องที่อยู่ในที่เปลี่ยวและชายเขตรแดนไกลจากเมือง ขอให้กำชับนายอำเภออุส่าห์พยายามค่อยจัดไปก็คงสำเร็จประโยชน์ได้บ้าง”⁵⁰ นอกจากนั้นพระยาธรรมศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ยังแจ้งกลับมาเมื่อได้รับรายงานตรวจการ และเห็นว่า “รายงานนี้เป็นประโยชน์ต่อราชการ ทราบแล้ว... ตามที่ผู้ว่าราชการจังหวัดออกตรวจราชการแผนกกรรมการด้วยนั้น เป็นที่ยินดีมากขอชม แต่ข้อติดข้องที่ว่างไว้นั้น ควรแก้ไขด้วยการฝึกหัดครูชั้นต่ำให้มากขึ้น จะได้มีครูใช้พอความต้องการ ส่วนข้ออื่นๆ ไม่มีอะไรจะทักมา”⁵¹ แสดงให้ประโยชน์ของรายงานการตรวจการที่ทำให้ชนชั้นนำได้ทราบเรื่องราวที่เห็นว่ามีประโยชน์ต่องาน รวมไปถึงทำให้สามารถแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในท้องที่ได้อย่างทันที่ เช่น

“...ข้าพเจ้า (รองอำมาตย์ตรี โปร่ง ฤษฏานนท์) ได้ได้ถามถึงการเล่าเรียนศึกษาหนังสือ และธรรมเนียมที่ได้ทำมาแล้วอย่างไร พระชันผู้แทนเจ้าคณะแขวงได้ชี้แจงว่าได้เรียนหนังสือลาวหนังสือไทยไม่ได้เล่าเรียน ข้าพเจ้าจึงได้ชี้แจงว่าตั้งแต่วันนี้ต่อไปสามเณร

⁴⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 43/33 มณฑลอุบลส่งรายงานตรวจการของพระสุรราชภักดีผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลราชธานี (29 มิ.ย. - 7 ก.ย. 2460).

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน.

⁵¹ เรื่องเดียวกัน.

ซึ่งอยู่ในวัดขอให้ท่านบังคับเข้าเล่าเรียนหนังสือไทยในโรงเรียนที่กรมการอำเภอได้จัดตั้งแล้วในตำบลนี้ด้วย”⁵²

จากรายงานการศึกษาประจำปี พ.ศ. 2468 ทำให้เห็นว่า ในบางพื้นที่ของอีสาน การศึกษาที่ชนชั้นนำพยายามปลูกฝังนั้น ก็ถือได้ว่าประสบความสำเร็จ เช่น “จังหวัดอุบลราชธานี เท่าที่ได้ดำเนินการมาก็นับว่าเป็นไปโดยเรียบร้อย แม้จะมีอุปสรรคเกิดขึ้นบ้างบางครั้งคราว”⁵³ และ “ในต้นปี พ.ศ. 2468 ได้มีการถ่ายรูปแบบโรงเรียนต่างๆ และการกระทำต่างๆ ของนักเรียนส่งมายังกระทรวงธรรมการ เพื่อแสดงในงานสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ แต่งานนี้งดแล้ว”⁵⁴ แต่ก็ยังพบว่า มีบางพื้นที่ที่ถือยังมีปัญหา คือ

“...การศึกษาในจังหวัดสุรินทร์ ได้ทราบจากเจ้าหน้าที่ว่า ผู้สึกว่าจืดยาก เพราะเหตุว่าคนพื้นเมืองในจังหวัดสุรินทร์ใช้ภาษาเขมร คำพูดผิดและห่างไกลกับแบบเรียนภาษาไทยกลาง (ไทยกรุงเทพฯ) มาก แม้ใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาบังคับอยู่ก็ดี การที่ถูกลบถูกลิดาเข้าเล่าเรียนก็โดยขัดไม่ได้ ฝืนใจเรียนไป และหาหนทางขาดโรงเรียนหรือลาได้มาก... คำพูดสำเนียงไม่ตรงกันนี้ ต้องแก้ไขด้วยวิธีจัดหาครูที่พูดภาษาได้ทั้งเขมรและไทยกรุงเทพฯ และต้องย้ายในสำเนียงเอกโทสระวรรณยุกต์ และต้องเป็นผู้เอาใจใส่พยายามด้วย... ข้อที่ผู้ปกครองกับนักเรียนไม่ตั้งใจเรียนนี้ เป็นเหตุด้วยพลเมืองการที่จะแก้ไขข้อนี้ เจ้าพนักงานอำเภอกับธรรมการจังหวัดและครูต้องพยายามชี้แจงสั่งสอนในเวลาที่เป็นไปตรวจท้องที่ และหาอุบายสั่งสอนในโรงเรียนให้มากที่สุดที่จะทำได้”⁵⁵

⁵² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 43/32 มณฑลอุดรส่งรายงานตรวจการของนายโป่ง ฤกษ์ฐานนท์ ว่าที่ธรรมการจังหวัดเลย (27 มิ.ย. - 5 พ.ย. 2460).

⁵³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 44/78 รายงานการศึกษาประจำปี พ.ศ. 2468 มณฑลนครราชสีมา (5 ก.ค. 2470- 21 ก.ค. 2471).

⁵⁴ เรื่องเดียวกัน.

⁵⁵ เรื่องเดียวกัน.

กล่าวได้ว่า การจัดการศึกษาแบบส่วนกลาง ที่ชนชั้นนำที่กรุงเทพฯ มีพยายาม และเอาใจใส่ต่อการจัดการศึกษาในบริเวณอีสานนั้น เพราะพื้นที่บริเวณนี้ “เปนมณฑลปลายพระราชอาณาเขต และติดต่อกับเขตแดนฝรั่งเศส การจัดการศึกษาสำหรับที่เช่นนี้จำเป็นต้องเร่งรัด”⁵⁶ ดังนั้นการจัดการศึกษาให้กับคนในบริเวณอีสานจึงเป็นความมุ่งหวังเพื่อ “...ให้ผู้คนได้รู้ภาษาไทย...เห็นว่าในทางการปกครองจะก่อให้เกิดสำนึกความเป็นไทย...ถ้าจัดการโรงเรียนให้เจริญขึ้นอีก และต่อไปการคมนาคมกับกรุงเทพฯ สะดวกขึ้น พลเมืองพวกนี้คงจะรู้สึกตัวเป็นไทยยิ่งขึ้นทุกวัน”⁵⁷ ความพยายามดังกล่าว ได้แสดงให้เห็นถึงความต้องการที่จะสร้างความรู้สึกของความเป็นคนไทยให้เกิดขึ้นในพื้นที่ อันเป็นความพยายามของรัฐที่จะปลูกฝังความเป็นพวกเดียวกัน เพื่อลบความแตกต่างทางชาติพันธุ์ (ลาว) ของคนในพื้นที่ ด้วยการสร้างสำนึกแบบใหม่ คือ การเป็น “คนไทย” ร่วมกันกับส่วนกลาง ผ่านระบบการศึกษาซึ่งถือเป็นเครื่องมือสำคัญของรัฐที่จะถ่ายทอดความคิดในลักษณะดังกล่าวให้แก่คนในพื้นที่อีสาน และมุ่งหวังว่าจะสามารถทำให้คนอีสานกลายเป็นพลเมืองของรัฐไทย อันเป็นสิ่งที่ช่วยยืนยันได้ว่า สยามมีอำนาจเหนือพื้นที่อีสานอย่างสมบูรณ์

4.2.2 อีสานกับความเป็นไทย : การปลูกฝังหน้าที่ และความเป็นพลเมืองของรัฐ

ความรู้เกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์ในบริเวณอีสานถือได้ว่าเป็นความรู้ที่มีความสัมพันธ์กับการเมืองในช่วงที่สยามต้องเผชิญกับลัทธิอาณานิคมตะวันตกเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากในขณะนั้นฝรั่งเศสมีความพยายามที่จะใช้นโยบาย “ตรรกะด้านเชื้อชาติ” เพื่อใช้เป็นข้ออ้างในการแยกดินแดนของสยามรวมถึงประชาชนเข้าด้วยกัน เช่น ลาวและเขมรให้อยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส⁵⁸ ซึ่งนโยบายดังกล่าวของฝรั่งเศสถือได้ว่าเป็นนโยบายที่กระทบต่ออำนาจการปกครองของสยามเหนือพื้นที่อีสานเป็นอย่างยิ่ง จึงทำให้ชนชั้นนำสยามหาวิธีเพื่อที่จะสกัดกั้นการคุกคามต่ออำนาจสยามของฝรั่งเศส ด้วยความคิดที่จะจัดทำสำมะโนครัว ดังที่ปรากฏในสารตราสั่งการของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน ว่า

⁵⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร. 6ศ/4 โรงเรียนและการเล่าเรียนมณฑลอุบล (15-18 ธ.ค. 2463).

⁵⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, สบ. 47/69 บันทึกรายงานเสด็จตรวจราชการมณฑลภาคอีสาน ของจอมพลสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (24 พ.ค. 2470).

⁵⁸ ชาร์ล เอฟ คายส์, “การเมืองเรื่องชาติพันธุ์ในประเทศไทย,” แปลโดย ศิริรัตน์ แอดสกุล *เอเชียปริทัศน์* 19,2 (พฤษภาคม-สิงหาคม 2541): 49

“...แต่นี้สืบไปให้เจ้าหน้าที่แต่ละแผนกการทุกหัวเมืองน้อยใหญ่ เมื่อจะมีการสำรวจสำมะโนครัว⁵⁹ หรือหากมีราษฎรมาติดต่อที่จะต้องใช้แบบพิมพ์ของทางราชการ ให้ปฏิบัติใหม่โดยกรอกในช่องสัญชาตินั้นว่า “ชาติไทยบังคับสยาม” ทั้งสิ้น ห้ามมิให้ลงหรือเขียนในช่องสัญชาติว่าชาตินลาว ชาติเขมร ส่วน ผู้ไท ฯลฯ ดังที่ได้ปฏิบัติมาแต่ก่อนเป็นอันขาด เพราะเป็นสัญชาติไทยสืบเนื่องกันมาแต่ดึกดำบรรพ์ทั้งสิ้น”⁶⁰

นอกจากนี้แล้วสยามยังมีการจดทะเบียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษร พร้อมกับการตะโป้พิมพ์ลายนิ้วมือ เพื่อเป็นพยานหลักฐานว่า เป็นชาติไทยบังคับสยามทำให้ประชาชนบริเวณอีสานกลายเป็นคนไทย อันถือจุดเริ่มต้นของกรุงเทพฯ ที่จะพยายามสร้างสำนึกความเป็นให้แก่ราษฎรที่อยู่ภายใต้การปกครองแบบใหม่ของสยาม ให้มีสำนึกความเป็นคนไทยร่วมกับคนในสวนกลาง

หลังจากที่สยามได้เริ่มนโยบายการทำให้ลาวกลายเป็นไทย ภายใต้กรอบของคำว่า “อีสาน” แล้ว สิ่งที่จะดำเนินการต่อไปคือ การตอกย้ำตลอดจนปลูกฝังให้ความรู้สึกดังกล่าวกลายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิต และติดตัวพลเมืองของรัฐไปอย่างถาวร นั่นคือ การสร้างทัศนคติที่ดีต่อรัฐภายใต้อำนาจของกษัตริย์ และหน้าที่อันพึงปฏิบัติของประชาชน โดยการประกาศตักเตือนกลุ่มในบริเวณอีสาน ซึ่งมีใจความสำคัญ สรุปได้ 2 ประการ⁶¹คือ

ประการที่หนึ่ง มุ่งให้ประชาชนทุกคนมีความจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์ ในฐานะพระประมุขแห่งชาติ โดยเน้นให้เห็นถึงการปกครองภายใต้ระบบกษัตริย์ไว้ตอนหนึ่ง ว่า

⁵⁹ ก่อนหน้านี้ ไม่มีหลักฐานว่ามีการสำรวจสำมะโนครัวในเขตมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ การสำรวจนี้คงจะมีขึ้นภายหลัง เพราะในพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน บอกว่า “มณฑลอีสานมีพลเมืองรวมกันทั้งสิ้นในปี พ.ศ. 2446 ประมาณ 924,000 คน (ไพฑูริย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 117.)

⁶⁰ เต็ม วิภาคพจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 408.

⁶¹ ไพฑูริย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(กรุงเทพฯ: บรรณกิจเทรตติ้ง, 2517), หน้า 121-122.

“...พระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงทศพิธราชธรรมหันตคุณเป็นเครื่องก้ำกั้น สรรพภัยพิบัติให้ทำกินเป็นกุศลผลประโยชน์ความสุขสืบมาเฉพาะ ฉะนั้นควรผู้เป็นประณีตบุคคลจะพึงมีความกตัญญูทเวที่ต่อได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแผ่นดินด้วย”⁶²

ประการที่การที่สอง มุ่งให้ประชาชนตลอดจนข้าราชการทุกคนปฏิบัติตามประกาศตักเตือนอย่างเคร่งครัด และถือเป็นกฎหมายในการดำเนินชีวิต ในฐานะพลเมืองดี และก่อให้เกิดผลดีทางการปกครองด้วย ข้อความในประกาศตักเตือนประกอบด้วย

1. การเสียส่วย ชายฉกรรจ์ทุกคนต้องเสียเงินส่วยให้แก่ทางราชการเป็นเงิน 3.50 บาท โดยจะเสียที่แขวงใด เมืองใด หรือ มณฑลใดก็ได้ ผู้ที่เสียเงินส่วยแล้วทางราชการจะออกใบเสร็จ (ปี่) ให้ เพื่อแสดงแก่เจ้าหน้าที่เวลาเจ้าหน้าที่ออกเก็บเงินส่วย ส่วนบุคคลที่ไม่ต้องเสียเงินส่วยนั้นประกอบด้วย คนมิไยศยก เช่น บุตรหลานผู้มีสัญญาบัตร บุตรกรรมการผู้ใหญ่ นักดนตรี ครูอาจารย์ และช่างต่างเป็นต้น, ขุนนางชั้นสัญญาบัตร, คนที่ถูกเกณฑ์ใช้ในราชการ, ชาวต่างประเทศที่อยู่ในระหว่างเดินทาง, ผู้มีอายุต่ำกว่า 18 ปี และสูงกว่า 60 ปี, คนพิการ, นักพรต, บุคคลที่ร่ำรวยหรือเศรษฐี กรรมกรผู้ใหญ่ ในตำแหน่ง, นายอำเภอ นายเส้น นายแขวง ท้าวฝ่ายตาแสง กำนัน เสมียน และจำประจำการหรือทำราชการอยู่, ผู้ที่เป็นนายตำบล, ลูกและหลานของผู้ที่ได้รับสัญญาบัตร, และบุตรกรรมกรผู้ใหญ่ที่ยังอยู่ในตำแหน่งราชการ⁶³
2. การศาล กำหนดให้มีศาลในการพิจารณาคดีความหลายระดับ คือ ศาลหมู่บ้าน ศาลอำเภอ ศาลเมือง และศาลข้าหลวง และกำหนดอัตราค่าธรรมเนียมการขึ้นศาลไว้ อย่างละเอียด ถ้าโจทก์จำเลยไม่พอใจก็มีสิทธิอุทธรณ์ฎีกาได้ เช่น “..ถ้ามีคดีความกัน ก็ให้นำเรื่องฟ้องร้องต่อตาแสงกำนัน ซึ่งจำเลยสังกัดอยู่ ให้เปรียบเทียบปรับให้ผู้แพ้ ต้องเสียค่าปรับให้ตาแสง กำนัน เป็นเงิน 50 สตางค์ ถ้าตาแสงกำนันปรับให้แล้วไม่เป็นที่พอใจ ให้ร้องต่อนายเส้น นายแขวง ผู้แพ้ต้องเสียค่าธรรมเนียมให้นายเส้น นายแขวงเป็นเงินหนึ่งบาท ถ้าให้ศาลอำเภอตัดสินก็ต้องเสียค่าธรรมเนียมหนึ่งบาทเช่นกัน

⁶² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม.57/9 เรื่องกรมหมื่นสรรพสิทธิเสด็จออกตรวจราชการ และออกประกาศตักเตือนที่ไปมา และแนะนำสั่งสอนแบบวีรราชการแก่ข้าราชการในมณฑลลาวท้าว (1 กรกฎาคม 119 (พ.ศ. 2443) - 30 ธันวาคม 119 (พ.ศ. 2443)

⁶³ เรื่องเดียวกัน.

ถ้าจำเลยไม่พอใจการตัดสินของนายเส้นหรือศาลอำเภอ ก็ไปฟ้องยังศาลเมืองได้ ถ้าศาลเมืองตัดสินให้แล้วเป็นที่พอใจผู้แพ้ต้องเสียค่าปรับเทียบ 3 บาท ถ้าฟ้องแล้วไม่พอใจ ต้องเสียค่าฟ้องสองบาท ค่าหมายเรียกหนึ่งบาท ค่าหมายบังคับหนึ่งบาท ค่าตัดสินหกบาท ถ้าศาลเมืองตัดสินแล้วยังไม่พอใจก็ไปฟ้องยังศาลข้าหลวง และต้องเสียเงินในชั้นศาล 8 บาท..”⁶⁴

3. ความเป็นอยู่ของประชาชน กำหนดให้ราษฎรที่มีสัตว์พาหนะไว้ในครอบครอง ต้องมีใบรูปพรรณและมีเจ้าของเป็นหลักฐาน เพื่อความสะดวกในการซื้อขาย และการทำพิมพ์รูปพรรณสัตว์นี้ ยังช่วยให้รู้ว่าสัตว์ตัวใดพลัดไปหรือถูกขโมยลักพา นอกจากนั้น ยังมีการประกาศห้ามสูบบุหรี่ ด้วยเห็นว่า เป็นโทษต่อสุขภาพของผู้ที่สูบ⁶⁵
4. ตักเตือนให้ประชาชนเลิกเชื่อในทางที่ผิด ราษฎรในบริเวณอีสานส่วนมาก นิยมการสักร่างกาย เช่น แขน หรือขา ด้วยสีดำ สีแดง ฯลฯ จึงประกาศห้ามการสัก เนื่องจาก “เห็นว่าไม่เป็นการมีคุณประโยชน์แต่อย่างใด ทำแต่จะให้ได้รับความเจ็บปวดเวลาสัก แลทำให้ร่างกายเปื้อนดำติดตัวไปจนตายเท่านั้น ประชาชนที่มีความคิดอันดีทั้งหลาย จะต้องว่ากล่าวตักเตือนสั่งสอนบุตรหลานพี่น้องเพื่อนฝูงของตนอย่าให้นิยมในการสัก ..อันเป็นเครื่องหาประโยชน์มิได้นั้นเลย”⁶⁶
5. การตักเตือนให้ราษฎรใช้ไปมือตะแอกสารแทนการเขียนชื่อลงท้ายเอกสารต่างๆ ราษฎรส่วนใหญ่ไม่รู้หนังสือ เขียนชื่อตัวเองไม่ได้ จึงประกาศเตือนว่า “...ผู้ใดเขียนหนังสือไม่เป็น จะเขียนชื่อตนมิได้แล้ว ก็ให้เอาไปมือขวาตะแอก หรือตะขม้นดินหม้อหมึกดำ หมึกแดง ตะลงกระดาษ...แล้ววานให้ผู้เขียนหนังสือได้ เขียนชื่อของผู้ที่ตะไปลงไว้ที่ลายไปว่า เป็นของคนนั้นเท่านั้น ดังนี้จึงจะถือว่าเป็นสำคัญ แทนชื่อของผู้ลงไปนั้น หากมีตุลาการหรือคนใดจะบังคับให้ผู้ใดลงมือเป็นอย่างซัดแกงใด ตีนกา วงกลมแล้ว ก็อย่าให้ผู้นั้นทำตามบังคับเป็นอันขาด...”⁶⁷

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน.

⁶⁵ เรื่องเดียวกัน.

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน.

⁶⁷ เรื่องเดียวกัน.

จากประกาศดังกล่าวจะเห็นได้ชัดว่า การสร้างทัศนคติความเป็นไทยในอีสานนั้นเริ่มจากการให้คนในท้องถิ่นมีสำนึกในพระราชอำนาจ และพระมหากษัตริย์ และสร้างแนวทางปฏิบัติของประชาชนให้อยู่ภายใต้กรอบของกฎหมาย อันเป็นนโยบายของรัฐซึ่งแสดงให้เห็นถึง การสร้างทัศนคติ และหน้าที่อันพึงมีต่อรัฐที่ประชาชนต้องปฏิบัติตาม อันจะช่วยให้รัฐสามารถปกครอง และควบคุมคนให้อยู่ในระบบระเบียบได้ดีขึ้น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างทัศนคติให้คนในชาติ เห็นว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นศูนย์กลางของรัฐที่มีพระราชอำนาจสูงสุด มีเจ้านาย ข้าราชการระดับต่างๆ และราษฎรทุกชนชาติ ที่มีชีวิตขึ้นอยู่กับการบารมีของพระบรมเดชาานุภาพ พระปัญญาธิคุณ และพระมหากษัตริย์ของพระองค์ ถือได้ว่าเป็นครั้งแรกที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างแท้จริง อีกทั้งยังทรงมีพระราชอำนาจในฐานะที่ทรงเป็นมณเฑาะว์มีใช้เทพเจ้า ในขณะที่มีการสร้างระบบราชการสมัยใหม่ ที่จะต้องทำให้กลายเป็นกลไกอำนาจที่มีประสิทธิภาพทั้งในการรักษาความสงบเรียบร้อย และการจัดการทรัพยากรทั่วประเทศ พระองค์เน้นสถานะของพระมหากษัตริย์ซึ่งมีพระราชอำนาจเด็ดขาดสูงสุดเหนืออาณาจักรไทย⁶⁸

การสร้างความเคารพในสถาบันกษัตริย์ให้แก่ประชาชน ถือเป็น การสร้างทัศนคติ และหน้าที่ ที่ผู้เป็นพลเมืองของรัฐพึงปฏิบัติเพื่อสร้างความเป็นเอกภาพขึ้นในรัฐ ความเคารพที่ว่านี้จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อประชาชนมีความรู้สึก ว่า กษัตริย์มีความใกล้ชิดกับตนในฐานะที่คอยจัดทุกข์บำรุงสุขให้แก่ราษฎรทั้งประเทศในฐานะผู้ปกครอง ซึ่งความใกล้ชิดระหว่างผู้ปกครองกับประชาชนนั้น สอดคล้องกับการสถาปนาระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กล่าวคือ พระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นนายของพลนิกรของพระองค์ แตกต่างจากพระเจ้าแผ่นดินสมัยก่อนที่ทรงเป็นนายของนายของประชาชนอีกทีหนึ่ง⁶⁹

ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างราษฎรกับกษัตริย์ในรัฐสยามใหม่ ได้นำไปสู่การสร้างความรู้สึก “จงรักภักดี” ให้เกิดขึ้นในหมู่ผู้ใต้ปกครอง ด้วยการทำให้คนเหล่านั้นเห็นว่า กษัตริย์มีบทบาทสำคัญต่อการดำเนินชีวิตของตน และเป็นบุคคลที่จะสามารถช่วย “ขจัดทุกข์ และบำรุงสุข” ให้แก่พวกเขาได้ ดังข้อความว่า

⁶⁸ สายชล สัตยานุรักษ์, “การสร้างความเป็นไทยกระแสหลัก และ “ความจริง” ที่ “ความเป็นไทย” สร้าง (ตอนที่1),” เอกสารนำเสนอนิเวศน์วิจัยมนุษยศาสตร์ไทยครั้งที่ 2 มิติใหม่ของการวิจัยทางมนุษยศาสตร์แบบสหวิทยาการและบูรณาการ เสนอที่ โรงแรมโลตัสปางสวนแก้ว เชียงใหม่ 10-11 สิงหาคม 2548.

⁶⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์ชาติ ปัญญาชน, หน้า 28.

“...อนึ่งข้าพระพุทธเจ้า (หม่อมเจ้าคำรบ ปราโมช) ได้สนทนากับราษฎรในท้องที่นี้ ที่ได้นั่งประชุมโดยมากคนว่า ได้ฝ่าพระบาท (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ได้มีรับสั่งให้ข้าพระพุทธเจ้ามาเยี่ยมถามทุกข์สุขราษฎรแทนพระองค์ ได้ฝ่าพระบาทเคยเสด็จมาประพาสทางนี้ ยังทรงมีความรักถึงราษฎรที่ได้พบปะอยู่ ถ้าผู้ใดมีทุกข์ร้อนโดยถูกกดขี่ข่มเหงอย่างใดก็ชี้แจงแก่ข้าพระพุทธเจ้าจะได้นำความกราบบังคมทูลทรงทราบฝ่าพระบาทต่อไป ราษฎรทุกคนได้ยกมือถวายบังคมแทบใต้ฝ่าพระบาท แลตอบแก่ข้าพระพุทธเจ้าว่าเขามีความสุขสบายดี...”⁷⁰

ดังนั้น หน้าที่ของประชาชนที่พึงมีต่อรัฐ คือ ประชาชนต้องมีหน้าที่จงรักภักดี เชื่อฟังพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ไม่ควรคัดค้านตีเถียนพระบรมราชโองบายในการบริหารประเทศใดๆ ทั้งสิ้น เพราะการปกครองถ้าประชาชนไม่ช่วยโดยเชื่อฟังผู้ปกครองแล้ว ก็หาเป็นผลสำเร็จได้⁷¹ และเมื่อทุกคนตระหนักถึงความสำคัญของชาติ ก็ย่อมจะเกิดความหวงแหนรู้สึกที่ชาติเป็นสมบัติของตนที่จะต้องสงวนรักษาไว้⁷²

4.3 ความรู้เรื่องอีสานกับการจัดการระบบเศรษฐกิจของส่วนกลาง

เมื่อชนชั้นนำสยามมีความรู้สึกที่อีสานเป็นส่วนหนึ่งกับกรุงเทพฯ อย่างแน่นอนแล้ว การศึกษาว่าพื้นที่อีสานมีทรัพยากรใดบ้างที่จะสามารถนำมาใช้ในการส่งเสริม และขับเคลื่อนให้เกิดประโยชน์ต่อเศรษฐกิจโดยรวมของรัฐที่ได้พัฒนาตัวเป็นระบบทุนนิยม อันนำไปสู่ความสนใจของชนชั้นนำสยาม เพื่อให้มีความรู้เรื่องทรัพยากรเพื่อใช้เป็นข้อมูลในการวางแผนเพื่อดึงทรัพยากรเหล่านั้นเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจของส่วนกลางตามความต้องการของตลาด

⁷⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.6ม/10/2 รายงานหม่อมเจ้าตรวจราชการหัวเมืองมณฑลต่างๆ (29 ม.ค. -9 มีนาคม 2457).

⁷¹ อัครพานู, *ความเป็นชาติโดยแท้จริง*, หน้า 228. อ้างถึงใน กรรณิภรณ์ สุวรรณานนท์, “พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างชาติไทย,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 107.

⁷² พระบรมราชโองบายในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานแก่นักเรียน ผู้กำกับลูกเสือ วันที่ 13 พฤศจิกายน 2458. อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 112.

ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2449 เป็นต้นมา ให้เห็นได้ชัดเจนว่า การลงพื้นที่เพื่อสร้างความรู้ ทำให้ชนชั้นนำสยามมองเห็นภาพของอีสานในมิติต่างๆ มากขึ้น ตลอดจนศักยภาพของพื้นที่ในการเป็นทรัพยากรทางด้านการผลิตที่สำคัญของรัฐ ทั้งในแง่วัสดุ และแรงงานการผลิต

ข้อมูลจากการลงพื้นที่สำรวจการลงสำรวจพื้นที่ที่ทำให้ชนชั้นนำสยามมีความรู้เกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจ และการทำมาหากินของคนพื้นถิ่น ซึ่งถือได้ว่าเป็นความรู้ที่สร้างความสนใจและประหลาดใจอย่างมาก เช่น

“...ตามที่ชาวบ้านชี้แจง ได้ความประหลาดพิศวงอย่าง 1 คือชาวบ้านเหล่านี้ครัวหนึ่งก็มีบ้านอยู่แห่งหนึ่งมีเหย้าเรือนพอกันอยู่ และมียุ้งข้าวเก็บไว้พอกินใน 1 ปี ในลานบ้านปลูกพริกมะเขือข่าตระไคร้สำหรับต้มแกง นอกบ้านมีสวนผลไม้ เช่น กล้วย, อ้อย, หนาก, มะพร้าว และที่ปลูกต้นหม่อนสำหรับเลี้ยงไหม ต่อเขตสวนออกไปถึงทุ่งนาต่างมีเนื้อนาและโคกระบือพอทำได้ข้าวกินทุกครัวเรือน ถึงฤดูทำนาก็ช่วยกันทำนาทั้งชายหญิง เด็กผู้ใหญ่ สิ้นฤดูนาผู้ชายไปเที่ยวหาของขาย ผู้หญิงอยู่บ้านเลี้ยงไหม และทอดผ้าเครื่องนุ่งห่ม เศษอาหารที่เหลือบริโภคใช้เลี้ยงไก่และสุกรไว้ขาย การกินอยู่ของชาวบ้านแถวนี้ทำเองเกือบได้หมดไม่ต้องซื้อหาสิ่งอื่นใด...”⁷³

ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นถึงระบบเศรษฐกิจของอีสาน ซึ่งแตกต่างระบบเศรษฐกิจในศูนย์กลาง กล่าวคือ คนในสังคมอีสานจะไม่ให้ความสำคัญกับการแลกเปลี่ยนสินค้ากับตัวเงิน เพราะ “มักจะทำเองเสียโดยมาก ของมีอยู่ตามป่าไม่มีผู้ใดหวังแหน”⁷⁴ สภาพเศรษฐกิจดังกล่าวของอีสาน ทำให้ชนชั้นนำสยามเกิดความรู้สึกประหลาดใจต่อการดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่นที่ไม่ให้ความสำคัญการเศรษฐกิจแบบการตลาดที่กำลังขยายตัวในขณะนั้น แต่ความแตกต่างดังกล่าวก็ทำให้ชนชั้นนำสยามมองว่า คนในอีสาน “พากันเกียจคร้าน เมื่อทำมาหาได้พอเลี้ยงชีพแล้วก็เพียงพอ ไม่คิดที่จะกระทำการใหญ่ให้เป็นเศรษฐกิจมีเงินมีทองอย่างมณฑลชั้นในเลย”⁷⁵

⁷³ สมเด็จพระบรมราชาธิบดีฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, จดหมายเหตุตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ดของสมเด็จพระบรมราชาธิบดีฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า 76-78.

⁷⁴ ขุนมหาวิไชย, “เรื่องไปเที่ยวหัวเมืองลาวตะวันออก,” วชิรญาณ ตอนที่ 25 (ตุลาคม ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439)): 2531.

⁷⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.6 ม20/4 รายงานราชการมณฑลร้อยเอ็ด (25 สิงหาคม- 29 มีนาคม 2455).

เพื่อผลประโยชน์ในทางเศรษฐกิจในพื้นที่ ทำให้ชนชั้นนำสยามมีแนวคิดที่การเปลี่ยนนิสัยของคนท้องถิ่นที่มีแนวคิดเศรษฐกิจแบบดั้งเดิม ให้เข้าสู่เศรษฐกิจแบบทุนนิยม และพยายามดึงภูมิภาคนี้เข้าสู่การขับเคลื่อนทางเศรษฐกิจของชาติ เริ่มจากการหาวิธีทำให้ “พลเมืองของเราเห็นประโยชน์ แลตั้งหน้าตั้งใจทำให้เป็นเงินเป็นทอง...”⁷⁶ หากชนชั้นนำสามารถเปลี่ยนความคิดเรื่องเศรษฐกิจของคนในท้องถิ่นได้แล้ว ย่อมจะช่วยสร้างรายได้ให้แก่รัฐได้อีกด้วย และ “ทางที่จะทำให้รายได้ของแผ่นดินทวีมากขึ้นนั้นก็อยู่ในที่จะต้องบำรุงเมือง มีหลักสำคัญอยู่ 2 อย่างคือ การเพาะปลูก กับการผสมสัตว์ วิธีจะบำรุงนั้นก็อยู่ในทาง 2 อย่างเหมือนกัน คือ บำรุงด้วยทุน กับบำรุงด้วยความบังคับ”⁷⁷ แสดงถึงความต้องการที่จะผลักดันให้ระบบเศรษฐกิจในบริเวณอีสานกลายเป็นระบบเศรษฐกิจแบบเน้นการผลิต เพื่อหวังที่สร้างรายได้ให้แก่รัฐ

การเดินทางสำรวจในบริเวณอีสานของชนชั้นนำสยาม ทำให้พบว่าทรัพยากรในท้องถิ่นสามารถสร้างได้ให้แก่ส่วนกลาง เช่น การพบไม้สักเนื้อดีที่เมืองหนองคาย และมีความคิดที่จะนำมาขายในกรุงเทพฯ เพราะเป็นสินค้าอันมีราคา⁷⁸ และมีความคิดต่อไปอีกว่า การสร้างทางรถไฟจากนครราชสีมาไปถึงเมืองหนองคายจะช่วยทำให้เกิดการขยายตัวทางค้าขึ้นอย่างรวดเร็ว⁷⁹ นอกจากนั้นยังพบว่าของป่าที่นำลงไปขายในกรุงเทพฯ สามารถสร้างรายได้เพิ่มขึ้นทุกปี โดยปี พ.ศ. 2437 (ร.ศ. 113) มียอดรวม 57,952 บาท ปี พ.ศ. 2438 (ร.ศ. 114) ได้เงิน 1,740,629 บาท ทำให้เห็นได้ว่า ในปี พ.ศ. 2438 มีรายได้เพิ่มสูงขึ้นกว่า ปี พ.ศ. 2437 มากถึง 1,161,177 บาท⁸⁰

การสร้างรถไฟในบริเวณอีสานถือได้ว่ามีส่วนสำคัญในการสร้างรายได้ให้แก่สยามเป็นอย่างมาก เพราะ ในระหว่างที่ก่อสร้างทางรถไฟนั้น ชนชั้นนำสยามจะตรวจราชการในพื้นที่ด้วย “เพื่อไต่สวนการสินค้าสำหรับรถไฟสายใหม่”⁸¹ นอกจากนั้นยังพบว่าชนชั้นนำสยามมีความคิดที่จะ

⁷⁶ เรื่องเดียวกัน.

⁷⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.6 ม/1 ความเห็นบำรุงการค้า ในมณฑลนครราชสีมา และเรื่องจะทำรถไฟมณฑลอีสาน (30 มี.ค. 2453-15 พ.ค. 2454).

⁷⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 ยธ/14 เรื่องรถไฟนครราชสีมา แยกไปทางหนองคาย อุบล จำปาศักดิ์ (4 พ.ค. 112 พ.ศ. 2436) - 16 ส.ค. 115 (พ.ศ. 2439).

⁷⁹ เรื่องเดียวกัน.

⁸⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม.2.14/14 พระพรหมภิบาลไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา (4 ก.ย. 115 (พ.ศ. 2439)).

⁸¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.6 คค/10 เรื่องตัดทางสายพิบูลไปช่องเมฆ ติดต่อกับแดนฝรั่งเศส (4 ก.ค. 2461- 1 ต.ค. 2462).

สร้างทางรถไฟสายขอนแก่น นครพนม และหนองคาย เพื่อแย่งชิงผลประโยชน์กับฝรั่งเศส ดังข้อความว่า

“... ปรากฏแน่ชัดว่าความมุ่งหมายที่ไปขอนแก่นก็เพื่อจะต่อแยกไปนครพนมและหนองคาย เพื่อรักษาและชิงผลประโยชน์ทางเอคอนอมิก... แต่ทางรถไฟของไทยที่จะต่อจากขอนแก่นไปถึงนครพนมจะกินเวลา 5 ปี อย่างมาก ก็สามารถจะทำได้พอทันกัน และในระหว่างที่ทางรถไฟของฝรั่งเศสยังไม่สำเร็จอยู่ตราบใด ผลประโยชน์ของสยามที่อยู่ในเวียงจันทน์ก็คงยังไม่ขาดตกบกพร่องไป...”⁸²

นอกจากนั้นยังพบว่า หลังจากการตรวจราชการในพื้นที่มณฑลอิสาน ทำให้ชนชั้นนำสยามมีความคิดที่จะสร้างทางรถไฟเพื่อแย่งชิงผลประโยชน์ทางการค้ากับฝรั่งเศสในทางตอนใต้ของบริเวณอิสานด้วย ดังปรากฏในรายงานของพระยาจำเอนบดี ข้าหลวงเทศาภิบาล ในปี พ.ศ. 2453 (ร.ศ. 129) ความว่า

“...ข้าพเจ้าไปตรวจราชการทางช่องตะโก แลกกลับทางมณฑลปราจีน ได้ทราบข่าวว่าฝรั่งเศสกำลังจะสร้างทางรถไฟขนาดย่อมจากพระตะบองมาสู่วายจิก ซึ่งเป็นปากทางช่องเสม็ดในเขตต์ฝรั่งเศส ช่องเสม็ดนั้นเป็นทางกว้างเกี่ยวลงได้ เพื่อจะขนสินค้าทางศรีโสภณแลทางมณฑลอิสาน นครราชสีมาตอนใต้ไปลงเรือใหญ่ที่พระตะบอง ถ้าฝรั่งเศสสร้างรถไฟสายนี้จริงแล้ว สินค้าทางนางรอง ประโคนชัย บุรีรัมย์ สุรินทร์ สังขะ ศรีสะเกษ คงลงไปทางช่องเสม็ดทางฝรั่งเศสหมด เมืองนครราชสีมาซึ่งเป็นตลาดครวงว้งรอยลงเกือบถึงครึ่ง และจะเป็นความเสียหายแก่รถไฟหลวงสายใหญ่ต้องขาดผลประโยชน์ไม่ใช่น้อย... ทางที่จะป้องกันนั้นก็คือ ต้องรีบสร้างทางรถไฟสายแยกจากเมืองนครราชสีมา มาเมืองบุรีรัมย์ ตามที่ได้กราบทูลมาข้างต้นเพื่อสกัดความคิดของฝรั่งเศสเสีย...หากฝรั่งเศสรู้ว่าฝ่ายเราจะทำรถไฟมาบุรีรัมย์แล้วก็คงเป็นอันต้องถอนความคิด..เห็นด้วยเกล้าว่าเวลานี้เป็นเวลาที่สำคัญที่สุดที่รัฐบาลจะต้องพิจารณาตกลงใจโดยเด็ดขาดว่า รถไฟสายแยกจากนครราชสีมาตามณฑลอิสานเราจะทำหรือไม่...รัฐบาลไม่ควรรั้งรอในเหตุที่จะเป็นข้อเสียหายแก่ฝ่ายเราอย่างมากมายและโดยเฉพาะที่มีเวลาจำกัดเช่นเรื่องสร้างรถไฟนี้เลย”⁸³

⁸² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.7ม/8 รายงานพระยาราชเสนาตรวจราชการลุ่มแม่น้ำโขง (25 ส.ค. -13 ส.ค. 2469).

⁸³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.6 ม/1 ความเห็นบำรุงการสินค้า ในมณฑลนครราชสีมา และเรื่องจะทำรถไฟมณฑลอิสาน (30 มี.ค. 2453-15 พ.ค. 2454).

สินค้าการเกษตรให้ได้มากยิ่งขึ้น โดยการสนับสนุนให้เพิ่มปริมาณการผลิตสินค้าการเกษตรบางชนิด เช่น กล้วย ไม้หอม⁸⁶ นอกจากนี้ยังมีการสนับสนุนการเลี้ยงปศุสัตว์เพื่อสร้างรายได้ด้วยเช่นกัน ดังเห็นได้ว่า ในมณฑลอุดรในปีหนึ่งๆ มีรายได้จากปศุสัตว์ประมาณ 1 ล้านบาท แม้จะยังมีปัญหาเรื่องโรคระบาดและการพัฒนาพันธุ์ที่ยังไม่ดีเท่าที่ควร⁸⁷ แต่ปัญหาดังกล่าวก็ได้รับการแก้ไข เพื่อพัฒนาศักยภาพให้บริเวณอีสานมีความสามารถในการค้าขายมากขึ้น ซึ่งส่งผลมาจากการลงพื้นที่ทำให้ชนชั้นนำสามารถวิเคราะห์ถึงความสามารถ และความเป็นไปได้ในการสนับสนุนการลงทุนในพื้นที่ด้วย เช่น การทำนาในมณฑลอุดรมีความคิดที่จะสนับสนุนให้มีการผลิตเพิ่มขึ้น และในทางตรงกันข้ามมณฑลร้อยเอ็ดกลับถูกมองว่าไม่คุ้มค่ากับการลงทุน⁸⁸

นอกจากนี้การเดินทางลงพื้นที่ยังทำให้ชนชั้นนำสามารถได้พบทรัพยากรใหม่ๆ ที่สามารถนำมาต่อยอดเพื่อสร้างรายได้ เช่น การพบบ่อเหล็กในเขตอำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย จนก่อให้เกิดการเสนอความคิดให้ผู้เชี่ยวชาญลงพื้นที่สำรวจ เพื่อเป็นข้อมูลในการพัฒนาเพื่อสร้างรายได้ ดังข้อความว่า

“...ถ้าหากแหล่งบ่อนี้เป็นเหล็กเนื้อดี และมีจำนวนมากพอที่จะทำการใหญ่ ก็จะเป็นขุมทรัพย์ของแผ่นดินอันสำคัญส่วนหนึ่ง แม้ทางคมนาคมสะดวกขึ้นในภายหน้า ก็อาจจะมีทางทำการค้าขายใหญ่ได้ หรืออีกอย่างหนึ่ง ก็อาจจะมีมีความสำคัญในทางยุทธศาสตร์ ซึ่งจะได้เหล็กเป็นสัมภาระติดภายในพื้นเมืองในยามสยามสงคราม ในเมื่อจะหาจากต่างประเทศไม่ได้ แต่ที่กล่าวนี้ย่อมาหมายความว่าเพียงในกรณีนี้แร่เหล็กนี้มีพอใช้การได้ และมีจำนวนเพียงพอ ซึ่งเวลานั้นยังมิได้ตรวจตราในทางวิทยาศาสตร์ เห็นสมควรมอบให้ผู้รู้ทางราชโหละกิจไปตรวจตราหาความรู้ไว้บ้าง...”⁸⁹

⁸⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.6 น.19/35 รายงานการประชุมอุปราชา และสมุหนเทศาภิบาล พ.ศ. 2467 (พ.ศ. 2464-2468).

⁸⁷ เรื่องเดียวกัน.

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน.

⁸⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม-สบ.2/37 รายงานตรวจราชการจังหวัดลุ่มศักดิ์, เลย, เพ็ชรบูรณ์ ของสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระนครสวรรค์วรพินิต (16 ก.ย. 2470).

จากที่กล่าวมาทั้งหมดในข้างต้น เห็นได้อย่างชัดเจนว่า การแสวงหาความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม มีความสัมพันธ์ต่อการวางนโยบายทางเศรษฐกิจของส่วนกลาง การส่งเสริมการลงทุนสะท้อนให้เห็นถึงการขยายตัวทางเศรษฐกิจแบบเงินตราอย่างชัดเจน ดังนั้นการแสวงหาความรู้ในเรื่องเหล่านี้ จึงกลายเป็นข้อมูลสำคัญที่มีผลต่อการปฏิบัติงาน และวางนโยบายของชนชั้นนำต่อบริเวณอีสาน เพื่อรายได้และผลประโยชน์จากการจัดการพื้นที่อีสานที่จะเข้าสู่รัฐอย่างมีประสิทธิภาพ

ศูนย์วิทยพัทธยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 5

สรุป

การเข้ามาของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศส และการเกิดขึ้นของรัฐสยามสมัยใหม่ ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางความคิดเกี่ยวกับท้องถิ่นขึ้นในหมู่ชนชั้นนำสยาม จนนำไปสู่การแสวงหาและสร้างความรู้เกี่ยวกับอีสานขึ้น โดยความรู้เหล่านั้น ได้กลายเป็นสิ่งที่อยู่ในความสนใจของชนชั้นนำสยาม และมุ่งหวังว่า ความรู้เหล่านั้นจะเป็นข้อมูลที่เอื้อประโยชน์ต่อการบริหาร จัดการ ควบคุม และวางนโยบายเกี่ยวกับคนและพื้นที่บริเวณอีสานได้อย่างมีประสิทธิภาพ

การเปลี่ยนแปลงทางความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม ได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงอยู่กับแนวคิดของการเกิดรัฐสยามใหม่อย่างชัดเจน เพื่อให้เห็นถึงบริบทของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว สามารถแบ่งความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามออกได้เป็นช่วงคือ ความรู้เรื่องอีสาน ในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2433 กับความรู้เรื่องอีสาน ในช่วง พ.ศ. 2433-2475

5.1 ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2433

ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับอีสาน ในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2433 เห็นได้ชัดว่าทั้งสองพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์ต่อกันผ่านระบบของการเกณฑ์ส่วย และบรรณาการเท่านั้น สยามไม่ได้มีอำนาจเบ็ดเสร็จ และสมบูรณ์เหนือพื้นที่บริเวณอีสาน หากแต่อำนาจของสยาม มีในบริเวณอีสานได้โดยผ่านความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองจากส่วนกลาง กับเจ้าเมือง กรมการ หรือเจ้าประเทศราชเพียงเท่านั้น ความคิดของชนชั้นนำสยามที่มีต่อพื้นที่อีสานจึงถูกจำกัดอยู่ภายใต้ความสัมพันธ์ของอำนาจการปกครองดังกล่าว

แนวคิดที่ส่งผลให้ชนชั้นนำสยามมีความรู้เกี่ยวกับในช่วงเวลาดังกล่าว ประกอบด้วยแนวคิดทางพระพุทธศาสนา แนวคิดทางเศรษฐกิจแบบส่งออก และความรู้ทางภูมิศาสตร์สมัยใหม่ กล่าวคือ แนวคิดทางพระพุทธศาสนา ทำให้ผู้ปกครองชาวสยามให้ความสำคัญกับบุญบารมี ด้วยความต้องการเป็นราชาเหนือราชา หรือ พระเจ้าจักรพรรดิราช อันจะทำให้มีชุมชนน้อยใหญ่เข้ามาถวายเครื่องราชบรรณาการ การได้รับส่วยจากชุมชนห่างไกลต่างๆ ได้ช่วยสร้างความรู้ให้แก่ชนชั้นนำสยาม โดยความรู้เกี่ยวกับพื้นที่เหล่านี้ได้ปรากฏผ่านรายงานการส่งส่วยที่มีมาถึงสยาม อันประกอบข้อมูลทางทรัพยากร รวมไปถึงเส้นทางในการเดินทาง ส่วนแนวคิดทางด้านเศรษฐกิจแบบส่งออก เป็นสิ่งที่ช่วยผลักดันให้ชนชั้นนำสยามได้พบปะผู้คนมากมายผ่านระบบการค้า ก่อให้เกิดความสนใจต่อประสบการณ์จริงที่ตนได้พบเห็น และทำให้ชนชั้นนำเห็นความเป็นจริงเกี่ยวกับมนุษย์มากขึ้น ส่งผลให้บันทึกการเดินทางแบบนิราศที่เน้นอารมณ์ และจินตนาการ เริ่มให้ความสนใจ

ต่อความจริงเชิงประจักษ์มากขึ้น และความรู้ทางภูมิศาสตร์สมัยใหม่ เป็นสิ่งที่ทำให้โลกทัศน์ของชนชั้นนำสยามเกี่ยวกับความรู้เรื่องจักรวาลวิทยาเปลี่ยนแปลง จนนำไปสู่การสร้างความรู้ทางภูมิศาสตร์ของสยาม และพื้นที่ที่อยู่ภายใต้การปกครองของตน

แหล่งความรู้เรื่องอีสานที่สำคัญของชนชั้นนำสยามในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2433 คือ ความรู้จากแผนที่ ความรู้จากรายงานการเดินทาง ความรู้จากคำให้การ และความรู้จากพงศาวดารและตำนานเมือง แหล่งความรู้ต่างๆ เหล่านี้ ล้วนแต่ให้ภาพของอีสานในช่วงเวลาดังกล่าวได้อย่างเป็นดี เห็นได้ว่า ชนชั้นนำสยามมีความรู้เรื่องอีสานก่อนที่จะก้าวเข้าสู่การเป็นรัฐสยามใหม่ เพียงแต่การให้ความสำคัญกับความรู้เรื่องอีสานในช่วงเวลาดังกล่าว ยังไม่ได้รับความสนใจมากจากชนชั้นนำสยามเหมือนกับช่วงที่สยามก้าวสู่การเป็นรัฐสยามใหม่แล้ว

5.2 ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2433 - 2475

ในช่วงปี พ.ศ. 2433 - 2475 แม้ว่าความรู้เรื่องอีสานในช่วงนี้จะได้รับการสืบทอดมาจากความรู้ที่ชนชั้นนำสยามเคยมีมา แต่ปัจจัยจากการเผชิญหน้ากับอิทธิพลของตะวันตก การเกิดความคิดเรื่องอำนาจและเขตแดนแบบสมัยใหม่ รวมถึงทุนนิยมและการขยายตัวทางเศรษฐกิจของสยาม ได้ผลักดันให้ความรู้เรื่องอีสานในช่วงเวลานี้แตกต่างจากช่วงก่อนหน้าอย่างชัดเจน กล่าวคือการสร้างความรู้เรื่องอีสานในช่วงหลังปี พ.ศ. 2433 เป็นช่วงที่สยามได้ก้าวสู่การเป็นรัฐสยามใหม่ ความรู้ที่ถูกสร้างขึ้นในช่วงเวลานี้ จึงมีลักษณะที่สอดคล้องกับการตั้งอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางของกรุงเทพฯ อย่างชัดเจน การเดินทางในบริเวณอีสานของชนชั้นนำสยาม ถูกบอกเล่า และตีพิมพ์เพื่อแลกเปลี่ยนกันในหมู่ชนชั้นนำอย่างแพร่หลายผ่านวารสารต่างๆ อาทิ วชิรญาณวิเศษ เทศาภิบาล วิทยากรย์ แสดงถึงความสนใจในเรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามที่มีเพิ่มขึ้นอย่างชัดเจน

การรวบรวมความรู้จากพงศาวดาร และตำนานเมือง รวมถึงการเขียนพงศาวดารเกี่ยวกับเมืองในบริเวณอีสาน ถือได้ว่าเป็นความรู้ที่สร้างขึ้นเพื่อให้ความสำคัญกับอำนาจรัฐส่วนกลาง ด้วยการอธิบายความสัมพันธ์ทางด้านอำนาจการปกครองที่ชนชั้นนำสยามมีต่อหัวเมืองเหล่านั้น เพื่อแสดงถึงความเป็นมาและความสัมพันธ์ของกลุ่มคนสองพื้นที่ที่อยู่ภายใต้การปกครองแบบเดียวกัน แม้ว่าช่วงก่อนปี 2433 ชนชั้นนำสยามจะเริ่มให้ความสนใจกับความรู้ที่มาจากเอกสารประเภทพงศาวดารบ้างแล้ว แต่กลับพบว่าความสนใจต่อการเขียนพงศาวดารในช่วงเวลาดังกล่าว ยังไม่แพร่หลายเท่ากับช่วงหลังปี พ.ศ. 2433 อันเป็นเวลาที่ชนชั้นนำสยามได้เขียนพงศาวดารเกี่ยวกับอีสาน รวมไปถึงการให้เจ้านายท้องถิ่นเขียนและส่งเข้ามายังกรุงเทพฯ อีกเป็นจำนวนมาก

ความรู้จากการตรวจราชการ ถือว่าเป็นการสร้างความรู้เรื่องอีสานในช่วงรัฐสยามใหม่ที่มีความสัมพันธ์กับอำนาจเป็นอย่างยิ่ง และเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสยามให้ความสำคัญอย่างมาก โดยมุ่งหวังว่าความรู้ที่เกิดขึ้นมานั้น จะช่วยเอื้อประโยชน์ต่อการบริหารราชการของตน การเดินทางเพื่อสำรวจ และสร้างความรู้เกี่ยวกับพื้นที่อีสาน ได้ก่อให้เกิดความชำนาญในระบบราชการตามหน้าที่รับผิดชอบของตน ความรู้ในลักษณะนี้ถือว่ามีความสำคัญต่อการวางนโยบายต่างๆ ของรัฐในพื้นที่อีสาน เห็นได้จากการนำความรู้ดังกล่าวไปใช้ในการบริหารการปกครอง การสร้างความเป็นพลเมืองของรัฐ รวมถึงเป็นข้อมูลสำคัญในการจัดการทรัพยากรในพื้นที่รวมถึงการวางนโยบายทางเศรษฐกิจด้วย

จากที่กล่าวมาทั้งหมดเห็นได้ว่า แม้ความรู้เรื่องอีสานจะมีความเปลี่ยนแปลงไปตามบริบทต่างๆ แต่กลับพบว่าความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยามที่เกิดขึ้นนั้นเป็นความรู้ส่วนบุคคล ที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์ส่วนตัว หรือแม้แต่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติหน้าที่ เห็นได้จากความพยายามของชนชั้นนำแต่ละคนที่ต้องการสร้างความรู้เป็นของตนเองผ่านการเขียนบทความต่างๆ เพื่อเผยแพร่ โดยเฉพาะชนชั้นนำสยามที่มีหน้าที่เกี่ยวกับการบริหารและวางนโยบาย ก็ล้วนแต่จำเป็นที่จะต้องสร้างความรู้เหล่านี้ ด้วยการลงพื้นที่ เพื่อตรวจราชการ แล้วเขียนเป็นรายงานเพื่อใช้เป็นข้อมูลการปฏิบัติราชการในสายงานของตน

ผู้วิจัยหวังว่างานศึกษานี้จะมีประโยชน์ต่อผู้ที่สนใจประวัติศาสตร์อีสาน สามารถนำส่วนหนึ่งจากการศึกษานี้เป็นประเด็นต่อยอดความคิด เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์อีสานในแง่อื่นๆ เช่น การสร้างความรู้เรื่องอีสานของกลุ่มนักการเมือง หรือการสร้างความรู้เรื่องอีสานของคนในท้องถิ่น หรือการสร้างความรู้เกี่ยวกับส่วนกลางของคนอีสาน ซึ่งประเด็นต่างๆ เหล่านี้ล้วนเป็นประเด็นที่น่าสนใจ และยังไม่ได้รับการศึกษาอย่างจริงจัง

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รายการอ้างอิง

1. เอกสารที่ยังไม่ตีพิมพ์

เอกสารหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชการที่ 5 กระทรวงเกษตรราธิการ. กส.13/37 เรื่องพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์ยื่นรายงานตรวจการทำไหมนครราชสีมา ร.ศ. 121 (พ.ศ.2445)
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงเกษตรราธิการ. กษ. 8/2 เรื่องทำไหม.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.3.2ก/116 หนังสือพระยานนทบุรีศรีเกษตรากรมถึงเจ้าพระยายมราช 14 พฤษภาคม ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2453).
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.302ก/36 หนังสือลาวนายร้อย 5 คน ถึงผู้ว่าราชการจังหวัดฉะเชิงเทรา 19 มิถุนายน ร.ศ. 123 (พ.ศ. 2447).
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย เล่ม 25 จ.ศ. 1245 เลขที่ 31.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร.5 ม.18/11 พระยาสุรเดชวิเศษฤทธิพิศวิไชยกราบบังคมทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ สำเนาที่ 249/3956 ลงวันที่ 11 สิงหาคม ร.ศ. 121 (พ.ศ. 121).
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร.5 ม.46/1 หนังสือราชการมหาดไทยบอกข้าหลวงเมืองนครราชสีมา กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ถึงพระประสิทธิ์ศัลยการ วันที่ 20 มิถุนายน ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435).
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ม.57/9 เรื่องกรมหมื่นสรรพลีทธีเสด็จออกตรวจราชการ และออกประกาศตักเตือนที่ไปมา และแนะนำสั่งสอนแบบวีราชการแก่ข้าราชการในมณฑลลาวท้าว (1 กรกฎาคม 119 (พ.ศ. 2443) - 30 ธันวาคม 119 (พ.ศ. 2443).
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชการที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร.5 ม 57/10 กรมหลวงพิชิตปรีชากร กราบถวายบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 22 พฤศจิกายน ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435).
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร.5 ม.57/18 กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 22 มีนาคม ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444).

หอบจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ม. 57/19 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ 19 มิถุนายน ร.ศ. 114 (พ.ศ. 2438).

หอบจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร.5 ม.59/41 เรื่อง รายงานมณฑลอุดร (7 สิงหาคม ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444)-7 ตุลาคม ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2453)).

หอบจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร.5 ม.62.1/32 กรมหลวงพิชิตปรีชากรกราบบังคมทูลกรมหลวงเทเวศร์วโรปการ เมื่อวันที่ 28 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434).

หอบจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ม. 62.1/34 กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงประกาศห้ามไม่ให้เก็บเงินภาษีอากรแก่ราษฎร เมื่อวันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435).

หอบจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กรมราชเลขาธิการ. ร.5 รล.-กท.28/60 ประกาศส่งสารบาญชีสิ่งของเครื่องเอกซิปิเซนให้เมืองไทย-แขก จัดส่งเข้า ณ กรุงเทพฯ ในการสมโภชพระนคร.

หอบจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เบ็ดเตล็ด. ร.5 บ.11/6 เรื่องเอกซิปิเซน ร.ศ. 101 (พ.ศ. 2425).

หอบจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5. ร.5 ฝ.1/50 ม. โคลนูกาศกั-กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ 15 พ.ค. 1902 (พ.ศ. 2445).

หอบจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5. ร.5 บ.11/17 ประกาศแจ้งความให้เอกชนส่งของเข้าร่วมและรายพระนาม รายนาม และรายการผู้ซึ่งได้รับทำสิ่งของไปตั้งแสดงที่พิพิธภัณฑ์กรุงปารีส 1900 (พ.ศ. 2443).

หอบจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5. ฝ.18.2/5 สำเนาหนังสือสัญญากรุงสยามกับฝรั่งเศส แต่วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทร์ศก 112 (พ.ศ. 2436).

หอบจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5. ร.5 ฝ.19/4 อนุสัญญาสยาม-ฝรั่งเศส 7 ตุลาคม ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445).

หอบจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5. ร.5 ฝ.19/6 พระยาสุรียานุวัตร-กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ที่ 23 15 พ.ค. 122 (พ.ศ. 2446).

หอบจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5. ร.5 ฝ.19/7 พระยาสุรียานุวัตร-กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ที่ 2 6/2723 19 มี.ค. 122 (ค.ศ.1904).

หอบจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5. ร.5 ฝ.19/10 ประกาศเรื่องยกดินแดนให้แก่ฝรั่งเศส 29 ธันวาคม 123 (พ.ศ. 2447).

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6. กระทรวงกลาโหม. มร.6ก/1 รายงานสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิชณุโลก โสด็จตรวจราชการตะวันออก และมณฑลพายัพ (15 ตุลาคม 2458- 24 เมษายน 2461).

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6. กระทรวงมหาดไทย. ร.6 ม20/4 รายงานราชการมณฑลร้อยเอ็ด (25 สิงหาคม – 29 มีนาคม 2455).

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิชณุโลกประชานาถ. สบ. 1/15 เรื่องรายงานการตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา และมณฑลภาคพายัพ พ.ศ. 2458 (15 ต.ค. -10 ม.ค. 2458).

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. สบ. 1/32 ความเห็นเรื่องหลักสูตรสำหรับสอนนักเรียนชั้นมูล ประถม มัธยม อุดมศึกษาสำหรับกรมศึกษาธิการ.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต. ม-สบ. 2/37 รายงานการตรวจราชการจังหวัดหล่มสักดี, เลย, เพ็ชรบูรณ์ ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (16 กันยายน 2470).

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต. สบ. 2.47/69 บันทึกรายงานการตรวจราชการมณฑลภาคอีสานของจอมพล สมเด็จพระเจ้าฟ้าเจ้าเอกเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (24 พฤษภาคม 2470).

บทความในวารสาร

การทำแร่เหล็ก. วารญาณวิเศษ 7 (ธันวาคม ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)): 122.

การศึกษาในมณฑลอีสาน ประจำศก 126 (พ.ศ. 2450). วิทยาคาร 9 (ร.ศ. 128/พ.ศ.2452): 226.

แคล้ว นักเรียนโรงเรียนกระทรวงเกษตรธิการ. พงษาวดารของไทย และการทำไหมของญี่ปุ่น และไทย. วิทยาคาร 9 (2452): 607.

ดำรงราชานุภาพ. อธิบายการไปเที่ยว. วารญาณ 2 (พฤศจิกายน ร.ศ. 113 (พ.ศ. 2437)): 173-175.

เทศาจิตรพิจารณ์, หลวง. ว่าด้วยแม่น้ำที่มีในประเทศสยาม. วารญาณวิเศษ 5 (พฤศจิกายน ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)): 651-653.

นราธิประพันธ์พงษ์, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น. มนุษย์ในโลก. วารญาณวิเศษ 6 (4 ธันวาคม ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)): 49-50.

ประชาชาติกิจ, ชูน. ว่าด้วยประเภทคนป่าเถาฝ่ายเหนือ. วารญาณวิเศษ 1 (วันที่ 6 เดือน 4 ขึ้น 8

- คำ ปี่ระกาส์ปตศก 1247 (พ.ศ. 2428)): 164-166.
- ประชากรจักรจักร, พระยา. ว่าด้วยแม่น้ำมูลแลเมืองตะวันออก. วารสารสยามสมาคม 1 (กรกฎาคม 1904(พ.ศ. 2447)): 175-190.
- ประกาศกร, หม่อมเจ้า. เมืองลาวแถบโขง. วารสารพิเศษ 8 (สิงหาคม ร.ศ. 112(พ.ศ. 2436)): 541.
- ผาย เทพสิทธิธา. การทำไหมในมณฑลอุบลราชธานี. วิทยาสาร 21 (พ.ศ. 2462): 845-846.
- พงษาวดารล้านช้าง. วารสาร ตอนที่ 52 (มกราคม ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441)): 351-378.
- มหาวิไชย, ขุน. การปกครองของชนชาติลาวชาวตะวันออก. วารสาร ตอนที่ 25 (ตุลาคม ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439)): 2493.
- มหาวิไชย, ขุน. เรื่องไปเที่ยวหัวเมืองลาวตะวันออก. วารสาร ตอนที่ 25 (ตุลาคม ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439)): 2518-2528.
- มหาวิไชย, ขุน. เรื่องลอยเรือไฟ. วารสาร ตอนที่ 43 (เมษายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441)): 630-637.
- มหาวิไชย, ขุน. ลัทธิธรรมนิยมคนชาติลาว. วารสาร ตอนที่ 23 (สิงหาคม ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439)): 2302.
- เรื่องครึ่ง. วารสาร ตอนที่ 45 (มิถุนายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441)): 808.
- เรื่องทำไร่ฝ้าย. วารสารพิเศษ 6 (12 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)): 174-175.
- เรื่องเลี้ยงตัวไหม แลวิธีทำเส้นไหม. วารสารพิเศษ 6 (วันพฤหัสบดีที่ 5 เดือนมีนาคม ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)): 206-222.
- วิธีทำดินประสิว. วารสารพิเศษ 6 (กรกฎาคม ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)): 431.
- วิจิตรธรรมปริชา, กรมหมื่น. คำนำ. วารสารพิเศษ 3 (วันพฤหัสบดี เดือน 2 แรม 8 ค่ำ จ.ศ. 1247 (พ.ศ. 2428)): 35.
- ศักระวาเทียบคำแฉ่ว. วารสารพิเศษ 6 (เมษายน ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)): 261.
- สุรศักดิ์มนตรี, พระยา. ว่าด้วยคนป่าชาติต่างๆ. วารสารพิเศษ 5 (17 สิงหาคม ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)): 518-523.
- โสณบัณฑิตย์, พระองค์เจ้า. ว่าด้วยมนุษย์. วารสารพิเศษ 1 (วันที่ 7 เดือน 4 แรม 8 ค่ำ ปี่ระกาส์ปตศก 1247 (พ.ศ. 2428)): หน้า 183-184.

2. เอกสารที่ตีพิมพ์แล้ว

หนังสือ

กิตติพร วีรสุธีกุล และ พิณกนก วีรสุธีกุล. ภูมิศาสตร์ท่องเที่ยวภาคอีสาน เล่ม 1. กรุงเทพฯ: เคพี

โปรดักส์, 2542.

คัดใบบอกในรัชกาลที่ 3 เล่ม 19 จ.ศ. 1188 (พ.ศ. 2369) วันศุกร์ เดือน 5 ขึ้น 3 ค่ำปีกุนนพศก พญาปลัดเมืองนครราชสีมา ให้ขุนโอรุฎีถือหนังสือบอกลงมาถึงค่ายหลวงขุนโอรุฎีกลับไปโคราช. ใน จดหมายเหตุนครราชสีมา. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2528.

คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2515.

คำให้การย้ายจันโคข. ใน ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473.

คำให้การย้ายเชียงทับ. ใน ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473.

คำให้การย้ายเชียงมัน. ใน ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473.

คำให้การย้ายเชียงยัน. ใน ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473.

คำให้การย้ายพระยานรินทร์. ใน ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473.

ง้าวเถน ถนิมแก้ว. สงครามพันปีระหว่างลาวกับแก้ว: เอกสารประวัติศาสตร์การเมืองลาว จากปี ค.ศ. 700 ถึงปี ค.ศ. 1960. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย บุญส่ง สิริขรรค์. ม.ป.ท.: ม.ป.ท., 2542.

จดหมายเหตุนครราชสีมา. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2528.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 – 1173. พระนคร: มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, 2513.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. เล่ม 1. กรุงเทพฯ: สหประชาพานิชย์, 2530.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. เล่ม 2. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพานิชย์, 2530.

จดหมายเหตุเรื่องทูตอเมริกันเข้ามาในรัชกาลที่ 3 เมื่อปีจอ พ.ศ. 2393. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521.

จำแสนยากร, พระยา. ใบบอกพระยาจำแสนยากร ฉบับที่ 1 วันศุกร์เดือน 7 ขึ้น 14 ค่ำ กุนนพศก

- (พ.ศ. 2370). ใน ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ประจำวันศุกร์ ขึ้น 11 ค่ำ เดือน 9 ปีชวด สัมฤทธิศก 1240 (พ.ศ. 2421).
- จิตร ภูมิศักดิ์. ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ ข้อเท็จจริงว่าด้วยชนชาติขอม ฉบับสมบูรณ์. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: ศยาม, 2544.
- จิตร ภูมิศักดิ์. โฉมหน้าศักดินาไทย. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: ศรีปัญญา, 2541.
- จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112 การเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แสงรุ่งการพิมพ์, 2523.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. วิวัฒนาการทุนนิยมไทย. กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิชาการ คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช และ ชัตติยา กรรณสูต. เอกสารการเมือง-การปกครองไทย พ.ศ. 2417-2477 กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2518.
- ชาร์ลส์ เอฟ คายส์. แนวคิดท้องถิ่นภาคอีสานนิยมในประเทศไทย. แปลโดย รัตนา ไตสกุล. กรุงเทพฯ: ศูนย์วิจัยสังคมอนุภาคลุ่มน้ำโขง, 2546.
- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์มหาบุษย์. พระนคร: สำนักงานศรีธรรม, 2505.
- दनัย ไชยโยธา. ประวัติศาสตร์ไทย : ยุคกรุงธนบุรีถึงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2546.
- ดาร์วรัตน์ เมตตาริกานนท์. การเมืองสองฝั่งโขง : งานค้นคว้าวิจัยระดับปริญญาเอกของ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง การรวมกลุ่มทางการเมืองของ ส.ส. อีสาน พ.ศ. 2476-2494. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2546.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ. กรมพระยา. ความทรงจำ. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2510.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ. กรมพระยา. จดหมายเหตุเสด็จตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ดของสมเด็จพระ. กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระ. กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุลพระธิดา, 2538.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ. กรมพระยา. เที่ยวตามทางรถไฟ. พระนคร: ตริยธรรม, 2498.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ. กรมพระยา. นิทานโบราณคดี. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า, 2545.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ. กรมพระยา. ประชุมนิพนธ์เบ็ดเตล็ด. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2504.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ. กรมพระยา และราชเสนา, พระยา. เทศาภิบาล. พระนคร: เจริญธรรม, 2495.
- เดชาดิศร, สมเด็จพระ. กรมพระยา. โคลงนิราศเสด็จทัพเวียงจันทน์. ใน ประชุมจดหมายเหตุเรื่อง

- ปราบกบฏเวียงจันทน์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473.
- ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับพระยามหาอำมาตยาธิบดี. ใน ประชุมพงศาวดาร. เล่ม 43
กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2512.
- เติม วิชาคณฺพจนกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคม
ศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2546.
- ทวีศักดิ์ เผือกสม. อินโดนีเซีย รายา : รัฐจารีต สู่ “ชาติ” ในจินตนาการ. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ,
2547.
- ทองสีบ สุภะมาร์ค. พงศาวดารลาว. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2528.
- ทับ ในกรมหลวงเสนีบริรักษ์, หม่อมเจ้า. นิราศทัพเวียงจันทน์. ใน ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบ
กบฏเวียงจันทน์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473.
- ทำวอูง ทำวอเจื่อง : วีรบุรุษสองฝั่งโขง. สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน,
2548.
- ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ และกิติรัตน์ สืบพันธ์. รัชกาลที่ 5 กับฝรั่งเศสและลาว: ไทยในรัชกาล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากหลักฐานประวัติศาสตร์ลาว. กรุงเทพฯ:
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2546.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ
: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2545.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ
: กรมศิลปากร, 2547.
- ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. พิมพ์ครั้งที่ 6.
กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, 2548.
- ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. แสดงกิจจานุกิจ. ม.ป.ท. : ม.ป.ท., 2415.
- ธรรมปรีชา, พระยา. ไตรโลกวินิจฉยภฎา. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535.
- ธวัช ปุณโณทก. บันทึกประวัติศาสตร์ของปราชญ์ชาวอีสาน. มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยศรีนคริน
ทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2521. (อัดสำเนา).
- ธวัช ปุณโณทก. พื้นเวียง: การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอีสาน. กรุงเทพฯ: สถาบันไทย
คดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526.
- ธิดา สาระยา. ตำนานและตำนานประวัติศาสตร์กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น. กรุงเทพฯ:
สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2525.
- นพพร ประชากุล. ยกอักษร ย้อนความคิด เล่ม 1 ว่าด้วยวรรณกรรม. กรุงเทพฯ: อาน, 2552.
- นริศรานูวัตินวงศ์, สมเด็จพระเจ้าพระยา และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าพระยา. สาส์นสมเด็จพระ

เล่ม6. พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, 2504.

นิตี เอียวศรีวงศ์. การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: มติชน, 2539.

นิตี เอียวศรีวงศ์. กรุงแตก พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครพิมพ์ กวีพ
จำกัด, 2540.

นิตี เอียวศรีวงศ์. ชาติไทย การเมือง แบบเรียน และอนุสาวรีย์: ว่าด้วยวัฒนธรรม รัฐ และรูปการ
จิตสำนึก. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มติชน, 2542.

นิตี เอียวศรีวงศ์. ประวัติศาสตร์ชาติ ปัญญาชน. กรุงเทพฯ: มติชน, 2548.

นิตี เอียวศรีวงศ์. ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา. กรุงเทพฯ: มติชน,
2543.

นิตี เอียวศรีวงศ์. ปากไก่และใบเรือ : ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์.
พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2538.

บังอร ปิยะพันธุ์. ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ
มนุษยศาสตร์, 2541.

บำเพ็ญ ณ อุบล. เล่าเรื่องเมืองอุบลราชธานี. อุบลราชธานี: มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2545.

เบน แอนเดอร์สัน. ชุมชนจิตกรรม : บทสะท้อนว่าด้วยกำเนิดและการแพร่ขยายของชาตินิยม. แปล
โดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ (บรรณาธิการ). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ
มนุษยศาสตร์, 2552.

ใบบอกพระยาแสนจำแสนยากร ฉบับที่ 2. ใน ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473.

ประชากรกิจกรจักร, พระยา. ว่าด้วยภาษาต่างๆ ในสยามประเทศ. พระนคร : โสภณพิพรรฒธนากร,
2462.

ประชากรกิจกรจักร, พระยา. ประชุมจดหมายเหตุ สมัยอยุธยา ภาคที่1. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการ
จัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, 2510.

ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473.

ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 2 ภาคที่ 4. พระนคร: ก้าวหน้า, 2507.

ประชุมพงษาวดาร ภาคที่4. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2458.

ประมวลพระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทยเล่มที่ 2 ภาคที่ 3.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กรมการปกครอง, 2513.

ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 3 สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย.
กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2528.

ปวเรศวรวิद्याลงกรณ์, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. จดหมายเหตุบัญชีน้ำฝน. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2503.

ผดุงแคว้นประจันต์, หลวง. เรื่องลัทธิธรรมนิยมต่างๆ ภาคที่ 1 ลัทธิธรรมนิยมราชฎรภาคอีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: โรงพิมพ์ทรงธรรม, 2480.

แผนที่ทหาร, กรม. ที่ระลึกครบรอบวันสถาปนา 100 ปี กรมแผนที่ทหาร 3 กันยายน 2528. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แผนที่ทหาร, 2528.

พงศาวดารเมืองเวียงจันทน์. ปริวรรตโดย จารุวรรณ ธรรมวัตร. ใน แลลดพงศาวดารลาว. มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ม.ป.ป.

พงศาวดารสยามอย่างย่อ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. แปลโดย วินัย พงศ์ศรีเพียร ใน ความยกย่องในอดีต พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติ พลตรีหม่อมราชวงศ์ ศุภวัศม์ เกษมศรี. กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2537.

พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์. พระนคร: กรมศิลปากร, 2498.

พระบรมราชโองการ ประกาศ เสด็จพระปรมาภิไธย. ใน ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 33 ตอน 0ก, 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2459

พัฒนพงศ์ภักดี, หลวง. นิราศหนองคาย. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2544.

โพธิวงศาจารย์, พระ. ภาคที่ 18 ว่าด้วยชนชาติภูไทยและชาติญ้อ, ว่าด้วยอาชีพของชนชาวเมืองในท้องที่จังหวัดกาฬสินธุ์, ว่าด้วยประเพณีของชนชาวเมืองอีสาน. ใน ลัทธิธรรมนิยมต่างๆ. เล่ม 2, พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: เจริญรัตน์การพิมพ์, 2515.

ไพฑูริย์ มีกุล. การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: บรรณกิจเทรตดิ้ง, 2517.

ไพฑูริย์ มีกุล. เอกสารชั้นต้นเกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2428-2465. กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ในพระบรมราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2525.

มองซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์. จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: ศรีปัญญา, 2548.

มานพ ถาวรวัฒนกุล. ขุนนางอยุธยา. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2547.

ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินกองทัพหลวง ตั้งแต่กรุงเทพฯ ถึงเวียงจันทน์ ปี จอัฐศก 1188 (พ.ศ. 2369). ใน ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473.

ราชกิจจานุเบกษา. เล่มที่ 5 หน้า 153 ฉบับที่ 20 ตอนที่ 2 วันอาทิตย์ เดือน 9 แรม 5 ค่ำ ปีชวด

สัมฤทธิศก 1240 (พ.ศ. 2421)

รุ่งวิทย์ สุวรรณอภิชน. วรรณคดีการเมืองกับสังคมรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2418-2421). กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วิษุฒา, 2546.

ลิไทย, พระยา. ไตรภูมิภิกษา หรือ ไตรภูมิพระร่วง. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: องค์การคำคุณุสภา, 2545.

ลิวอิส เอ. โคเซอร์. แนวคิดทฤษฎีทางสังคมวิทยา ตอน แม็ก เวเบอร์. แปลโดย อังกาบ กอศรีพร กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2537.

วิจิตรวงศ์ ณ ป้อมเพ็ชร. เศรษฐกิจสยาม : บทวิเคราะห์ในพระองค์เจ้าดิถลกนพัรัฐ กรมหมื่นสรรควิสิัยนรบดี ดุษฎีบัณฑิตทางเศรษฐศาสตร์จากเยอรมนี องค์แรกของสยาม. กรุงเทพฯ: มติชน, 2544.

วิภาคภูวดล, พระ. บันทึกการสำรวจและบุกเบิกในแดนสยาม, แปลโดย นาวาอากาศโทหญิง สุมาลี วีระวงศ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร, 2533.

วิลเลียม ทาวรอนสาร. ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2545.

ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม. แอ่งอารยธรรมอีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มติชน, 2538.

ศิลปากร, กรม. คำให้การของทำวลอง เรื่องเมืองอัตปือ. ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก. เล่ม 9. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2545.

ศิลปากร, กรม. คำให้การพระกำแหงพลศักดิ์ เรื่องเมืองเชียงแตง. ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก. เล่ม 9. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2545.

ศิลปากร, กรม. คำให้การพระยาเมืองฮาม. ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก. เล่ม 9. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2545.

ศิลปากร, กรม. คำให้การพระราชวิถลบริรักษ์ เรื่องเมืองสพังภูผา. ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก. เล่ม 9. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2545.

ศิลปากร, กรม. คำให้การเรื่อง เมืองเซลำภา. ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก. เล่ม 9. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2545.

ศิลปากร, กรม. ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2550.

ศิลปากร, กรม. ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์ และเจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์. ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก. เล่ม 9. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2545.

- ศิลปากร, กรม. ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับพระยาอมตยาธิบดี. ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก. เล่ม 9. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2545
- ศิลปากร, กรม. ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับหม่อมอมรวงศ์วิจิตร. ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก. เล่ม 9. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2545.
- ศิลปากร, กรม. ตำนานเมืองมูลป่าโมก. ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก. เล่ม 9. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2545.
- ศิลปากร, กรม. ตำนานเมืองวังมด. ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก. เล่ม 9. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2545.
- ศิลปากร, กรม. พงศาวดารเมืองนครพนม สังเขป. ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก. เล่ม 9. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2545.
- ศิลปากร, กรม. พงศาวดารเมืองยโสธร. ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก. เล่ม 9. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2545.
- ศิลปากร, กรม. พงศาวดารเมืองหลวงพระบาง ตามฉบับที่อยู่ในศาลาลูกขุน. ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก. เล่ม 9. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2545.
- ศิลปากร, กรม. พงศาวดารเมืองหลวงพระบาง ภาค 11. ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก. เล่ม 9. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2545.
- ศิลปากร, กรม. พงศาวดารย่อเมืองเวียงจันทน์. ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก. เล่ม 9. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2545.
- ศิลปากร, กรม. พงศาวดารล้านช้าง. ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก. เล่ม 9. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2545.
- ศิลปากร, กรม. เมืองในอีสาน. กรุงเทพฯ: ชวนพิมพ์, 2516.
- สมชัย ภัทรนันทน์. รายงานการวิจัย ความขัดแย้งระหว่างอีสานกับรัฐไทย: การครอบงำและการต่อต้าน. มหาสารคาม: วิทยาลัยการเมืองการปกครอง มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2549.
- สมภพ มานะรังสรรค์. แนวโน้มและพัฒนาการเศรษฐกิจไทยในช่วงก่อนและหลังการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536).
- สมโภชพระนครครบร้อยปี. พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, 2503.
- สมศักดิ์ รัตนกุล. มรดกวัฒนธรรมบ้านเชียง. กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พรินติ้ง, 2534.
- สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542
- สายชล สัตยานุรักษ์. สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ การสร้างอัตลักษณ์ “การเมือง” และ

“ขัน” ของชาวสยาม. กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.

สายพิน แก้วงามประเสริฐ. การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี. กรุงเทพฯ: มติชน, 2538.

สำเนาหนังสือเจ้าเวียงจันทน์ จ.ศ. 1188 (พ.ศ. 2369) หนังสือเจ้าเวียงจันทน์เพี้ยพรหมมาถือมาถึง
กรุงเทพมหานคร. ใน จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. เล่ม 2. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติ
บุคคลสหประชาพานิชย์, 2530.

สิทธิ ศรีสยาม. นิราศหนองคายวรรณคดีที่ถูกสังเฝ้า. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ส่องสยาม, 2533.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. คนไทยเป็นใคร? มาจากไหน? ใน แผนที่ประวัติศาสตร์ (สยาม) ประเทศไทย.
กรุงเทพฯ: สำนักวิจัยและส่งเสริมวัฒนธรรมวิถีชน สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรม
แห่งชาติ, 2550.

สุนทรพิพิธ, พระยา. บันทึกความทรงจำ เล่ม 4 : เมื่อเป็นปลัดมณฑลอุบลราชธานี. กรุงเทพฯ: โรง
พิมพ์ส่วนท้องถิ่น, 2516.

สุนทรภู่. นิราศพระบาท. ใน ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจชำระใหม่.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2550.

สุนทร ชูตินธวานนท์. จักรพรรดิราช : ความคิดทางการเมืองเบื้องหลังสงครามไทยรบพม่า (พ.ศ.
2081-พ.ศ. 2394). ใน พม่ารบไทย : ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับพม่า. พิมพ์ครั้งที่
2. กรุงเทพฯ: มติชน, 2537.

สุนทร ชูตินธวานนท์ และคนอื่นๆ. ชาตินิยมในแบบเรียนไทย. กรุงเทพฯ: มติชน, 2552.

สุนทร ชูตินธวานนท์. บุเรงนอง (กะยอдинนรธา) : กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย. พิมพ์ครั้งที่ 3
กรุงเทพฯ: มติชน, 2548.

สุนทร ชูตินธวานนท์. พม่ารบไทย : ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับพม่า. พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพฯ: มติชน, 2537.

สุภาพ บุญไชย. ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2548.

สุรศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยา. ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาคที่ 5 ว่าด้วยชาวป่าชาติต่างๆ. พระนคร :
โสภณพิพรรฒธนากร, 2462.

สุวิทย์ ธีรศาสตร์. เบื้องลึกการเสียดินแดนและปัญหาปราสาทพระวิหาร จาก ร.ศ.112 ถึงปัจจุบัน.
กรุงเทพฯ: พิมพ์ดี, 2553.

สุวิทย์ ธีรศาสตร์. รายงานการวิจัยประวัติศาสตร์อีสาน 2322-2488. ขอนแก่น: ศูนย์วิจัยพหุ
ลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2549.

เสถียร ลายลักษณ์. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 14 กฎหมาย ร.ศ. 112-113. พระนคร, 2478.

อकिन รพีพัฒน์, หม่อมราชวงศ์, ปรกาศทอง สิริสุข, หม่อมราชวงศ์ และ พรณี ฉัตรพลรักษ์.

สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิ

โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527.

อมรวงศ์วิจิตร, หม่อม. พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน. ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 2 ภาคที่ 4. พระนคร: ก้าวหน้า, 2507.

เอกสารการเมือง-การปกครองของไทย พ.ศ. 2417-2477. ชัยอนันต์ สมุทวณิช และ ชติยา กรรสูต (รวบรวม). กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2518.

บทความในหนังสือ

ฉลอง สุนทรวาณิชย์. รัชกาลที่ 5 กับลัทธิอาณานิคมและสยาม. ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ อรอนงค์ ทิพย์พิมล (บรรณาธิการ), รัชกาลที่ 5 : สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป: เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี (พ.ศ. 2369-2546), 271. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. รัชกาลที่ 5 กับการเสด็จ อินเดีย พ.ศ. 2414 และความเข้าใจต่อการปฏิรูปแห่งรัชสมัย. ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ อรอนงค์ ทิพย์พิมล (บรรณาธิการ), รัชกาลที่ 5 : สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป : เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี (พ.ศ. 2369-2546), 30. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. คำนำ. ใน คำให้การชาวกรุงเก่า : เรื่องนี้ที่เรียกกันแต่ก่อนว่า "คำให้การขุนหลวงหาวัด" ฉบับนี้แปลใหม่จากฉบับหลวงที่ได้มาจากเมืองพม่า, 3-4. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยสะพานยศเส, 2457.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. คำนำเมื่อจัดพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2465. ใน ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, 52-54. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2550.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. คำนำ. ใน ลัทธิธรรมนิยมต่างๆ ภาคที่ 5 ว่าด้วยชาวป้าชาติต่างๆ. พระนคร : ไสภณพิพรรฒธนากร, 2462.

ธงชัย วินิจจะกุล. ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนผ่านการเดินทางและพิพธิภยันต์ทั้งในและนอกประเทศ. ใน ยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : โอกาส ความขัดแย้ง และการเปลี่ยนแปลง เล่ม 3 ยุโรป : การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม, 1-43. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุน

สนับสุนนการวิจัย, 2540.

ธเนศ อารณีสวรรณ. สยามกับเมืองยูไนติคเทต : กำเนิดของลัทธิบูรพาคติศึกษาแบบอเมริกัน. ใน ชาลววิทย เกษตรศิริ และ อรอนงค์ ทิพย์พิมล (บรรณาธิการ), รัชกาลที่ 5 : สยามกับ
อุษาคเนย์และชมพูทวีป : เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี (พ.ศ. 2369-
2546), 378-379. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547.

ธเนศ อารณีสวรรณ. หอมบรัดเลย์กับ American Orientalism ในสยาม. ใน ความคิดการเมือง
ไพร่กระฎุมพีแห่งรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: มติชน, 2549.

เบน แอนเดอร์สัน. ลัทธิชาตินิยมทางการ และลัทธิจักรวรรดินิยม. แปลโดย ฉลอง สุนทราวาณิชย์.
ใน ชาลววิทย เกษตรศิริ (บรรณาธิการแปล), ชุมชนจินตกรรม: บทสะท้อนว่าด้วยกำเนิดและ
การแพร่ขยายของชาตินิยม, 183-184. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ
มนุษยศาสตร์, 2552.

ปฐม หงส์สุวรรณ. ตำนานและพิธีกรรมบูชาผีเมือง : การสร้างสำนึกทางประวัติศาสตร์ของไทยพวน
และผู้ไทในประเทศไทย. ใน วิภาส ปรัชญาภรณ์ (บรรณาธิการ), ความเป็นไทย/ความเป็น
ไท, 60. กรุงเทพฯ: โอเอส พับลิชชิ่งเฮ้าส์, 2547.

ปิยนาด บุนนาค. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : ปิยมหาราชผู้ทรงวางรากฐานระบบ
ราชการไทยและปฏิรูปประเทศแบบ “พลิกแผ่นดิน. ใน เอกสารประกอบการประชุมทาง
วิชาการเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระราชพิธีฉลองสิริราชสมบัติ
ครบ 60 ปี และในมหามงคลวโรกาสทรงเจริญพระชนมพรรษา 80 พรรษา “เรื่อง 9 แผ่นดิน
ของการปฏิรูประบบราชการ. ณ หอประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ตึกจักรพงษ์ และห้อง
105 อาคารมหาจุฬาลงกรณ์ วันที่ 16-17 สิงหาคม 2550.

แผนที่ทหาร, กรม. ประวัติกรมแผนที่ทหาร. ใน ที่ระลึกครบรอบวันสถาปนา 100 ปี กรมแผนที่ทหาร
3 กันยายน 2528, 1-4. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แผนที่ทหาร, 2528.

ศิลปากร, กรม. คำนำ. ใน เรื่องลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาคที่ 1 ลัทธิธรรมเนียมราษฎรภาคอีสาน.
พิมพ์ครั้งที่ 2, ข. พระนคร: โรงพิมพ์ทรงธรรม, 2480.

สมเกียรติ วันทะนะ. เมืองไทยยุคใหม่ : สัมพันธภาพระหว่างรัฐกับประวัติศาสตร์สำนึก. ใน อยู่
เมืองไทย. สมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ (บรรณาธิการ), 72-73. กรุงเทพฯ:
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530.

สายชล สัตยานุรักษ์. การสร้างความเป็นไทยกระแสหลัก และ “ความจริง” ที่ “ความเป็นไทย” สร้าง
(ตอนที่ 1). ใน เอกสารนำเสนอในเวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทยครั้งที่ 2 มิติใหม่ของการวิจัย
ทางมนุษยศาสตร์แบบสหวิทยาการและบูรณาการ. เสนอที่ โรงแรมโลตัสปางสวนแก้ว

เชียงใหม่ 10-11 สิงหาคม 2548.

สายวรุณ น้อยนิมิต. หนังสือแสดงกิจจานุกิจ : ต้นเค้าของสารานุกรมไทยฉบับเยาวชน. ใน ภาษาและวรรณกรรม. บายัน อิมสำราญ (บรรณาธิการ), 166-167. กรุงเทพฯ : ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2549.

สุเทพ สุนทรภัสส์. ระบบอาณานิคมภายใน กับภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : ตัวแบบเพื่อศึกษาความสัมพันธ์ทางด้านสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองของอีสานของอีสานกับรัฐบาลกลางของประเทศไทย. ใน มานุษยวิทยากับประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2540.

สุนทร ชูตินทรานนท์. สถานะองค์ความรู้ด้านอุษาคเนย์ในสังคมไทย. ใน ชาตินิยมในแบบเรียนไทย. 63. กรุงเทพฯ: มติชน, 2552.

อุศนา นาศรีเคน. "การสร้าง "ความเป็น (ไทย) อีสาน : ความคิด "การพัฒนา" อีสาน. ใน เอกสารการประชุมโครงการจัดประชุมวิชาการระดับชาติ เวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2548.

บทความในวารสาร

กำพล จำปาพันธ์. รัฐและความเป็นไทยในประวัติศาสตร์นิพนธ์ลาว. เมืองโบราณ 35 (เมษายน-มิถุนายน 2552): 54.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชดำรัสทรงในที่ประชุมเสนาบดีเรื่องทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษ ร.ศ. 128. ศิลปากร 3 (กันยายน 2519): 69.

ฉลอง สุนทราวาณิชย์. การเมืองเบื้องหลังรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสยุโรป. ศิลปวัฒนธรรม 23 (ตุลาคม 2545): 88, 101

ฉลอง สุนทราวาณิชย์. การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ หลังการเข้ามาของระบบอาณานิคม. เอเชียปริทัศน์ 7 (พฤษภาคม-สิงหาคม 2529): 53-55.

ฉลอง สุนทราวาณิชย์. สัมพันธภาพไทย-ลาว เชิงประวัติศาสตร์ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 20. ศิลปวัฒนธรรม 8 (พ.ย. 2529): 142-150.

ชลดา โกปิตตา. วชิรญาณ. วารสารอักษรศาสตร์ (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย) 22 (มกราคม 2533): 101-106.

ชาร์ล เอฟ คายส์. การเมืองเรื่องชาติพันธุ์ในประเทศไทย. แปลโดย ศิริรัตน์ แอดสกุล. เอเชียปริทัศน์ 19 (พฤษภาคม-สิงหาคม 2541): 49.

ชาร์ลส์ เอฟ คายส์. ชาวนาอีสาน ชาติไทย และการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย. แปลโดย รัตนา

- บุญมีธะ โตสกุล. ใน มานุษยวิทยา อุษาคเนย์ และชาร์ลส์ คายส์. วารสารสังคมศาสตร์ ฉบับพิเศษ 19 (2550): 78.
- เชิดเกียรติ อัดถาวร. หนังสือแสดงกิจจานุกิจ ตำราวิทยาศาสตร์เล่มแรกของไทย. วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร 8(2529): 83-94.
- ดาร์วิน เมตตาริกานนท์. การเมืองของการนิยามความหมาย “อีสาน” พ.ศ. 2435-2475. มนุษยศาสตร์สังคมศาสตร์ มข 18 (เมษายน – มิถุนายน 2544): 9-10.
- ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. คนอีสานในทัศนะผู้ปกครองไทยส่วนกลางในอดีต. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม 3 (2527): 21-32.
- โดม ไกรปกรณ์. วรรณกรรมพระราชพิธีกับการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้และอำนาจของชนชั้นนำสยามรุ่นใหม่ พ.ศ. 2394-2453. รัฐศาสตร์สาร 27 (2549): 222-223.
- ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. ลาว ในทัศนะของไทย. ใน เอกสารในการสัมมนาวิชาการประจำปี 2548, หน้า 1-11. 26-27 พฤศจิกายน 2548 ณ โรงแรมแอมบาสซาเดอร์ ซิตี้ จอมเทียน จังหวัดชลบุรี. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย.
- ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. ลาว ในทัศนะของผู้ปกครองไทยสมัยรัตนโกสินทร์. จดหมายเหตุสังคมศาสตร์ 11 (สิงหาคม-ตุลาคม 2531): 104-21.
- ธงชัย วินิจจะกุล. ประวัติศาสตร์ดัดจริต. ศิลปวัฒนธรรม 24 (พฤษภาคม 2546): 10-11.
- ธงชัย วินิจจะกุล. ภูมิภาคและประวัติศาสตร์. แปลโดย พวงทอง ภวัครพันธุ์. ฟ้าเดียวกัน 6 (กรกฎาคม-กันยายน 2551): 97-98.
- ธวัช ปุณโณทก. ประวัติศาสตร์สังคมอีสาน สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. ศิลปวัฒนธรรม 3 (พฤษภาคม 2525): 32-38.
- ธิดา สาระยา. การเปลี่ยนแปลงคติไตรภูมิ และมโนทัศน์เกี่ยวกับแผ่นดินในสังคมสยาม. เมืองโบราณ 17 (มกราคม-มีนาคม 2534): 73-74.
- ธีรชัย บุญมาธรรม. การเก็บส่วยในหัวเมืองฝ่ายตะวันออกในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์. วารสารธรรมศาสตร์ 12 (ธันวาคม 2526): 155-167.
- ธีระ นุชเปี่ยม. ความรู้ อำนาจ คุณดการณในวาทกรรมประวัติศาสตร์. วารสารร่วมพฤษ 15 (ตุลาคม 2539-มกราคม 2540): 17-18.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. การศึกษาของการเมืองไทย. ศึกษาศาสตร์สาร 1 (กันยายน 2535): 7-18.
- พิชิต เชนีรนนาท. รัชกาลที่ 5 กับการส่งเสริมการลงทุน. วารสารส่งเสริมการลงทุน 10 (ตุลาคม 2542): 27.
- พิพิธภัณฑสถานทางแผนที่ กรมแผนที่ทหาร. สถานภาพแผนที่ไทยก่อนสมัยรูปถ่ายทางอากาศ. วารสารแผนที่ 27 (เมษายน-มิถุนายน 2528): 83.

มยุรี และ เฝยพัน เหง้าสิวิฑน. เบื้องหลังของสงครามดับสูญเพื่อชาติลาวที่สยามได้ก่อกำขึ้นในปี ค.ศ.

1827. แปลโดย ขวัญเมือง จันทรโรจน์. มนุษยศาสตร์สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร
2(กรกฎาคม - ธันวาคม2540): 36-52.

ยุกติ มุกดาวิจิตร. โครงร่างประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์นิพนธ์หลังยุคคั้งชาติ คั้งท้องถิ่น.

ศิลปวัฒนธรรม 25,10 (สิงหาคม 2547): 162-163.

ยุกติ มุกดาวิจิตร. รส รัฐ และชาติพันธุ์: สุนทรียศาสตร์การเมืองของอาหาร. วิภาษา 2 (กุมภาพันธ์ 2552): 29

รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล. สมุดไตรภูมิ : แผนที่ ความศักดิ์สิทธิ์ อำนาจ. ศิลปวัฒนธรรม 31 (มิถุนายน 2553): 133-137.

วรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา. พระยาประชาภิจักรจักร (แช่ม บุนนาค). โลกประวัติศาสตร์ 3 (เมษายน - มิถุนายน 2540): 44-53.

วัชรวิระ วีระวงศ์ และ เกริกศักดิ์ บรรจงจิตร. บทบรรยายประกอบแผนที่เรื่องราวอาณาจักรสยาม. วารสารแผนที่ 20 (เมษายน 2521): 41-48.

วิคเตอร์ เคนเนดี. แผนที่ไทยแถบภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19. แปลโดย สุมาลี กิยะกุล. วารสารแผนที่ 20 (เมษายน 2521): 36-37.

สมเกียรติ วันทะนะ. กำเนิดรัฐสมัยใหม่. วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 34 (มกราคม-มิถุนายน 2551): 161-174.

สมเกียรติ วันทะนะ. รัฐไทย : นามธรรมและรูปธรรม. รัฐศาสตร์สาร 14 (กันยายน 2531-เมษายน 2532): 195-198.

สมชาติ อ่องสกุล. การศึกษาชนบทไทย: หนึ่งศตวรรษแห่งการจัดการศึกษาของรัฐ. ศึกษาศาสตร์สาร 15,1 (ตุลาคม 2532-มีนาคม 2533): 3.

สมบัติ จันทรวงศ์. ศาสนากับการเมือง : ข้อสังเกตเบื้องต้นว่าด้วยอุดมการณ์และวิโคบายของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกข. รัฐศาสตร์สาร 14-15 (กันยายน 2531 - เมษายน 2532): 27-28.

สร้อยญา มูลมา. รถไฟสายการค้า รถไฟสายการเมือง. ฟ้าเดียวกัน 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2549): 46.

สุวิทย์ ธีรศาสตร์. กฎหมายในภาคอีสานก่อนปฏิรูปการปกครอง. วารสารสังคมลุ่มน้ำโขง 2 (มกราคม-เมษายน 2549): 143-159.

สุวิทย์ ธีรศาสตร์. ปัญหาการเก็บส่วยในภาคอีสานก่อนสมัยปฏิรูปการปกครองในรัชกาลที่ 5. วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ 29 (2550): 111-112.

สุวิทย์ ธีรศาสตร์. ทำไมเจ้าอนุวงศ์จึงต้องปราชัย. ศิลปวัฒนธรรม 21 (กันยายน 2549): 82-83.

อรรถ นันทจักร. กฎหมายอีสานกับการเปลี่ยนแปลงจารีตการจذبที่กตามประเพณีนิยมาช
 สำนักกรุงเทพฯ: ศึกษากรณีกฎหมายหลักคำคลองเมืองว่าด้วยฮีต 12 คลอง 24. จุลสาร
วิชาการสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ฉบับการศึกษาเรื่องท้องถิ่น 2 (กรกฎาคม
2530): 59.

อำมาตยาธิบดี (เส็ง วิรยศิริ), พระยา. กำเนิดการทำแผนที่ในประเทศไทย. วารสารแผนที่ 24-26,
ฉบับพิเศษ (กรกฎาคม 2524-มิถุนายน 2526): 1-18.

วิทยานิพนธ์

กรรภิรมย์ สุวรรณานนท์. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างชาติไทย.

วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
 มหาวิทยาลัย, 2524.

กัณฐิกา ศรีอุดม. จาก “นาเซนแนล เอกซิปิเซน” ถึง “สยามรัฐพิพิธภัณฑ” : ภาพสะท้อน
 ประวัติศาสตร์สยาม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและ
 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ปริญญาตรีบัณฑิต สาขา
 ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549.

กิติรัตน์ สีบัณฑิต. การรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ. 2434 - พ.ศ. 2468.

วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัย
 ธรรมศาสตร์, 2532.

กำพล จำปาพันธ์. ข้าเจือง : กบฏผู้มีบุญในพระราชอาณาเขตสยาม พ.ศ. 2415-2436. วิทยา
 นิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหา
 วิทยาลัย, 2552.

จารุพิชญ์ เรื่องสุวรรณ. นโยบายของรัฐบาลไทยเกี่ยวกับการผลิตใหม่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
 ระหว่าง พ.ศ. 2444-2503. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์
 มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2535.

จีรพล เกตุจุมพล. การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้ของกลุ่มชนชั้นนำสยามรุ่นใหม่
 พ.ศ. 2367-2468 (ศึกษากรณีการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1-4).
 วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์
 มหาวิทยาลัย, 2539.

ชลิต วิพทนะพร. การอพยพย้ายถิ่นในดินแดนอีสาน ระหว่างปี พ.ศ. 2321-2453. วิทยานิพนธ์

- ปริญญาamahบัณฑิต สาขาไทยคดีศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2529.
- ชุมพล แนวจำปา. การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468. วิทยานิพนธ์ปริญญาamahบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, 2529.
- โดม ไกรปกรณ์. ตำราพระราชพิธีสมัยรัชกาลที่ 4-5 (พ.ศ. 2394-2453). วิทยานิพนธ์ปริญญาamahบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542.
- เดือนใจ ไชยศิลป์. ลำเนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ. 2435-2475. วิทยานิพนธ์ปริญญาamahบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536.
- ทวีศักดิ์ เผือกสม. การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411. วิทยานิพนธ์ปริญญาamahบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.
- ธนพงศ์ จิตต์สง่า. 'วชิรญาณ' กับการแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำของสยาม พ.ศ. 2427-2448. วิทยานิพนธ์ปริญญาamahบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, 2552.
- ธวัชชัย องควัฒิเวทย์. นิทรรศการในสยาม ระหว่าง พ.ศ. 2425-2475. วิทยานิพนธ์ปริญญาamahบัณฑิต สาขาวิชาวัฒนธรรมศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, 2547.
- ธีรชัย บุญมาธรรม. ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336-2450. วิทยานิพนธ์ปริญญาamahบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.
- นงลักษณ์ ลิ้มศิริ. ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน พ.ศ. 2325-2445. วิทยานิพนธ์ปริญญาamahบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524.
- พรรษา สิ้นสวัสดิ์. ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2367-2370. วิทยานิพนธ์ปริญญาamahบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521.
- พวงไข่มุกข์ คุณารัตนพฤกษ์. ความสำคัญของหัวเมืองนครราชสีมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453). วิทยานิพนธ์ปริญญาamahบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521.
- พิชิต พิทักษ์. "ท้องถิ่น" ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทยช่วงสมัยปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435.

- วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.
- พิพัฒน์ กระแจะจันทร์. การสร้างภาพลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ “ชาวเขา” ในสังคมไทยระหว่างทศวรรษ 2420 ถึง ทศวรรษ 2520. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550.
- ภัชราพร ช้างแก้ว. พุทธศาสนากับการก่อตัวของรัฐไทยแบบใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.
- ราม วัชรประดิษฐ์. พัฒนาการของประวัติศาสตร์ชาติในประเทศไทย พ.ศ. 2411-2487. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.
- วรารมณ์ ทิวานนท์. การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.
- วสุพล คะยอมดอก. การศึกษาภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านของกลุ่มชาติพันธุ์ผู้ไทยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาเภสัชเคมีและผลิตภัณฑ์ธรรมชาติ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2550.
- วีรยุทธ ศรีสุวรรณกิจ. การพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2445-2475. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549.
- ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์. ผูกปี่ : การจัดเก็บเงินค่าแรงแทนการเกณฑ์แรงงานจากคนจีนในสมัยรัตนโกสินทร์. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.
- สายชล วรรณรัตน์. พระพุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352). วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.
- สุทิน สมองผัน. ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงอำนาจทางการเมืองในอีสาน ตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 1792-2394). วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2533.
- เสาวภา ภาวะพุดติ. ปัญหาการปกครองของไทยในพระราชหลวงพระบางและหัวเมืองลาวระหว่างปี พ.ศ. 2431-2446. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2522.

- อนุชาติ ปาละกะวงศ์ ณ อยุธยา. การศึกษาด้านภูมิศาสตร์โบราณคดีจากแผนที่โบราณสมัย
อยุธยา. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ คณะ
โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.
- อรรถ นันทจักร. ประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสาน : การศึกษาเชิงวิเคราะห์ประเพณีการจดบันทึก
ประวัติศาสตร์หัวเมืองอีสานถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร,
2529.
- อรรถจักร สัตยานุรักษ์. ความเปลี่ยนแปลงของสำนึกทางประวัติศาสตร์และการเปลี่ยนแปลงของ
สังคมไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึง พ.ศ. 2475. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขา
ประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530.
- อุบล ลิ้มสุวรรณ. ทักษะของผู้ปกครองไทยที่มีต่อคำว่า “ลาว” ในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-
2453. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2537.
- อุรลักษ์ณ สิริบุตร. มณฑลอีสานและความสำคัญในประวัติศาสตร์. วิทยานิพนธ์ปริญญา
โทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.
- อุศนา นาศรีเคน. อีสานในการรับรู้และทักษะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์
พ.ศ. 2369 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต
สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2548.
- เอนก มากอนันต์. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2172 - 2394.
วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2550.

ภาษาลาว

- บัวขັນ ขำมะวง. ปะชาวัตสาตภาพานสู้งู้อาดອງเจ้าอะนุวง. พิมพ์ครั้งที่ 2. ใน สำมะนา
ปะชาวัตสาตลาว: ตามธอย เจ้าอนุวง. ลาว: ณะนะพาสาวันนะตะถิและมนุสาด
มะชาวิทะยาไลแหว่งอาด, 2002.

ภาษาอังกฤษ

- Chitakasem, M. The Emergence and Development of the Nirat Genre in Thai poetry. Journal of the Siam Society 60 (1972): 135-168.
- Held, D. The Development of the Modern State. In Hall Stuart and Gieben Bram (eds.), Formations of Modernity, p.87. Cambridge: Polity, 1992.
- Henry, A. The modern Buddhist: the views of a Siamese Minister of State on His Own and Other Religions. London : Trubner, 1870.
- Kennedy, V. An Indigenous Early Nineteenth Century Map of Central and Northeast Thailand. In Tej Bunnag and Michael Smithies (ed.), In Memoriam Phya Anuman Rajadhon, pp. 319-320. Bangkok: The Siam Society, 1970.
- Kitkarachakr, P. On the Menam Mun and the Province in the East. The Journal of The Siam Society 1 (July, 1904): 170-190.
- Larry, S. Low Maps of Siam. Journal of the Siam Society 75 (Jan-July 1985): 132-156.
- London B, Metropolis and Nation in Thailand: The political Economy of Uneven Development. Boulder: Westview Press, 1980.
- Phasuk, S., and Stott, P., Royal Siamese Maps : War and Trade in Nineteenth Century Thailand. Bangkok: River Books, 2004.
- Rajchagool, C. The Rise and Fall of the Thai Absolute Monarchy: Foundations of the Modern Thai State From Feudalism to Periphery Capitalism. Bangkok: White Lotus, 1994.
- Reynolds, C.J. Sedition in Thai History a Nineteen-Century Poem and Its Critics. In Manas Chitakasem and Andrew Turton (eds.), Thai Constructions of Knowledge, pp. 15-36. London: School of Oriental and African Studies University, 1991.
- Said, E. Oreintalism. London: Routledge&Kegan Paul, 1978.
- Vickery, M. Thai Regional Elites and the Reforms of King Chulalongkorn. The Journal of Asian Studies 29 (August 1970): 863-881.
- Winichakul, T. Siam Mapped : A History of the Geo-body of A Nation. Honolulu: University of Hawaii Press, 1994.

Winichakul, T. The Others Within: Travel and Ethno-spatial Differentiation of Siamese Subjects 1885-1910. In Andrew Turton (ed.), Civility and Savagery: Social Identity in Tai States, 37-62. Richmond: Curzon, 2000.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

- ชื่อ** อริญชัย วรรณชาติ
- เกิด** วันที่ 13 พฤศจิกายน พ.ศ. 2526.
- วุฒิการศึกษา** สำเร็จการศึกษา ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา ปีการศึกษา 2549. เข้าศึกษาระดับบัณฑิตศึกษา หลักสูตร อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อปีการศึกษา 2550.
- ทุนการศึกษา** ทุนอุดหนุนวิทยานิพนธ์สำหรับนิสิต ครั้งที่ 2/2552 บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ศูนย์วิทยพัชร์พยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย